

ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰ

প্ৰথমখণ্ড

(মূল সংস্কৃতৰ শ্লোকসহ অসমীয়া অনুবাদ)

অসমীয়া অনুবাদ

শ্ৰীনিত্যানন্দ শাস্ত্ৰী

সংশোধন, সংযোজন আৰু সম্পাদনাত

ড° য়ুকুন্দ মাধৱ শৰ্মা

প্ৰকাশন

অসম নাট্য সমিতি

৬ অক্টোবৰ ১৯৯১

BHARATAR NATYA SHASTRA (PRATHAM KHANDA) : Assamese translation with original Sanskrit slokas of first eight Chapters of NATYA SHASTRA of Bharat Muni : Translated by Sri Nityananda Shastri and revised, corrected and edited by Dr. Mukunda Madhav Sarma Head of the Department of Sanskrit Gauhati University.

প্ৰকাশক : অসম নাট্য সম্মিলনবোৰ্হ
শ্ৰীজীৱেশ্বৰ গোস্বামী, প্ৰধান সম্পাদক

প্ৰকাশন সমিতি : শ্ৰীফণী তালুকদাৰ (উপদেষ্টা)
শ্ৰীজীৱেশ্বৰ গোস্বামী
শ্ৰীঅখিল চক্ৰৱৰ্তী (আত্মায়ক)
শ্ৰীকৈলাশ শৰ্মা
শ্ৰীকৰুণজ্যোতি শইকীয়া
শ্ৰীপ্ৰণতি বৰুৱা
শ্ৰীপ্ৰদীপ হাজৰিকা

প্ৰথম প্ৰকাশ: ৬ অক্টোবৰ ১৯৯১

প্ৰচ্ছদপট : চিত্ৰশিল্পী শ্ৰীনীলগবন বৰুৱা

মুদ্ৰক : শৰাইঘাট প্ৰিণ্টাৰ্ছ, গুৱাহাটী- ৭৮১ ০০৩

মূল্য : পকা বন্ধাঃ ৭৫ টকা □ কেঁচা বন্ধা ৬৫ টকা

পাতনি

ভবতৰ নাট্যশাস্ত্ৰখন এখন বিধ্বকোষৰ নিচিনা গ্ৰন্থ। 'নাট্য' শব্দৰ অৰ্থ হ'ল 'নটবৃত্ত' অৰ্থাৎ 'নট' সকলৰ বৃত্তি বা জীৱিকা বা 'প্ৰকটন'। 'নট' শব্দৰ অৰ্থ 'অভিনেতা'। 'শাস্ত্ৰ' মানে 'শাসন' বা নিয়ন্ত্ৰণ বা 'নিৰ্দেশ'। আন কথাত ক'বলৈ গ'লে 'শাস্ত্ৰ' মানে 'যি গ্ৰন্থই কোনো এটি বিশেষ বৃত্তিৰ বিষয়ে শাসন কৰে বা উপদেশ দিয়ে তেনে গ্ৰন্থ'। নাট্যশাস্ত্ৰৰ টীকাৰ অভিনৱ গুৰুই নাট্যশাস্ত্ৰৰ প্ৰথম শ্লোকটোৰ 'নাট্যশাস্ত্ৰ প্ৰবক্ষ্যামি' কথাৰাৰ টীকাত এনেদৰে কৈছে : "নাট্যস্য নটবৃত্তস্য শাস্ত্ৰং শাসনোপায়ং গ্ৰন্থং প্ৰবক্ষ্যামি।" নাট্যশাস্ত্ৰৰে ২৬.১১৪ সংখ্যক শ্লোকত কোৱা আছে যে আনে ক'বা কাৰ্যৰ অনুকৰণকে নাট্য বোলা হয়। "কৃতানুকৰণং লোকে নাট্যমিত্যভিধীয়তে"। পৰবৰ্তী গ্ৰন্থ দশকপকৰ মতে বিশেষ এটা 'অৱস্থা' বা পৰিস্থিতিৰ 'অনুকৃতি' বা অনুকৰণেই নাট্য। "অৱস্থানুকৃতিনাট্যম্।" সাধাৰণভাবে বুজিবলৈ হ'লে 'অভিনয়-কলা'কেই নাট্য বোলা হয়। কিন্তু সেই অভিনয়-কলানো কি ? সেই বিষয়ে ক'বলৈ গৈয়েই নাট্যশাস্ত্ৰত আনুষংগিক বহুতো কথাৰ বিষয়ে ইমান বিশদভাৱে বুজাই দিছে যে সেইবাবেই এই গ্ৰন্থখন বিধ্বকোষৰ লেখীয়া হৈ পৰিছে।

মাড়গুপ্তাচাৰ্য, উদ্ভট, লোহট, শংকুক, ভট্ট নাৰক, হৰ্ষ, কীৰ্ত্তিবৰ, অভিনৱগুৰু আৰু নান্যদেৱ - এই নজন ব্যক্তিয়ে নাট্যশাস্ত্ৰৰ টীকা প্ৰণয়ন কৰিছিলে বুলি জনা যায়। কিন্তু তাৰে কেৱল অভিনৱ গুৰুই বচনা কৰা অভিনৱভাৰতী নামৰ টীকা-গ্ৰন্থখনহে এতিয়ালৈকে পোৱা গৈছে। তাৰো অৱশ্যে ঠায়ে ঠায়ে পাঠ হেৰাই গৈছে। অভিনৱগুৰুই টীকাৰ আৰম্ভণিতে দিয়া দ্বিতীয় শ্লোকত এই কথাৰ উল্লেখ কৰিছে যে নাট্যশাস্ত্ৰত ৩৬ টা অধ্যায় আছে। (যুঃ বট্‌সহস্ৰীকং ভবত সূত্ৰমিদং ত্ৰিবিধং ব্ৰহ্মে নিৰ্ভয়---)। এই অৰ্থতে প্ৰথম অধ্যায়ৰ ষষ্ঠ শ্লোকৰ টীকাত 'বট্‌সহস্ৰদধ্যায়ং' পদৰ প্ৰয়োগ কৰিছে। নাট্যশাস্ত্ৰৰ আন এটা নাম হ'ল 'বট্‌সহস্ৰী'। এই নামৰ তাৎপৰ্য হ'ল এই যে এই গ্ৰন্থৰ শ্লোক আৰু পদ্যায়ক উক্তিসমূহৰ মুঠ সংখ্যা হয় হাজাৰ। ১.৬ সংখ্যক শ্লোকৰ টীকাত অভিনৱ গুৰুই এই নামৰ উল্লেখ কৰি কৈছে : "বট্‌সহস্ৰীকপেণ প্ৰধানতয়া প্ৰৱক্ষ্যকনিকাপণৰপেণ শাস্ত্ৰং তদ্বৎ নিৰ্বীৰ্যতে"। দশকপক নামৰ গ্ৰন্থখনত ভবতক বট্‌সহস্ৰীৰ গ্ৰন্থকাৰ (বট্‌সহস্ৰীকৃৎ) বোলা হৈছে (যুঃ 'বট্‌সহস্ৰীকৃত্যুপুত্ৰম্', দশকপক, ৪.২)। দশকপক (১.৬১)ৰ টীকাত বহুকপমিগ্ৰহীত ভবতক 'বট্‌সহস্ৰীকাব্য' বুলিছে।

নাট্যশাস্ত্ৰ গ্ৰন্থখনত অনুট্টপ, আৰ্য্য জামি হৃদয়ত বচিত শ্লোকৰ লগতে ভাষ্যৰ দৰে ব্যাখ্যাগৰক পদ্য আৰু 'সূত্ৰ'ৰ দৰে নিত্যক সংক্ষেপে কৰা উক্তি কিছুমানো আছে। উদাহৰণ স্বৰূপে "বিভাৱানুভৱ্য ভিত্ত্যবিসংযোগাদ্ বসনিশ্চয়ঃ" - এই উক্তিটো ভবতৰ বসন্ত বুলিয়েই জনাযায়। তথাপি সমগ্ৰ গ্ৰন্থখনতে সূত্ৰ পৰিমাণ ক'ব

কম । তেনে হোৱা সত্ত্বেও অভিনয়গুৰুই গ্ৰন্থখনক ‘ভবতসূত্ৰ’ বুলিও উল্লেখ কৰিছে । তুঃ “ষট্‌ত্ৰিংশকং ভবতসূত্ৰমিদং বিবৰ্ধন” ইত্যাদি । এনে অৰ্থতে নান্যদেৱে ভবতভাষ্যত ভবতক ‘সূত্ৰকৃৎ’ বুলি অভিহিত কৰিছে । তুঃ “কলা নামানি সূত্ৰকৃদুক্তানি যথা.....” । সবছকৈ সূত্ৰ নথকা সত্ত্বেও ভবতক সূত্ৰকাৰ বোলাৰ তাৎপৰ্য কি ? – সেই কথা আমাৰ মনেৰে এনেদৰে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি –

অৰ্থনীতিৰ ক্ষেত্ৰত আটাইতকৈ মৌলিক নিৰ্ভৰযোগ্য প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থ হোৱা বাবে কৌটিল্যৰ গ্ৰন্থখনক অৰ্থশাস্ত্ৰ বোলাৰ দৰে, কাম-কলাৰ বিষয়ে আটাইতকৈ প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থ হোৱা বাবে ৰাংসায়নৰ গ্ৰন্থখনক কামশাস্ত্ৰ বোলাৰ দৰে নাট্যৰ ক্ষেত্ৰত সকলো জানিবলগীয়া কথাৰ আকৰ্ষকতাপ ভবতৰ গ্ৰন্থখনক বোলা হ’ল নাট্যশাস্ত্ৰ । আকৌ ৰাদৰায়ণ, জৈমিনি, গোতম আদিয়ে নিজ নিজ দৰ্শনৰ ক্ষেত্ৰত ৰচনা কৰা সেই সেই দৰ্শনৰ মূল গ্ৰন্থসমূহক ৰেদান্তসূত্ৰ, যীমাংসাসূত্ৰ, ন্যায়সূত্ৰ আদি নামেৰে অভিহিত কৰাৰ আৰ্হিতে ভবতৰ গ্ৰন্থখনকো ভবতসূত্ৰ নামেৰে অভিহিত কৰি তাৰ গুৰুত্বৰ প্ৰতি দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰাৰ এটা প্ৰথা আৰম্ভ হ’ল বুলি অনুমান কৰিব পাৰি । আৰু এটা অনুমান এই বুলি কৰা হয় যে, মূলত ভবতে হয়তো নাট্যশাস্ত্ৰখন সূত্ৰ (অৰ্থাৎ সংক্ষিপ্ত বাক্য)ৰ আকাৰতে লিখিছিল । এই বিষয়ে এটা সাক্ষ্য হ’ল এই যে ভৱভূতিয়ে উত্তৰৰাম চৰিতত ভবতক ‘তৌৰ্য্যত্ৰিকসূত্ৰকাৰ’ বুলি অভিহিত কৰিছে । (দ্র. উত্তৰচৰিত ৪-২২) । ‘নৃত্য, গীত, বাদ্যক একেলগে’ অথবা ‘নাট্য’ক তৌৰ্য্যত্ৰিক বোলা হয় । এতিয়া যি খন নাট্যশাস্ত্ৰ পোৱা গৈছে সেইখন খৃঃপূঃ ২০০ আৰু খৃঃ ২০০ৰ ভিতৰত ৰচিত হৈছিল বুলি অনুমান কৰা হয় । এটা কথা নিশ্চিত যে বৰ্তমানৰ নাট্য শাস্ত্ৰখন কালিদাসতকৈ আগৰ, কিয়নো কালিদাসৰ মালাৱিকামিহিৰত নাট্যৰ প্ৰশংসাসম্বন্ধিত নিম্নলিখিত শ্লোকটো পোৱা হয় –

দেৱানামিদমামনন্তি মুনয়ঃ শান্তং ক্ৰতুং চাক্ষুৰং
কপ্ৰেণেদম্মাকৃতব্যতিকৰে স্বাস্ত্ৰে ৰিতজ্ঞং স্থিখা ।
ত্ৰৈগুণ্যোদত্তৰমত্ৰ লোকচৰিতং নানাবসং দৃশ্যতে
নাট্যং ভিন্নকচেৰ্জনস্য বহুধাপ্যেকং সমাৰাধনম্ ॥

(১.৪) সম্প্ৰতি এনেদৰে অনুমান কৰা হয় যে এই শ্লোকৰ কথাখিনি নাট্যশাস্ত্ৰ প্ৰথম সাতোটা অধ্যায়ৰ ওপৰত আধাৰিত । (দ্র. নাট্য শাস্ত্ৰৰ বৰোদা সংস্কৰণৰ ১৯৫৬ চনৰ দ্বিতীয় তাণ্ডবণৰ পাতনি, পৃঃ ১৪-১৫) । এই কথাও নিশ্চিত যে বৰ্তমানৰ নাট্য শাস্ত্ৰখন অমৰকোষৰ ৰচয়িতা অমৰসিংহতকৈয়ো আগৰ । কিয়নো, অমৰৰ মতে শৃংগাৰ বসৰ আন এটা নাম ‘উজ্জ্বল’ । তুঃ “শৃংগাৰঃ শূচিকজ্জ্বলঃ” । শৃংগাৰক উজ্জ্বল বোলা কামটো সম্পূৰ্ণভাৱে নাট্যশাস্ত্ৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই কৰা হৈছে । (দ্রষ্টব্য, না. শা. ৬.৪৫ৰ ব্যাখ্যা) । উল্লেখযোগ্য যে শৃংগাৰ বসৰ অৰ্থত উজ্জ্বল শব্দৰ ব্যৱহাৰ বৰ বিৰল । তথাপি তাৰ ভিতৰতে উল্লেখযোগ্য হ’ল শ্ৰীকণ গোস্বামীৰ গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ অলংকাৰ গ্ৰন্থ উজ্জ্বলনীলমণিত উজ্জ্বল শব্দৰ ব্যৱহাৰ ।

ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰকাৰ পাণিনি মুনিৰ সময় খৃঃ পূঃ ৮০০ৰ পৰা খৃঃ পূঃ ৪০০ৰ ভিতৰত বুলি অনুমান কৰা হয় । পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীৰ দুটা সূত্ৰত দুখন ‘নটসূত্ৰ’ গ্ৰন্থৰ উল্লেখ আছে । তাৰে এখন শিলালীয়ে ৰচনা কৰা আৰু আনখন কৃষ্ণাই ৰচনা

কৰা। উক্ত সূত্ৰ দুটা হ'ল এনে - “পাৰাশৰ্যশিলালিভ্যাং ভিক্ষুনট সূত্ৰয়োঃ” (৪. ৩. ১১৩) আৰু “কৰ্মন্দকৃশাখাদিনিঃ” (৪. ৩. ১১১)। প্ৰথমটো সূত্ৰৰ পৰা বুজা যায় যে পাৰাশৰ্যই এখন ‘ভিক্ষুসূত্ৰ’ (অৰ্থাৎ সন্ন্যাসী ভিক্ষু সকলে কেনে ধৰণে আচৰণ কৰিব লাগে সেই বিষয়ে উপদেশ থকা গ্ৰন্থ) ৰচনা কৰিছিল। উক্ত ‘ভিক্ষু সূত্ৰ’ গ্ৰন্থখন এতিয়া পাবলৈ নাই। এতিয়া পাব পৰা তেনে ধৰণৰ উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থ হ’ল জৈন ভিক্ষু সকলৰ বাবে ৰচিত আচাৰ্যসূত্ৰ। পাণিনিৰ একোটা সূত্ৰৰ পৰা জনা যায় যে শিলালিভ্যে এখন নটসূত্ৰ (অৰ্থাৎ নট সকলৰ দ্বাৰা কৰণীয় সকলো কামৰ বিষয়ে উপদেশ থকা সূত্ৰৰ আকাৰত ৰচিত এখন গ্ৰন্থ) ৰচনা কৰিছিল। দ্বিতীয়টো সূত্ৰৰপৰা জনা যায় যে কৰ্মন্দই এখন ‘ভিক্ষুসূত্ৰ’ আৰু কৃশাখই এখন ‘নটসূত্ৰ’ ৰচনা কৰিছিল। ইয়াৰ পৰা বুজা গ’ল যে, বৰ্তমানৰ নাট্যশাস্ত্ৰ খন ৰচিত হোৱাৰ কেইবা শ বছৰৰ আগৰ পৰাই সূত্ৰৰ আকাৰত ‘নাট্যশাস্ত্ৰ’ (অৰ্থাৎ, নট) বিষয়ক গ্ৰন্থ ৰচিত হোৱাৰ এটা পৰম্পৰা চলি আহিছিল। সেই পৰম্পৰাৰি আৰ্হিত হয়তো ভৰতেশ্বৰ সূত্ৰৰ আকাৰত ‘ভৰত সূত্ৰ’ এখনৰ ৰচনা কৰিছিল আৰু বৰ্তমান যিখন নাট্যশাস্ত্ৰ পোৱা যায় সেইখন উক্ত ‘ভৰতসূত্ৰ’ৰে এখন পৰৱৰ্তী সংস্কৰণ। উল্লেখযোগ্য যে, উক্ত ‘ভৰতসূত্ৰ’ নামটোৰ ‘ভৰত’ শব্দটোৱে ‘ভৰত মুনিক’ নুবুজাই ‘নট’ক বুজাব পাৰে। কাৰণ, ‘ভৰত’ আৰু ‘নট’ এই দুটা সমাৰ্থক শব্দ। এই বিষয়ে আনন্দৰাম বৰুৱাই নানান সংগ্ৰহত অসম প্ৰকাশন পৰিষদ, ১৯৬৯) ২৩১ পৃষ্ঠাত কেইবাখনো প্ৰাচীন সংস্কৃত কোষৰ পৰা (অৰ্থাৎ অভিধানৰ পৰা) উদ্ধৃতি দিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে ত্ৰিকাণ্ডকোষৰ উদ্ধৃতিটো হ’ল : “ৰামানুজ নাট্যশাস্ত্ৰে দোষদ্বৌ ভৰতো নটে”, অৰ্থাৎ ৰামৰ ভায়েক (ভৰত), ভৰতৰ দ্বাৰা ৰচিত নাট্যশাস্ত্ৰ নামৰ গ্ৰন্থখন, প্ৰকৃতলৈ আৰু দুয়ন্তৰ পুত্ৰ (ভৰত), আৰু নট - এই কেইটা অৰ্থত ‘ভৰত’ শব্দৰ প্ৰয়োগ হয়। ভৰত শব্দই ভৰতৰ দ্বাৰা ৰচিত নাট্যশাস্ত্ৰক বুজোৱাৰ দৰে গ্ৰন্থকাৰৰ নামটোৱেই গ্ৰন্থখনক বুজোৱা প্ৰথাটোৰ আৰু এটা সুন্দৰ উদাহৰণ হ’ল মাঘে ৰচনা কৰা শিশুপালৱৰ কাব্যৰ অৰ্থত মাঘ শব্দৰ প্ৰয়োগ। ‘মাঘে সত্ত্বিয়ো গুণাঃ’, ‘মেঘে মাঘে গত্যং ৱয়ঃ’ আদি বাক্যত এনে প্ৰয়োগ দেখা যায়। “চৈত্ৰীভিত্তপ্ৰভৃতিভিৰ্বিকৃতৈশ্চ শৈলৈৰ্জ্ঞান ন ভাতি ললিতা ভৰত প্ৰয়োগাঃ” (না. শা. ১৬. ১৮৭) আদি বাক্যত ভৰতমুনিয়ে নিজেই ‘নট’ৰ অৰ্থত ভৰত শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিছে।

“ভৰত সূত্ৰ”বোৰ যদি অৰ্থ ‘নটসূত্ৰ’ হয় তেনে হ’লে ভৰত মুনিয়ে ৰচনা কৰা গ্ৰন্থখনো শিলালী আৰু কৃশাখই ৰচনা কৰা গ্ৰন্থ দুখনেৰে একে শাৰীতে পৰে। এনেদৰে উক্ত তিনিওখন সূত্ৰ-গ্ৰন্থকে একে শাৰীতে ধৰাৰ ইংগিত পোৱা যায়। অমৰকোষৰ নিম্নলিখিত শ্লোকটোত -

শৈলানিন্দু শৈল্ৰা জাম্বাজীৱাঃ কৃশাখিনিঃ ।

ভৰতা ইত্যপি নটাঃ চোৰণাসু কুশীলৱাঃ ॥

প্ৰসন্ন কুমাৰ শাস্ত্ৰীৰ দ্বাৰা অনুদিত বাংলা অমৰ কোষৰ মতে শৈলানী, শৈল্ৰা, জাম্বাজীৱ, কৃশাখী আৰু ভৰত - এই কেইটা শব্দই নটক বুজায়। কিন্তু নাট্যশাস্ত্ৰৰ বৰোদা সংস্কৰণৰ দ্বিতীয় ভাণ্ডবৰণ পাতনিত (পৃঃ ১৫) এই মত ভাঙি ধৰা হৈছে যে (১) শৈলানী সকলক বোলা হয় শৈল্ৰা, (২) কৃশাখী সকলক বোলা হয় জাম্বাজীৱ আৰু (৩) ভৰতসকলক বোলা হয় নট। এই মতে শিলালী, কৃশাখ

আৰু ভৰতৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত নাট্যশাস্ত্ৰৰ তিনিটা স্বতন্ত্ৰ মূল বা স্বতন্ত্ৰ ধাৰা আছিল। এই তিনি আলোচনাৰ পৰা এই কথা বুজিব পাৰি যে প্ৰাচীন কালৰ পৰাই নাট্যকলাৰ বিষয়ে বহুতো গ্ৰন্থ প্ৰচলিত আছিল। তাৰে বহুতো গ্ৰন্থ লোপ পালে। কিন্তু সৌভাগ্যৰ বিষয় যে ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰ খন এতিয়া পাব পৰা সকলো গ্ৰন্থৰ ভিতৰত প্ৰাচীনতম গ্ৰন্থৰূপে লোপ নোপোৱাকৈ থাকি গ'ল। আনহাতে নাট্যকলা বিষয়ক গ্ৰন্থ ৰূপে প্ৰাচীনতম হোৱাৰ উপৰিও অলংকাৰ গ্ৰন্থৰূপেও এই খনেই প্ৰাচীনতম।

নাট্যশাস্ত্ৰখন এতিয়া আমি যি আকাৰত পাইছোঁ তাতে নাট্যকলাৰ বিষয়ে সকলো কথা ইমান নিৰ্ভৰযোগ্যভাৱে, ইমান বিস্তৃতভাৱে আৰু ইমান সুস্বাভিসূদ্ধ পৰ্যবেক্ষণৰ ভিত্তিত কোৱা হৈছে যে ভাবিলে বিশ্বয় মানিব লাগে। বাস্তবিকতে নাট্যকলাৰ বিষয়ে ইমান বিস্তৃত এখন গ্ৰন্থ সংস্কৃত সাহিত্যৰ বাহিৰে পৃথিবীৰ আন কোনো সাহিত্যতে পাবলৈ নাই। এই গ্ৰন্থৰ বিভিন্ন অধ্যায়ৰ এটা সাৰাংশ ডাঙি ধৰিলেই এই বিষয়ে এটা ধাৰণা মনলৈ আহিব পাৰে।

পূৰ্বতে কৈ অহা হৈছে যে, নাট্যশাস্ত্ৰৰ অধ্যায় ৩৬টা। কিন্তু কোনো কোনো সংস্কৰণত ৩৭টা অধ্যায়ো পোৱা যায় আৰু কোনো হাতে লিখা পুথিত ৩৮টা পৰ্যন্ত অধ্যায় দিয়া আছে। বিভিন্ন সংস্কৰণৰ বিভিন্ন অধ্যায়ৰ শ্লোকৰ সংখ্যাৰ ক্ষেত্ৰতো হেৰফেৰ আছে। একোটা নিৰ্দিষ্ট অধ্যায়ৰ শ্লোকবিলাকৰ ক্ৰমটোও সংস্কৰণ ভেদে বেলেগ বেলেগ হোৱা দেখা যায়। তথাপি ৩৬টা অধ্যায়ত সম্পূৰ্ণ চৌখন্ডা সংস্কৰণ নামেৰে জনাজাত সংস্কৰণটোৰ আৰ্হিতে এটা সাৰাংশ ডাঙি ধৰা হ'ল -

অধ্যায় ১: আত্মেয় প্ৰভৃতি মুণি সকলে ভৰত মুণিক পাঁচটা প্ৰশ্ন সুধিলে - ১। নাট্যবেদৰ উৎপত্তি কেনে দৰে হ'ল ? ২। কাৰ কাৰণে নাট্যবেদৰ উৎপত্তি হ'ল ? ৩। এই নাট্য বেদৰ অঙ্গ (অৰ্থাৎ প্ৰতিপাদ্য বিষয়) কেইটা ? ৪। নাট্যবেদক জানিবৰ বাবে প্ৰমাণ কি কি ? আৰু ৫। নাট্যবেদৰ প্ৰয়োগ কিতাৱে কৰা হয় ? অতিনৱগুপ্তৰ মতে ভৰতে এই প্ৰশ্ন কেইটাৰ উত্তৰ একাদিক্ৰমে দি যোৱা নাই। কিন্তু সমগ্ৰ গ্ৰন্থখনৰ বিভিন্ন ঠাইৰ সুবিধা বুজি প্ৰসঙ্গক্ৰমে উত্তৰবিলাক অগা-পিছাকৈ দি গৈছে। তু: "নাত্ৰ ক্ৰমঃ কশ্চিৎ। অপি তু যথাৱসৰং মহাৰাক্ষসানাং ষট্‌সহস্ৰীকপেণ প্ৰধানতয়া প্ৰশ্ন পঞ্চকনিকশণপৰেণ শাস্ত্ৰেণ তত্ত্বং নিৰ্ণয়তে। ন তু ক্ৰমঃ কশ্চিৎ।" ইয়াত মহাৰাক্ষসানাং মানে এখন গ্ৰন্থৰ আকাৰেৰে।) এই পাঁচটা প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ গৈয়ে, সমগ্ৰ নাট্যশাস্ত্ৰখন ৰচিত হৈছে। এই অনুক্ৰমে ভৰতে ক'লে যে : এসময়ত ইন্দ্ৰ প্ৰমুখ্যে দেৱতা সকলে ব্ৰহ্মাক জনালে যে, তেওঁলোকে চকুৰে দেখিব পৰা বা কাণেৰে শুনিব পৰা কিবা এটা খেয়ালিৰ বস্তু বিচাৰে। তদুপৰি শূদ্ৰসকলেও সমানে ভাগ ল'ব পৰাকৈ সকলো বৰ্ণৰ বাবে এখন পঞ্চম বেদ সৃষ্টি কৰিব লাগে। দেৱতা সকলৰ এই অভিলাষ পূৰণৰ বাবেই ব্ৰহ্মাই ভৰতক পঞ্চম বেদ ৰূপে নাট্যবেদ সৃষ্টি কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিলে। ভৰতেও নাট্যবেদ সৃষ্টি কৰি তেওঁৰ এশ পুত্ৰক (সম্ভৱতঃ এশ শিষ্যক) সেই নাট্যবেদৰ শিক্ষা দিলে।

অধ্যায় ২ : নাট্যমণ্ডপ আৰু প্ৰেক্ষাগৃহ সম্বন্ধিত এটা নাট্যৰ কি ভাবে নিৰ্মাণ কৰিব লাগে, কিতাৱে স্তম্ভ নিৰ্মাণ কৰিব লাগে, নাট্য ঘৰটো দুটা ভাগত বিভক্ত

হ'ব লাগে আৰু এটা পৰ্বতৰ গূহাৰ দৰে হ'ব লাগে, নাট্যৰবৰ বেৰত বিভিন্ন মাজলিক বস্তুৰ ছবি থাকিব লাগে, দৰ্শকৰ আসন ইটা নাইবা কাঠেৰে নিৰ্মাণ কৰিব লাগে - এনে বিলাক কথা এই অধ্যায়ত আছে। মন কৰিবলগীয়া এই যে, নাট্যৰবটো কেনে ধৰণৰ হ'লে দৰ্শকে শব্দ শুনাত অসুবিধা নহ'ব, দৰ্শকৰ আসন মেলাবীৰ দৰে ক্ৰমাৱৰ্তে ওখ-চাপৰ হ'লেহে যে অভিনয় দেখাত অসুবিধা নহ'ব - এনে বিলাক কথাও ভাবতে সুন্দৰভাৱে কৈ গৈছে।

অধ্যায় ৩ : নাটখন নিৰ্বিঘ্নে সুন্দৰভাৱে উপস্থাপিত কৰিব পৰাকৈ আশীৰ্বাদ লাভ কৰিবৰ বাবে মহাদেৱ, ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু আদি দেৱতা সকলৰ পূজাৰ নিৰ্দেশ এই অধ্যায়ত আছে।

অধ্যায় ৪ : দেৱতাসকলৰ আগত অমৃতমহন নাটকৰ আৰু মহাদেৱৰ আদৰ্শ ত্ৰিগুণবাহ নাটকৰ অভিনয় কৰাৰ বিৱৰণ, বিভিন্ন অঙ্গহাৰ (বা শৰীৰৰ অঙ্গ সমূহৰ পৰিচালনা), ১০৮ বিধ কৰণ (বা শৰীৰৰ ভঙ্গী), বিভিন্ন বেচক (বা ইংগিতময় ভঙ্গী ভঙ্গী), ভাণ্ডৰ নৃত্যৰ উৎপত্তি আৰু কৌশল আদিৰ কথা এই অধ্যায়ত আছে। এই প্ৰসংগতে যুনিয়ে কৈছে যে, নৃত্যৰ স্বত্বভাৱে অভিনয়ত কোনো বিশেষ ভূমিকা নাই। ই কেবল অভিনয়ৰ মাজত গোৱা গান কলাকলৈ সৌন্দৰ্য বহন কৰি আহে। (এই কথা মন কৰিবলগীয়া যে, কেৱল ভাল আৰু লৱ বাধি অঙ্গ সঞ্চালন কৰাক নৃত্য বোলা হয় আৰু বেতিয়া অঙ্গ সঞ্চালনৰ মাধ্যমেৰে মনৰ ভাবো প্ৰকাশ কৰা হয় তেতিয়া তাক নৃত্য বোলা হয়। দক্ষিণ ভাৰতৰ চিদম্বৰমৰ নটবাজ, মণ্ডিৰমৰ পূব আৰু পশ্চিম গোগুৰত ১০৮ টা কৰণৰ চিত্ৰ ভাণ্ডে ভাণ্ডে শিলত কাটি খোৱা আছে আৰু প্ৰতিটো চিত্ৰৰ ওলে ওলে সেই সেই কৰণৰ বিৱৰণ থকা নাট্য শাস্ত্ৰৰ প্লোকটোও দিয়া আছে।

নাট্য শাস্ত্ৰৰ ঠিক বৰোদা সংকলনৰ লগত এই ১০৮টা কৰণৰ ছবি চিদম্বৰমত দিয়াৰ দৰে দিয়া আছে।

অধ্যায় ৫ : পূৰ্ববঙ্গ, নান্দী, ফুৰা গীত আৰু প্ৰস্তাবনাৰ বিষয়ে সৰ্বিশেষ।

অধ্যায় ৬ : যুনি সকলে আকৌ এটা প্ৰশ্ন কৰিলে - বসক কিয় বন বোলে ? ভাবক কিয় ভাব বোলে ? সংগ্ৰহ কাক বোলে ? কাৰিকা কাক বোলে আৰু নিকক কাক বোলে ? এই বিলাক প্ৰশ্নৰ উত্তৰ এই অধ্যায়ত আছে। এই প্ৰসংগতে কলে যে, সূত্ৰ আৰু ভাষ্যৰ সহায়েৰে যিবিলাক কথা বিত্বতভাৱে কোৱা হয় সেইবিলাককে সংক্ষেপে ক'লে তাকে সংগ্ৰহ বোলে। আকৌ ক'লে যে, "বনসমূহ, ভাবসমূহ, অভিনয় সমূহ, ধৰ্মী, বৃত্তি, প্ৰবৃত্তি, সিদ্ধি, স্বৰ সমূহ, আত্মোদ্য, গান আৰু বঙ্গ - সংক্ষেপে ক'লে গ'লে এই কেইটাৰ বিষয়েই বিত্বতভাৱে কোৱা হৈছে।" (নো. শা. ৬.১০)। কাৰিকা আৰু নিকক কাক বোলে বুজাই কোৱাৰ সিদ্ধান্ত ৮ বিধ বন, ৮ বিধ দ্বাৰী ভাব, নিৰ্বেদ- গ্লানি - শব্দা আদি ৩০ বিধ ব্যক্তিচাৰী ভাব, ভক্ত-হেদ-প্ৰবৃত্তি ৮ বিধ সাধুক ভাবৰ উল্লেখ কৰাৰ সিদ্ধান্ত আদিক-হাটিক, আহাৰ্য আৰু সাধুক এই চাৰি বিধ অভিনয়, লোকধৰ্মী আৰু নট্য ধৰ্মী ভেদে দুবিধ ধৰ্মী, ভাবভী-সাদৃশী-কৈশিকী আৰু আৰতটী - এই চাৰিবিধ বৃত্তি, আৰতটী দাক্ষিণাটী-উদ্ভাসদৰ্শী আৰু পাঞ্চালমহায়া - এই চাৰিবিধ প্ৰবৃত্তি,

দৈৱী আৰু মানৱী এই দুবিধ সিদ্ধি, ষড়জ, ঋষভ আদি সন্তস্বৰ, তত্ত্ব, অৱলম্ব, ঘন আৰু সুৰিৰ - এই চাৰি বিধ বাদ্য যন্ত্ৰ (আতোদ্য), ধ্ৰুৱাকৈ অন্তৰ্ভুক্ত কৰি পাঁচ বিধ গান, চতুৰশ্ৰ, ত্ৰিকুট আৰু ত্ৰ্যম্ৰ নামৰ তিনিবিধ বজমন্ত্ৰৰ উল্লেখ কৰাৰ উপৰিও এই অধ্যায়ত বসব অনুভূতি কি ভাৱে হয় সেই বিষয়ে আৰু শৃংগাৰ আদি ৮ বিধ বসব স্বৰূপ সম্বন্ধে বিবৰি কোৱা হৈছে।

অধ্যায় ৭ : এই অধ্যায়ত ভাব কাক বোলে তাক ব্যাখ্যা কৰাৰ উপৰিও স্থায়ী ভাব, আলম্বন আৰু উদ্দীপন, বিভাৱ অনুভাব আৰু ব্যক্তিচাৰী ভাব সমূহৰ প্ৰতিটোৰে স্বৰূপ কেনে, কেনে পৰিস্থিতিত সেই সেই ভাৱসমূহ আগি উঠে আৰু কিভাৱে সেইবিলাকৰ অভিনয় কৰিব লাগে সেই বিষয়ে বিবৰি কৈছে।

অধ্যায় ৮ : ষষ্ঠ আৰু সপ্তম অধ্যায়ত সাত্ত্বিক অভিনয়ৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। অষ্টমৰ পৰা ত্ৰয়োদশলৈকে ছটা অধ্যায়ত আসক্তিক অভিনয়ৰ কথা কোৱা হৈছে। এনে আসক্তিক অভিনয়ৰ বিবৰণৰ পৰাই ভৱতৰ সূক্ষ্ম পৰ্যবেক্ষণ শক্তিৰ এটা সুন্দৰ পৰিচয় পোৱা যায় আৰু নতুন অভিনেতাসকলৰ অভিনয় কলা শিক্ষাৰ বাবে নাট্য শাস্ত্ৰখন যে কেনে উপযোগী গ্ৰন্থ তাক বুজিব পাৰি। উদাহৰণ স্বৰূপে আসক্তিক অভিনয় ৰূপে অভিনেতা এজনে নিজৰ মূৰটো কিমান বিভিন্ন ধৰণে লৰচৰ কৰিব আৰু কি কি পৰিস্থিতিত মূৰটোৰ সঞ্চালন কি ভাৱে হ'ব তাৰ এটা বিবৰণ দিছে। মূৰৰ আসক্তিক অভিনয় ১৩ বিধ। সেই বিলাকৰ নাম আকম্পিত, কম্পিত, ধৃত, ত্ৰিধৃত আদি। মূৰটো লাহে লাহে ওপৰৰ পৰা তললৈ আৰু তলৰ পৰা ওপৰলৈ দুপিয়ালে তাক আকম্পিত বোলা হয়। লগতে এই কথাও কোৱা আছে যে ইঞ্জিত দিয়া, উপদেশ দিয়া, সম্বোধন, স্বাভাৱিক কথোপকথন, নিৰ্দেশ দিয়া আৰু আহ্বান কৰাৰ অভিনয়ত আকম্পিত নামৰ আসক্তিক অভিনয় কৰিব লাগে। আকৌ, অধৰ বা তল ওঁঠৰ অভিনয় ৬ বিধ। তাৰে এবিধ হ'ল কম্পন অৰ্থাৎ ওঁঠৰ কঁপনি। কট্ট শোৱা, জাৰ লগা, জ্বৰ উঠা খং উঠা আৰু জপ কৰাৰ অভিনয়ত ওঁঠ কঁপাব লাগে। - নিতান্ত সূক্ষ্ম পৰ্যবেক্ষণৰ আধাৰত হৈ এনে বিলাক নিৰ্দেশ দিব পাৰি।

অধ্যায় ৯ : এই অধ্যায়ত ঘাইকৈ হাতৰ মুদ্ৰা অৰ্থাৎ হাতৰ আসক্তিক অভিনয়ৰ কথা কোৱা হৈছে। এই প্ৰসঙ্গত সংযুক্ত হৈ নথকা হাতৰ 'পতাক' 'ত্ৰিপতাক' আদি ২৪টা মুদ্ৰা, সংযুক্ত হৈ থকা হাতৰ অঞ্জলি, স্বস্তিক আদি ১৩ মুদ্ৰা আৰু ২৭টা নৃভংগ মুদ্ৰাৰ কথা কোৱা হৈছে আৰু সেই মুঠ ৬৪টা মুদ্ৰাৰ প্ৰয়োগ কেতিয়া কেতিয়া হয় তাক কোৱা হৈছে। এই বিলাকৰ প্ৰয়োগ কৰা হয় বস, ভাব আৰু অভিনয়ৰ প্ৰয়োজনলৈ লক্ষ্য ৰাখি আৰু স্থান আৰু কালৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি।

অধ্যায় ১০ : এই অধ্যায়ত বুকু, কাষ, কঁকাল আৰু শৰীৰৰ অন্যান্য অঙ্গৰ অভিনয়ৰ কথা কোৱা হৈছে।

অধ্যায় ১১ : চাৰি, ঋণ্ড, কৰণ আৰু মণ্ডল কাক বোলে কোৱা হৈছে। এটা ভৰিৰে গতি কৰিলে তাক চাৰি বোলে আৰু দুটা ভৰিৰে গতি কৰিলে কৰণ বোলে। ১৬ বিধ ভৌম্য অৰ্থাৎ মাটিৰ ওপৰতে কৰা চাৰি, ১৬ বিধ আকাশত কৰা চাৰিৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। ধনুপড় লৈ কৰা যুদ্ধৰ অভিনয় কি ভাৱে কৰিব আৰু কোন চৰিত্ৰই খৰকৈ গতি নকৰিব বা পৰিভ্ৰমৰ অভিনয় নকৰিব তাৰ বিষয়ে

কোৱা হৈছে ।

অধ্যায় ১৩ : স্থান ভেদে, বস ভেদে চৰিত্ৰ ভেদে বিভিন্ন বাদ্য যন্ত্ৰৰ লগত সজতি ৰাখি মঞ্চত প্ৰৱেশ কৰাৰ ভঙ্গী কেনে হ'ব লাগে ; দেহতা, বজা, মধ্যম পৰ্যায়ৰ ব্যক্তি মহিলা, নিম্ন পৰ্যায়ৰ ব্যক্তি আদিয়ে মঞ্চত কি ভাৱে খোজ দিব ; বৌদ্ৰ, বীভৎস, বীৰ আদি বসৰ বেলিকা খোজ কেনে হ'ব ; আঘাত পোৱা, জাৰত কট পোৱা, সন্নাসী, মাতাল, উন্মাদ আদিৰ দেহৰ গতি কেনে হ'ব - এনে ধৰণৰ কথাৰ বিৱৰণ আছে ।

অধ্যায় ১৪ : নাট্যমঞ্চত বঙ্গদীৰ্ঘ অৰ্থাৎ দোহাৰ বা বাদ্যযন্ত্ৰসমূহ ৰাখিবৰ বাবে কোন কালে কিমান ঠাই এৰিব লাগিব ; বাসগৃহ, উদ্যান, অৰণ্য, মাটি, পানী আদি মঞ্চত কিভাবে দেখুৱাব ; একোটা অঙ্কত কিমান দীঘলীয়া সময়ৰ ঘটনা দেখুৱাব ; দেশ, বেশ-ভূষা, ভাষা, আচাৰ-ব্যৱহাৰ আদিৰ ভেদ অনুসাৰে আকৰ্ষণীয় আদি (ষষ্ঠ অধ্যায়ত উল্লেখ কৰা) প্ৰবৃত্তি সমূহৰ কাপায়ণ ; প্ৰবৃত্তিৰ লগত বৃত্তি সমূহৰ সম্পৰ্ক ; সুকুমাৰ আৰু আৰিদ্ৰ নামৰ দুবিধ নাট্য প্ৰয়োগৰ সৰ্বশেষ আৰু নাট্যধৰ্মী আৰু লোকধৰ্মী ভেদে দুবিধ অভিনয়ৰ সৰ্বশেষ এই অধ্যায়ত কোৱা হৈছে ।

অধ্যায় ১৫ : এই অধ্যায়ৰ পৰা বাটিক অভিনয় অৰ্থাৎ মুখৰ কথাবে কৰা অভিনয়ৰ কথা কোৱা হৈছে । বাটিক অভিনয় স্বৰ আৰু ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ উচ্চাৰণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে । এই অধ্যায়ত স্বৰ, ব্যঞ্জন, বিশেষ্য পদ, ক্ৰিয়া পদ, উলসৰ্গ, ক্ৰিয়া বিশেষণ, সমাস আদিৰ বিষয়ে ; সংজ্ঞত বা প্ৰাকৃত ভাষাৰ আবৃত্তি ; আৰু বিভিন্ন ছন্দৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে ।

অধ্যায় ১৬ : এই অধ্যায়তো সমবৃত্ত (সম-ছন্দ), বিষমবৃত্ত আৰু আৰ্য্য ছন্দৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে ।

অধ্যায় ১৭ : ৩৬ প্ৰকাৰ কাব্যৰ 'লক্ষণ'ৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে । (পৰবৰ্তী কালত অলংকাৰ শাস্ত্ৰত এই লক্ষণ সমূহৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া নাই) । এই অধ্যায়তে উপমা ৰূপক, দীপক আৰু যমক অলংকাৰ আৰু কাব্যৰ দহ প্ৰকাৰ দোষ আৰু শ্লেষ, প্ৰসাদ, সমতা আদি কাব্যৰ ১০ প্ৰকাৰ গুণৰ বিষয়েও কোৱা আছে । অলংকাৰ, দোষ আৰু গুণৰ বিষয়ে ভৰতে কোৱা কথা খিনি পৰবৰ্তী অলংকাৰ সাহিত্যতো থাকি গ'ল । ইয়াত, অলংকাৰ, গুণ, দোষৰ আলোচনা থকা বাবে নাট্যশাস্ত্ৰখন অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ ক্ষেত্ৰতো এতিয়া পাব পৰা প্ৰথম গ্ৰন্থ ।

অধ্যায় ১৮ : প্ৰাকৃতৰ আবৃত্তি কেনে হ'ব লাগে ; নাটকৰ কোন কোন চৰিত্ৰই সংজ্ঞত আৰু প্ৰাকৃতৰ মাগধী, অৱন্তিজা, প্ৰাচ্যা, অৰ্ধমাগধী, বাহ্লীকা আৰু দক্ষিণাট্যৰ ভিতৰত কি ভাষাৰ প্ৰয়োগ কৰিব লাগে এনে বিলাক কথাৰ নিৰ্দেশ এই অধ্যায়ত আছে । শবৰ, অতীৰ, চাণ্ডাল, শাকাৰ, হাবিড় ওদ্ৰ (উৰিষ্যাৰ নিবাসী) আদিৰ ভাষাক বিভাষা বোলা হয় ।

অধ্যায় ১৯ : সমাজৰ বিভিন্ন স্তৰৰ ব্যক্তিক কিভাবে সম্বোধন কৰিব, যেনে ব্ৰাহ্মণক 'আৰ্য' বুলি সম্বোধন কৰিব । ৰজাক 'মহাৰাজ' বুলি সম্বোধন কৰিব - এনেবিলাক কথাৰ আলোচনা এই অধ্যায়ত আছে । ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয় আৰু বৈশ্য বৰ্ণৰ

মানুহৰ নামৰ শেষত ক্ৰমে শৰ্মা, বৰ্মা আৰু দত্ত পদ থাকিব লাগে; গণিকাৰ নামদত্তা, মিত্ৰা বা সেনা পদৰে শেষ হ'ব লাগে; (যেনে বসন্ত সেনা) আদি কথাও আছে। পাঠ্যৰ গুণ, ষড়জ, স্বৰত আদি সন্ত স্বৰ, হৃদয় কণ্ঠ আৰু শীৰ্ষ এই তিনি নাদৰ স্থান, উদাত্ত অনুদাত্ত, স্বৰিত আৰু কলিত - এই চাৰি বিধ স্বৰ, দুবিধ কাক (অৰ্থাৎ শোক, ভয় আদিৰ ফলত হোৱা স্বৰৰ বিকৃতি), আৰু উচ্চ, দীপ্ত, মন্ত্ৰ, নীচ, দ্ৰুত আৰু বিলম্বিত- এই কেইটা স্বৰৰ অলংকাৰৰ কথাও এই অধ্যায়ত কোৱা হৈছে।

অধ্যায় ২০ : নাটক, প্ৰকৰণ আদি দহ বিধ কণকৰ সবিশেষ। কি কি কথা মন্ত্ৰত দেখুৱাব নাগায় (যেনে, অভিপাণ। সেই বাবেই শকুন্তলা নাটকত মন্ত্ৰলৈ ওলাই নাহি নেপথ্যৰ পৰাই দুৰ্বাসাই শাপ দিছে।), প্ৰবেশক আৰু বিচ্ছন্দক আৰু প্ৰকৰণ শ্ৰেণীৰ কণকৰ সবিশেষ এই অধ্যায়ত আছে। অধ্যায় ২১ : নাটকৰ কথা বহুৰ দুটা ভাগ - আধিকাৰিক (যাই কাহিনী) আৰু প্ৰাসঙ্গিক (আনুষঙ্গিক কাহিনী), মুখ, প্ৰতিমুখ আদি পঞ্চ সন্ধি, প্ৰাৰম্ভ, প্ৰযত্ন আদি পঞ্চ অৱস্থা, বীজ, বিন্দু আদি পাঁচটা অৰ্থপ্ৰকৃতি, সঙ্ঘাস্তৰ, পঞ্চ সন্ধিৰ মুঠ ৬৪ টা অঙ্গ; বিচ্ছন্দক, চলিকা, প্ৰবেশক আদি অৰ্থোপক্ৰমক (অৰ্থাৎ মন্ত্ৰত নেদেখুৱা হৈ যোৱা ঘটনাৰ ইঙ্গিত) আদিৰ সবিশেষ এই অধ্যায়ত আছে।

অধ্যায় ২২ : ভাৰতী, সাহতী আদি চাৰিবিধ বৃত্তিৰ সবিশেষ।

অধ্যায় ২৩ : শোক, ভয় আদি ভাব (অনুভূতি), আঙ্গিক অভিনয় আৰু বাচিক অভিনয়খিনি অভিনেতা বা নাটকীয় চৰিত্ৰৰ গাতে লাগি থকা বস্তু। কিন্তু অভিনেতাই সিদ্ধা সাজ-পোছাক, মুকুট আদি, হাতত লোৱা অস্ত্ৰ আদি বাহিৰৰ পৰা আহৰণ কৰি লোৱা বস্তু। সাজ-পোছাক, অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ আদিৰ সহায়েৰে যি অভিনয় হয় সেয়ে আহাৰ্য অভিনয় (অৰ্থাৎ আহৰণ কৰি লোৱা বস্তুৰ সহায়ত হোৱা অভিনয়)। এই অধ্যায়ত আহাৰ্য অভিনয়ৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। আহাৰ্য অভিনয় নেপথ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। নেপথ্য চাৰি বিধ - পুষ্ট, অলংকাৰ, অঙ্গৰচনা আৰু সজীব। কাপোৰ, জুতুৰ চাল আদিৰে নিৰ্মাণ কৰা পৰ্বত, বথ আদি বস্তু বিলাকক পুষ্ট বোলে। মালা, গলপতা আদি অলংকাৰ, সাজ-পোছাক, তিলক কাজল, দাঁত আৰু ওঁঠত সনা বং আদি অলংকাৰৰ ভিতৰত পৰে। ৰজা, ধনী মানুহ কিৰাত আদি গিৰিজান আদিৰ কণ ছুটাই তুলিবৰ বাবে গাত ঘষা বং, দাড়ি, গৌফ আদি অঙ্গ ৰচনাৰ ভিতৰত পৰে। চাৰি ঠেঙীয়া জুতু, চৰাই, শাপ আদি মন্ত্ৰত দেখুৱাবলৈ যি কৌশল প্ৰয়োগ কৰা হয় সেইবিলাক আৰু কৃত্ৰিয় অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ আদি সজীবৰ ভিতৰত পৰে।

অধ্যায় ২৪ : এই অধ্যায়ত সামান্য অভিনয় অৰ্থাৎ যিবিলাক অভিনয়ৰ কথা ইতিপূৰ্বে কোৱা হোৱা নাই সেইবিলাকৰ বিষয়ে কৈছে। এই সম্পৰ্কে সাত্ত্বিক ভাবসমূহৰ বহিঃপ্ৰকাশ কি ভাবে হ'ব লাগে তাৰ কথা কৈছে। মহিলাৰ তিনি প্ৰকাৰ অলংকাৰ অৰ্থাৎ ভাৱ, হাৱ আৰু হেলা - এই তিনিবিধ অঙ্গৰ অলংকাৰ, লীলা, বিলাস আদি দহ বিধ স্বভাৱৰ অলংকাৰ আৰু শোভা, কান্তি, দীপ্তি, মাধুৰ্য, ধৈৰ্য, প্ৰাগলভ্য আৰু উদাৰ্য - এই সাত বিধ অঙ্গৰ অলংকাৰৰ কথা কোৱা হৈছে। শোভা আদিৰ প্ৰকাশৰ মাজেদি পুৰুষৰ সাত্ত্বিক ভাবৰ প্ৰকাশ কি দৰে হয় বেলেগে কোৱা হৈছে। ৰস আৰু ভাবৰ লগত সজতি ৰাখি আঙ্গিক

অভিনয় কিদৰে কবিব লাগে, বাক্যাভিনয় কিদৰে কবিব লাগে, অৰ্থাৎ জ্ঞানাপ, প্ৰলাপ, বিলাপ আদিৰ আকাৰত বচন সমূহ কেনে বিভিন্ন ধৰণে ঘাটিব লাগে, ভাল বা বেয়া কিবা এটা বুজা, দেখা, স্পৰ্শ কৰা বা জিভাৰে ছুটি বোকাৰ অভিনয় কিদৰে কবিব লাগে আদি বুজাই দিয়া হৈছে। বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ দ্ৰব্য কৰ্মনাট্য কোষ শাস্ত্ৰৰ লগত মিলাকৈ দিয়া হৈছে। অভিনায়, চিত্ৰা, স্মৃতি, গুণকীৰ্ত্তন, উদ্বেগ, বিলাপ, উদ্ভাদ, ব্যাধি, জড়তা আৰু যবণ - এই দহটা কাৰ্য দশাৰ অভিনয় কেনেদৰে কবিব লাগে তাৰ উপদেশ দিছে। উল্লেখযোগ্য যে এই কাৰ্যদশা আদিৰ বিষয়ে পৰবৰ্তী অলংকাৰ শাস্ত্ৰতো কোৱা আছে, কিন্তু সকলোৰে মূলতে হ'ল নাট্যশাস্ত্ৰ। দ্বিতীয় ভূমিকা, বাসকসম্ভৱ, স্বাধীনতাভিত্তিক, অভিসাৰিকা আদি ৮ বিধ নায়িকাৰ বিষয়ে সবিশেষ, অনুবাগ, ক্ৰোধ বা স্বৰ্গী লৈ থকা পুৰুষক অনুবাসিনী মহিলাই কিদৰে সম্বোধন কবিব তাক কোৱা হৈছে। এই অধ্যায়ত এটা বৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ কথা এই বুলি কোৱা আছে যে যিহেতু একেখন নাটকৰ পিতা, পুত্ৰ, বোৱাবী আৰু শাহু আদিয়ে একেলগে চাব সেইবাবে কোনো নাটকৰ অভিনয়তে চুহন, আলিঙ্গন আদিৰ দৰে গোপনীয় কথাবিলাক দেখুৱাব নালাগে। তুঃ "---- চুহনালিঙ্গনং চৈৱ তথা গুহ্যং চ যদ্ ভাৱেৱেৎ । ---- পিতৃপুত্ৰস্বৰ্গকৰ্মজন্মং যন্মাদু নাটকম্ । তন্মাদেতানি গৰ্হানি বহুদীয়ানি যন্তুতঃ । নোশা চৌখয়া সংক্ৰমণ অধ্যায় ২৪, ববোদা সংক্ৰমণ অধ্যায় ২২) "এনেবিলাক কথাৰ পৰা ধাৰণা হয় যে ভৰতেও যেন এটা "চেন্চৰ্চিণ"ৰ ব্যৱহাৰে কৰি গৈছিল। তদুপৰি এই কথাও বুজিব পাৰি যে প্ৰাচীন কালতো যবখনৰ শাহু-বোৱাবী আদি মহিলা সকলোৰে সমজুৱা ঠাইলৈ গৈ অভিনয় আদি চোৱাৰ বাবে অবাধ স্বাধীনতা আছিল।

অধ্যায় ২৫ : সকলো কলাত নিপুণ আৰু মহিলা আৰু বিশেষকৈ ৰেশ্যাব মন জয় কবিব পৰা পুৰুষক বোলা হয় বৈশিক। তেনে বৈশিকৰ স্তভাৱৰ আৰু আচাৰ্য এই দুয়ো বিষয়ে যুটতে-৩০ গুণৰ কথা; বৈশিকৰ সখা আৰু দ্বিতীয় কথা; পুৰুষৰ প্ৰতি অনুৰক্তা অথবা ক্ৰোধাৱায়ণা মহিলাৰ লক্ষণ, নাৰীৰ বৌদ্ধনৰ চাৰিটা অৱস্থা; পাঁচ প্ৰকাৰ প্ৰেমাসক্ত পুৰুষ; আৰু সাম, দান, ভেদ, দণ্ড আৰু উপেক্ষা - নাৰীৰ মন জয় কবিবৰ বাবে প্ৰয়োগ কবিব পৰা এই ৫ প্ৰকাৰ 'উপায়'ৰ কথা এই অধ্যায়ত কোৱা হৈছে। এইবিলাক কথাও আংশিক ভাবে কাৰ্য শাস্ত্ৰৰ লগত মিলে। বিশেষকৈ "উপায়"কেইটাৰ ধাৰণা অৰ্থশাস্ত্ৰৰ বৈদেশিক নীতিৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য 'উপায়' কেইটাৰ লগত মিলে।)

অধ্যায় ২৬ : এই অধ্যায়ত চিত্ৰাভিনয়, অৰ্থাৎ আঙ্গিক অভিনয়ৰ বিষয়েই ক'বলগীয়া আৰু কিছুমান কথা কোৱা হৈছে। এই সম্পৰ্কে অভিনয়ৰ বৈশিকা আকাশ, বাতি, সজ্জা, অঙ্ককাৰ আদিৰ ধাৰণা কিভাৱে আনি দিব পাৰি; আনন্দ, খং, শাৰীৰিক কষ্ট, শোক আদিৰ অভিনয় কিবাবে কবিব পাৰি; আকাশচন্দন, স্বগতোক্তি, অগ্ৰহাৰিত, জনান্তিক আদি 'ষ্টেজ্ মাইবেকচন' বিলাকৰ অৰ্থ কি? বুঢ়া মানুহ আৰু শিশুবিলাকে কিদৰে বচন ঘাটিব লাগে; মানুহ এজনৰ যে মুঠো আসন্ন-প্ৰায় সেই কথা কেনেকৈ ফুটাই তুলিব পাৰি - এনেবিলাক কথা এই অধ্যায়ত কোৱা হৈছে। অৱশেষত এটা সত্ৰব্য দিছে এই বুলি যে যিবিলাক পৰিস্থিতিৰ বা অজ্ঞতৰীৰ অভিনয়ৰ বিষয়ে ক'বলৈ বৈ গৈছে সেইবিলাক 'লোক'ৰ পৰা অৰ্থাৎ সমাজৰ মানুহবিলাকৰ স্বাভাৱিক ব্যৱহাৰৰ পৰ্যবেক্ষণ কৰি তাৰ পৰা

নিকি ল'ব লাগে। 'লোক' অৰ্থাৎ জনসাধাৰণৰ চাল-চলন, বেশ আৰু আখ্যান শাস্ত্ৰ অৰ্থাৎ বেদান্ত আদি দৰ্শনেই হ'ল নজনা কথা জানিবৰ বাবে 'প্ৰমাণ'। ঘাইকৈ নাটকৰ অভিনয়ৰ বিষয়ত 'লোক' বা জনসাধাৰণৰ স্বাভাৱিক চাল-চলনেই প্ৰমাণ। এই সম্পৰ্কে এই গুৰুত্বপূৰ্ণ কথাষাৰো কৈছে যে আনে যি কৰে তাৰ অনুকৰণ কৰাই হ'ল নাট্য। জনসাধাৰণে বিভিন্ন অৱস্থাত, বিভিন্ন পৰিস্থিতিত যেনে আচৰণ কৰে তাৰ অনুকৰণত আঙ্গিক অভিনয় কৰিলে তাকেই নাট্য বোলা হয়। তুঃ "নোভা যে চ ময়া তত্ত্ব লোকগ্ৰাহ্যাত্ম তে বুধেঃ" লোকো বেদান্তথাখ্যাং প্ৰমাণং ত্ৰিবিধং স্মৃতম্। তন্মাত্ৰাট্য প্ৰয়োগে তু প্ৰমাণং ত্ৰিবিধং স্মৃতম্। তন্মাত্ৰাট্য প্ৰয়োগে তু প্ৰমাণং লোক উচ্যতে। কৃতানুকৰণং লোকে নাট্যমিত্যাতিবীৰ্যতে। লোকস্য চৰিতং যদু নানাব্ৰহ্মান্তবাক্যকম্। তদভিনয়োপেতং নাট্যমিত্যাতিসংজ্ঞিতম্ ॥ না শা চৌখয়া সংস্কৰণ, ২৬.১১১-১১৫)

অধ্যায় ২৭। এই অধ্যায়ত মানুষী আৰু দৈৱী - এই দুবিধসিদ্ধিৰ কথা কোৱা হৈছে। 'সিদ্ধি' কথাষাৰে 'নাটকখন উপস্থাপিত কৰাত অভিনেতা আৰু সংশ্লিষ্ট লোকসকল যে কৃতকাৰ্য হৈছে' সেই কথা বুজাইছে। যেতিয়া অভিনয় কোৱাৰ পিছত দৰ্শকসকলে সন্তুষ্ট হৈ কাপোৰ আদি উপহাৰ আগবঢ়ায়, মিচিকিয়াই হাঁহে বা বিদূষক আদিৰ বহুৱালি দেখি শল কৰি হাঁহে, বা অভিনয়ৰ প্ৰশংসা কৰি 'সাধু সাধু' বুলি কয় বা আচৰিত ঘটনা আদি দেখি 'অহো' বুলি কয় বা ককণ দৃশ্য দেখি 'কষ্টম্' (অসমীয়াত 'হাঁয় হাঁয়' আদি) বুলি কয় - তেতিয়া বুজিব পাৰি যে নাটকখন কৃতকাৰ্য হৈছে। এয়ে হ'ল মানুষী সিদ্ধি। অভিনয় চলি থকা সময়ত যদি একো বাহিৰা হুলস্থূল নহয়, বা কোনো বাধা আহি নগৰে, যদি কোনো অমঙ্গল নঘটে, যদি দৰ্শকেৰে প্ৰেক্ষাগৃহ ভৰি থাকে, অমিকাগু, ধুমুহা, বনৰীয়া হাতী, সাপ আদি ওলোৱা ঘটনা নঘটে, যদি দৰ্শকে আমনি পাই একেৰাহে চাপৰি দিবলৈ নধৰে, যদি দৰ্শকে অভিনেতালৈ গোবৰ, বোকা আদি নদলিয়ায়, যদি ভাৱৰীয়াই বচন পাহৰি নাযায় বা অভিনেতাৰ মুকুট, অলংকাৰ আদি সুলকি নগৰে তেতিয়া নাটক খনে দৈৱী সিদ্ধি লাভ কৰিছে বুলি কোৱা হয়। (এনে সিদ্ধি লাভ কৰিবৰ বাবে নাটকৰ বিষু সমূহ দূৰ হ'বৰ বাবেই নাটক আৰম্ভ হোৱাৰ আগতেই পূৰ্বসৰ অনুষ্ঠান কৰাৰ বিধান দিয়া হৈছে।) এই প্ৰসঙ্গতে নাটকৰ বিচাৰক আৰু সমালোচক সকলৰ কি কি গুণ থাকিব লাগে সেই বিষয়ে কোৱা হৈছে।

অধ্যায় ২৮ : এই অধ্যায়ত চাৰিবিধ বাদ্যযন্ত্ৰ, ষডজ আদি ৭ বিধ স্বৰ, বাদী, সংবাদী, অনুবাদী আৰু বিবাদী ভেদে স্বৰৰ চাৰিটা প্ৰকাৰ, স্বৰৰ গ্ৰাসসমূহ আৰু মুৰ্ছনা সমূহ; ২২ প্ৰকাৰ ক্ৰতি আৰু জ্ঞাতি সমূহৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে।

অধ্যায় ২৯ : এই অধ্যায়ত বস অনুসাৰে প্ৰয়োগ কৰিবলগীয়া জ্ঞাতি আৰু স্বৰ সমূহৰ কথা; আৰোহী, অৱৰোহী, স্থায়ী আৰু সঞ্চাৰী - এই চাৰি বৰ্ণ, সেই বিলাকৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল ৩৩ প্ৰকাৰৰ অলংকাৰ আৰু গীতিসমূহৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে।

অধ্যায় ৩০ : বাঁহী বাদ্যৰ সবিশেষ

অধ্যায় ৩১ : তাল আৰু লয়ৰ সবিশেষ

অধ্যায় ৩২ : অভিনেতা মফল প্রবেশ কৰোতে বা মফল পৰা ওলাই যাওঁতে, এটা অংক শেষ হওঁতে অভিনয় চলি থাকোতে জাৰহ সঙ্গীত কৰে, কোনো এখন অভিনেতা ঘটনাক্ৰমে পৰি গ'লে বা তেওঁ বচন পাহৰি গ'লে বা মূৰী গ'লে বা তেনে আন কোনো পৰিস্থিতিৰ উত্তৰ হলে যি গীত গোৱা হয় তাক ফ্ৰাৰা গীত বোলে। এই অধ্যায়ত ফ্ৰাৰাৰ বিষয়েসবিশেষ কোৱা আছে। ফ্ৰাৰাৰ ভাষা সাধাৰণতে শৌৰসেনী, কিন্তু দুই এটা গীত সংস্কৃততো হ'ব পাৰে। ফ্ৰাৰাৰ পায়ক আৰু বীণা, বাঁহী আদি বজোৱা সঙ্গীতজৰ গুণৰ কথাও ইয়াত কোৱা হৈছে। সঙ্গীত শিকক আৰু সঙ্গীতৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ গুণৰ কথাও কোৱা আছে। প্ৰসঙ্গক্ৰমে এই মন্তব্যও কৰিছে যে মন্তব্যতে কণ্ঠ সঙ্গীতৰ বাবে মহিলা আৰু বাদ্যসঙ্গীতৰ বাবে পুৰুষ শিল্পী অধিক উপযোগী হয়।

অধ্যায় ৩৩ : এই অধ্যায়ত আছে মৃদঙ্গ, পশৰ আৰু দৰ্ভুৰ নামৰ অৱনদ্ধ শ্ৰেণীৰ বাদ্যযন্ত্ৰৰ বিষয়ে সবিশেষ, স্বাভাৱিক আৰু নাৰদে গাছৰ্ব আৰু বাদ্যৰ প্ৰবৰ্তন কৰাৰ কথা, কি প্ৰসঙ্গত সকলো বাদ্যযন্ত্ৰ বজাব লাগে সেই বিষয়ে উপদেশ আৰু বিভিন্ন বাদ্য যন্ত্ৰৰ অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱতা সকলৰ কথা।

অধ্যায় ৩৪ : এই অধ্যায়ত উত্তম, মধ্যম আৰু অধম ভেদে তিনিবিধ পুৰুষ আৰু মহিলাৰ কথা, ধীৰোদ্ধত, ধীৰ ললিত, ধীৰোদত্ত আৰু ধীৰপ্ৰশান্তি - এই চাৰিবিধ নায়ক, মহাদেৱী, দেৱী, নৰ্ত্তিকা, পৰিচালিকা আদি স্ত্ৰী-চৰিত্ৰ, কক্ষুৰীয়া আদি পৰিচাৰক, নৃপ, সেনাপতি, পুৰোহিত আদি পুৰুষ চৰিত্ৰৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে।

অধ্যায় ৩৫ : অভিনেতা আৰু নৃত্য শিল্পী, সঙ্গীত শিল্পী আদিৰ বাহিৰেও এটা নাট্যদলত আৰু বহুধৰণৰ কাৰ্যবাহী লোক থাকিব লাগে। এই অধ্যায়ত তেনে কাৰ্যবাহী লোকসকলৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। ইয়াতে মাটি, কাঠ, জলুৰ চাল আদিৰে কিদৰে ব্যৱস্থা আদি বহুত হাত থকা, বহুত সুখ থকা আদি মানুহৰ আকৃতি ফুটাই তুলিব পাৰি, সিংহ, হাতী আদিৰ ৰূপ ফুটাই তুলিব পাৰি তাৰ নিৰ্দেশ দিছে। পুৰুষে মহিলাৰ ভাও লোৱা আৰু মহিলাই পুৰুষৰ ভাও লোৱাৰ বিষয়েও কৈছে। (উল্লেখযোগ্য যে অষ্টম শতিকাত দামোদৰ গুপ্তৰ দ্বাৰা ৰচিত কুটনীমতত ৮৮১-৯২৮ শ্লোকত কেৱল বোম্বা সকলে প্ৰীহৰ্ষ বদ্ভাৱণী নাটকৰ প্ৰথম অঙ্কটোৰ অভিনয় কৰাৰ বিষয়ে উল্লেখ আছে, য'ত নাৰীয়েই পুৰুষৰ ভাও লৈছিল) নাটক, প্ৰকৰণ, ভান, বীথী আৰু অঙ্কৰ বেলিকা যে সুকুমাৰ প্ৰয়োগ হয় আৰু ডিম প্ৰসুখ্যে বাকী ৰূপকৰ ভেশ কেইটাৰ বেলিকা যে আৰিছ প্ৰয়োগ হয় সেই বিষয়ে কৈছে। সূত্ৰধাৰ আৰু পাৰিশাৰিক, বিট, শকাৰ, ত্ৰিদুৰক, চেট, নায়িকা, গণিকা, নট আদি চৰিত্ৰ আৰু মালাকাৰ, বেৰকৰ, বজক, কাকক আদি কাৰিকৰ কাৰ্যবাহী) সকলৰ কি কি যোগ্যতা থাকিব লাগে সেই বিষয়ে এই অধ্যায়ত কোৱা আছে।

অধ্যায় ৩৬ : আত্মীয় প্ৰভৃতি মুনিসকলে আকৌ ভৰতক প্ৰশ্ন কৰিছে যে নাট্য নো স্বৰ্গৰপৰা মৰ্ত্যলৈ কেনেকৈ নামি আহিল। ভৰতে ক'লে - তেওঁ পুৰুষ সকলে নাট্যৰ সন্ধি দেখি আগোন পাহৰা হৈ স্বৰিসকলকো উপলুতা কৰি নাটক কৰিবলৈ ল'লে। তেতিয়া স্বৰিসকলে তেওঁলোকক অভিশাপ দিলে। ভৰতে তেতিয়া ক'লে যে নাট্যশাস্ত্ৰ যদি আন আন ভাল ছাত্ৰকো শিকাই দিয়ে তেতিয়া ভৰতৰ পুত্ৰসকলৰ

পাণৰ প্ৰায়শ্চিত্ত হ'ব । তাৰ পিছত ইন্দ্ৰৰ পৰা স্বৰ্গ ৰাজ্য কাঢ়ি লোৱা নহুৱে এই ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিলে যে নাট্যশাস্ত্ৰ মৰ্য্যতো প্ৰচলিত হ'ব লাগে । সেই অনুক্ৰমে ভবতৰ পুত্ৰ সকলে নিজ নিজ পুত্ৰ সকলক নাট্যশাস্ত্ৰৰ জ্ঞান দিলে আৰু কোহল, বাৎস্য, শাণ্ডিল্য আৰু শ্বৰ্ত্তিলই পৃথিৱীত নাট্য শাস্ত্ৰৰ প্ৰচাৰ কৰিলে । নাট্যশাস্ত্ৰ এক পবিত্ৰ শাস্ত্ৰ কিয়নো গন্ধগুণেৰে কৰা পূজাতকৈয়ো অভিনয়ৰ দ্বাৰাহে দেৱতাসকল অধিক পৰিমাণে সুখী হয় ।

ওপৰত দিয়া নাট্যশাস্ত্ৰৰ বিষয় বস্তুৰ সংক্ষিপ্ত বিৱৰণৰ পৰাই গ্ৰহণ কৰা যে কিমান জ্ঞানবলগীয়া কথাৰ আৰু স্বৰূপ তাক বুজিব পাৰি । এনে হেন এখন গুৰুত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থৰ ইংৰাজী, হিন্দী, বাংলা আদি ভাষাত ইতিমধ্যে একাধিক অনুবাদ হৈ গৈছে । কিন্তু আজি ইমান দিনে ইয়াৰ কোনো অসমীয়া অনুবাদ হোৱা নাছিল বা এই শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে অসমীয়াত কোনো আলোচনা হোৱা নাছিল । কেৱল প্ৰথমবাৰৰ বাবে ১৯৮৪ চনত প্ৰকাশিত শ্ৰীনাৰায়ণ চক্ৰ গোস্বামী দেৱৰ সত্ৰীয়া সংস্কৃতিৰ স্বৰ্ণবেখা নামৰ গ্ৰন্থত (৫০৯ পৃষ্ঠাৰ পৰা) বহু পৃষ্ঠা জুৰি নাট্য শাস্ত্ৰৰ বহুতো প্ৰাসংগিক কথাৰ উদ্ধৃতি, অনুবাদ আৰু সাৰাংশ উপস্থাপিত কৰি সত্ৰীয়া সঙ্গীত আৰু নাট্য পৰম্পৰাৰ লগত সেইবিলাকৰ সম্পৰ্কৰ প্ৰতি দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰা দেখা গৈছে । সম্প্ৰতি শ্ৰীযুত নিত্যানন্দ শাস্ত্ৰীদেৱে মূল সংস্কৃত শ্লোকসমূহৰ লগে লগে আক্ষৰিক অনুবাদেৰে সৈতে নাট্যশাস্ত্ৰৰ প্ৰথম আঠোটা অধ্যায় যুগুতাই দিছে আৰু তাকে অসম নাট্য সন্মিলনে প্ৰকাশ কৰিবলৈ লোৱাটো নিতান্ত প্ৰশংসনীয় আৰু উৎসাহজনক কাম হৈছে ।

বাস্তৱিকতে নাট্যশাস্ত্ৰৰ দৰে 'টেকনিকেল' বিষয় এটা লৈ লিখা গ্ৰন্থ এখনৰ অনুবাদ কৰাটো বৰ সহজ কাম নহয় । তাৰ কাৰণ মূল সংস্কৃত শ্লোক বিলাকৰে নানা ধৰণৰ পাঠ ভেদ আছে আৰু সেইবাবে কোনটো যে শুদ্ধ পাঠ তাক নিৰ্ণয় কৰি ছপা সংস্কৰণ ওলাইছে সেই বিলাকৰ পাঠসমূহ বহু পৰিমাণে পৰস্পৰে নিমিলে । (২) কঠিন কথা বিলাক বুজিবৰ বাবে টীকাৰ সহায় ল'বলগীয়া হয় । কিন্তু নাট্যশাস্ত্ৰৰ বেলিকা কেৱল অভিনয়ৰ গুণৰ টীকাৰ বাহিৰে অন্য টীকা পাবলৈ নাই । অভিনয়ৰ গুণৰ টীকাৰো নানান পাঠ ভেদ আছে । বহু ঠাইত টীকা অসম্পূৰ্ণ আৰু টীকাৰ বহু অংশ হেৰাইও গৈছে । (৩) বহু ক্ষেত্ৰত সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ অসমীয়া অনুবাদ কৰাৰ বেলিকা অগত্যা ইংৰাজী, বাংলা বা হিন্দী অনুবাদৰ সহায় লোৱাৰ প্ৰবৃত্তি জন্মে । কিন্তু নাট্য শাস্ত্ৰৰ অনুবাদৰ বেলিকা আন ভাষাৰ অনুবাদবিলাকো সাধাৰণতে নিৰ্ভৰযোগ্য নহয় । কেতিয়াবা আকৌ মূল সংস্কৃত পাঠখিনি নিদিয়াকৈ কেৱল অনুবাদ এটাহে ধাৰাবাহিকভাৱে দিয়া থাকে । তেনে অনুবাদৰ আৰ্হি লৈ সংস্কৃত মূলৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি অনুবাদ এটা যুগুতাই উলিওৱাটো নিতান্ত টান কাম । বহুক্ষেত্ৰত বৰং বিপদজনক কাম । আনে কবি খোৱা অনুবাদ প্ৰায়ে বিভ্ৰান্তিজনক হোৱাহে দেখা যায় । তেনেহলত পূৰ্বতে উল্লেখ কৰা আনৰ অনুবাদৰ আৰ্হি লোৱাৰ প্ৰবৃত্তিটো অৱাহনীয় । এনে অসুবিধা সমূহ থকা সত্ত্বেও সম্প্ৰতি অনুবাদ যুগুতাই উলিওৱা হৈছে তাকে যিমান পাৰি শুদ্ধ ৰূপত আগবঢ়াবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে । মূল সংস্কৃত অংশৰ ক্ষেত্ৰতো আৰ্হি গ্ৰন্থ সমূহৰ পাঠৰ ভুল ছপাৰ ভুল আদি দূৰ কৰি পাৰ্থমাণে শুদ্ধ ৰূপ এটা দিবলৈ যত্ন কৰা হৈছে যাতে মূল সংস্কৃতৰ ৰূপতে উদ্ধৃতি এটা দিবলৈ হ'লেও ইয়াৰ পৰাই বিনা দ্বিধাই দিব পৰা হয় ।

অসমীয়া বা বাংলা আখৰেৰে ছপা হোৱা সংস্কৃত শ্লোক আদিত প্ৰায়েই ব আৰু
 ৱ-ৰ পাৰ্থক্যৰ প্ৰতি দৃষ্টি দিয়া নহয়। ৱ বিলাককো প্ৰায়ে ব বুলিয়েই ছপা কৰা
 হয়। তদুপৰি 'সুঙ জ' (হ) আখৰটোপ্ৰায়ে 'হ'ৰ বগত ছপা হয়। উৰ্দ্ধমান গ্ৰন্থৰ
 সংস্কৃত অংশত বাটে এনে ক্ৰটি-বিচ্যুতিসমূহ নমুঠে তালৈ দৃষ্টি বৰ্ষা হৈছে।

এই পাতনিখন উল্লেখ কৰা নাট্যশাস্ত্ৰৰ চৌখন্ডা সংস্কৰণটো হ'ল বটুকনাথ শৰ্মা আৰু
 বলদেৱ উপাধ্যায়ৰ দ্বাৰা সম্পাদিত ১৯২৯ চনত বাৰাণসীৰ পৰা প্ৰকাশিত
 সংস্কৰণটো। আৰু বৰোদা সংস্কৰণটো হ'ল এম বামকৃষ্ণ কবিশ্বৰ দ্বাৰা সম্পাদিত,
 ক্ৰমে ১৯২৯, ১৯৩৪, ১৯৪৪ চনৰ ২৭ সংখ্যক অধ্যায়লৈকে তিনি খণ্ডত বৰোদাৰ পৰা
 প্ৰকাশিত সংস্কৰণ।

এই পাতনিখন লিখিবৰ বাবে ঘাইকৈ (১) নাট্যশাস্ত্ৰৰ বৰোদা সংস্কৰণৰ প্ৰথম খণ্ডৰ
 ১৯৫৬ চনত প্ৰকাশিত দ্বিতীয় ভাঙণ, (২) সুশীল কুমাৰ দেৱ দ্বাৰা ৰচিত হিটবি
 অৱ সংস্কৃত পয়েটিকচৰ কলিকতাৰ পৰা প্ৰকাশিত ১৯৭৬ চন ছপা হৈ গুলোৱা
 সংস্কৰণটো আৰু (৩) মহা মহোপাধ্যায় পি ভি কানেৰ হিটবি অৱ সংস্কৃত পয়েটিকচৰ
 ১৯৭১ চনত প্ৰকাশিত চতুৰ্থ সংস্কৰণৰ সহায় লোৱা হৈছে।

নাট্যশাস্ত্ৰৰ অসমীয়া আখৰেৰে মূল পাঠৰ লগতে অসমীয়া অনুবাদৰ দৰে এখন
 গুৰুত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থৰ লগত জড়িত হ'বলৈ সুযোগ দিয়া বাবে শ্ৰীযুত লক্ষ্মণৰ চৌধুৰী,
 শ্ৰীযুত ফণী তালুকদাৰ, শ্ৰীযুত অখিল চক্ৰৱৰ্তী আৰু শ্ৰীযুত জীৱেশ্বৰ গোস্বামী
 প্ৰমুখ্যে সকলো সংশ্লিষ্ট সদাশয় ব্যক্তিলৈ মোৰ আন্তৰিক ধন্যবাদ জনালো। ইতি

গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়

মুকুন্দ ঘাৰু শৰ্মা

১৬-৩-৯১

প্ৰকাশকৰ দুখাব

অসম নাট্য সম্বন্ধে আজি কেবাৰছৰৰ পৰা ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ অসমীয়া অনুবাদ গ্ৰন্থ এখনি প্ৰকাশৰ বাবে প্ৰচেষ্টা চলাই আহিছে। সুখৰ কথা যে শিৱসাগৰৰ সংস্কৃত পণ্ডিত শ্ৰীনিধানন্দ শাস্ত্ৰীদেৱে এই কাম হাতত লৈ সম্পূৰ্ণ নাট্যশাস্ত্ৰখন মূল শ্লোকসহ অনুবাদ কৰি উলিয়াইছে। আনহাতে আমি পৰম ভাগ্যবান যে বিশিষ্ট প্ৰাচ্যতত্ত্ববিদ আৰু গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সংস্কৃতবিভাগৰ মুৰব্বী অধ্যাপক ড॰ মুকুন্দমাধৱ শৰ্মাদেৱৰ দৰে সংস্কৃত আৰু অসমীয়া উভয় ভাষাৰে বিদগ্ধ পণ্ডিত এগৰাকীয়ে অতি আগ্ৰহেৰে উক্ত অনুবাদ গ্ৰন্থখনিৰ প্ৰথম খণ্ড (আঠোটা অধ্যায়) সহজতনে মূলৰ লগত বিজাই আৱশ্যকীয় সংশোধন আৰু সংযোজনসহ সম্পাদনা কৰি ছপাশালত দিবলৈ যুগুতাই দিছে। লগতে ড॰ শৰ্মাদেৱে নাট্যশাস্ত্ৰ সম্পৰ্কে অতিশয় মূল্যবান আৰু অধ্যয়নপুষ্ট মন্তব্যসহ পাতনি এখনো লিখি দি যেন সোণতহে সুৱগা চৰাইছে। বাকী প্ৰকাশ হবলগীয়া খণ্ড কেইটাও তেখেতে একেদৰে সম্পাদনা কৰি দিবলৈ মান্তি হোৱাত আমি ড॰ শৰ্মাদেৱলৈ আমাৰ কৃতজ্ঞতাৰ স্বৰূপ আগবঢ়াইছো।

ভাৰতীয় নাট্যকলাৰ তথা প্ৰাচীন সংস্কৃত নাট্যৰীতিৰ সকলো দিশ সামৰা এই অতীব মূল্যবান গ্ৰন্থখনি বহুতো ভাষালৈ অনূদিত হৈছে যদিও, আজিলৈকে অসমীয়ালৈ অনুবাদ নোহোৱাটো পৰিতাপৰ কথা। প্ৰায় দুহেজাৰ দুশ বছৰ আগৰ (খৃঃ পূঃ দ্বিতীয় শতিকা) এইখনি গ্ৰন্থত নাট্যৰীতিৰ প্ৰয়োগগন্ধৰ্বৰ ক্ষেত্ৰত স্থানীয় প্ৰভাৱৰ বিচাৰেৰে চাৰিটা 'প্ৰবৃত্তি' তথা বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ ভাগৰ কথা উল্লেখ কৰিছিল, যেনে দাক্ষিণাত্য, আৱন্তী, ওদ্ৰমাগধী আৰু পাকালমধ্যমা। ইয়াৰে ওদ্ৰমাগধী প্ৰবৃত্তিৰ অন্তৰ্গত কাশে অজ, বজ, কলিজ, ওদ্ৰ, মগধ, নেপাল, বিদেহ তাম্ৰলিপ্ত আৰু প্ৰাগজ্যোতিষৰ উল্লেখ আছে। এই প্ৰাগজ্যোতিষে পিচলৈ কাশকণ আৰু বৰ্তমানৰ অসমৰ কথাকো সূচায়। আনকি এই অঞ্চলৰ থলুৱা প্ৰাচীন লোককলা তথা নৃত্যগীত বাদ্যৰ ক্ষেত্ৰতো ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰ আৰু অন্যান্য সংস্কৃত নাট্যকলা সম্বন্ধীয় পুথিৰ প্ৰভাৱ নিৰীক্ষণ কৰিব পাৰি। অসমৰ নাট্যকলাৰ অন্যতম আদিম ভেটি সন্দ্য ওজাপালিতো নাট্যশাস্ত্ৰত উল্লিখিত গন্ধৰ্ব সঙ্গীতৰ স্বৰ, তাল, পদৰ সংযোজনৰ কথা এই ক্ষেত্ৰত উন্মুখিত পাৰি। সেয়ে তেনে এখন ঐতিহ্যপূৰ্ণ প্ৰাচীন মূল্যবান গ্ৰন্থৰ মূল সংস্কৃত শ্লোকসহ অসমীয়া অনুবাদ অসমৰ নাট্যপ্ৰেমী সকলৰ বাবে নিশ্চয় আদৰ্শীয় হ'ব বুলি ভাবিছো। লগত সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ লগত জড়িত ছাত্ৰ-ছাত্ৰী সকলৰ বাবেও এয়া উপযোগী-পাঠ্যৰূপে গ্ৰহণযোগ্য হ'ব পাৰে। আমি আশা কৰিছো অসমৰ নাট্যপ্ৰেমী ৰাইজ, বিশ্ববিদ্যালয়, মহাবিদ্যালয় তথা সকলো শিক্ষা-প্ৰতিষ্ঠান, নাট্যদল আৰু নাট্যবিষয়ক প্ৰশিক্ষণ কেন্দ্ৰৰ উপৰি অসম চৰকাৰৰ

শিক্ষা-বিভাগ, সাংস্কৃতিক সঞ্চালকালয় আৰু পুৰিষ্ঠাৰ সন্মুখে গ্ৰন্থখনি ক্ৰয় কৰি আমাক ইতিমধ্যে যুগুতাই থোৱা বাকী তিনিটা খণ্ডকো ছপাকাম মৌলিকালে হাতত লবলৈ অনুপ্ৰাণিত কৰিব।

শেষত ছপাশালৰ বাবে গ্ৰন্থখনি যুগুত কৰোতে অসম নাট্যসম্মিলনৰ লগত জড়িত সকলো শাখা আৰু সদস্যৰে পৰা পোৱা সহায়-সহযোগ আৰু দিহা-পৰামৰ্শ কৰা উল্লেখ্যৰ খোজো। বিশেষকৈ সম্মিলনৰ ভূতপূৰ্ব সাধাৰণ সম্পাদক আৰু নাট্যশাল প্ৰকাশন সমিতিৰ আহ্বায়ক শ্ৰী অখিল চক্ৰৱৰ্তীয়ে আশাশুৰীয়াত লাগি থাকি অনুবাদৰ কাম সম্পূৰ্ণ কৰাই দিয়া কথা উল্লেখনীয়। তদুপৰি প্ৰাৰ্ভন সভাপতি আৰু সম্মিলনৰ লগত আবদ্ধনিৰ পৰা নানাতাবে জড়িত শ্ৰীলক্ষ্যৰ চৌধুৰী, শ্ৰীকৃষ্ণৰ বৰুৱাদেৱে এই ক্ষেত্ৰত দি থকা উদগনিৰ কথাও আমি পাহৰিব নোৱাৰো।

ছপাশালত দিব পৰাকৈ প্ৰতিমিপি কৰি দিয়া কেব্ৰীক, কাৰ্যনিৰ্বাহক সদস্য শ্ৰীমতী প্ৰমতি বৰুৱাকো আমি এই চেনতে ধন্যবাদ জনাইছো। আনহাতে, গ্ৰন্থখনি ছপাশালত দিয়াৰ আগতে আৱশ্যকীয় মূলধনৰ বাবে কেবাগৰাকী সদস্য আৰু শূভাকাংখীয়ে প্ৰকাশ হবলগীয়া গ্ৰন্থখনিৰ প্ৰথম খণ্ড ক্ৰয়ৰ ধন আগতীয়াকৈ আমাক দিছে আৰু তেনেদৰে কেবা হেজাৰো টকা আমাৰ হাতত পৰাতহে ছপাকাম হাতত লব পৰা হৈছিল। তেখেত সকললৈও আমাৰ কৃতজ্ঞতা আগবঢ়াইছো আৰু কাৰ্য্যকৰী সমিতিয়ে হিব কৰা দৰে ভেৰেভৰসকলক আপেক্ষিকভাৱে কমমূল্যত গ্ৰন্থখনি দিয়া হব। আনহাতে নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ ভিতৰতে গ্ৰন্থখনি ছপাই উলিওৱাৰ বাবে শৰাইঘাট প্ৰিণ্টাৰ্ছ-ৰ কৰ্মকৰ্ত্তা সকললৈকো আমি শলাগ যাচিছো। গ্ৰন্থখনিৰ বাবে উপযোগী বেটুপাত আঁকি দিয়া স্ফায়খন্য শিল্পী শ্ৰী নীলপত্ন বৰুৱাদেৱৰ ওচৰতো আমি কৃতজ্ঞ।

শেষত পুনৰ সহায়ক নাট্যপ্ৰেমী ৰাইজলৈ ভুল-ভ্ৰটিৰ বাবে আগতীয়াকৈ মাৰ্জনা বিচাৰি, আন কেইটা খণ্ডও প্ৰকাশৰ ক্ষেত্ৰত সহায়-সহযোগ কামনা কৰিছো।

কণী ভানুকদাৰ

সভাপতি, অসম নাট্য সম্মিলন

জীৱেশ্বৰ গোস্বামী

সাধাৰণ সম্পাদক, অসম নাট্য সম্মিলন

৬ অক্টোবৰ ১৯৯১ চন

অসম নাট্য সন্মিলনৰ প্ৰকাশন উপসমিতি

শ্ৰীকণী তালুকদাৰ - উপদেষ্টা
 শ্ৰীঅখিল চক্ৰৱৰ্তী- আহ্বায়ক
 শ্ৰীজীৱেশ্বৰ গোস্বামী
 শ্ৰীকৈলাশ শৰ্মা

শ্ৰীপ্ৰদীপ হাজৰিকা
 শ্ৰীপ্ৰণতি বৰুৱা
 শ্ৰীকৰুণজ্যোতি শইকীয়া

অসম নাট্য সন্মিলনৰ কেন্দ্ৰীয় কাৰ্যপালিকাৰ সদস্য সকল (১৯৯০-১৯৯২)

শ্ৰীকৃষ্ণ প্ৰসাদ বৰুৱা	শ্ৰীকৈলাশ শৰ্মা	— সদস্য
আজীৱন উপদেষ্টা (ডিব্ৰুগড়)	নামকণ	
শ্ৰীলক্ষ্যধৰ চৌধুৰী	শ্ৰীপ্ৰভাত গোস্বামী	
উপদেষ্টা (গুৱাহাটী)	(তেজপুৰ)	
শ্ৰীকণী তালুকদাৰ	শ্ৰীপ্ৰসন্ন হাজৰিকা	
সভাপতি (গুৱাহাটী)	(চাবুৱা),	
শ্ৰীপ্ৰাণনাথ চক্ৰ বড়া	শ্ৰীদেৱেন শৰ্মা	
কাৰ্যবাহী সভাপতি (নগাঁও)	(গুৱাহাটী)	
শ্ৰীঅখিল চক্ৰৱৰ্তী	শ্ৰীপ্ৰণতি বৰুৱা	
উপসভাপতি (নামকণ)	(ছৈৰোৱা)	
শ্ৰীমোজাম্মল বৰা	শ্ৰীঅমৰ শৰ্মা	
উপসভাপতি (যোৰহাট)	(যোৰহাট)	
শ্ৰীজীৱেশ্বৰ গোস্বামী	শ্ৰীফুন্সু সেনাপতি	
সাধাৰণ সম্পাদক (নগাঁও)	(দুলিয়াজান)	
শ্ৰীডিম্বেশ্বৰ দাস	শ্ৰীবসন্ত শৰ্মা	
সহযোগী সম্পাদক (ধেমাজী)	(নামকণ)	
শ্ৰীউমেশ শৰ্মা	শ্ৰীঅজিত শৰ্মা	
সহযোগী সম্পাদক (গুৱাহাটী)	(বেবেজীয়া)	
শ্ৰীকৰুণজ্যোতি শইকীয়া	শ্ৰীমদন কাজি	— সদস্য (গোৱালপাৰা)
সহযোগী সম্পাদক (দুলিয়াজান)	(নেলবাৰী)	
শ্ৰীজিভেন শৰ্মা	শ্ৰীউত্তম শৰ্মা	
কোষাধ্যক্ষ (নগাঁও)	বিশেষ নিয়ন্ত্ৰিত সদস্য	
	শ্ৰীবিপুল চক্ৰ বৰুৱা	
	মনোনীত সদস্য (গুৱাহাটী)	

প্ৰথম অধ্যায়

- ১। প্ৰণম্য শিবসা দেৱৌ পিতামহমহেশ্বৰৌ ।
নাট্যশাস্ত্ৰং প্ৰবক্ষ্যামি ব্ৰহ্মণা যদুদাহৃতম্ ॥

ব্ৰহ্মা আৰু শিব – এই দুয়োজনা দেৱতাক প্ৰণাম জনাই ব্ৰহ্মাই যি দৰে কৈছিল
তেনেদৰে নাট্য শাস্ত্ৰখন কৈ যাম ।

- ২-৩। সমাশুজ্জপ্যং ব্ৰতিনং স্বসূতৈঃ পৰিৱাৰিতম্ ।
অনধ্যায়ে কদাচিত্তু ভৱতং নাট্যকোৱিদম্ ॥
মুনয়ঃ পৰ্য্যপাসিন্যাত্ৰেয়প্ৰমুখাঃ পুৰা ।
পপ্ৰক্ষুস্তে, মহাত্মানো নিয়তেজিয়বুদ্ধয়ঃ ॥

এসময়ত (পুৰণিকালত) আত্ৰেয়াদি জিতেন্দ্ৰিয় মহাত্মা আৰু সংযতচিত্ত মনুসকলে,
ধৰ্মনিষ্ঠ নাট্যশাস্ত্ৰবিশাৰদ ভৱতমুনিৰ ওচৰত অধ্যয়ন বিৰতি সময়ত উপস্থিত
হ'লগৈ । আৰু ভৱতৰ প্ৰতি যথাৰীতি সন্মান প্ৰদৰ্শন কৰি, জপ সমাপন কৰি
ইতিমধ্যে পুত্ৰসকলৰ দ্বাৰা পৰিবেষ্টিত হৈ থকা মুনিক এনেদৰে সুধিলে :

- ৪-৫। যোহয়ং ভগৱতা সম্যগ্ গ্ৰথিতো বেদসংমিতঃ ।
নাট্যবেদঃ কথং ব্ৰহ্মসুৎপন্নঃ কস্য বা কৃতে ॥
কত্যাংগঃ কিংপ্ৰমাণচ্চ প্ৰয়োগচ্চাস্য কীদৃশঃ ।
সৰ্বমেতদ তথাভক্ত্বং ভগৱন্ ব্ৰজুমহঁসি ॥

হে ব্ৰহ্মণ । বেদতুল্য যিখন নাট্যবেদ আপোনাৰ দ্বাৰা ৰচিত হ'ল সেইখনৰ কি
দৰে উদ্ভৱ হ'ল আৰু সেইখন কাৰ বাবে আগবঢ়োৱা হৈছে, এই শাস্ত্ৰৰ অঙ্গ
কেইটা, পৰিসৰ কিমান আৰু ইয়াৰ প্ৰয়োগ ব্যৱস্থা কেনে হব, এই সকলো কথা
তত্ত্ব অনুসৰি আমাক কওঁক ।

- ৬। তেষাং তদ্বচনং শ্ৰুত্বা মুনীনাং ভৱতো মুনিঃ ।
প্ৰত্নুৰাচ ততো ৰাক্যং নাট্যবেদকথাং প্ৰতি ॥

তেতিয়া ভৱত মুনিয়ে মুনিসকলৰ সেই কথা শুনি নাট্যবেদৰ কথাৰ অৱতাৰণা
কৰিলে ।

৭। ভৱন্তিঃ শ্ৰুতিভিৰ্ভূত্বা তথাহৰহিতমানসৈঃ ।
ক্ৰয়তাং নাট্যৰেদস্য সত্ত্বো ব্ৰহ্মনিৰ্মিতঃ ॥

আপোনাসকলে, শুদ্ধচিত্ত আৰু মনোযোগ সহকাৰে, ব্ৰহ্মাৰ দ্বাৰা কথিত, নাট্যশাস্ত্ৰৰ উৎপত্তি কিয় কেনেকৈ হবলৈ পালে শুনক ।

৮-১২। পূৰ্বংকৃতযুগে ব্ৰিহ্মাঃ বৃদ্ধে স্বায়মুৰেহন্তৰে ।
ত্ৰেতাযুগেহথ সংপ্ৰাপ্তে মনোৰৈবব্ৰহ্মতস্য চ ॥
গ্ৰাম্যধৰ্মপ্ৰবৃদ্ধে তু কামলোভবশং গতে ।
ঈৰ্ষাক্ৰোধাভিসংযুচে লোকে সুখিত দুঃখিতে ॥
দেৱদানৱগন্ধৰ্ব যক্ষৰক্ষোমহোৰগৈঃ ।
জম্বুদ্বীপে সমাক্ৰান্তে লোকপালপ্ৰতিষ্ঠিতে ॥
মহেন্দ্ৰপ্ৰমুখৈদৈৱৈকজঃ কিল পিতামহঃ ।
ক্ৰীড়নীয়কমিচ্ছামো দৃশ্যং শ্ৰব্যং চ যন্তৱেৎ ॥
ন বেদৱ্যৱহাৰোহয়ং সংশ্ৰাব্যঃ শূদ্ৰজাতিষু ।
তস্মাৎ সৃজাপৰং বেদং পঞ্চমং সাৰ্বৱৰ্ণিকম্ ॥

হে ঋষিসকল! পুৰণিকালত (স্বায়মুৰ মন্ত্ৰবত) যেতিয়া সত্যযুগৰ অৱসান হৈ বৈবস্বত মন্ত্ৰবত ত্ৰেতাযুগ আৰম্ভ হ'ল, আৰু মানুহবিলাক ইন্দ্ৰিয় সুখভোগত আসক্ত হৈ, কামনা-বাসনাৰ বশবৰ্তী হ'ল, দুখৰ মাজত সুখৰ মুখ দেখিবলৈ পালে । ঈৰ্ষা-ক্ৰোধৰ বশবৰ্তী হ'ল । লোকপালৰ (বিষ্ণুৰ) দ্বাৰা প্ৰতিষ্ঠিত জম্বুদ্বীপ (ভাৰত) দেৱতা, দানৱ, গন্ধৰ্ব, যক্ষ, বক্ষ আৰু সৰ্পকুলৰ দ্বাৰা পৰিপূৰ্ণ হ'ল, তেতিয়া ইন্দ্ৰাদি দেৱতাসকলে সমবেত হৈ ব্ৰহ্মাক কলৌগে - হে দেৱ আমি এনে এটা আমোদৰ বস্তু (ক্ৰীড়নীয়ক) বিচাৰো, যিটো একেলগে দৃশ্য আৰু শ্ৰব্যও । যিহেতু বৰ্ত্তমান যিখন বেদ আছে সেইখন শূদ্ৰসকলে শুনিব নাপায় । সেইয়ে অন্য এখন পঞ্চম বেদ সৃষ্টি কৰক যিখন সকলো বৰ্ণৰ বাবে উপযোগী হয় ।

১৩। এবমস্তিতি তানুজ্ঞা দেৱৰাজং ব্ৰিসৃজ্য চ ।
সম্ভাৰ চতুৰো বেদান যোগমায়ায় তত্ত্বৱিৎ ॥

তত্ত্বজ্ঞানী ব্ৰহ্মাই সেই দেৱতাসকলক তথাস্তু বুলি কৈ আৰু দেৱৰাজক (ইন্দ্ৰ) বিদায় দি যোগস্থ হৈ চাৰিওখন বেদ স্মৰণ কৰিবলৈ ধৰিলে ।

১৪-১৫। ধৰ্ম্যমখ্যং যশস্যং চ সোপদেশং সসংগ্ৰহম্ ।
তৱিষ্যতশ্চ লোকস্য সৰ্ব্বকৰ্মানুদৰ্শকম্ ॥
সৰ্বশাস্ত্ৰাৰ্থসম্পন্নং সৰ্বশিষ্ণুপ্ৰদৰ্শকম্ ।
নাট্যাখ্যং পঞ্চমং বেদং সেতিহাসংকৰোম্যহম্ ॥

ব্ৰহ্মাই ভাবিলে, মই ইতিহাসৰ সৈতে নাট্য নামৰ পঞ্চম বেদ এখন সৃষ্টি কৰাই

ভাল, য'ত ধৰ্ম, অৰ্থ ঘণিয়া লাভৰ উপায়, সদুপদেশ আৰু পৰামৰ্শবান নীতি
সন্নিহিত হ'ব, যিখনে ভবিষ্যতে মানুহৰ সকলো কামৰে পথপ্ৰদৰ্শক হ'ব, সকলো
শাস্ত্ৰাৰ্থ যুক্ত হ'ব আৰু শিল্প বিষয়ৰ আদৰ্শ স্বৰূপ হ'ব ।

১৬-১৮। এৰং সংকল্প ভগৱান সৰ্বৱেদানুস্মৰণ ।
নাট্যৱেদং ততশ্চক্ৰে চতুৰ্বেদাঙ্কসম্ভৱম্ ॥
জহাৰ পাঠ্যমুখেদাং সামভ্যো গীতমেৱ চ ।
যজুৰ্বেদাভিনয়ান্ বসানাত্বৰ্ণাদপি ॥
ৱেদোগৱেদৈ সংবন্ধো নাট্যৱেদো মহাশ্ৰনা ।
এবং ভগবতা সৃষ্টো ব্ৰহ্মনা সৰ্বৱেদিনা ॥

এইদৰেই সংকল্প কৰি চাৰিওবেদক স্মৰণ কৰি ব্ৰহ্মাই চাৰিওবেদ আৰু অঙ্গ সমূহৰ
বেদাঙ্গসমূহৰ পৰা প্ৰয়োজনীয় অংশ আনি এই নাট্যবেদৰ সৃষ্টি কৰিলে । ঋগৱেদৰ
পৰা পাঠ্যবস্তু, সামবেদৰ পৰা গীত, যজুৰ্বেদৰ পৰা অভিনয় আৰু অথৰ্ববেদৰ পৰা
বস (নৱবস) সংগ্ৰহ কৰিলে । এই দৰেই সৰ্বজ্ঞ ভগৱান ব্ৰহ্মাদেৱে বেদ আৰু
উপবেদৰ লগত জড়িত নাট্যবেদৰ সৃষ্টি কৰিলে ।

১৯-২০। উৎপাদ্য নাট্যৱেদং তু প্ৰাহ শক্ৰং পিতামহঃ ।
ইতিহাসো যন্মা সৃষ্টঃ স সুৰেষু নিযুক্ত্যতাম্ ॥
কুশলা য়ে বিদগ্ধাস্ত প্ৰগল্ভাস্ত জিতপ্ৰমাঃ ।
তেস্বয়ং নাট্যসংজ্ঞো হি ৱেদঃ সংক্ৰামতাং ত্বয়া ॥

নাট্যবেদ প্ৰণয়ন কৰি, ব্ৰহ্মাই ইন্দ্ৰক কলে — মই এখন ইতিহাস প্ৰণয়ন কৰিছো,
দেৱতাসকলৰ মাজত তাক প্ৰয়োগ কৰক । যিসকল নিপুণ, বুদ্ধিসম্পন্ন, উৎসাহী
আৰু পৰিশ্ৰমশীল সেইসকলৰ মাজত আপুনি এই নাট্য (নামৰ) বেদখনৰ প্ৰচলন
কৰাওক ।

২১-২৩। তজ্জুতা ৱচনং শক্ৰো ব্ৰহ্মণা যদুদাহৃতম্ ।
প্ৰাজ্জলিঃ প্ৰণতো ভূত্বা প্ৰতুৰ্ভাচ পিতামহম্ ॥
গ্ৰহণে ধাৰণে জ্ঞানে প্ৰয়োগে চাস্য সত্তম্ ।
অশক্তা ভগৱান্ দেৱা ন যোগ্যা নাট্যকৰ্মসু ।
য ইমে বেদগুহ্যজ্ঞা মুনয়ঃ সংশিতব্ৰতাঃ ।
এতেহস্য গ্ৰহণে শক্তাঃ প্ৰয়োগে ধাৰণে তথা ॥

ব্ৰহ্মাৰ সেই কথা শুনি ইন্দ্ৰই কৃতাজ্জলি হৈ ব্ৰহ্মাক প্ৰণাম জনাই উত্তৰ দিলে — হে
ভগৱান । দেৱতাসকল এই নাট্যবেদৰ গ্ৰহণ বৰ্জন বোধ আৰু প্ৰয়োগৰ বাবে
অসমৰ্থ কাৰণ নাট্যকৰ্মৰ (অভিনয়ৰ) বাবে দেৱতাসকল যোগ্য নহয় । বেদৰ বহস্য

বুজা আৰু ব্ৰতসিদ্ধ মুনিসকলেহে এই নাট্যশাস্ত্ৰ বুজিবলৈ, বন্ধা কৰিবলৈ, আৰু
প্ৰয়োগ কৰিবলৈ সক্ষম হব ।

২৪। শ্ৰুত্বা তু শত্ৰুৰচনং মামাহাঙ্কুজসম্ভৱঃ ।

তুং পুত্ৰশতসংযুক্তঃ প্ৰয়োজাতস্য ভৱানঘ ॥

ইন্দ্ৰৰ কথা শুনি নাভিকমলজাত ব্ৰহ্মাই মোক (ভৰতক) ক'লে হে পবিত্ৰচেতা,
শতপুত্ৰক লগত লৈ আপুনি নিজেই ইয়াৰ (নাট্যশাস্ত্ৰৰ) প্ৰয়োগ কৰক ।

২৫। আজ্ঞাপিতো ব্ৰিদিত্বাহং নাট্যৱেদং পিতামহাং ।

পুত্ৰানধ্যাপয়ামাস প্ৰয়োগং চাস্য তত্ত্বতঃ ॥

ব্ৰহ্মাৰ আদেশ লাভ কৰি, ব্ৰহ্মাৰ মুখৰ পৰা নাট্যশাস্ত্ৰ বিষয়ক শিক্ষা লাভ কৰি মই
পুত্ৰসকলকো শিক্ষা দিলো আৰু ইয়াৰ (নাট্যশাস্ত্ৰৰ) যথাযথ প্ৰয়োগ কৌশলো
শিকালো ।

২৬-৩৯ (ক)। শাণ্ডিল্যং চাপি বাৎস্যং চ কোহলং দণ্ডিলং তথা ।

জটিলাস্তকৌ চৈৱ তণ্ডুমগ্নিশিখং তথা ॥

সৈন্ধৱং সপুলোমানং শাডৱলিং ৱিপুলং তথা ।

কপিঞ্জলং ৱাদৰিং চ যমধূমায়নৌ তথা ॥

জম্বুধজং কাকজজ্ঞং স্বৰ্ণকং তাপসং তথা ।

কেদাৰিং শালিকৰ্ণং চ দীৰ্ঘগাৱং চ শালিকম্ ॥

কৌৎসং তাণ্ডায়নিং চৈৱ সিংগলং চিত্ৰকং তথা ।

বন্ধুলং ভল্লকং চৈৱ মুষ্টিকং সৈন্ধৱায়নম্ ॥

তৈতিলং ভাৰ্গৱং চৈৱ শূচিং বহুলমেৱ চ ।

অবুধং বুধসেনং চ পাতুকৰ্ণং সকেবলম্ ॥

ঋজুকং মণ্ডুকং চৈৱ শযবং ৱজ্জুলং তথা ।

মগধং সৰলং চৈৱ কৰ্ত্তাৰং চোগ্ৰমেৱ চ ॥

তুষাৰং পাৰ্শ্বদং চৈৱ গৌতমং ৱাদৰায়ণম্ ।

ৱিশালং শৱলং চৈৱ সুনাতং মেঘমেৱ চ ॥

কালিয়ং ভ্ৰমৰং চৈৱ তথা পীঠমুখং মুনিম্ ।

নখকুট্টাশ্মকুট্ট চ ষট্ পদং সোত্তমং তথা ॥

পাদুকোপানহৌ চৈৱ শ্ৰুতিং 'চাষস্বৰং তথা ।

অগ্নিকুণ্ডাজ্যকুণ্ডৌ চ ৱিতাণ্ড্যং তাণ্ড্যমেৱ চ ॥

কৰ্ত্তৰাক্ষং হিৰণ্যাক্ষংকুশলং দুঃষহং তথা ।

লাজং ভয়ানকং চৈৱ বীভৎসং সৱিচক্ৰণম্ ॥

পুণ্ড্ৰাক্ষং পুণ্ড্ৰনাসং চ অসিতং সিতমেৱ চ ।

বিদ্যুজ্জিহবং মহাজিহবং শালঙ্কায়নমেষ চ ॥

শ্যামায়নং মাঠবং চ লোহিতাজ্জং তৈথৈ চ ।

সংবৰ্জকং পঞ্চশিখং ত্ৰিশিখং শিখমেষ চ ॥

শম্বৰ্ণমুখং যণ্ডং শংকুকৰ্ণমথাপি চ ।

শক্ৰনেমিং গভস্তিং চাপ্যংশুমালিং শঠং তথা ॥

বিদ্যুতং শাতজ্জং চ বৌদ্রং স্বীৰমথাপি চ ॥

শাণ্ডিল্য, ব্রাহ্মস্য, কোহল, দণ্ডিল, জটিল, অঘষ্টক, তণ্ডু অগ্নিশিখ, সৈবন্ধ, পুলোমা, শাঙ্কলী, বিপুল, কপিঞ্জল, বাদবি, সম, ধ্বনায়ন, জম্বুধ্বজ, কাকজংঘ, স্বৰ্ণক, তাপস, কেদাৰি, শালিকৰ্ণ, দীৰ্ঘগাত্র, শালিক, কোৎস, তান্তায়নি, পিঞ্জল, চিত্ৰক, বজ্জুল, তল্লক, মুষ্টিক, সৈন্ধবায়ন, তৈতিল, ভার্গৱ, শূচি, বহুল, অবুধ, বুধসেন, পাণ্ডুকৰ্ণ, কেবল, ঞ্জুক, মণ্ডক, শম্বব, বজ্জুল, মগধ, সবল, ঞ্জুৰ্তা, উগ্র, তুষাৰ, পাৰ্বদ, গৌতম, বাদবায়ন, বিশাল, শবল, সুনাত, মেঘ, কালিয়, ভ্রমৰ, পীঠমুখ, মুনি, নখকুট্ট, অশ্বকুট্ট, যটপদ, উত্তম, পাদুক, উপানং, ক্ৰতি, চাষস্বৰ, অগ্নিকুণ্ড, আজ্যকুণ্ড, বিতাপ্ত্য, তাপ্ত্য, কৰ্ত্তব্যাক্ষ, হিবণ্যাক্ষ, কুশল, দুঃষহ, লাজ, ভয়ানক, বীভৎস, বিচক্ষণ, পুত্ৰাক্ষ, পুত্ৰনাস, অসিত, অসিত, বিদ্যুজ্জিহব মহাজিহব, শালঙ্কায়ন, শ্যামায়ন, মাঠব, লোহিতাজ্জ, সংবৰ্জক, পঞ্চশিখ, ত্ৰিশিখ, শিখ, শম্বৰ্ণমুখ, যণ্ড, শংকুকৰ্ণ, শক্ৰনেমি, গভস্তি, অংশুমালি, শঠ, বিদ্যুৎ, শাতজ্জং, বৌদ্র আৰু স্বীৰ ।

৩৯(খ)-৪০। প্রয়োজিতং পুত্ৰতং যথাভূমিহিতাগশঃ ।

যস্মিন্ কৰ্মনি যো যোগ্যস্তস্মিন্ স বিনিযোজিতঃ ॥

এই এশ পুত্ৰক ভূমিকাপ্ৰমূহৰ বিভাগ অনুসাৰে যিজন যি কামৰ যোগ্য সেইমতে নিয়োগ কৰা হ'ল ।

৪১। ভাৰতীং সাত্ত্বতীং চৈৱ বৃত্তিমাৰভতীং তথা ।

সমাপ্ৰিতাঃ প্ৰয়োগন্তু প্ৰযুক্তো বৈ ময়া হি জ্ঞাঃ ॥

হে যিজনগণ মই ভাৰতী, সাত্ত্বতী আৰু আৰভটী বৃত্তিক, আশ্ৰয় কৰি নাট্যবেদৰ প্ৰয়োগ কৰিলো ।

৪২-৪৩। পৰিগৃহ্য প্ৰণম্যাথ ব্ৰহ্মা ব্ৰিহ্মাপিতো ময়া ।

অথাহ মাং সুবগুকঃ কৈশিকীমপি যোজয় ॥

যচ্চ তস্যাঃ ক্ৰমং দ্ৰব্যং তদ্ব্ৰহ্মি হি জ্ঞাস্তম্ ।

ইয়াৰ পিছত ব্ৰহ্মাক চৰণত ধৰি, নমস্কাৰ কৰি, তেখেতক আমাৰ কামৰ সম্বন্ধে জনালো, তাৰ পিছত ব্ৰহ্মাদেৱে মোক কৈশিকী বৃত্তি প্ৰয়োগ কৰিবলৈ উপদেশ দিলে আৰু কলে হে ব্ৰাহ্মণ, তাৰ প্ৰবৰ্ত্তনোপযোগী উপযুক্ত উপাদানৰ সম্বন্ধেও অনুগ্ৰহ কৰি কওঁক ।

৪৩ (খ)-৪৫। এৱং তেনাস্ম্যভিহিতঃ প্ৰত্যুক্তশ্চ ময়া প্ৰভুঃ ॥
 দীৱ্যতাং ভগৱন্ প্ৰব্যং কৈশিকাঃ সংপ্ৰয়োজকম্ ।
 মৃষসহাৰ সংযুক্তা বসভাৱক্ৰিয়াশ্চিকা ॥
 দৃষ্টা ময়া ভগৱতো নীলকণ্ঠস্য নৃত্যতঃ ।
 কৈশিকী প্লব্ধনেপথ্যা শৃঙ্গাৰবসন্তৱা ॥

এইদৰে ব্ৰহ্মাই মোক ক'লত ময়ো উত্তৰ দিলো - হে ভগৱান । আপুনি কৈশিকী
 বৃত্তি প্ৰয়োগৰ বাবে উপদেশ দিলে যেতিয়া কৈশিকী বৃত্তিৰ প্ৰয়োগৰ বাবে
 আৱশ্যকীয় উপাদানো দিয়ক । ভগৱান শিৱৰ নৃত্যৰ পৰা প্ৰকাশিত শৃঙ্গাৰ বসন্তভূত
 মৃদু অলংকাৰ যুক্ত, বস, ভাৱ আৰু ক্ৰিয়াযুক্ত, মাৰ্জিত ৰুচিৰ সাজ-সজ্জাবিশিষ্ট
 কৈশিকী বৃত্তি মই দেখিছো ।

৪৬-৪৭(ক)। ন শক্যা পুৰুষৈঃ সাধু প্ৰয়োজুং ক্ৰীজনাদৃতে ।
 ততোহস্জন্ মহাতেজা মনসোহলম্বসো ৱিভুঃ ॥
 নাট্যাংকাৰচতুৰাঃ প্ৰাদান্ মহ্যং প্ৰয়োগতঃ ।

কৈশিকীবৃত্তি নাৰীৰ বাহিৰে পুৰুষে যথার্থভাৱে প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰে ; সেই
 বাবে মহাতেজা ব্ৰহ্মাই, তেখেতৰ মনৰ পৰা নাটকাৰ্য্যত নিপুণ অপ্সৰা সকলৰ সৃষ্টি
 কৰি নাট্যানুষ্ঠানৰ প্ৰয়োগৰ বাবে মোক দিলে ।

৪৭(খ)-৫০(ক)। মঞ্জুকেশীং সুকেশীং চ মিশ্ৰকেশীং সুলোচনাম্ ॥
 সৌদামিনীং দেৱদত্তাং দেৱসেনাং মনোৰমাম্ ।
 সুদতীং সুন্দৰীং চৈৱ ৱিদম্ভাং ৱিবুধাং তথা ।
 সুমালাং সন্ততিং চৈৱ সুনন্দাং সুমুখীং তথা ।
 মাগধীমৰ্জুনীং চৈৱ সৰলাং কেৰলাং ধৃতিম্ ॥
 নন্দাং সুপুঙ্কলাং চৈৱ কলাভাং চৈৱ মে দদৌ ।

মজুকেশী, সুকেশী, মিশ্ৰকেশী, সুলোচনা, সৌদামিনী, দেৱদত্তা, দেৱসেনা, মনোৰমা,
 সুদতী, সুন্দৰী, বিদম্ভা, বিবুধা, সুমালা, সন্ততি, সুনন্দা, সুমুখী, মাগধী, অৰ্জুনী,
 সৰলা, কেৰলা, ধৃতি, নন্দা, সুপুঙ্কলা, আৰু কলাভা নামৰ অপ্সৰা কেইগৰাকী
 মোক দিলে ।

৫০(খ) ৫১(ক)। স্বাতিৰ্ভাণ্ডনিযুক্তস্তু সহ শিষ্যোঃ স্বয়ম্ভুৱা ॥
 নাৰদাদ্যাশ্চ গৰ্জ্জৱা গান-যোগে নিয়োজিতাঃ ।

ব্ৰহ্মাই শিষ্যসকলৰ সৈতে স্বাভিক বাদ্যযন্ত্ৰ (ভাণ্ড) বজাবৰ বাবে আৰু নাৰদকে
 আদি কৰি গৰ্জ্জৰসকলক গীত গাবৰ বাবে নিয়োগ কৰিলে ।

৫১(খ) ৫৩(ক)। এৰং নাট্যমিদং সম্যগ্ বুধত্বা সৌৰ্ভঃ সুতঃ সহ ॥
 স্বাভিনাবদসংযুক্তো ব্লেদব্লেদাদকাৰণম্ ।
 উপস্থিতোহহং লোকেশং প্ৰয়োগার্থং কৃতাজ্জলিঃ ॥
 নাট্যস্য গ্ৰহণং প্ৰাপ্তং স্তুহি কিং কাৰৱান্যাহম্ ।

এইদৰে ব্লেদব্লেদাদ সৰ্ব্বত নাট্যকলা বিষয়ৰ সম্যক্ জ্ঞান লাভি মই পুত্ৰসকল, স্বাভি আৰু নাৰদৰ সৈতে গৈ ব্ৰহ্মাৰ গুচৰত উপস্থিত হৈ কৰাযোৰে জনালোঁগৈ । আমাৰ নাট্য বিষয়ক সম্যক্ জ্ঞান হৈছে, এতিয়া কি কৰিব লাগে অনুগ্ৰহ কৰি কওঁক ।

৫৩(খ) ৫৫(ক)। এতদ্বু ৰচনং ক্ৰত্বা প্ৰত্যাচাচ সিভামহ ॥
 মহানয়ং প্ৰয়োগস্য সময়ঃ সমুপস্থিতঃ ।
 ইদং ধ্বজমহঃ প্ৰীমন্ মহেন্দ্ৰস্য প্ৰবৰ্ত্ততে ॥
 অদ্ৰেদানীময়ং ব্লেদো নাট্যসংজ্ঞঃ প্ৰযুক্ত্যতাম্ ।

এইকথা শুনি ব্ৰহ্মাই কলে এতিয়াই নাট্যশাস্ত্ৰৰ প্ৰয়োগৰ উপযুক্ত সময় আহিছে । এতিয়া প্ৰীমান ইন্দ্ৰৰ ধ্বজ-উৎসৱ সমাগত প্ৰায় । এই উপলক্ষ্যে এতিয়া ইয়াতে নাট্যব্লেদৰ প্ৰয়োগ কৰক ।

৫৫(খ) ৫৮(ক)। ততস্তস্মিন্ ধ্বজমহে নিহতাসুৰদানৱে ॥
 প্ৰহৰ্ষটামবসংকীৰ্ণে মহেন্দ্ৰবিজয়োৎসৱে ।
 নান্দীকৃত্য ময়া পুৰ্ব্বমাশীৰ্ষচনসংযুতা ॥
 অষ্টাঙ্গপদসংযুক্তা বিচিত্ৰা দেৱসংমতা ।
 তদন্তেহনুকৃতিৰ্ভাষা যথা দৈত্য্যঃ সুৰৈৰ্জিতাঃ ॥
 সংক্ষেপেতিপ্ৰবৰ্ত্তকৃত্য হেদ্যভেদ্যাহুগ্নিকা ।

তাৰপিছত অসুৰ আৰু দানৱবিলাক নিহত হোৱাৰ পিছত অনুষ্ঠিত প্ৰহৰ্ষটামা দেৱতাসকলেৰে পৰিপূৰ্ণ ইন্দ্ৰৰ সেই ইন্দ্ৰধ্বজ নামৰ বিজয় উৎসৱত মই প্ৰথমে অষ্টাঙ্গপদ যুক্ত বিচিত্ৰ আৰু দেৱপ্ৰিয় আশীৰ্বাদী সম্বলিত নান্দী উচ্চাৰণ কৰিছিলো । তাৰ পিছত দেৱতাৰ দ্বাৰা কেনেকৈ অসুৰ পৰাজিত হৈছিল তাক সেই সময়ৰ ক্ৰোধপূৰ্ণ সংঘৰ্ষ, পলায়ন, কটা-কটি আৰু যুদ্ধেৰে সৈতে অনুকৰণ কৰা হৈছিল ।

৫৮(খ)-৬১। ততো ব্ৰহ্মাদয়ো দেৱাঃ প্ৰয়োগপৰিতোষিতাঃ ॥
 প্ৰদদুহুটমনসঃ সৰ্বোপকৰণানি নঃ ।
 প্ৰীতস্তু প্ৰথমং শক্ৰো দত্তৱান্ স্বধ্বজং শূভম্ ॥
 ব্ৰহ্মা কুটিলকং চৈৱ ভূজাৰং বকণন্তথা ।
 সূৰ্য্যশ্চক্ৰং শিৱঃ সিদ্ধিং বায়ুৰ্ভাজনমেৱ চ ॥

বিশ্ব : সিংহাসনং চৈব কুৰেবো মুকুটং তথা ।

প্ৰাৰ্য্যত্বং প্ৰেক্ষণীয়স্য দদৌ দেৱী সৰস্বতী ॥

সেই অভিনয়ত সন্তুষ্ট হৈ ব্ৰহ্মা আদি হস্তচিহ্ন দেৱতাসকলে, আমাক অভিনয়ৰ উপযোগী অনেক উপাদান দান দিয়ে । প্ৰথমে ইন্দ্ৰই সন্তুষ্ট হৈ তেখেতৰ নিজৰ শুভধ্বজ দিলে । ব্ৰহ্মাই এডাল কুটিলক (দণ্ডকাষ্ঠ), বকণে এটা ভূজাৰ, সূৰ্য্যই এটা ছত্ৰ, শিৱই সিদ্ধি, বায়ুৱে এখন বিচনি, বিশ্বুৱে এখন সিংহাসন, কুৰেবে এটা মুকুট, আৰু সৰস্বতী দেৱীয়ে দ্ৰষ্টব্য অভিনয়ৰ ক্ৰতিমাধুৰ্য্য প্ৰদান কৰে ।

৬২-৬৩। শেৰা যে দেৱগন্ধৰ্বা যক্ষৰাক্ষসপন্নগাঃ ।

তস্মিন্ সদস্যতিপ্ৰীতা নানাজাতিগুণাপ্ৰয়ান্ ॥

অংশাংশৈভাষিতান ভাৱান্ বসান্ কপং ক্ৰিয়াবলম্ ।

দত্তবন্তঃ প্ৰহৰ্ষন্তে মৎসুভেভ্যো দিবৌকম্ ॥

সেই সভাত উপস্থিত অন্যান্য স্বৰ্গবাসী দেৱতা, গন্ধৰ্ব, যক্ষ, বক্ষ, পন্নগ (সাপ) সকলে, অভিনয়ত অত্যন্ত সন্তুষ্ট হৈ মোৰ পুত্ৰসকলক, ভিন্ ভিন্ ভূমিকাৰ উপযোগী বিভিন্ন গুণযুক্ত বাক্য, ভাৱ, বস, আকৃতি আৰু (অজ সঞ্চালনৰ বাবে প্ৰয়োজনীয়) ক্ৰিয়া কৌশল আৰু বল প্ৰদান কৰিলে ।

৬৪-৬৫। এৱং প্ৰয়োগে প্ৰাৰম্ভে দৈত্যদানৱনাশনে ।

অভৱন্ ক্ষুভিতাঃ সৰ্ৱে দৈত্যাঃ যে তপ্পংগতাঃ ॥

বিকপাক্ষপুকগাংস্তু বিন্মান্ প্ৰোৎসাহ্য তেহৰুৱন্ ।

নেৰমীক্ষামাহে নট্যমেতদাগম্যতামিতি ॥

দৈত্যদানৱ বধ বিষয়ক অভিনয় আৰম্ভ হোৱাৰ লগে লগে সেই বঙ্গমঞ্চত উপস্থিত থকা দৈত্যসকলে ক্ষুব্ধ হৈ বিকপাক্ষ প্ৰমুখে, বিঘ্ৰকাৰকসকলক উত্তেজিত কৰি কলে ব'লা আমি এনে অভিনয় নেচাওঁ ।

৬৬। ততস্তৈবসসুৰৈঃ সাধং বিঘ্ৰা মায়ামুপাপ্ৰিতাঃ ।

ৱাচশ্চেট্টাং স্থিতিং চৈৱ স্তংভয়ন্তিস্ম নৃত্যতাম্ ॥

তেতিয়া সেই অসুৰৰ সহযোগী বিঘ্ৰকাৰক সকলে মায়াব (ইন্দ্ৰজালৰ) বলেৰে নৃত্য-পৰায়ণ অভিনেতাসকলৰ বাক্য ক্ৰিয়া-কলাপ আৰু স্মৃতিশক্তিক অৱশ কৰি পেলালে ।

৬৭-৬৮। তথা বিশ্বংসনং দৃষ্টাত্ত্ৱ তেষাং স দেৱবাট ।

কস্মাৎ প্ৰয়োগৈৰমম্যমিভ্যুক্তা ধ্যানমাবিশং ॥

অথাপশ্যৎ সদৌ স্থিষ্টোঃ সমস্তাং পৰিৱাৰিতম্ ।

সহেতবৈঃ সূত্ৰধৰং নটসংজ্ঞং জড়ীকৃতম্ ॥

নাট্যানুষ্ঠানত হঠাৎ তেনে ঘটনা দেখা পাই, ইন্দ্ৰই ধ্যানস্থ হৈ, নাটক কৰি থাকোতে যিখিনি বিখিনি ঘটিল, তাৰ কাৰণ চিন্তিবলৈ ধৰিলে । তাৰপিছত দেখা পালে,যে অসুৰানুচৰ বিঘ্নসমূহে সভাগৃহ অৱবোধ কৰি আছে, আৰু অন্যান্য সকলৰ লগতে, আনকি সূত্ৰধাৰজনো অজ্ঞান অৱণ অৱস্থাত পৰি আছে ।

৬৯-৭০ । উন্মায় তুৰিতং শক্ৰো গৃহীত্বা ধ্বজমুত্তমম্ ।
 সৰ্ববস্মোজ্জ্বলতনুঃ কোপাদুৰ্ভুলোচনঃ ॥
 বংগপীঠগতান্ দ্বিঘ্নানসুৰাংশ্চৈৱ দেৱবাট ।
 জৰ্জৰীকৃতদেহাংস্তান কৰোজৰ্জৰেণ সঃ ॥

খণ্ডত জ্বলি-পকি, চকু বগা কৰি, সৰ্বাঙ্গ বস্মাবিভূষিত দেৱৰাজ ইন্দ্ৰই থিতাতে উঠি হাতত উত্তম ধ্বজ লৈ,বঙ্গমঞ্চত বিচৰণকাৰী অসুৰ আৰু বিঘ্নকৰসকলৰ শৰীৰ ধ্বজাবে কোবাই দুৰ্বল কৰি পেলালে ।

৭১-৭৩ (ক)। গতেষু তেষু বিঘ্নেষু সৰ্বেষু সহ দানৱৈঃ ।
 সংপ্ৰহৃষ্য ততো ৱাক্যমাহুঃ সৰ্ৱে দিবৌকসঃ ।
 অহো প্ৰহৰণং দিব্যমিদমাসাদিতং তুয়া ।
 নাট্য বিধ্বংসিনঃ সৰ্ৱে যেন তে জৰ্জৰীকৃতাঃ ॥
 তস্মাজৰ্জৰ ইত্যেৱ নামতোহয়ং ভৱিষ্যতি ।

সেই সকলো দানৱ আৰু বিঘ্নসমূহ আঁতৰ হ'লত, সকলো দেৱতাই আনন্দিত হৈ কবলৈ ধৰিলে - হে দেৱ । আপুনি এনে এপাট দিব্যাস্ত্ৰ লাভ কৰিছে, যি অভিনয়ৰ সকলো বিখিনি আৰু দৈত্যক জৰ্জৰিত কৰিব পাৰিছে । গতিকে এই অস্ত্ৰৰ (ধ্বজৰ) নাম (আজিৰ পৰা) জৰ্জৰ হ'ব ।

৭৩(খ)-৭৫ (ক)। সৰ্ষা যে চৈৱ হিংসার্থমুপায়াসন্তি দ্বিঘ্নকাঃ ॥
 দৃষ্টেৱ জৰ্জৰং তেহপি গমিষ্যন্ত্যেৱমেষ তু ॥
 এৱমেৱান্তিতি ততঃ শক্ৰঃ শ্লোৱাচ তান্ সুৰান্ ॥
 বহ্নাভুতশ্চ সৰ্ৱেষাং ভৱিষ্যতোষ জৰ্জৰঃ ।

যিবিলাক ঈৰ্ষাপৰায়ণ বিঘ্নকাৰক, অভিনেতাসকলক হিংসা কৰিবলৈ আহে (ভৱিষ্যতে) সেইবিলাকেও এই "জৰ্জৰ" দেখা মাত্ৰে আঁতৰি যাব, ইয়াৰ পিছত ইন্দ্ৰই দেৱতাসকলক কলে যে এনেটোৱেই হওক আৰু এই জৰ্জৰ যেন সদায় সকলোৰে বাবে বহুক হয় ।

৭৫(খ)-৭৬(ক)। প্ৰয়োগে প্ৰস্তুতে হ্যেবং স্কীতে শক্ৰমহে পুন : ॥
 ত্ৰাসং সজ্জনয়ন্তি স্ম দ্বিঘ্না-সৰ্ষ্যা স্তু নৃত্যতাম্ ॥

এই ব্যৱস্থা অনুসৰি যেতিয়া পুনৰ নাট্যানুষ্ঠান আৰম্ভ কৰা হ'ল আৰু পূৰ্ণ উদ্যমে ইন্দ্ৰধ্বজ উৎসৱ চলিবলৈ ধৰিলে তেতিয়া ঈৰ্ষাগৰায়ণ বিশ্বসমূহে পুনৰ নৃত্যবত (অভিনেতা) সকলৰ মনত ভয়ৰ সঞ্চার কৰিলে ।

৭৬(খ)-৭৮(ক)। দৃষ্টা তেমাং ব্যৱসিতং মদৰ্থে বিপ্ৰকাৰজম্ ॥
উপস্থিতোহং ব্ৰহ্মাণং সুতৈঃ সৰ্বৈঃ সমন্বিতঃ ।
নিশ্চিন্তা ভগৱন ত্ৰিখা নাট্যস্যাস্য বিনাশনে ॥
অতো বহ্মাবস্থিং সম্যগাজ্ঞাপয় সুবেশ্বৰ ।

মোৰ বাবে অৰ্ণমানজনক অসুৰৰ এই কাৰ্য্য দেখি, পুত্ৰসকলৰ সৈতে পুনৰ ব্ৰহ্মাৰ ওচৰ চাপি ক'লোঁগৈ, হে ভগৱান, আমাৰ নাট্যানুষ্ঠান নষ্ট কৰাৰ বাবে অসুৰবিলাক বহুপৰিকৰ গতিকৈ হে দেবোক্তম, ইয়াক বক্ষা কৰাৰ বাবে এটা উত্তম উপায় দিয়ক ।

৭৮(খ)-৭৯(ক)। ততঃ স বিশ্বকৰ্মাণং ব্ৰহ্মোৱাচ প্ৰথমতঃ ॥
কুৰু লক্ষণসম্পন্নং নাট্যৱেশ্মা মহামতে ।

এই কথা শুনি ব্ৰহ্মাই বিশ্বকৰ্মাক কলে - "হে মহামতি বিশ্বকৰ্মা অতি উত্তম লক্ষণযুক্ত বস্তুমক্ৰ এখন সযমে নিৰ্মাণ কৰি দিয়ক ।"

৭৯(খ)-৮০। কৃত্বা যথোক্তমেৱং তু গৃহং পদ্মোত্তৰাজয়া ॥
শ্লোজৱান, দ্ৰুহিনং গত্বা সভায়াং তু কৃত্বাজলিঃ ।
সম্ভৱং নাট্যগৃহং দেৱ ভদৰৈক্সিতুমৰ্শসি ॥

ব্ৰহ্মাৰ আদেশ অনুসৰি, বিশ্বকৰ্মাই নিৰ্দিষ্ট প্ৰকাৰৰ বস্তুমক্ৰ এখন নিৰ্মাণ কৰি ব্ৰহ্মসভাত উপস্থিত হৈ কলোঁগৈ - হে দেৱ (আপোনাৰ আদেশানুসৰি) বস্তুমক্ৰ নিৰ্মাণ কৰা হৈছে, আপুনি তাক দৰ্শন কৰি লওক ।

৮০-৮৮ (ক)। অতঃ সহ মহেশ্বৰণ সুবৈঃসৰ্বেশ্ব সৈতৈৱৈঃ ।
অগচ্ছন্ ত্বৰিতো দ্ৰষ্টুং দ্ৰুহিনো নাট্যমণ্ডপম্ ॥
দৃষ্টা নাট্যগৃহং ব্ৰহ্মা প্ৰাহ সৰ্বান সুবাংস্ততঃ ।
অংশভাগৈৰ্ত্ৰাভিষ্টু বক্ষোয়ং নাট্যমণ্ডপঃ ॥
বক্ষণে মণ্ডপস্যথ ত্বিনিযুক্তস্তু চক্ৰমাঃ ।
লোকপালান্তাথা দিক্ষু ব্ৰহ্মিষ্ঠু চ মাক্ৰতাঃ ॥
নেপথ্যভূমৌ মিত্ৰস্তু নিষ্কিণ্ডো বকণোহঘৰে ।
ৱৈদিকাবক্ষণে বহিষ্ঠাণ্ডে সৰ্বে দিবৌকমঃ ॥
ৱৰ্ণাক্তদ্বাৰ এৱাথ স্তংভেষু ত্বিনিযোজিতাঃ ।

আদিত্যোশ্চৈব কদ্রাক হিতাঃ স্তংভাস্তবেদ্বাথ ॥

ধাবণীষু হিতা ভূতাঃ শালাশ্চবসন্তথা ।

সর্বক্লেমসু যক্ষিণ্যো মহীপৃষ্ঠে মহোদধিঃ ॥

হাবশালানিযুক্তসু কৃতান্তঃ কাল এষ চ ।

হাপিতৌ হাবপার্শ্বে তু নাগমুখৌ মহাবলৌ ॥

দেহল্যাং যমদণ্ডসু শূলং চোপরি সংস্থিতম্ ॥

(সেই কথা শুনি) ইন্দ্রাদি দেৱতাসকলৰ সৈতে ব্ৰহ্মা বেণাবোগীকৈ বজ্ৰমঞ্চ চাবলৈ গ'ল । মঞ্চ দেখা পাই ব্ৰহ্মাই দেৱতাসকলক ক'লে - “বিভিন্ন অংশগ্ৰহণকাৰী আপোনালোকৰ দ্বাৰা বজ্ৰমঞ্চ বজ্ৰা কৰা কৰ্ত্তব্য।” মণ্ডপ বজ্ৰৰ ভাৰ চন্দ্রৰ ওপৰত, দিক্‌সমূহ বজ্ৰৰ ভাৰ লোকপালৰ ওপৰত, চতুৰ্দ্ধোণ বজ্ৰৰ ভাৰ মকতসকলৰ ওপৰত, নেপথ্য গৃহ বজ্ৰৰ ভাৰ মিত্ৰৰ ওপৰত, ভিতৰৰ শূণ্যস্থান বজ্ৰৰ ভাৰ বকণৰ ওপৰত, বজ্ৰমঞ্চ বজ্ৰৰ ভাৰ অগ্নিৰ ওপৰত, বাদ্য বজ্ৰৰ ভাৰ সকলো দেৱতাৰ ওপৰত, স্তম্ভ সমূহৰ বজ্ৰৰ ভাৰ চাৰিবিৰ্ণৰ ওপৰত, স্তম্ভৰ অন্তৰালৱৰ্তী স্থান বজ্ৰৰ ভাৰ আদিত্য আৰু কদ্রসকলৰ ওপৰত, পংক্তি আৰু আসন বজ্ৰৰ ভাৰ ভূতগণৰ ওপৰত, প্ৰকোষ্ঠ বজ্ৰৰ ভাৰ অগ্নিস্বৰাৰ ওপৰত, চোতালবিলাক বজ্ৰৰ ভাৰ যক্ষপক্ষীসকলৰ ওপৰত, ভূমি বজ্ৰৰ ভাৰ সমুদ্ৰ দেৱতাৰ ওপৰত, দুৱাৰ বজ্ৰৰ ভাৰ যমৰ ওপৰত, কণাট বজ্ৰৰ ভাৰ দুই নাগৰাজ বাসুকি আৰু অনন্তৰ ওপৰত, চৌকাঠ বজ্ৰৰ ভাৰ সমদণ্ডৰ ওপৰত আৰু দুৱাৰৰ অগ্ৰভাগ বজ্ৰৰ ভাৰ ত্ৰিশূলৰ ওপৰত দিয়া হ'ল ।

৮৮(খ)- ৯৩ (ক) হাবশালৌ স্থিতৌ চাতৌ নিয়মিতমৃত্যুবেষ চ ॥

পার্শ্বে তু বজ্ৰপীঠস্য মহেক্ত্ৰঃ স্থিতৱান স্বয়ম্ ।

হাপিতা মন্ত্ৰাবণ্যাঃ ত্ৰিদ্যুদ্ দৈত্যনিষুদনী ॥

স্তংভেষু মন্ত্ৰাবণ্যাং হাপিতা পৰিপালনে ।

ভূতা যজ্ঞাঃ পিশাচাশ্চ গুহ্যকান্চ মহাবলাঃ ।

অৰ্জবে চৈৱ নিষ্কিণ্ডং বজ্ৰং দৈত্যনিৰ্হনম্ ॥

তংপৰ্ৱসু ত্ৰিনিষ্কিণ্ডাঃ সুবেদ্রা হ্যামিতৌজসঃ ।

শিৰঃ পৰ্ৱাস্থিতৌ ব্ৰহ্মা দ্বিতীয়ে শংকৰস্তথা ।

ভূতীয়ে চ স্থিতৌ বিষ্ণুচতুৰ্থে ৰুদ্ৰ এষ চ ॥

পঞ্চমে চ মহানাগাঃ শেৰৱাসুকিতক্ষকাঃ ।

নিয়তি আৰু যম উভয়ে দুই দ্বাৰত আৰু ইন্দ্ৰ স্বয়ং বজ্ৰমঞ্চৰ কাষত থাকিল । বজ্ৰমঞ্চৰ পাৰ্শ্বস্থিত কক্ষত দৈত্য দলনক্ষত্ৰ বিদ্যুতক হাপন কৰা হ'ল আৰু স্তম্ভ বজ্ৰৰ ভাৰ দিয়া হ'ল বলৱান ভূত, পিশাচ যজ্ঞ আৰু গুহ্যক সকলক, অৰ্জবত (ধ্বজ) হাপন কৰা হ'ল দৈত্য বিনাশী বজ্ৰক আৰু ইয়াৰ পৰ্বসমূহ শ্ৰোত্ৰিসমূহভ্যত

স্থাপন কৰা হ'ল শ্ৰেষ্ঠ আৰু বলবান দেৱতাসকলক । শিৰঃপৰ্বত অৰ্থাৎ উৰ্দ্ধত ব্ৰহ্মা
নিজে, দ্বিতীয় পৰ্বত শিৱ, তৃতীয় পৰ্বত বিষ্ণু, চতুৰ্থত কাৰ্ত্তিকেয় আৰু পঞ্চমত
স্থাপিত হ'ল শেষ বাসুকি আৰু তক্ষক এই মহানাগসকল ।

৯৩(খ)-৯৪। এবং বিঘ্নবিনাশায় স্থাপিতা জৰ্জৰে সুৰাঃ ॥
বজ্ৰপীঠস্য মধ্যো তু স্বয়ং ব্ৰহ্মা প্ৰতিষ্ঠিতঃ ।
ইত্যৰ্থং বজ্ৰমধ্যো তু ক্ৰিয়াতে পুষ্পমোক্ষণম ॥

এইদৰে বিঘ্নবিনাশৰ বাবে জৰ্জৰত দেৱতাসকল আৰু বজ্ৰমঞ্চৰ মধ্যস্থানত ব্ৰহ্মা
নিজে থকাৰ বাবে মঞ্চৰ পুষ্পবৃষ্টি কৰাৰ প্ৰথা চলি আছে ।

৯৫। পাতলৱাসিনো যে চ যক্ষগৃহ্যক পন্নগাঃ ।
অধস্তাদ্ৰজপীঠস্য বহুণে তে নিয়োজিতাঃ ॥

যক্ষ, গৃহ্যক আৰু পন্নগ প্ৰভৃতি পাতালবাসীসকলক বজ্ৰমঞ্চৰ তলভাগ বহুণৰ বাবে
নিযুক্ত কৰা হ'ল ।

৯৬। নায়কং বজ্ৰতীল্ৰস্তু নায়িকাং তু সৰস্বতী ।
ব্ৰিদূষকমথোংকাৰঃ শেষাস্তু প্ৰকৃৰ্ত্তীহৰঃ ॥

নায়কক (অভিনেতা) ইল্লই নায়িকাক সৰস্বতীয়ে, বিদূষক ওঁকাৰে আৰু বাকী বিভিন্ন
ভূমিকাৰ অভিনেতাক শিৱই বহুণা কৰাৰ দায়িত্ব ললে ।

৯৭। যন্যেতানি নিযুক্তানি দৈৱতানীহ বহুণে ।
এতান্যেৱাধিদেৱানি ভৱিষ্যন্তীতুৱাচ সঃ ॥

যিসকল দেৱতাক ইয়াত বহুণা কাৰ্য্যৰ বাবে নিযুক্ত কৰা হ'ল, সেই সকলেই এই
মঞ্চৰ 'অধিদেৱতা' হ'ব বুলি তেওঁ কলে ।

৯৮-৯৯। এতন্নিম্নস্তবে দৈৱৈঃ সৰ্বৈৰ্ৰক্তঃ পিতামহঃ ।
সাম্না তাৱদিমে ৱিঘ্না স্থাপন্তাঃ ৱচসা তুয়া ।
পূৰ্ব্বং সাম প্ৰযোজ্যং দ্বিতীয়ং দানমেৱ চ ।
তয়োকপৰি ভেদন্তু ততে দণ্ডঃ প্ৰযুজ্যতে ॥

ইয়াৰ পিছত সকলো দেৱতাই ব্ৰহ্মাক কলে, "আপুনি 'সাম' বাক্যৰ দ্বাৰা বিঘ্নশাস্তিৰ
ব্যৱস্থা কৰক । কাৰণ, প্ৰথমে সাম প্ৰযোজ্য, দ্বিতীয়ত দান প্ৰযোজ্য । ইয়াৰ পিছত
(প্ৰয়োজন হলে) ভেদ আৰু শেষত দণ্ড প্ৰযোজ্য ।"

১০০। দেৱানাং ৱচনং ক্ৰত্বা ব্ৰহ্মা ৱচনমৱবীৎ ।
কস্মাচ্চৱন্তো নাট্যস্য ৱিনাশায় সমুচ্ছিতাঃ ॥

দেৱতাৰ কথা শুনি ব্ৰহ্মাই কলে, "আপোনাসকলে কিয় এনেদৰে নাট্যৰ বিনাশ ঘটাবলৈ উদ্যত হৈছে ?"

১০১-১০৩ । ব্ৰহ্মনো বচনং শ্ৰুত্বা বিকপাক্কোব্ৰহ্মবীৰচঃ ।
দৈত্যৰ্ষিঘ্নেণঃ সাৰ্থং সামপূৰ্বেমিদং ততঃ ॥
যোহয়ং ভগৱতা সৃষ্টো নাট্যৱেদঃ সুবেচ্ছায়া ।
প্ৰত্যাদেশোহয়স্মাকং সুৰাৰ্থং ভৱতা কৃতঃ ॥
তন্নৈতদেৱং কৰ্ত্তব্যং তুয়া লোক পিতামহ ।
যথাদেৱাস্তথা দৈত্যাঙ্কতঃ সৰ্বে বিনিৰ্গতাঃ ॥

ব্ৰহ্মাৰ কথা শুনি, দৈত্য আৰু বিঘ্নসমূহৰ সঙ্গী বিকপাক্কই এই সাম বাক্যটি ক'লে, 'হে ব্ৰহ্মণ, আপুনি যদি দেৱতাৰ কথা শুনি কেবল মাত্ৰ দেৱতাৰ বাবেহে নাট্যশাস্ত্ৰ প্ৰণয়ন কৰিছে তেন্তে আমাক লাভ দিয়া হৈছে । হে ১১ ত্ৰিজগতৰ পতি, দেৱগণ যেনেকৈ আপোনাৰ দ্বাৰা সৃষ্ট, দৈত্যগণো আপোনাৰ সৃষ্টি গতিকে, তেনে পক্ষপাতী কাম আপুনি নকৰে যেন ।

১০৪ । বিকপাক্কবচঃ শ্ৰুত্বা ব্ৰহ্মা ৰচনমব্ৰবীৎ ।
অলং ৰো মনুনা দৈত্যা বিবাদং ত্যজ্জতান যাঃ ॥

বিকপাক্কৰ কথা শুনি ব্ৰহ্মাই কলে, "হে মিশ্ৰাপ দৈত্যসকল তোমালোকৰ ক্ৰোধৰ প্ৰয়োজন নাই, তোমালোকে বিষাদ ভাৱ পৰিত্যাগ কৰা ।"

১০৫-১০৭ । ভৱতাং দৈৱতানাং চ শূভাশুভবিকল্পকঃ ।
কৰ্মভাৱাৰায়াপেক্ষো নাট্যৱেদো ময়াকৃতঃ ॥
নৈকান্ততোহত্ৰ ভৱতাং দেৱানাং চাত্ৰ ভাৱনম্ ॥
ত্ৰৈলোক্যস্যাস্য সৰ্বস্য নাট্যাং ভাৱানুকীৰ্তনম্ ॥
কচিদ্ধাৰ্মঃ কচিৎক্ৰীড়া কচিদ্ধৰ্মঃ কচিচ্ছমঃ ।
কচিদ্ধাস্যং কচিদ্ যুদ্ধং কচিৎকামঃ কচিচ্ছমঃ ॥

তোমালোকৰ আৰু দেৱতাসকলৰ শূভাশুভযুক্ত, কৰ্ম, ভাৱ আৰু বংশানুসৰি মই এই নাট্যশাস্ত্ৰ ৰচনা কৰিছে । ইয়াত কেৱল দেৱতা বা দৈত্যৰ ৰূপ আৰোপ কৰা হোৱা নাই । এই নাট্যশাস্ত্ৰ ত্ৰৈলোক্যৰ সকলোজনৰে ভাৱৰ অভিনয়হে । এই অভিনয়ত কেতিয়াবা মৰ্ধ, কেতিয়াবা খেল-ধেমালি, কেতিয়াবা অৰ্থ, কেতিয়াবা শাস্তি, কেতিয়াবা হাঁহি, কেতিয়াবা যুদ্ধ, কেতিয়াবা কাম, (তোগ) আৰু কেতিয়াবা হত্যাৰ অভিনয়ো দেখা যাব ।

১০৮-১০৯ । ধৰ্মোহধৰ্মপ্ৰবৃত্তানাং কামঃ কামোপসেৱিনাম ।
নিগ্ৰহো দুৰ্ব্বিনীতানাং বিত্তীতানাং দমক্ৰিয়া ॥
ক্লীবানাং ধাৰ্ট্যকৰণমুৎসাহঃ শুবমানিনাম্ ।
অবুধানাং বিবোধন্ত ৰৈদুষ্যং ৰিদুৰামপি ॥

এই নাট্যশাস্ত্ৰত অধৰ্ম্মত প্ৰবৃত্ত হোৱাজনক ধৰ্ম, কামাসক্তজনক কাম, উদ্ধতজনক শাসন, দুৰ্বিনীতজনক সংযম, নিন্তেজজনক সাহস, বীৰ আৰু মানীজনক উৎসাহ মূৰ্খজনক জ্ঞান আৰু পণ্ডিতজনক প্ৰজ্ঞা দিয়া হৈছে ।)

১১০। দ্বৈতবাণাং দ্বিলাসচ্চৈৰ্য্যং দুখাৰ্দ্দিতস্য চ ।
অৰ্থোপজীৱিনোমাৰ্থো ধৃতিকথিগ্ৰচেতসাম্ ॥

ইয়াত দ্বৈতৰ সম্পদযুক্তজনক বিলাস (ভোগ) দুখাৰ্দ্দক চৈৰ্য্য, মনৰ স্থিৰতা অৰ্থোপজীৱিজনক অৰ্থ আৰু উদ্বিগ্নমনক চৈৰ্য্য সম্বন্ধে উপদেশ দিয়া আছে ।

১১১-১১২। নানাতাৰোপসংপন্নং নানাবহ্মান্তবাস্ককম্ ।
লোকবৃন্তানুকৰণং নাট্যমেতদ্ব্যয়া কৃতম্ ॥
উত্তমাত্মমধ্যানাং নবাণাং কৰ্মসংশ্ৰয়ম্ ।
হিতোপদেশজননং ধৃতিক্ৰীড়াসুখাদিক্ ॥

বিবিধভাৱযুক্ত, নানা অৱস্থাৰ আৰু মানুহৰ কৰ্মৰ অনুকৰণাত্মক, উত্তম মধ্যম আৰু অধমলোকৰ কৰ্ম্মাপ্তিত, মঙ্গলজনক, উপদেশযুক্ত চৈৰ্য্য, ক্ৰীড়া আৰু সুখৰ নাট্যশাস্ত্ৰ এখনৰহে সৃষ্টি কৰা হৈছে ।

১১৩। এতদ্রসেসু ভাৱেষু সৰ্বকৰ্ম্মক্ৰিয়াসু চ ।
সৰ্বোপদেশজননং নাট্যমেতদ্ব্যভ্যতি ॥

এই সকলো ভাৱ, সকলো ৰস, সকলো কামতে সকলোৰে বাবেই এই নাট্যশাস্ত্ৰখন উপদেশজনক হ'ব ।

১১৪-১১৫। দুঃখাৰ্ত্তানাং প্ৰমাতানাং শোকাৰ্ত্তানাং তপস্বিনাম্ ।
দ্বিশ্যামজননং লোকে নাট্যমেতদ্ব্যভ্যতি ॥
ধৰ্য্যং যশস্যমমুখ্যং হিতং বুদ্ধিৱিৱৰ্ধনম্ ।
লোকোপদেশজননং নাট্যমেতদ্ব্যভ্যতি ॥

এই নাট্যশাস্ত্ৰ সংসাৰৰ দুখ শোকাভিভূতসকলৰ প্ৰমকাতৰ সকলৰ আৰু দৰিদ্ৰসকলৰ জিৱিণৰ থল হ'ব আৰু ধৰ্ম্মসম্মত যশোবৰ্দ্ধক, আয়ুৰবৰ্দ্ধক, সুবুদ্ধিবৰ্দ্ধক, আৰু মানৱৰ আদৰ্শস্বৰূপ হ'ব ।

১১৬। ন তজ্জ্ঞানং ন তাজ্জিহ্মং ন সা বিদ্যা ন সা কলা ।
ন স যোগো ন তৎকৰ্ম নাট্যোহস্মিন, যন্ন দৃশ্যতে ॥

এনে কোনো জ্ঞান, শিল্প, বিদ্যা, কলা, যোগ বা কৰ্ম্ম নোলাব যিটো নাট্যশাস্ত্ৰত পোৱা নাযাব ।

১১৭-১১৮। সৰ্বশাস্ত্ৰানি শিল্পানি কৰ্মানি ত্ৰিবিধানি চ ।
 অগ্নিহোত্ৰে সমেতানি তন্মাদেতন্মাদা কৃতম্ ॥
 তন্মাদ্ৰামন্যুঃ কৰ্ত্তব্যো ভৱন্তিৰমৰাণা প্রতি ।
 সন্তৰীণানুকৰণং নাটোহ্যগ্নিন, প্ৰতিষ্ঠিতম্ ॥

সকলো শাস্ত্ৰ বিবিধ শিল্প আৰু বিবিধ কৰ্ম মিলন কৰি এই নাট্যশাস্ত্ৰ মই প্ৰণয়ন কৰিছো । গতিকে দেৱতাৰ প্ৰতি আপোনালোকে ক্ৰোধ নকৰিব, সন্তৰীণা পৃথিৱীৰ অনুকৰণ এই নাট্যশাস্ত্ৰই বহন কৰিছে ।

১১৯-১২০(ক) বেদবিদ্যোতিহাসানামাখ্যানপৰিকল্পনম্ ।
 ক্ৰতিস্মৃতিসদাচাৰণবিশেষাৰ্থকল্পনম্ ॥
 ত্ৰিনোদজননং লোকেনাটোমেতদ্ ভবিষ্যতি ।

বেদবিদ্যা, ইতিহাস, আখ্যান, ক্ৰতি, স্মৃতি, সদাচাৰ আৰু অৱশিষ্ট বিষয়ৰ সংগ্ৰহ প্ৰণয়ন কৰা এই নাট্যশাস্ত্ৰ সংসাৰৰ সকলোৰে বাবে আনন্দদায়ক হব ।

১২০(খ)-১২২(ক)। দেৱতানামাসুৰাণাং বাজামথ কুটুম্বিনাম্ ।
 কৃতানুকৰণং লোকে নাট্যমিত্যতিৰীয়েতে ॥
 যোহয়ং স্বভাৱো লোকস্য সুখদুঃখসমম্বিতঃ ।
 যোহজ্ঞান্যন্তিনয়োপেতঃ নাট্যমিত্যতিৰীয়েতে ॥

দেৱতা, অসুৰ, বজা আৰু গৃহস্থসকলৰ কৰ্মৰ অনুকৰণকে নাট্য বুলি অভিহিত কৰা হৈছে । মানুহৰ সুখ-দুখযুক্ত যি অৱস্থা (স্বভাৱ) তাকে আত্মিক আদি অভিনয়ৰ সৈতে যুক্ত কৰিলে নাট্য বোলা হয় ।

১২২(খ)-১২৪। এতস্মিন্ভবে দেৱান্ সৰ্বানাহ পিতামহঃ ॥
 কুকৰ্ষমত্ৰ ত্ৰিবিহুদ যজ্ঞনং নাট্যমগুণে ।
 বলিপ্ৰদানৈহৌমৈশ্চ ময়ৌৰথিসমম্বিতঃ ॥
 জ্যৈষ্ঠ্যভিক্ৰ্যন্ত পানৈশ্চ বলিঃ সমুপকৰ্ম্যতাম্ ।
 মৰ্ত্যালোকগতাঃ সৰ্বে শূতাং পূজামৰাজ্যাস ॥

ইয়াৰ পিছত ব্ৰহ্মাই সকলো দেৱতাকে কলে—“আপোনালোকে এতিয়া এই নাট মণ্ডপত যথাবিধি যজ্ঞ আৰম্ভ কৰক । বলিদান, হোম, যজ্ঞী ঔৰধি জপ, ভোজ্য আৰু পানীয় দ্ৰব্যৰে উপাচাৰ প্ৰস্তুত কৰক । মৰ্ত্যালোকতো আপোনালোক সকলোৱে শূতপূজা লাভ কৰিব ।

১২৫-১২৬। অপূজয়িত্বা বজ তু নৈৱ প্ৰেক্ষাং প্ৰৱৰ্ত্তয়েৎ ।
 অপূজয়িত্বা বজ তু যঃ প্ৰেক্ষাং কল্পয়িত্বাতি ॥

তস্য তন্নিষ্কলং জ্ঞানং তিৰ্যগৈযোনিং চ যাস্যতি ।

যজ্ঞেন সংমিতং হ্যেতৎ বজ্রদৈৱতপূজনম॥

মঞ্চপূজা নকৰাকৈ নাট্যানুষ্ঠান আৰম্ভ কৰা উচিত নহয় । যি জনে মঞ্চৰ পূজা নকৰাকৈ নাট্যানুষ্ঠান কৰে তেওঁৰ জ্ঞান নিষ্কল হয় আৰু নীচশ্ৰেণীৰ প্ৰাণী হৈ জন্মগ্ৰহণ কৰে । মঞ্চৰ দেৱপূজা যজ্ঞতুল্য ।

১২৭-১২৮ । নৰ্ভকোহৰ্থপতিৰ্ৰূপি যঃ পূজাং ন কৰিষ্যতি ।

ন কাৰয়িষ্যতান্যৈৰ্বা প্ৰাকৃত্যপচয়ং তু সঃ ॥

যথাবিধি যথাদৃষ্টং যন্তু পূজাংকৰিষ্যতি ।

স লভ্যতে শূভানৰ্থান্ স্বৰ্গলোকং চ যাস্যতি ॥

নৰ্ভকেই হও। বা পৃষ্ঠপোষক অৰ্থপতিয়েই হওক, যিজনে এই পূজা নকৰে বা নকৰায় তেওঁ শেষত ক্ষতিগ্ৰস্ত হয় । বিধি অনুসৰি আৰু সামাজিক নিয়মানুযায়ী যি এই পূজা কৰি নাট্যানুষ্ঠান কৰে সেইজনৰ মঙ্গলসমূহ লাভ হয় আৰু সেইজনে স্বৰ্গ লাভ কৰে ।

১২৯ । এৱমুজ্জ্বা তু ভগৱান্ দ্ৰুহিনঃ সহ দৈৱতৈঃ ।

বজ্রপূজাং কুকৰ্ণেতি মামেৱং সমযোজয়ৎ ।

এই বুলি কৈ দেৱতাসকলোৰে সৈতে বিৰাজমান ভগবান্ ব্ৰহ্মাই 'তুমি বজ্ৰমঞ্চ পূজা কৰাঁ' বুলি এইদৰে মোক নিযুক্ত কৰিলে ।

দ্বিতীয় অধ্যায়

- ১-২। ভবতস্য ৰচঃ ক্ৰত্বা প্ৰতুচ্চুৰ্মনয়ন্ততঃ ।
ভগৱন্ শ্ৰৌতুমিচ্ছামো যজ্ঞনং ৰজসংপ্ৰয়ম ॥
অথৱা যাঃ ক্ৰিয়ান্তত্ৰ লক্ষণং যচ্ পূজনম্ ॥
ভৱিষ্যন্তিনৰৈঃ কাৰ্য্যং কথং তন্নাত্যৱেশ্যনি ॥

ভবতৰ কথা শুনি মুনিসকলে কলে, হে ভগবান আমি আপোনাৰ পৰা ৰজসম্বন্ধৰ পূৰ্ণ সম্বন্ধে সৰ্বিশেষ জানিব খুজিছোঁ । এই ক্ষেত্ৰত কবিবলগীয়া সকলো কৰ্মৰ কথা আৰু লক্ষণ বিবৰি কণ্ডক আৰু নাট্যৰত ভবিষ্যতে মনুষ্যসকলে কি দৰে ৰজসম্বন্ধৰ পূজা কৰিব তাকো কণ্ডক ।

- ৩। ইহাদিনাট্যাযোগস্য কীৰ্ত্তিতো নাট্যমণ্ডপঃ ।
তন্মাত্ৰসৈৱ তাৱৎ ত্বং লক্ষণং ৰজুমহঁসি ॥

নাট্যানুষ্ঠানৰ আদি হ'ল ৰজসম্বন্ধ, গতিকে প্ৰথমে সম্বন্ধৰ লক্ষণ সম্বন্ধে আপোনাৰ পৰা জনা উচিত ।

- ৪। তেষাং তু ৰচনং ক্ৰত্বা মুনীনাং ভবতোহব্রবীৎ ।
লক্ষণং পূজনং চৈব ক্ৰয়তাং নাট্যৱশ্যনঃ ॥

মুনিসকলৰ কথা শুনি ভবতে কলে নাট্যৰ পূজা আৰু লক্ষণ সম্বন্ধে কণ্ড শুনক ।

- ৫। দিব্যানাং মানসী সৃষ্টিগৃহেযুপৱনেষু চ ।
নবানাং যত্নতঃ কাৰ্য্যা লক্ষণাভিহিতাঃ ক্ৰিয়াঃ ॥

দেৱতাসকলৰ মানসী সৃষ্টি (মনৰ বিকাশ) ঘৰ আৰু উপবনত হয় । মানুহৰ যত্নত শাস্ত্ৰোক্ত লক্ষণযুক্ত কৰ্ম সম্পাদিত হয় ।

- ৬। ক্ৰয়তাং তদ্যথা যত্ন কৰ্ত্তৱ্যো নাট্যমণ্ডপঃ ।
তস্য ৰাস্তু চ পূজা চ যথা ৰোজ্যা প্ৰযত্নতঃ ॥

গতিকে, নাট্যৰ কেনেদৰে ক'ত কৰা উচিত আৰু তাৰবাবে ৰাস্তু (ঘৰবাৰী), পূজা কেনেকৈ কৰিব লাগে সেই বিষয়ে কণ্ড শুনক ।

৭-৮(ক)। ইহপ্ৰেক্ষাগৃহাণাং তু ধীমতা বিশ্বকৰ্মনা ।

ত্ৰিবিধঃ সন্নিৱেশচ্চ শাস্ত্ৰতঃ পৰিকল্পিতঃ ॥

বিকৃষ্টচতুৰ্ভুজস্যন্ত্ৰৈৰ্হি যন্তঃপঃ ।

এই বিষয়ে বুদ্ধিমান বিশ্বকৰ্মাই শাস্ত্ৰবিধিমেতে, ৩ বিধ বজ্জমকৰ পৰিকল্পনা কৰিছে ।
যেনে বিকৃষ্ট (বৃহৎ আকাৰৰ) চতুৰ্ভুজ (চতুৰ্ভুজ) আৰু ত্ৰ্যস্ত্ৰ (তিনিকোণীয়া) ।

৮(খ)-১০। ভেদাং ত্ৰীণি প্ৰমাণানি জ্যেষ্ঠং মধ্যং তথাহৰবম্ ।

প্ৰমাণমেবাং নির্দিষ্টং হস্তদণ্ডসমাপ্তয়ম্ ॥

শতং চাষ্টৌ চতুঃষাষ্টিৰ্দ্ধাত্ৰিংশকেতি নিশ্চিতঃ ॥

অষ্টাধিকং শতং জ্যেষ্ঠং চতুঃষাষ্টিষু মধ্যমম্ ।

কণীয়স্তু তথা বেদ্যহস্তা দ্বাত্ৰিংশদিদ্যতে ॥

মঞ্চলমুহ জোখ অনুসাৰে তিনিবিধ, জ্যেষ্ঠ, মধ্যম আৰু অৰব । হাতৰ আৰু
দণ্ডৰ জোখেৰে ইহঁতৰ জোখ এনেদৰে হিব কৰি দিয়া আছে । সেই জোখকেইটা
ক্ৰমে ১০৮, ৬৪ আৰু ৩২ হাত । অৰ্থাৎ ১০৮ জ্যেষ্ঠ, ৬৪ মধ্যম আৰু ৩২ হ'ল
কনিষ্ঠ মঞ্চৰ জোখ ।

১১। দেবানাং ভৱনং জ্যেষ্ঠং নৃণানাং মধ্যমং ভবেৎ ।

শেবানাং প্ৰকৃতীনাং তু কণীয়ঃ সংবিশীয়তে ॥

জ্যেষ্ঠ হ'ল দেৱতাৰ বজ্জমক, মধ্যম বজ্জাৰ মঞ্চ আৰু বাকী সাধাৰণ মানুহৰ বাবে
কনিষ্ঠ বজ্জমকৰ বিধান কৰা হৈছে ।

১২-১৬। প্ৰমাণং যচ্চ নির্দিষ্টং লক্ষণং বিশ্বকৰ্মনা ।

প্ৰেক্ষাগৃহাণাং সৰ্বেবাং ঐশ্বৰ্য্যং হি নিবোধত ॥

অনুবজ্জচ্চ বালচ্চ শিলা যুকা যন্তুত্থা ।

অঙ্গুলং চৈৱ হস্তচ্চ দণ্ডশ্চৈৱ প্ৰকীৰ্ত্তিতঃ ॥

অণৱোহন্তৌ বজ্জঃ প্ৰোক্তং তান্যষ্টৌৱালউচ্যতে ।

ৱালাস্তুটৌ ভৱেন্নিষ্কা যুকা লিঙ্গাষ্টকং ভৱেৎ ॥

যুকাস্তুটৌ যৱো জ্জেষঃ যৱাস্তুটৌ তথাঙ্গুলম্ ।

অঙ্গুলানি তথা হস্তকতুৱিংশতিবুচ্যতে ॥

চতুৰ্হস্তো ভৱেন্দণ্ডো নির্দিষ্টস্তু প্ৰমাণতঃ ।

অনেনৈৱ প্ৰমাণেন ৱজ্জ্যামেবাং বিনিৰ্ণয়ম্ ॥

সকলো প্ৰেৰীৰ বজ্জমকৰ বাবে নিৰ্দ্ধাৰিত পৰিমাণ আৰু লক্ষণ বিশ্বকৰ্মাই যেনেদৰে
ৰ্ণাইছে, সেই বিষয়ে শূনা । এই পৰিমাণৰ (একক) অনু, বজ্জ, কাল, শিলা, যুকা,
যৱ, অঙ্গুল, হস্ত, আৰু দণ্ড নামে কথিত হয় ।

৮ অনু	= ১ বজাঃ ।
৮ বজাঃ	= ১ কাল ।
৮ কাল	= ১ লিঙ্গা ।
৮ লিঙ্গা	= ১ যুকা ।
৮ যুকা	= ১ যব্ব ।
৮ যব্ব	= ১ অঙ্গুল ।
২৪ অঙ্গুল	= ১ হাত ।
৪ হাত	= ১ দণ্ড ।

এই পৰিমাণ অনুসৰি আমি এই বজমঞ্চৰ বৰ্ণনা কৰিম ।

১৭ । চতুঃষষ্টি কবাণ্ কুৰ্য্যাদ দীৰ্ঘতেন তু মণ্ডপম্ ।
ছাত্তিংশতং চ দ্বিত্তাবং মৰ্ত্যানাং যোজয়েদিহ ॥

মৰ্ত্যবাসীৰ মঞ্চ হ'ব দীৰ্ঘে ৬৪ হাত আৰু প্ৰস্থই ৩২ হাত ।

১৮-১৯ । অত উৰ্ধ্বং ন কৰ্তব্যঃ কৰ্ণ্ণতিৰ্ণাট্যমণ্ডপঃ ।
যস্মাদব্যক্ততাবং হি তত্র নাট্যং দ্ৰজেদিতি ॥
মণ্ডপে ত্ৰিপ্রকৃষ্টে তু পাঠ্যমুক্তবিত্তবম্ ।
অনিঃসৰণধৰ্ম্যাদ্ বিত্ববতং ত্বং দ্ৰজেৎ ॥

ওপৰৰ বিৱৰণতকৈ ডাঙৰ মঞ্চ নিৰ্মাণ কৰা উচিত নহয় । কাৰণ অতি বৃহদাকাৰৰ মঞ্চত, অভিনীত নাটক যথাযথভাৱে প্ৰকাশ পোৱা অসম্ভৱ । বৃহদাকাৰ মঞ্চত উচ্চাৰিত হোৱা বা আবৃত্তি কৰা কথাবোৰ নিয়মিতভাৱে বিয়পি নপৰাৰ ফলত সেইবিলাক এক বিকৃত স্বৰত পৰিণত হ'ব পাৰে ।

২০-২১ । যক্ষাপ্যাস্যগতো বাগো ভাৱসৃষ্টিবসাপ্ৰয়ঃ ।
সৰ্বেশ্বনঃ প্ৰকৃষ্টবাদ্ দ্ৰজেদব্যক্ততাঃ পৰাম্ ॥
প্ৰেক্ষাগৃহাণাং সৰ্বেষাং তস্মান্নধ্যমমিষ্যতে ।
যস্মাৎ পাঠ্যং চ গ্লেয়ং চ সুখং প্ৰত্যতবং ভৱেৎ ॥

ভাৱ আৰু বজ অনুসাৰে অভিনেতাসকলৰ বি আবেগ কুটি ওলাব লাগে সি মঞ্চৰ আকাৰ বৃহৎ হোৱাৰ ফলত অশ্লিষ্ট হৈ পৰে । সেইবাবে মঞ্চটো মধ্যমাকাৰ হোৱা ভাল । তেতিয়া সেই মঞ্চত কৰা আবৃত্তি আৰু গীতবাণ, সকলো শুনাত সহজ আৰু ক্ৰতিস্বৰূপ হয় ।

২২-২৩ । দেৱানাং মানসী সৃষ্টিৰ্গৃহেযুপৱনেষু চ ।
যদুভাৱাদ্ বিনিশ্চিন্নাঃ সৰ্বে ভাৱা হি মানুষাঃ ॥
তস্মান্দেৱকৃতৈৰ্ভৱৈৰ্ণ বিন্দিৰ্ভেদ মানুষাঃ ।
মানুষ্য তু গেহস্য সংপ্ৰৱক্ষ্যামি লক্ষণম্ ।

ঘৰত বা উপবনত কৰা অভিনয় দেৱতাৰ মানসিক সৃষ্টি মানবীয় ভাৱবিলাক, যত্নৰ বলেৰে নিষ্পন্ন হয়, গতিকে দেৱসৃষ্টি ভাৱৰ সৈতে প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা কৰাটো মানুহৰ বাবে উচিত কাম নহয় । আমি এতিয়া মানুহৰ উপযোগী মঞ্চৰ লক্ষণ বৰ্ণনা কৰিম ।

২৪। ভূমিৰ্বিভাগং পূৰ্বং তু পৰীক্ষিত ৰিচক্ষণঃ ।
ততো ৰাস্তু প্ৰমাণং চ প্ৰাৰভেত শূভেচ্ছয়া ॥

নিপুণ মঞ্চ নিৰ্মাতাজনে প্ৰথমে এডোখৰ ঠাই পৰীক্ষা কৰি বাছি লৈ শূভ সঙ্কল্প কৰি, নিৰ্মাণযোগ্য ঠাইডোখৰ জুখি লব ।

২৫। সমা স্থিৰা কঠিনা কৃষ্ণা গৌৰী চ যা ভৱেৎ ।
ভূমিস্তত্র তু কৰ্ণব্যঃ কৰ্ণুৰ্ভিনাট্যমণ্ডপঃ ॥

সমতল, স্থিৰ, দৃঢ়, কৃষ্ণবৰ্ণ, বা গৌৰ বৰ্ণৰ মাটিত মঞ্চ নিৰ্মাণ কৰিব লাগে ।

২৬। প্ৰথমং শোঠনং কৃত্বা নাক্সলেন সমুৎকৃষেৎ ।
অস্থিকীল কপালানি ত্ৰুণগুচ্ছাংশ্চ শোঠয়েৎ ॥

ঠাইডোখৰ পৰিস্কাৰ কৰি নাক্সলেৰে চহাব লাগে আৰু তাত থকা হাত, জোং, লাওখোলা, আৰু ঘাঁহ-বন বিলাক গুচাই লব ।

২৭[ক]। শোঠয়িত্বা ৰসুমতীং প্ৰমাণং নিৰ্দ্দিশেত্ততঃ ।

ভেটিটো পৰিষ্কাৰ কৰিহে জোখমাপ আদি কৰিব লাগে ।

২৭(খ)-২৮। পুষ্যানক্ষত্ৰযোগে তু শূক্ৰসূত্ৰং প্ৰসাৰয়েৎ ।
কাৰ্পাসং বাৰ্হজং চাপি বাৰ্হলং মৌজ্জমেষ চ ।
সূত্ৰং বুধৈস্তু কৰ্ণব্যং যস্যচ্ছেদো ন ৰিদিযতে ॥

পুষ্যানক্ষত্ৰ যোগত বগা সূতা এডাল মেলি ধৰিব লাগে, সেই সূতাডাল তুলা, কপাহ, বাৰ্হজ(আঁহ) মজ্জ(ভুগজাতীয়) ঘাঁহ বা গছৰ বাকলিৰ পৰা প্ৰস্তুত কৰি লব, যাতে সূতাডাল সহজে নিছিগে ।

২৯-৩১। অৰ্ধাচ্ছিন্নে ভৱেৎ সূত্ৰে স্বামিনো মৰণং ধ্ৰুৱম্ ।
ত্ৰিভাগচ্ছিন্নয়া ৰজ্জ্বা বাহুকোপো বিধীয়তে ॥
ছিদ্রায়াং তু চতুৰ্ভাগে প্ৰয়োজুৰ্নাশ উচ্যতে ।
হস্তপ্ৰভৃষ্টয়া ৰূপি কশ্চিদ্ধুপচায়া ভৱেৎ ॥
তন্মাস্নিত্যং প্ৰযত্নেন ৰজ্জ্ব গ্ৰহণমিধ্যতে ।
কাৰ্য্যং চৈৱ প্ৰযত্নেন মানং নাট্যগৃহস্য তু ॥

সূতাডালৰ আধাভাগ ছিগিলে স্বামীৰ (প্ৰেছাপতিৰ) মৰণ নিশ্চিত । তিনিভাগৰ এভাগ ছিগিলে বাষ্টৰ (ৰাজ্যস্থ প্ৰজাৰ) অমঙ্গল হয় । চাৰিভাগৰ এভাগ ছিগিলে প্ৰযোজাৰ (নাট্যাচাৰ্যৰ) বিনাশ হয় । হাতৰ পৰা সূতাডাল পৰিলেও অপচয় হয় । গতিকে সূতাডাল অতি সাৱধানৈ ধাৰণ কৰিব লাগে । নাট্যশালাৰ পৰিমাণ সেইবাবে অতি যত্নেৰে কৰা উচিত ।

৩২-৩৩(ক)। মুহূৰ্ত্তেনানুকুলেন তিথ্যা সুকৰ্ণে চ ।
 ব্ৰাহ্মণাংস্তপস্বিতা তু পুণ্যাং ব্ৰাচয়েত্ততঃ ॥
 শাস্তিতোয়ং ততো দত্তা ততঃ সূত্ৰং প্ৰসাৰয়েৎ ।

জ্যোতিষজ্ঞ ব্ৰাহ্মণক সন্তপন কৰি সন্মান জনাই শূভ তিথি আৰু জ্ঞান, দিন সকলো তেখেতৰ পৰা লব লাগে । তাৰপিছত সূতাডালত শাস্তিপানী ছটিয়াই লৈ মেলি ধৰিব লাগে ।

৩৩(খ)-৩৫(ক)। চতুঃষষ্টিকৰ্ণাৎ কৃত্বা দ্বিধা কুৰ্যাৎ পুনশ্চ তান্ ।
 পৃষ্ঠতো যো ভৱেত্তাগো দ্বিধাত্তস্য তস্য তু ॥
 সমমধঃস্থিভাগেন বক্ষশীৰ্ষং প্ৰকল্পয়েৎ ॥
 পশ্চিমেদু পুনৰ্ভাগে নৈপথ্যগৃহমাদিশেৎ ।

৬৪ হাত দীঘলকৈ মাটিডোখৰ জুখি লৈ, সেই মাটি ডোখৰ সমানে দুভাগ কৰিব । পিচফালৰ ভাগটো পুনৰ সমানে দুভাগ কৰিব । সেই পিচফালৰ ভাগ এটাত মক্ষশীৰ্ষ আৰু আনটো ভাগত নৈপথ্যগৃহ নিৰ্মাণ কৰিব ।

৩৫(খ)-৩৭(ক)। ত্ৰিভাজ্য ভাগান্ দ্বিধিৱদ যথাত্ৰদনুপূৰ্ণঃ ।
 শূভে নক্ষত্ৰযোগে তু মণ্ডপস্য নিৰ্বেশনম্ ।
 পশ্চাদ্ৰুদ্ভুতিনিৰ্ঘোষে মৃদঙ্গপনৱাদিতিঃ ॥
 সৰ্বাতোদ্যনিনিৰ্দেশ্চ স্থাপনং কাৰ্য্যমেৱ চ ।

ওপৰত বৰ্ণনা কৰা মতে যথাক্ৰমে মঞ্চৰ মাটি ভাগ কৰি শূভ নক্ষত্ৰত ভেটি স্থাপন কৰিব । এই কাম পশ্চাদ্ৰুদ্ভুতি, মৃদঙ্গ, পনৰ আদি সকলো বাদ্য বজাই আনুষ্ঠানিকভাৱে কৰিব ।

৩৭(খ)-৩৮(ক)। উৎসৰ্ঘ্যানি ত্বনিষ্টানি পাৰ্বত্তাপ্ৰমিনস্তথা ॥
 কাষায়বসনশ্চৈৱ ব্ৰিকলাশ্চিৱ য়ে নবাঃ ॥

সেই অনুষ্ঠানৰ সময়ত সকলো অনিষ্ট দূৰ কৰি ল'ব আৰু পাৰ্বত্তাপ্ৰদী, গেকৱাবজ পৰিহিত আৰু বিকলাঙ্গ লোক যাতে নেথাকে, সেই বিষয়ত সাৱধান হ'ব ।

৩৮(খ)-৩৯(ক)। নিশায়াং চ বলিঃ কাৰ্যো নানাতোজন সংযুতঃ ।

গন্ধপুষ্পকলোপেতো দিশোদশ সমাপ্তিতঃ ॥

বাঙিলৈ (দশদিক্‌পালৰ উদ্দেশ্যে) দশোদিশে সুগন্ধি কুল, ফল আৰু নানাবিধ খাদ্য (পূজাৰ উপকৰণ) দিব লাগে । (ইয়াৰ নাম বলি) ।

৩৯(খ)-৪১(ক)। পূৰ্বেণ শূক্ৰাঙ্ঘ্ৰযুতো নীলঃ ম্যাদদক্ষিণেন চ ॥

পশ্চিমে ন বলিঃ পীতো বজ্জৈশ্চৈবোত্তৰেণ তু ।

যস্য্যাং যচ্চাৰ্হিদ্বেং তু দিশি সংপৰিকীৰ্তিতম্ ॥

তাদৃশজ্ঞাত দাতব্যো বলিমন্ত্ৰপুৰস্কৃতঃ ।

এই বলি পূবফালে বগা, দক্ষিণে নীলা, পশ্চিমে হালধীয়া আৰু উত্তৰে বগা বগুৰ খাদ্যবস্তুৰে দিব লাগে । যি দিশৰ যি জন দিক্‌পাল তেওঁৰ লগত খাপ খোৱাকৈ মন্ত্ৰপাঠ কৰি বলি দিব লাগে ।

৪১(খ)-৪২(ক)। স্থাপনে ব্ৰাহ্মণত্যাশ্চ দাতব্যং ঘৃতপায়সম্ ॥

মধুপৰ্কস্তথা বাজ্ঞে কৰ্ভৃত্যাশ্চ গুড়োদনম্ ॥

সেই অনুষ্ঠানৰ সময়ত ব্ৰাহ্মণ, বজা আৰু নাট্যকলা বিশাৰদসকলক, ক্ৰমে ঘৃত-পায়স, মধুপৰ্ক আৰু গুড় মিশ্ৰিত অন্ন দান কৰিব লাগে ।

৪২(খ)-৪৩(ক)। নক্ষত্ৰেন তু কৰ্ভব্যং মূলেন স্থাপনং বুধৈঃ ॥

মুহূৰ্ভেনানুকূলেন তিথ্যা সুকৰণেন চ ।

মূলা নক্ষত্ৰ শুভতিথি, শুভ লগ্ন আৰু শুভকৰণত (দিনৰ একেটা ভাগ) মন্ত্ৰৰ ভেটি স্থাপন কৰিব লাগে ।

৪৩(খ)-৪৫(ক)। একং তু স্থাপনং কৃত্বা তিথিকৰ্ম প্ৰযোজয়েৎ ।

তিথিকৰ্মনি নিবৃদ্ধে স্তম্ভানানাং স্থাপনং ততঃ ॥

তিথিনক্ষত্ৰ যোগেন শূভেন কৰণেন তু ॥

ভেটি স্থাপনৰ অন্তত দেৱাল তৈয়াৰ কৰিব আৰু দেৱাল তৈয়াৰ হলে শুভ তিথি আৰু নক্ষত্ৰৰ যোগত সূৰ্যোদয়ৰ পিচত বঙ্গমন্ত্ৰৰ স্তম্ভ নিৰ্মাণ কৰিব ।

৪৫(খ)-৪৬(ক)। স্তম্ভানানাং স্থাপনং কাৰ্য্যং ৰোহিন্যা প্ৰৱণেন বা ।

আচাৰ্যেন সুযুজেন ত্ৰিৰাত্ৰোপোষিভেন চ ॥

তিনিদিন উপবাস কৰি ৰোহিনী বা প্ৰৱণা নক্ষত্ৰত নাট্যাচাৰ্য্যই এই স্তম্ভ নিৰ্মাণ কৰিব ।

৪৬(খ)-৫০(ক)। প্রথমে ব্রাহ্মণস্তম্ভে সর্পিঃ সৰ্বপসংস্থতঃ ॥
 সৰ্বশুক্ৰো বিধিঃ কাৰ্য্যো দদাৎ পায়সমেষতু ।
 ততশ্চ ক্ষত্ৰিয়স্তম্ভে ব্ৰহ্মমাল্যানুলেপনম্ ।
 সৰং বক্তং প্রদাতব্যং দ্বিজৈভ্যশ্চ শূড়ৌদনম্ ॥
 বৈশ্যস্তম্ভে বিধিঃ কাৰ্য্যো দিশভাৱে পশ্চিমোত্তৰে ॥
 সৰং পীতং প্রদাতব্যং দ্বিজৈভ্যশ্চ শূড়ৌদনম্ ॥
 শূদ্ৰস্তম্ভে বিধিঃ কাৰ্য্যঃ সম্যক পূৰ্বোত্তৰাপ্রয়ে ।
 নীলপ্ৰায়ং প্রদাতব্যং ক্ৰসবং চ দ্বিজাশনম্ ॥

প্রথমে ব্রাহ্মণ স্তম্ভত খিউ আক বগা সবিন্নহেৰে সংস্কাৰ কৰি, সকলো বগা বস্তু আক পৰমায় দিব । তাৰ পিছত ক্ষত্ৰিয় স্তম্ভত বস্তা বস্ত্ৰ, মালা, অঙ্গবাগ, সকলো কণ্ঠা বস্তু দি দ্বিজ সকলক গুড় মিশ্ৰিত অন্ন দিব । বৈশ্য স্তম্ভত পশ্চিম-উত্তৰ দিশত আনুষ্ঠানিকভাৱে হালধীয়া বৰণৰ বস্তু দিব । আক দ্বিজসকলক শূত্ৰায় ভোজন কৰাব । উত্তৰ-পূব দিশত, শূদ্ৰ স্তম্ভত নীলা বস্তৰ উপকৰণ দি দ্বিজসকলক খিচুৰী খুৱাব ।

৫০(খ)-৫৩(ক)। পূৰ্বে তু ব্রাহ্মণস্তম্ভে শূদ্ৰমাল্যানুলেপনে ।
 নিক্ষিপেৎ কনকং মূলে কৰ্ণাভবণসংগ্ৰহম্ ॥
 তাস্থং চাখঃ প্রদাতব্যং স্তম্ভে ক্ষত্ৰিয়সংজ্ঞকে ॥
 বৈশ্যস্তম্ভস্য মূলে তু বজ্জতং সম্প্রদাপয়েৎ ।
 শূদ্ৰস্তম্ভস্য মূলে তু দদ্যাদায়সমেষ চ ।
 সৰ্বেশ্বৰে তু নিক্ষেপ্যং স্তম্ভমূলেষু কাঞ্চনম্ ॥

ব্রাহ্মণ স্তম্ভৰ মূলত বগা মালা আক চন্দন দি তাৰ গুৰিত কাণৰ অলংকাৰ ৰূপে অংশ এটা দিব । ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আক শূদ্ৰস্তম্ভৰ মূলত যথাক্ৰমে তাম্ৰ, বজ্জত আক লোহা দিব । বাকীবোৰ খুটাৰ মূলত সোণ দিব লাগে ।

৫৩(খ)-৫৪(ক)। শ্ৰান্তিপুণ্যাহছোষণ জয়শম্পেন চৈৱ হি ॥
 স্তম্ভানাং স্থাপনং কাৰ্য্যং পৰ্ম্মালাপূৰ্ব্বভূতম্ ॥

স্তম্ভ স্থাপনৰ আগতে শ্ৰান্তিপুণ্যাহ মন্ত্ৰেৰে জয় শম্পৰে খুটাবোৰ গছপাতৰ মালাৰে সজাই লব লাগে ।

৫৪(খ)-৫৭। বত্তুদানৈঃ সগোদানৈৰ্ৰত্নদানৈৰবশ্যকৈঃ ॥
 ব্রাহ্মণাং পৰ্ম্মিত্বা তু স্তম্ভস্থাপয়েন্ততঃ ।
 অচলং চাপ্যকশ্যং চ তথৈৱাচলিতং পুনঃ ॥
 স্তম্ভস্যোস্থাপনে সম্যগদোষাহ্যেতে প্ৰকীৰ্তিতাঃ ।

অবৃত্তিকজা চলনে বলনে মৃত্তিভোভয়ম্ ॥
 কম্পনে পৰচক্রাৎ তু ভয়ং বদতি দাক্ষণম্ ।
 দৌৰ্বেৰৈতৈৰিহীনং তু স্তম্ভমুত্থাপয়েচ্ছিত্তম্ ।

ব্রাহ্মণক যথেষ্ট মণিমুক্তা, বস্ত্র, ধেনু আদিৰে অৰ্চনা কৰি খুটাবোৰ এনেদৰে উত্তোলন কৰিব যাতে ই নলৰে, নুঘূৰে আৰু নৰূপে । স্তম্ভৰ উত্তোলন কৰোতে এনেবিলাক দোষ হ'ব পাৰে । স্তম্ভ উত্তোলন কৰোতে যদি লৰে তেস্তে অনাবৃত্তি হয় । যদি স্তম্ভ ঘূৰে তেস্তে মৃত্যুভয় হয় আৰু যদি কঁপে তেস্তে শত্ৰুৰ পৰা দাক্ষণ ভয় পোৱাৰ আশঙ্কা থাকে, গতিকে এনেবোৰ বিপদমুক্ত হৈহে খুটা পুতিব লাগে ।

৫৮-৬০(ক)। পৰিত্বে ব্রাহ্মণস্তম্ভে দাতব্য্য দক্ষিণা চ গৌঃ ।
 শ্ৰেণাণাং স্থাপনে কাৰ্য্যং ভোজনং কৰ্ত্তসংশ্রয়ম্ ॥
 মন্ত্ৰপুৰাণং চ তদ্ব্যয়ং নাট্যাচাৰ্য্যেণ ধীমতা ।
 পুৰোহিতং নৃপং চৈব ভোজয়েন মধুপায়সম্ ॥
 কৰ্জুনপি তথা সৰ্বান্ ক্ৰসবং লব্ধগোত্তৰম্ ।

পৰিত্বে ব্রাহ্মণ স্তম্ভত দক্ষিণা হিচাপে এজনী গাইগক দিব আৰু অন্যান্য স্তম্ভবোৰৰ ক্ষেত্ৰত নিৰ্মাতাসকলক ভোজন কৰাব । বুদ্ধিমান নাট্যাচাৰ্য্যই মন্ত্ৰপুত খাদ্যবস্তু দিব, পুৰোহিত আৰু ৰজাক মধুপায়স ভোজন কৰাব । মন্ত্ৰ নিৰ্মাতা সকলক লব্ধ যুক্ত খিচিৰি ভোজন কৰাব ।

৬০(খ)-৬৩(ক)। সৰ্বমেৱং ৱিধিং কৃত্বা সৰ্বাতোদ্যৈঃ প্ৰৱাদিতৈঃ ॥
 অভিমন্ত্ৰ্য্য যথান্যায়ং স্তম্ভমুত্থাপয়েচ্ছুচিঃ ।
 যথাচলো গিৰিৰ্মেকৰ্হিমৱাংস্ত যথাচলঃ ॥
 জয়াৱহো নৰেভ্ৰস্য তথা তুমচলো ভৱ ।
 স্তম্ভদ্বাৰং চ ভিঙিং চ নেপথ্যগৃহমেৱ চ ॥
 এৱমুত্থাপয়েৎ তজ্জ্ঞো ৱিধিদৃষ্টেন কৰ্মণা ।

ওপৰত কোৱা মতে সকলো নিয়ম আৰু বাদ্যসংগীতাদি কৰি সমস্ত স্তম্ভ উত্তোলন কৰাটোৱেই বিধি । মন্ত্ৰৰ অৰ্থ হ'ল এই - হে স্তম্ভ । হিমালয় আৰু মেক পৰ্বতৰ দৰে তুমি অচল হ'বা ৰজাৰ বিজয়দাতা হ'বা । এইদৰে বিশেষকৈ সকলে স্তম্ভ, দুৱাৰ, দেৱাল আৰু নেপথ্যগৃহ যথানিয়মে নিৰ্মাণ কৰা উচিত ।

৬৩(খ)-৬৫(ক)। ৰজগীঠস্য পাৰ্শ্বে তু কৰ্ত্তব্য্য মন্ত্ৰৱাৰণী ॥
 চতুঃস্তম্ভসমায়ুক্তা ৰজগীঠ প্ৰমাণতঃ ।
 অধ্যৰ্হস্তোৎসেধেন কৰ্ত্তব্য্য মন্ত্ৰৱাৰণী ॥
 উৎসেঠেন ভৱ্যোদুল্যং কৰ্ত্তব্য্যং ৰজয়ণ্ডপম্ ।

বঙ্গমঞ্চৰ কাষে কাষে বুলনি বাখিব লাগে । ইয়াৰ স্তম্ভ ৪টা হ'ব আৰু বঙ্গমঞ্চৰ
জোখতকৈ ডেৰহাত ওখ হ'ব । বঙ্গমণ্ডপটো ওখই সেই দুয়োটাৰ সমান হ'ব ।

৬৫(খ)-৬৭। তস্যাং মাল্যং চ ধূপং চ গন্ধং বস্ত্ৰং তথৈৱ চ ॥

নানা বৰ্ণানি দেয়ানি তথাভূতপ্ৰিয়ো বলিঃ ।

পায়সং তত্র দাতব্যং স্তম্ভানাং কুশলায় তু ॥

ভোজনে কুসৰং চৈৱ দাতব্যং ব্ৰাহ্মণাশনম্ ।

এৱং বিধিপুৰস্কাৰৈঃ কৰ্তব্যং মন্ত্ৰাবৰ্ণী ॥

মন্ত্ৰাবৰ্ণীত মাল্য, ধূপ, সুগন্ধি বস্তু বা চন্দন, বস্ত্ৰ আৰু বিভিন্ন বস্তুৰ
ভূতবলি(খাদ্য উপকৰণ) দিব লাগে । স্তম্ভ বিলাকৰ মঙ্গল কামনাৰে, ব্ৰাহ্মণক পায়স
আৰু খিচিৰি আদি খাদ্য দ্ৰব্য দিব লাগে । এই নীতি অনুযায়ী মাজেদি মন্ত্ৰাবৰ্ণী
নিৰ্মাণ কৰিব লাগে ।

৬৮। বঙ্গপীঠং ততঃ কাৰ্য্যং স্থিতিদৃষ্টেন কৰ্মণা ।

বঙ্গশীৰ্ষং তু কৰ্তব্যং ষটদাককসমম্বিতম্ ॥

ইয়াৰ পিছত যথাবিধি কৰ্মৰ দ্বাৰা বঙ্গপীঠ নিৰ্মাণ কৰিব লাগে । বঙ্গপীঠৰ শীৰ্ষ ৬
টুকুৰা কাঠ দি তৈয়াৰ কৰিব লাগে ।

৬৯। কাৰ্য্যং দ্বাৰদ্বয়ং চাত্ৰ নেপথ্যগৃহকস্য তু ।

পূৰ্ণে মৃত্তিকা চাত্ৰ কক্ষা দেয় প্রযত্নতঃ ॥

নেপথ্যগৃহৰ দুৱাৰ ২ খন হ'ব । মঞ্চৰ ভেটিত বিশেষ যত্ন সহকাৰে ক'লা মাটি
দিব লাগে ।

৭০। লাক্সলেন সমুৎকৃষ্য নিৰ্ণোদ্ধিত্ৱণশৰ্কৰা ।

লাক্সলে শুদ্ধবৰ্ণো তু ধূৰ্য্যোযোজ্যো প্রযত্নতঃ ॥

মঞ্চৰ স্থান হালবাই চাহ কৰি তাত থকা খাঁহ-বন শিলগুটিবিন্যাস আঁতৰাই পেলাব
আৰু হালৰ গৰু দুটাও বগা বৰণীয়া লবলৈ যত্ন কৰিব ।

৭১। কৰ্তাৰঃ পুৰুষাচ্চাত্ৰ য়েহঙ্গদোষব্ৰিৱৰ্জিতাঃ ।

অহীনৈশ্চৈৱ ৰোঢ়ব্য মৃত্তিকা পীঠকৈৰ্ণবেঃ ॥

মণ্ডপ নিৰ্মাতা আৰু কৰ্মীসকল অবিকলাঙ্গ হব লাগে আৰু হীন অংগ যুক্ত লোকেৰে
নতুন চাক্সিৰে মাটি কঢ়িয়াব লাগে ।

৭২। এৱং স্থিৰৈশ্চ কৰ্তব্যং বঙ্গশীৰ্ষং প্রযত্নতঃ ।

কূৰ্মপৃষ্ঠং ন কৰ্তব্যং মৎস্যপৃষ্ঠং তথৈৱচ ॥

এই নিয়মে বঙ্গমণ্ডপ তৈয়াৰ কৰিব যাতে ভেটিটো কূৰ্মপৃষ্ঠ বা মৎস্যপৃষ্ঠৰ দৰে নহৈ সমান হয় ।

৭৩-৭৪। শুদ্ধাদৰ্শতলাকাৰং বঙ্গপীঠং প্ৰশস্যতে ।
 বড়ানি চাত্ৰ দেখানি পূৰ্বং ব্ৰহ্মং স্ৰিচক্ৰণৈঃ ।
 বৈদূৰ্য্যং দক্ষিণে চৈৱ স্কটিকং পশ্চিমে তথা ।

মঞ্চৰ ভেটিটো পৰিস্কাৰ আৰ্চিখনৰ দৰে হ'ব লাগে । এই বিষয়ত পাৰ্গত লোকৰ হতুৱাই এই ভেটিত মণি-মুক্ত দিয়াব । ভেটিৰ পূব কোণত হীৰা, দক্ষিণে বৈদূৰ্য্যমণি, আৰু স্কটিক পশ্চিমে, উত্তৰে প্ৰহাল আৰু মধ্যস্থানত সোণ দিব লাগে ।

৭৫-৭৮। এৱং বঙ্গশিৰঃ কৃত্বা দাকৰ্ম্য প্ৰৱৰ্ত্তয়েৎ ।
 উহপ্ৰত্যুহসংযুক্তং নানাশিল্পপ্ৰয়োজিতম্ ॥
 নানাসজ্জৱনোপেতং বহুব্ৰ্যালোপশোভিতম্ ।
 তৱেযুচ্চাত্ৰ বিন্যস্তা ব্ৰিহিধাঃ সালভঞ্জিকাঃ ॥
 নিৰ্ব্যুহকুহৰোপেতং নানাত্ৰিখিতৱেদিকম্ ।
 নানাবিন্যাসসংযুক্তং চিত্ৰজালগৱাক্ষকম্ ॥
 সুপীঠধাৰণীয়ুক্তং কপোতালীসমাকুলম্ ।
 নানাকুট্টিমৱিন্যস্তৈঃ স্তম্ভৈশ্চাপুগশোভিতম্ ॥

এইদৰে মঞ্চশীৰ্ষ নিৰ্মাণ কৰি কাঠৰ কাম আৰম্ভ কৰিব । এই ক্ষেত্ৰত অনুমানৰ বিপৰীতে শুদ্ধ জোখ-মাখেৰে নানান শিল্প কৰ্মৰ ঠাই ৰাখিব । আৰু খোদিত ব্যালৰ (হাতী, বাঘ, সাপ) দ্বাৰা কাঠবিলাক শোভিত কৰিব । বহুবিধ কাঠৰ মূৰ্ত্তিও তাত অঙ্কিত কৰা উচিত আৰু একাষত থাকিব লাগে নিৰ্ব্যুহ (ফুলচতি) কুহৰ (খোপকটা) নানাবকমে গাঁথা বেদি আৰু নানাবকমে সজোৱা আসনৰ শাৰী । ধুনীয়া ধুনীয়া খিৰিকি জালনা আদিও হ'ব লাগিব । বঙ্গমঞ্চ শীৰ্ষৰ মাজত ধুনীয়া ধাৰণীয়ুক্ত শাৰী শাৰী খোপ থাকিব লাগে । স্তম্ভবিলাকৰ যাতে সুন্দৰভাৱে বিন্যাস কৰা হয়, সেই বিষয়ত সুদৃষ্টি ৰাখিব লাগে ।

৭৯-৮০(ক)। এৱং কান্ঠব্ৰিধিঃ কৃত্বা ভিত্তিকৰ্ম্য প্ৰৱৰ্ত্তয়েৎ ।
 স্তম্ভং বা নাগদন্তং বা ৰাতায়নমথাপিৱা ॥
 কোনং বা সপ্ৰতিদ্বাৰং দ্বাৰব্ৰিহ্মং ন কাৰয়েৎ ।

এইদৰে কাঠৰ কাম কৰি দেৱালৰ কাম আৰম্ভ কৰিব । যাতে কোনো স্তম্ভ, নাগদন্ত, খিৰিকি, কোণ বা বিপৰীতফালৰ দুৱাৰৰ মুখামুখীকৈ নপৰে ।

৮০(খ)-৮২(ক)। কাৰ্য্যং শৈলঙ্ৰাহাকাৰে দ্বিভূমিৰ্ণাটিমণ্ডপঃ ।
 মন্দৰাতায়ানাপেতো নিৰ্ব্বাতো ধীৰশশ্যভাক্ ॥
 উন্মাদ্ভিৰ্ব্বাতঃ কৰ্তব্যঃ কৰ্ণভিনাটিমণ্ডপঃ ॥
 গভীৰস্বৰতাং যেন কুতপস্য ভৱিষ্যতি ।

নাটিমণ্ডপ নিৰ্মাণাসকলে পৰ্বতৰ গুহাকৃতি, দ্বিভূমি (সম্ভৱতঃ দুমহলীয়া) ধীৰ
 গতিত বায়ু চলিব পৰা খিৰিকী যুক্ত বায়ুৰ প্ৰভাৱহীন ধীৰ শশ্য যুক্ত (মণ্ডপ
 নিৰ্মাণ) কবিলে লাগে যাতে কুতপ (বাদ্যযন্ত্ৰৰ) শব্দ গভীৰ হয় সেইমতে
 মন্দিৰনিৰ্মাণাসকলে সচেতন হৈ কাম কৰিব ।

৮২(খ)-৮৪(ক)। ভিত্তিকৰ্ম্মবিধিং কৃতা ভিত্তিলেপং প্ৰদাপয়েৎ ॥
 সুধাকৰ্ম্ম তৈথৱাস্য কুৰ্য্যাদ্ ৰাহ্যং প্ৰযত্নতঃ ॥
 ভিত্তিৰ্ঘ্ৰ চ লিঙ্গাসু পৰিমৃষ্টাসু সৰ্ব্বতঃ ॥
 সমাসু জাতশোভাসু চিত্ৰকৰ্ম্ম প্ৰৱৰ্ত্তয়েৎ ।

দেৱালয় কাম শেষ হলে তাক সুন্দৰকৈ লিপি যত্নেৰে চূণ দিয়া উচিত । চূণ দি
 সমান আৰু মিহি কৰি তাত চিত্ৰাঙ্কন কৰি সজাব লাগে ।

৮৪(খ)-৮৫। চিত্ৰকৰ্ম্মশি চালেখ্যাঃ পুৰুষা ক্ৰীড়নান্তথা ॥
 লভাবজ্জান্ধ কৰ্ত্তব্যাক্ৰবিতম্ আশ্ৰতোগজম্ ॥

চিত্ৰাঙ্কন বিষয়ত পুৰুষপ্ৰকৃতিৰ প্ৰতিকৃতি আঁকিব লাগে, পল্লব আৰু নিজৰ ভোগ
 বিষয়ৰ ঘটনা আদিৰ চিত্ৰাঙ্কন হ'ব লাগে ।

৮৬-৯২(ক)। অতঃ পৰং প্ৰৱক্ষ্যামি চতুৰস্ৰস্য লক্ষণম্ ॥
 সমন্ততন্তু কৰ্ত্তৱ্যা হস্তা দ্ব্যধিংশদেৰ তু ।
 শূতভূমিৰ্ভিভাগন্তো নাট্যৈৰ্জনটিমণ্ডপঃ ।
 যো বিধি পূৰ্বমুজন্তু লক্ষণং যজ্ঞলানি চ ॥
 চতুৰস্ৰস্য তান্যেৰ কাৰয়েন্নটিৰ্বেশ্বনঃ ।
 চতুৰস্ৰং সমংকৃতা সূত্ৰেণ প্ৰৱিতজ্য চ ॥
 ৰাহ্যতঃ সৰ্বতঃ কাৰ্য্যা ভিত্তিঃ শ্লিষ্টেষ্টকা দৃঢ়া ।
 তপ্ৰান্তান্তৰতঃ কাৰ্য্যা বজ্জগীঠং যথাদিশম্ ॥
 দশ প্ৰযোজ্যভিঃ স্তম্ভাঃ শক্তা যণ্ডপাৰশে ।
 স্তম্ভানাং ৰাহ্যতন্তাপি সোপানাকৃতিগীঠকম্ ॥
 ইষ্টকাদাক্ৰতিঃ কাৰ্য্যং প্ৰেক্ষকাণাং নিৰ্বেশ্বনম্ ।
 হস্তপ্ৰমাণৈকং সৌৰ্ভূমিভাগ সমুচ্ছিতৈঃ ॥
 বজ্জগীঠাৱলোক্যং চ কুৰ্যাদাসনজং বিধিম্ ।

এতিয়া চতুৰ্থ বঙ্গমঞ্চৰ কথা কোৱা হ'ব । পবিত্ৰভূমিত, নাট্যমঞ্চ বিশাৰদলোকে ৩২ হাত দীঘ আৰু ৩২ হাত প্ৰস্থৰ মঞ্চ নিৰ্মাণ কৰিব । পূৰ্বে যি নীতিৰে মঞ্চৰ কাম আৰম্ভ কৰিবলৈ কোৱা হৈছে, সেই নিয়মেৰে চতুৰ্থ মণ্ডপৰ কামো কৰিব লাগে । মাত্ৰ এই মণ্ডপ সম্পূৰ্ণ সমচতুৰ্ভুজ কৰি সূতাৰ দ্বাৰা প্ৰয়োজনীয় অংশবোৰ ভাগ কৰি ল'ব । ইয়াৰ বাহিৰৰ দেৱালবিলাক ভাল ইটাৰে ভালকৈ গাথিব । মঞ্চৰ ভিতৰত আৰু অন্য প্ৰয়োজনীয় ঠাইত চালখন যাতে স্থিৰেৰে ৰাখিব পাৰে তাৰ বাবে দহোটা উচিত জোখৰ স্তম্ভ দিব লাগে । স্তম্ভৰ দাঁতিত দৰ্শক বহিবৰ বাবে ইটাৰ খটখটী আকৃতিৰ আসন নিৰ্মাণ কৰিব লাগে । আসনবোৰ শাৰী শাৰীকৈ সাজিব আৰু আগৰ আসনতকৈ পিচকালৰ আসনবোৰ ক্ৰমে ১ হাত ওখ হ'ব লাগে, যাতে সকলোবোৰ আসনৰ পৰা মঞ্চটো ভালকৈ দেখে ।

৯২(খ)-৯৫(ক)। ষড়্‌ন্যান্ অস্তৰে চৈৱ পুনঃ স্তম্ভান্ যথাশিশুম্ ॥

ব্ৰিখিনা স্থপয়েওজ্জ্বলো দৃঢ়ান্ মণ্ডপধাৰণে ।

অষ্টোস্তম্ভান্ পুনশ্চৈৱ তেষামুপৰি কল্পয়েৎ ॥

সংস্থাপ্য চ পুনঃ পীঠমষ্টহস্তপ্ৰমাণতঃ ।

তত্র স্তম্ভাঃ প্ৰদাতৱ্যাস্তজ্জৈৰ্মণ্ডপধাৰণে ॥

ধাৰণী ধাৰিতাস্তে চ শালস্ত্ৰীতিবলংকৃতাঃ ।

মঞ্চৰ ভিতৰত উপযুক্ত ঠাইত ওপৰৰ চালখনৰ নিৰাপত্তাৰ বাবে আৰু ৬টা শক্তিশালী খুটা নিৰ্মাণ কৰিব লাগে । তদুপৰি ইয়াৰ দাঁতিত আৰু ৮টা খুটা দিব পাৰে । তাৰপিছত ৮ হাতৰ (সম চতুৰ্ভুজ) পীঠ নিৰ্মাণ কৰি মঞ্চৰ চালখনত লগাই আৰু খুটা দিয়া ভাল । এই খুটাবোৰ চালৰ সৈতে ভালকৈ বান্ধিব লাগে । ইয়াক শালস্ত্ৰীৰ (মূৰ্ত্তি) দ্বাৰা সজাই ৰাখিব ।

৯৫(খ)-১০০। নেপথ্যগৃহকং চৈৱ ততঃ কাৰ্য্যং প্ৰয়োজ্জ্বলিতঃ ॥

দ্বাৰং চৈকং ভৱেত্তস্য বঙ্গপীঠ প্ৰৱেশনে ।

জনপ্ৰৱেশনং চৈৱমাভিমুখ্যেন কাৰয়েৎ ॥

বঙ্গস্যভিমুখং কাৰ্য্যং দ্বিতীয়ং দ্বাৰমেৱতু ।

অষ্টহস্তং তু কৰ্ত্তৱ্যং বঙ্গপীঠং প্ৰমাণতঃ ॥

চতুৰ্ভুজং সমতলং বেদিকাসমলংকৃতম্ ।

পূৰ্বপ্ৰমাণনিৰ্দিষ্টা কৰ্ত্তৱ্যা মণ্ডপাধাৰণী ॥

চতুঃ স্তম্ভসমায়ুক্তা বেদিকায়ান্ত পাৰ্শ্বতঃ ।

সমুন্নতং সমং চৈৱ বঙ্গপীঠংতু কাৰয়েৎ ॥

বিক্ৰষ্টে তূনতং কাৰ্য্যং চতুৰ্ভুজে সমং তথা ।

এৱমেতেন ব্ৰিখিনা চতুৰ্ভুগৃহং ভৱেৎ ॥

ইয়াৰ পিছত নেপথ্যগৃহ নিৰ্মাণ কৰিব লাগে । ইয়াৰ পৰা নেপথ্য গৃহৰ পৰা বঙ্গপীঠলৈ যোৱাৰ বাবে এটা বাট ৰাখিব লাগে । জনপ্ৰৱেশৰ অভিমুখে থাকিব

এটা পথ আৰু মঞ্চলৈ যোৱাৰ বাবে থাকিব এটা দ্বিতীয় পথ । বজ্জমঞ্চৰ দৰে এই
নেপথ্যগৃহত ৮ হাত দীঘল আৰু ৮ হাত বহল হ'ব লাগিব । চতুৰ্ভুজৰ দৰেই
ইয়াৰ সমতল বেদিকাশোভিত কৰিব । বেদিকাৰ এৰীতিয়ে আগত লিখা পৰিমাণৰ
৪টা স্তম্ভ দি মঞ্চৰ নিচিনাকৈ দীঘল মন্তৰাবণী (বোৰান্দা) নিৰ্মাণ কৰিব লাগিব ।

১০১-১০৪। ত্ৰ্যসস্য মণ্ডপস্যাপি সংপ্রবক্ষ্যামি লক্ষণম্ ।

ত্ৰ্যসং ত্ৰিকোণং কৰ্ণব্যং নাট্যশ্ৰেণ্মপ্ৰয়োজুতিঃ ।

মধ্যে ত্ৰিকোণমোৱাস্য বজ্জলীঠং তু কাৰয়েৎ ।

দ্বাৰমেৰ্কেন কোণেন কৰ্ণব্যং তু প্ৰৱেশনে ॥

দ্বিতীয়ং চৈৱ কৰ্ণব্যং বজ্জলীঠস্য পৃষ্ঠতঃ ।

বিধিৰ্খণ্ডতুৰস্য ভিত্তিস্তম্ভসমাপ্রয়ঃ ॥

স তু সৰ্গঃ প্ৰয়োত্তৰ্যঃ ত্ৰ্যসস্যাপি প্ৰয়োজুতিঃ ।

এৱমোতন দ্বিধিনা কাৰ্য্যং নাট্যগৃহংকুঠৈঃ ॥

এতিয়া ত্ৰিভুজাকৃতি বজ্জমঞ্চৰ কথা কোৱা হ'ব । নাট্যৰ নিৰ্মাতাসকলে ত্ৰিকোণ
মঞ্চগৃহ নিৰ্মাণ কৰি, তাৰ ভিতৰত ত্ৰিভুজাকৃতি বজ্জলীঠ নিৰ্মাণ কৰিব । বজ্জমঞ্চ
প্ৰবেশৰ বাবে এচুকত এটা পথ (এখন দুৱাৰ) ৰাখিব । দ্বিতীয়খন দুৱাৰ থাকিব
মঞ্চৰ পিচফালে । দেৱাল আৰু স্তম্ভবিলাক 'চতুৰ্ভুজ' মঞ্চৰ নিয়মানুযায়ী প্ৰস্তুত কৰিব
। জ্ঞানীসকলে এই নিয়মেৰেই নাট্যৰ নিৰ্মাণ কৰিব ।

- *** -

তৃতীয় অধ্যায়

বঙ্গদেৱতা পূজা

॥ বঙ্গমঞ্চৰ সংস্কাৰ ॥

১-৩ । সৰ্বলক্ষণসম্পন্নৈ কৃতে নাট্যগৃহে শুভে ।
গাৱো ৱসেয়ুঃ সন্তাহং সহ জগৎপৰিৰিঞ্জৈঃ ॥
ততোহধিৱাসয়েদ, ত্বেন্ম বঙ্গপীঠং তুৈথৈৱ চ ।
মন্ত্ৰপুতেন তোয়েন শ্ৰোক্ষিতাজ্জৈ নিশাগমে ॥
যথাস্থানান্তবগতো দীক্ষিতঃ প্রযতঃ শুচিঃ ।
ত্ৰিবাভ্ৰোপোষিতো ভূত্বা নাট্যাচাৰ্যোযুতাম্ববঃ ॥

সৰ্বলক্ষণযুক্ত বংগমঞ্চত জগৎপৰায়ণ হিঙ্গগণৰ সৈতে গাই গৰুবিলাক এসপ্তাহ বাস কৰিব । তাৰপিছত নাট্যকলাবিশাৰদ, দীক্ষিত, নৰবস্ত্ৰপৰিহিত তিনিদিনৰ আগৰপৰা উপবাসী, সংযতেজ্জিয় নাট্যাচাৰ্য্যই, মন্ত্ৰপুত জলেৰে স্নান কৰি সন্ধ্যা সময়ত বংগমঞ্চ আৰু বংগপীঠত অধিবাস কৰিব ।

৪-৯ । নমস্তুত্ব মহাদেৱং সৰ্বলোকেশ্বৰং ভৱম্ ।
গম্মৰোনিং সুবগুকং ৱিস্মুমিত্ৰং গৃহং তথা ॥
সৰস্বতীং চ লক্ষ্মীং চ সিদ্ধিং মেধাং স্মৃতিং মতিম্ ।
সোমং সূৰ্য্যং চ মৰুতো লোকপালাংস্তথাশ্বিনৌ ॥
মিত্ৰমগ্নিং সুবান্ কদ্রান্ ৱৰ্ণান্ কালং কলিং তথা ।
মৃত্যুং চ নিয়তিং চৈৱ কালদণ্ডং তুৈথৈৱ চ ।
ৱিস্মুপ্ৰহৰণং চৈৱ নাগৰাজং চ ৱাসুকিম্ ।
বজ্ৰাৱিদ্ভ্যুং সমুদ্ৰাংশ্চ গৰ্জ্জৱালবসৌ মুনীন্ ॥
তথা নাট্যকুমাৰীশ্চ মহাত্মামণ্যমেৱ চ ।
যজ্ঞাংশ্চ গৃহ্যকাংশ্চৈৱ ভূতসংঘাংস্তুৈথৈৱ চ ॥
এতাংশ্চান্যাংশ্চ দেৱবীন্ প্ৰশিপত্য কৃতাজ্জলিঃ ।
যথাস্থানস্থিতান্ দেৱান্ নিমন্ত্ৰেত্যুদদ্বচো ৱদেৎ ॥

প্ৰথমে সৰ্বলোকৰ অধিকাৰী মহাদেৱ, গম্মৰোনি ৱজ্জা, বৃহস্পতি, ইন্দ্ৰ, বিষ্ণু, কাৰ্ত্তিকেয়, সৰস্বতী, লক্ষ্মী, সিদ্ধি, মেধা, স্মৃতি, মতি, চন্দ্ৰ, সূৰ্য্য, বায়ু, লোকপাল,

অধিনীত্ৰয়, মিত্ৰ, অগ্নি, সুৰ সকল ৰত্ন, বৰ্ণসমূহ, কাল, কলি, যম, নিয়তি, যমদণ্ড, বিষ্ণুৰ অস্ত্ৰশাস্ত্ৰ, নাগৰাজ বাসুকি, বজ্ৰ, বিদ্যুৎ, সাগৰ, গন্ধৰ্ব্ব, অপসৰা, মুনিসকল, নাট্যকুমাৰী, (নাট্যাধিষ্ঠাত্ৰী দেৱী) সকল, মহাশ্ৰামণীসকল, শিৱৰ অনুচৰসকলৰ নায়ক) যক্ষ, গৃহক, ভূতগণ আৰু আন্যান্য দেৱৰ্ষিসকলৰ উদ্দেশ্যে প্ৰণাম কৰি, আবাহনৰ অন্তত তলত লিখা মন্ত্ৰ পাঠ কৰিব।

১০। ভৱজিনো নিশায়াং তু কৰ্ত্তব্যঃ সংপৰিগ্ৰহঃ।
সাহায্যং চৈৱ দাতব্যমগ্নিন্ নাট্যে সহানুগৈঃ ॥

হে আমন্ত্ৰিত দেৱগণ, ৰাতি যেন আমাক ৰক্ষা কৰে। এই নাট্যানুষ্ঠানৰ সময়ত অনুচৰ সকলৰ সৈতে আমাক যেন সহায় কৰে।

১১। সংপূজ্য দেৱতাঃ সৰ্বা কৃতপঃ সংপ্ৰ (পূ) জ্য চ।
জৰ্জৰায় প্ৰযুক্তীত পূজাং নাট্যপ্ৰসিদ্ধয়ে।

সকলো দেৱতা আৰু বাদ্যযন্ত্ৰৰ অৰ্চনা কৰি, শেষত নাট্যানুষ্ঠানৰ সাফল্য কামনাৰে জৰ্জৰ* পূজা কৰিব লাগে। (*জৰ্জৰ - ইন্দুধ্বজ)

১২-১৩। তুং মহেন্দ্ৰপ্ৰহৰণং সৰ্বদানৱসূদনম্।
নিৰ্মিতং সৰ্বদৈৱৈশ্চ সৰ্ববিঘ্ননিবৰ্হনম্।
নৃপস্য বিজয়ং শংস বিপৃণাং চ পৰাজয়ম্।
গোব্ৰাহ্মণশিৱং চৈৱ নাট্যস্য চ ব্ৰিৱৰ্হনম্ ॥

হে জৰ্জৰ। তুমি ইন্দ্ৰৰ দৈত্যদমনকাৰী অস্ত্ৰ আৰু সকলো বিধিনি নাশক হিছাপে দেৱতাৰ দ্বাৰা নিৰ্মিত। ৰজাৰ জয়, শত্ৰুৰ পৰাজয়, গো-ব্ৰাহ্মণৰ হিত আৰু নাট্যানুষ্ঠানৰ উন্নতি বিধান কৰা।

১৪-১৫। এৱং কৃত্বা যথান্যায়মুষিত্বা নাট্যমণ্ডপে।
নিশায়াং চ প্ৰভাতায়াং পূজনং প্ৰক্ৰমেদিহ ॥
আৰ্দ্ৰায়াং বা মঘায়াং বা যাম্যে পূৰ্বেষু বা ত্ৰিষু।
আজ্ঞেয়া মূলয়োৰ্দ্ধাপি কৰ্ত্তব্যং ৰজপূজনম্ ॥

ইয়াৰপিছত, বিধি অনুসৰি ৰজমন্দ্ৰত ৰাতি বাস কৰি, ৰাতিপুৱা হ'লে আচাৰ্য্যই পূজা আৰম্ভ কৰিব। আৰ্দ্ৰা, মঘা, ভৰণী, পূৰ্ব্ৰ্ণাৰ্ণৱী, পূৰ্বাষাঢ়া, পূৰ্বভাদ্ৰপদ, অশ্লেষা বা মূলা নক্ষত্ৰত এই মন্ত্ৰপূজা কৰা বিধেয়।

১৬। আচাৰ্য্যেণ সুযুজেন শূচিনা দীক্ষিতেন চ।
ৰজস্যোদ্ভোতনং কাৰ্য্যং দৈৱতানাং চ পূজনম্ ॥

সমাহিত চিত্ত, শুদ্ধ আৰু দীক্ষিত আচাৰ্য্যৰ দ্বাৰা এই বঙ্গমঞ্চ উন্মোচন আৰু
দেবপূজা কৰণীয় ।

১৭। দিনান্তে দাক্ষিণ্যে ঘোৰে মুহূৰ্ত্তে ভূতদৈৱতে ।
আচম্য চ যথান্যায়ং দৈৱতানি নিৱেশয়েৎ ॥

দিনৰ শেষভাগত (সন্ধ্যা) দাক্ষিণ্য তীৰ্ণ ভূতানিষ্ঠিত মুহূৰ্ত্তত আচমন কৰি
দেৱতাসকলক যথাবিধি প্ৰতিষ্ঠা কৰিব লাগে ।

১৮-২০। ৰক্তাঃ প্ৰতিসৰাস্ত্ৰ ৰক্তগন্ধাস্ত পূজিতাঃ ।
ৰক্তাঃ সুমনসৈশ্চ ঘৃণ ৰক্তং ফলং তৱেৎ ॥
যৱৈঃ সিদ্ধাৰ্থ কৈলীজৈবক্ষতৈঃ শালিতপ্তুলৈঃ ।
নাগপুষ্পস্যচূৰ্ণেন দ্বিতুৰ্ভাতিঃ প্ৰিয়ঙ্গুভিঃ ॥
ঐতৈৰ্দ্ৰৱ্যৈৰ্যুতং কাৰ্য্যং দৈৱতানাং নিৱেশনম্ ।
আলিখ্যেৎ মণ্ডলং পূৰ্ব্বং যথাস্থানং যথাবিধি ॥

ৰক্তা প্ৰতিসৰ (চম্পকফুল) ৰক্তা চন্দন, ৰক্তা ফল-ফুল গোটাই লব আৰু যব,
বগাসৰিয়হ, অথৈ, আঁৰেচাউল, নাহৰফুলৰ চূৰ্ণ, পৰাগ, প্ৰিয়ঙ্গু (বেনমালাগুৰি) এই
সকলো বস্তু একেলগ কৰি, দেৱতা প্ৰতিষ্ঠা কৰিব লাগে । এই অনুষ্ঠানত
যথাবিধি, যথাস্থানত এটা মণ্ডল অংকন কৰিব লাগে ।

২১। সমস্ততস্তু কৰ্ত্তব্য্য হস্তাঃ ষোড়শ মণ্ডলে ।
দ্বাৰাণি চাত্ৰ কুৰ্ব্বীত দ্বিখানেন চতুৰ্দ্দিশম্ ॥

এই মণ্ডলটি চাৰিওফালে ষোল্ল (১৬) আঙুল পৰিমাণৰ হব আৰু ইয়াৰ চাৰিওফালে
নিয়মানুযায়ী চাৰিখন দুৱাৰ থাকিব ।

২২। মধ্যৈ চৈৱাত্ৰ কৰ্ত্তব্যে য়ে বেথৈ তিৰ্য্যগুৰ্ধৰ্গৈঃ ।
তয়োঃ কক্ষ্যাবিভাগেন দৈৱতানি নিৱেশয়েৎ ॥

এই মণ্ডলৰ মাজত দুডাল বেথা তলৰ পৰা তিৰ্য্যক্ভাৱে- ওপৰলৈ আঁকিব । এই
বেথাৰ দ্বাৰা যিবোৰ প্ৰকোষ্ঠ তৈয়াৰ হব, সেই বিলাকতে দেৱতাসকল প্ৰতিষ্ঠিত
হ'ব ।

২৩-৩০। পশ্চোপৱিষ্টং ব্ৰহ্মাণং তস্য মধ্যৈ নিৱেশয়েৎ ।
আদৌ নিৱেশ্যো ভগৱান সাৰ্ধং ভূতগণৈৰ্তৰৈঃ ॥
নাৰায়ণো মহেন্দ্ৰস্ত স্বন্দাৰ্কাৱস্থিনৌ শশী ।
সৰস্বতী চ লক্ষ্মীশ্চ শ্ৰদ্ধা মেধা চ পূৰ্ব্বতঃ ॥
পূৰ্বদক্ষিণতো ব্ৰহ্মনিৱেশ্যঃ স্বাহয়া সহ ।

বিশ্বদেৱাস্ত গৰ্জ্জৰী কদ্রাস্ত ঋষয়ন্তথা ।
 দক্ষিণেন নিৱেশ্যন্তু যমো মিত্ৰস্তু সানুগঃ ।
 পিতৃন্ পিশাচানুবগান্ গুহ্যকাংস্ত নিৱেশয়েৎ ॥
 নৈঋত্যাং ৰাক্ষসাংশ্চৈৱ সৰ্বভূতান্নিৱেশয়েৎ ।
 পশ্চিমায়াং সমুদ্ৰাংস্ত ৱকণং যাদসাং পতিম্ ॥
 ৱায়ৱ্যাং ৱৈ তথা দিশি সন্তৱায়ান্ নিৱেশয়েৎ ।
 নিৱেশয়েচ্চ তৈৱৈৰ গৰুড়ং পক্ষিভিঃ সহ ॥
 উত্তৰस्याং তথা দিশি ধনদং সংনিৱেশয়েৎ ।
 তথা নাট্যস্য মাতৃশ্চ যক্ষানথ সন্তুহ্যকান্ ॥
 তথৈৱোত্তৰ-পূৰ্ব্বায়াং নন্দিনং চ গণেশ্বৰম্ ।
 ব্রহ্মবিভূতসংখ্যাংস্ত যথাভাগং নিৱেশয়েৎ ॥

এই মণ্ডলৰ মাজত পদ্মাসন পাতি ব্ৰহ্মাক স্থাপন কৰিব । তাৰপিছত ভূতগণৰ সৈতে
 নিৱ, নাৰায়ণ, ইন্দ্ৰ, ঈশ্বৰ, সূৰ্য্য, অশ্বিনীকুমাৰ দুজন, চন্দ্ৰ, লক্ষ্মী, সৰস্বতী, ব্ৰহ্মা,
 মেধা, এইসকলক পূবকালে প্ৰতিষ্ঠা কৰিব । অগ্নি স্বাহা, বিশ্বদেবসকল, গৰ্জ্জৰ, কদ্র
 আৰু ঋষিসকলক প্ৰতিষ্ঠা কৰিব দক্ষিণ-পূব দিশত । যম, অনুচৰ গণেৰে সৈতে
 মিত্ৰ পিতৃগণ, পিশাচ বিলাক উৰগ আৰু গুহ্যক সকলক প্ৰতিষ্ঠা কৰিব দক্ষিণ
 দিশত । ৰাক্ষস আৰু ভূতগণক প্ৰতিষ্ঠা কৰিব দক্ষিণ পশ্চিমে । সমুদ্ৰ আৰু বকণ
 প্ৰতিষ্ঠিত হ'ব পশ্চিম দিশত । সন্তমকং আৰু বিহঙ্গগণৰ সৈতে গৰুড় প্ৰতিষ্ঠিত
 হ'ব উত্তৰ পশ্চিম দিশত । কুবেৰ, নাট্যমাতৃ আৰু অনুচৰসহ যক্ষ্য প্ৰতিষ্ঠিত হ'ব
 উত্তৰ দিশত । নন্দী প্ৰভৃতি গণনায়ক, ব্ৰহ্মৰ্ষিসকল আৰু ভূতগণক উত্তৰ-পূবে
 প্ৰতিষ্ঠা কৰিব ।

৩১ । স্তম্ভে সনৎকুমাৰং তু দক্ষিণে দক্ষমেৱ চ ।
 গ্ৰামণ্যং চোত্তৰে স্তম্ভে পশ্চিমে ঈশ্বমেৱ চ ॥

পূবস্তম্ভত সনৎকুমাৰ, দক্ষিণস্তম্ভত দক্ষ, উত্তৰস্তম্ভত গণনায়ক আৰু পশ্চিম স্তম্ভত
 ঈশ্বদক স্থাপন কৰি ল'ব ।

৩২। অনৈনৱ ৱিধানেন যথাস্থানং যথাস্থিধি ।
 বৰ্ণকপাৰ্হিতাঃ সৰ্বা দেৱতাঃ সংনিৱেশয়েৎ ॥

এই নিয়ম অনুসৰি যথাযথ আকৃতি আৰু বৰ্ণবিশিষ্ট সকলো দেৱতাক নিজ নিজ
 স্থানত স্থাপন কৰি ল'ব ।

দেৱপূজা

৩৩। স্থানে স্থানে যথান্যায়ং ৱিনিবেশ্য তু দেৱতাং ।
 প্ৰকুৰ্ব্বীত ভতন্তাসাং পূজনং তু যথাৰ্হতঃ ॥

দেবতাসকলক যথানিয়মে আনুষ্ঠানিকভাবে প্রতিষ্ঠা কৰি, শক্তিমতে প্রত্যেককে
অৰ্চনা কৰিব ।

৩৪। দৈৱতেভ্যস্তু দাতব্যং সিতং মাল্যানুলেপনম্ ।
বাহ্নিগন্ধৰ্ব সূৰ্য্যেভ্যো বক্তমাল্যানুলেপনম্ ॥

দেবতাসকলক বগা মালা আৰু বগা চন্দন আৰু গন্ধৰ্ব, অগ্নি আৰু সূৰ্য্যক বঙা
মালা আৰু বঙা চন্দন দিব ।

৩৫। গন্ধং মাল্যং চ ধূপং চ যথারদনপূৰ্ব্বশঃ ।
দত্তা ততঃ প্রকুৰ্ব্বীত বলিং পূজাং যথাবিধি ॥

ইয়াৰ অন্তত, যথাবীতি আৰু ক্রমানুযায়ী দেবতাসকলক, গন্ধ, মাল্য, ধূপ আৰু
উপকৰণ দি পূজা কৰিব ।

৩৬-৩৯। ব্রহ্মিণং মধুপৰ্কেণ পায়সেন সবস্বতীম্ ।
শিববিস্কুম্বেহেভ্ৰাদ্যাঃ সংপূজ্যা মোদকৈবথ ॥
ঋতৌদনেন বহ্নিস্ত সোমাকৌ তু শুভৌদনৈঃ ।
বিশ্বেদেৱাঃ সগন্ধৰ্বা মুনয়ো মধুপায়সৈঃ ॥
যমমিত্রৌ সমভ্যচ্যৌ অপূৰ্ণৈর্মোদকৈস্তথা ।
পিতৃন শিশাচানুবগান্ সর্পিঃক্ষীৰেণ তর্পয়েৎ ॥
পশ্যামকেন মাংসেন সুবাসীধুফলাসৱৈঃ ।
অৰ্চয়েদ, ভূতসংঘাংশ্চ চনকৈঃ পয়সাস্তুতৈঃ ॥

ব্রহ্মাৰ উপকৰণ মধুপৰ্ক সবস্বতীৰ পায়স, শিব বিষ্ণু ইভ্ৰাদিৰ মিষ্টান্ন, অগ্নিৰ ঘৃতান্ন,
চন্দ্ৰ-সূৰ্য্যৰ শুকপাকী অন্ন, বিশ্বদেৱ, গন্ধৰ্ব আৰু মুনিসকলৰ মধু আৰু পায়স, যম
আৰু মিত্ৰৰ পিঠা আৰু মিঠাই ; পিতৃগণ, শিশাচ বিলাক আৰু উৰগবিলাকৰ ঘিঁউ
আৰু দুগ্ধ আৰু ভূতগণৰ মাংস, সুৰা, বুট, মাটিমাহ আদিৰে অৰ্চনা কৰিব
লাগে ।

।। মন্ত্ৰৰাবণী প্রতিষ্ঠা ।।

৪০-৪৪। অনেনৈৱ ব্রিধানেন সংপূজ্যা মন্ত্ৰৰাবণী ।
পশ্যামকেন মাংসেন সংপূজ্যা বহুসাং গণাঃ ॥
সুৰামাংসপ্রদানেন দানৱান্ প্রতিপূজয়েৎ ।
শেষান্ দেৱগণান প্রাক্তঃ সাপূপোহকাঙ্ক্ষিকৌদনৈঃ ॥
মৎস্যৈশ্চ পিষ্টভক্ষ্যৈশ্চ সাগবান্ সবিস্তস্তথা ।
অৰ্ভ্যচ্য বকণাং চাপি দাতৱ্যো ঋতপায়সঃ ॥

নানার্মূলকলৈশ্চৈব মুনীন্ সংপ্রতিপূজয়েৎ ।
 বায়ুংক পক্ষিণৈশ্চৈব বিবিধৈঃ ভোজ্য ভোজনৈঃ ॥
 নাট্যস্য চ তথা মাতৃৰ্ধনদং চ সহানুগৈঃ ।
 অপূপৈ লাজিবশমিশ্ৰৈৰ্ভক্ষ্যভোজ্যৈঃ প্রযজ্ঞঃ ॥

এই নিয়মে মত্তবাবণী পূজা কৰিব লাগে যেনে, বাহুসক মাংস, দানবক সুৰামাংস, অন্যান্য দেবতাক পিঠা বিশেষ, উৎকৰিকা (মিঠাই বিশেষ) পক্কান্ন, সাগৰ আৰু নদী দেবতাক মাছ, পিঠা, বৰুণক ঘৃত পায়স, মুনিক ফলমূল, বায়ু আৰু পক্ষীক বিভিন্ন দ্রব্য, নাট্য মাতৃ সকলক আৰু কুবেৰ প্ৰভৃতি অনুচৰগণক পিঠা আৰু আখি আদি বিভিন্ন উপভোগ্য দ্রব্যৰে অৰ্চনা কৰিব ।

৪৫। এবমেবাং বলিঃ কাৰ্যো নানাতোজনসংশ্ৰয় ।
 পূৰ্ণমন্ত্ৰবিশ্বানেন বলিকৰ্ম প্ৰবক্ষ্যতে ॥

এইদৰে নানা ভোজ্য উপচাৰেৰে দেবপূজা কৰিব লাগে । পুনৰ সমস্তক উপচাৰৰ কথা কোৱা হৈছে ।

৪৬। দেৱদেৱ মহাভাগ পশ্নযোনে পিতামহ ।
 মন্ত্ৰপুতমিমং সৰ্বং বলিং দেৱ গৃহাণ নঃ ॥

হে দেৱাদিদেৱ মহাভাগ্যশালী পশ্নসম্ভৱ পিতামহ (ব্ৰহ্মা), এই মন্ত্ৰৰ লগত জড়িত থাকি পবিত্ৰ হোৱা আমাৰ সকলো উপচাৰ গ্ৰহণ কৰক ।

৪৭। দেৱদেৱ মহাদেৱ গণেশ ত্ৰিপুৰাস্তক ।
 প্ৰগৃহ্যতাং বলিদেৱ মন্ত্ৰপুতৌ ময়োদ্যতঃ ॥

হে দেৱদেৱ মহাদেৱ গণাধিপতি ত্ৰিপুৰাৰি শিৱ, আমাৰ এই মন্ত্ৰপুত নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৪৮। নাৰায়ণামিতগতে পশ্ননাভ সুৰোত্তম ।
 প্ৰগৃহ্যতাং বলিদেৱ মন্ত্ৰসংস্কাৰসংস্কৃতঃ ॥

হে অমিতগতি নাৰায়ণ পশ্ননাভ সুৰেশ্বৰ (বিষ্ণু) আমাৰ এই মন্ত্ৰপুত নৈবেদ্য লওঁক ।

৪৯। পুৰন্দৰামৰপতে বজ্জপাণে শতক্ৰতো ।
 প্ৰগৃহ্যতাং বলিদেৱ বলিমন্ত্ৰপুৰঙ্কৃতঃ ॥

হে সুৰপতি বজ্জপাৰী শতক্ৰতু ইন্দ্ৰ ! আমাৰ এই মন্ত্ৰপুত নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৫০। দেৱসেনাপতে স্বন্দ ভগবন্ শঙ্কৰপ্ৰিয় ।
 বলিঃ প্ৰীতেন মনসা ষণ্মুখ প্ৰতিগৃহ্যতাম্ ॥

হে ভগবান শিববপ্ৰিয়, দেবসেনানি স্বন্দ যড়ানন, আমাৰ নিবেদিত এই নৈবেদ্য
সন্তুষ্টমনেৰে গ্ৰহণ কৰক ।

৫১। দেৱদেৱি মহাভাগে সৰস্বতি হৰিপ্ৰিয়ে ।
প্ৰগৃহ্যতাং বলিৰ্মাতাৰ্ময়া ভক্ত্যা সমৰ্পিতঃ ॥

হে দেৱদেৱি হৰিপ্ৰিয়া পুণ্যাত্মা সৰস্বতি ! মোৰ দ্বাৰা ভক্তি সহকাৰে অৰ্পিত এই
নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৫২। নানা নিমিত্তসম্ভূতাঃ পৌলস্ত্যাঃ সৰ্ব্ব এৱ তু ।
ৰাক্ষসেন্দ্ৰা মহাসত্ত্বাঃ প্ৰতি গৃহীত সৰ্বে বলিমে ॥

নানান কাৰণত জন্ম লাভ কৰা, পুলস্ত্যৰ বংশধৰ, মহাবলশালী ৰাক্ষস নৃপতিসকলে
সকলোৱে মই আগবঢ়োৱা নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৫৩। লক্ষ্মীঃ সিদ্ধিৰ্মতিৰ্মেধা সৰ্বলোক নমস্কৃতাঃ ।
মন্ত্ৰপুত্ৰমিমং দেৱ্যঃ প্ৰতিগৃহ্ণন্তু মে বলিমে ॥

সৰ্বলোকৰে নমস্যা লক্ষ্মী, সিদ্ধি, মতি আৰু মেধা নামৰ দেৱী কেইগৰাকীয়েও
মোৰ এই মন্ত্ৰপুত্ৰ নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৫৪। সৰ্বভূতানুভাৱজ লোকজীৱন মাকত ।
প্ৰগৃহ্যতাং বলিৰ্দ্ৰেৱ মন্ত্ৰপুত্ৰো ময়োদ্যতঃ ॥

সকলো প্ৰাণীৰে অনুভূতিক জানোতা, সকলো লোকৰে প্ৰাণস্বৰূপ হে বায়ু দেৱতা,
মই আগবঢ়োৱা এই মন্ত্ৰপুত্ৰ নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৫৫। দেৱৱজ্ঞ সুবশ্ৰেষ্ঠ ধূমকেতো হুতাশন ।
ভক্ত্যা সমুদ্যতো দেৱ বলিঃ সম্প্ৰতি গৃহ্যতাম্ ॥

হে দেৱতাসকলৰ মুখস্বৰূপ, দেৱতাসকলৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ, ধোৱাৰ পতাকাৰে শোভিত
অগ্নি দেৱতা, মই ভক্তিৰে আগবঢ়োৱা এই নৈবেদ্য সম্প্ৰতি গ্ৰহণ কৰক ।

৫৬। সৰ্বগ্ৰহাণাং প্ৰৱৰ তেজোৰাশে দিৱাকৰ ।
ভক্ত্যা ময়োদ্যতো দেৱ বলিঃ সম্প্ৰতি গৃহ্যতাম্ ॥

সকলো গ্ৰহৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ, জ্যোতিৰ পুঞ্জ হে সূৰ্য্য দেৱতা, মই ভক্তিৰে
আগবঢ়োৱা নৈবেদ্য সম্প্ৰতি গ্ৰহণ কৰক ।

৫৭। সৰ্বগ্ৰহপতে সোম ৰিজৰাজ জগৎ প্ৰিয় ।
প্ৰগৃহ্যতামেষ বলিৰ্মন্ত্ৰপুত্ৰো ময়োদ্যতঃ ॥

সকলো গ্ৰহৰে অধিপতি, সকলো জগতৰ প্ৰিয়, যিজন সকলৰ (দুবাৰ জন্মা সকলৰ) বজা, হে চন্দ্ৰ, মই আগবঢ়োৱা এই মন্ত্ৰপুত নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৫৮ । মহাগণেশ্বৰাঃ সৰ্ৱে নন্দীশ্বৰপুৰোগমাঃ ।
প্ৰগৃহ্যতাং বলিৰ্ত্ত্য ময়া সম্প্ৰতি চোদিতঃ ॥

নন্দীশ্বৰ (শিব) প্ৰমুখ্যে হে সকলো মহা গণপতি গণ, সম্প্ৰতি মই তজিৰে আগবঢ়োৱা নৈবেদ্য আপোনাসকলে গ্ৰহণ কৰক ।

৫৯ । নমঃ পিতৃভ্যঃ সৰ্ৱেভ্যঃ প্ৰতিগৃহ্নন্তিমং বলিম্ ।
কামপাল নমো নিত্যং যস্যায়ং তে দ্বিষিঃ কৃতঃ ॥

সকলো পিতৃগণক নমস্কাৰ জনাইছো । এই নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক । হে কামপাল (কাম) দেৱতা, যাৰ কাৰণে এই বিধিৰ অনুষ্ঠান কৰা হৈছে, সেই আপোনাকো নিতৌ নমস্কাৰ কৰোঁ ।

৬০ । নাবদন্তুসুকৈশ্চৰ ব্ৰিখাৱসুপুৰোগমাঃ ।
পৰিগৃহ্নন্তু মে সৰ্ৱে গন্ধৰ্বা বলিমুদ্যতম্ ॥

নাবদ আৰু তুম্বকুৱে আৰু ব্ৰিখাৱসু প্ৰমুখ্যে সকলো গন্ধৰ্বই মই আগবঢ়োৱা নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৬১ । যমো মিত্ৰশ্চ ভগৱানীশ্বৰৌ লোকপূজিতৌ ।
ইমং মে প্ৰতিগৃহ্নীতাং বলিং যন্ত পুৰষ্ভূতম্ ॥

সকলো লোকৰ দ্বাৰা পূজিত যম আৰু ভগৱান সূৰ্য্য-এই দুজন দেৱতাই মই মন্ত্ৰপুত কৰি আগবঢ়োৱা নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৬২ । বসাতল্যাভেভ্যশ্চ পন্নগেভ্যো নমোনমঃ ।
দিশান্তু সিদ্ধিং নাট্যস্য পূজিতাঃ পাণনাশনাঃ ॥

বসাতলত থকা সকলো সৰ্পৰ প্ৰতি নমস্কাৰ । আমাৰ দ্বাৰা পূজিত হৈ সেই পাণ নাশকাৰী সকলে নাটকৰ যেন সিদ্ধি বিধান কৰে ।

৬৩ । সৰ্বাস্তসাং পতিৰ্দ্ৰোৱো ব্ৰহ্মণো হংসবাহনঃ ।
পূজিতঃ প্ৰীতিমানন্তু সমুদ্ৰনদীনদঃ ॥

সকলো জলভাগৰে অধিপতি হংসবাহন ব্ৰহ্মণ দেৱতাই সমুদ্ৰ, নদ আৰু নদী সকলোৰে সৈতে আমাৰ দ্বাৰা পূজিত হৈ প্ৰীতি লাভ কৰক ।

৬৪ । ত্বেনভেয় মহাসম্ব সৰ্বগন্ধিপতে ব্ৰিতৌ ।
প্ৰগৃহ্যতাং বলিৰ্দ্ৰেৱ মন্ত্ৰপুতৌ ময়োদ্যতঃ ॥

হে মহাবলশালী, সকলো পক্ষীৰে অধিপতি, সৰ্বশক্তিমান গৰুড় দেৱতা মই মন্ত্ৰপূত
কৰি আগবঢ়োৱা এই নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৬৫ (খ)-৬৬(ক)। ধনাধ্যক্ষো যক্ষপতিৰ্লোকপালো ধনেশ্বৰঃ
সমুহ্যকৈশ্চ যক্ষৈশ্চ প্ৰতিগৃহ্নাতু মে বলিম্ ॥

হে ধনাধ্যক্ষ যক্ষৰাজ লোকপাল কুবৰ আৰু যক্ষ আৰু গুহ্যক সকলোৰে সৈতে
আমাৰ অৰ্পিত এই নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৬৬-(খ)-৬৭(ক)। নমোস্তু নাট্যমাতৃত্যো ব্ৰাহ্ম্যাদ্যাত্যো নমো নমঃ ।
সুমুখীভিঃ প্ৰসন্নাভিৰ্বলিঃ সংপ্ৰতিগৃহ্যতাম্ ॥

হে ব্ৰাহ্মী প্ৰভৃতি নাট্যমাতৃসকল আপোনাসকলক নমস্কাৰ । আমাৰ প্ৰতি প্ৰসন্না আৰু
শোভিত মুখযুক্ত হৈ এই নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৬৭(খ)-৬৮(ক)। কদ্ৰু প্ৰহৰণং চৈৱ প্ৰতিগৃহ্নাতু মে বলিম্ ॥
বিষ্ণুপ্ৰহৰণং চৈৱ বিষ্ণুভক্ত্যা ময়োদ্যতম্ ॥

বিষ্ণু আৰু কদ্ৰু প্ৰহৰণ বিলাকেও আমাৰ উপচাৰ গ্ৰহণ কৰে যেন ।

৬৮-(খ)-৬৯(ক)। তথা কৃতান্তঃ কালশ্চ সৰ্বপ্ৰাণিৱশ্বেশ্বৰৌ ॥
মৃত্যুশ্চ নিয়তিশ্চৈৱ প্ৰতিগৃহ্নাতু মে বলিম্ ॥

হে সৰ্বজীৱান্তক সৰ্বকৰ্মান্তক কাল, যম, মৃত্যু আৰু নিয়তি আমাৰ এই নৈবেদ্য গ্ৰহণ
কৰক ।

৬৯(খ)-৭০(ক)। যাক্ষাস্যাং মন্ত্ৰৱাৰণ্যাং সংপ্ৰিতা ৰাস্তুদেৱতাঃ ।
মন্ত্ৰপূতমিমং সম্যক্ প্ৰতিগৃহ্নতু মে বলিম্ ॥

হে মন্ত্ৰৱাৰণীত আশ্ৰয় লৈ থকা ৰাস্তু দেৱগণ এই নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৭০(খ)-৭১(ক)। অন্যে যে দেৱগৰ্ভৰা দিশো দশ সমাপ্ৰিতাঃ ॥
দিৱ্যান্তৰিক্ষা ভৌমাশ্চ তেভ্যশ্চায়াং বলিঃ কৃতঃ ।

অন্যান্য যিসকল দেৱতা গৰ্ভৰই স্বৰ্গ, মৰ্ত্য অন্তৰীক্ষ আদি দশোদিশ অধিকাৰ কৰি
আছে তেখেতে সকলকো এই উপচাৰেৰে অৰ্চনা কৰো ।

৭১(খ)-৭২(ক)। কুন্ডং সনিলপূৰ্ণং চ পৰ্ণমালা পুৰস্কৃতম্ ॥
হাপয়েদ্ বজ্ৰমথ্যে তু সুৱৰ্ণং চাত্ৰ দাপয়েৎ ।

এটি জলপূৰ্ণ ঘটত পল্লবাদিৰে সুশোভিত কৰি তাত সুবৰ্ণখণ্ড এটা প্ৰক্ষেপ কৰি, সেই ঘট বজ্ৰমঞ্চৰ মাজত স্থাপন কৰিব ।

৭২(খ)-৭৩(ক) । আতোদ্যানি তু সৰ্বাণি কৃত্বা ব্ৰহ্মোত্তৰাণি তু ॥
গৌৰ্দ্ধমাৰ্য্যোক্ত ধূপৈশ্চ ভৈক্ষ্যেৰ্ভৌজ্যৈশ্চ পূজয়েৎ ।

বাদ্যবিলাকত, বজ্ৰাবৃত কৰি চন্দন, মালা, ধূপ আৰু ভোজ্যপ্ৰব্য দিব ।

।। জৰ্জৰ প্ৰতিষ্ঠা ।।

৭৩(খ)-৭৪(ক) পূজয়িত্বা তু সৰ্বাণি দৈৱতানি যথাক্ৰমম্ ।
জৰ্জৰঃ প্ৰতিসংপূজ্যঃ স্যাৎ ততোহবিদ্বজ্জৰ্জৰং ।

যথাক্ৰমে সকলো পূজা কৰাৰ পিছত জৰ্জৰৰ পূজা কৰিব লাগে । তেতিয়া জৰ্জৰ বিদ্বনিবাবক হয় ।

৭৪(খ)-৭৬(ক) শ্বেতং শিবসি ব্ৰহ্মং স্যাৎ নীলং বৌদ্ধে চ পৰ্বণি ॥
বিস্মুপৰ্বণি স্যাৎ পীতং বজ্ৰং হৃদস্য পৰ্বণি ।
মূলপৰ্বণি চিত্ৰং তু দেৱং ব্ৰহ্মং হিতাৰ্ছিনাম্ ॥
সদৃশং চ প্ৰদাতব্যং মালাধূপানুলেপনম্ ।

জৰ্জৰৰ শিবত এটুকুৰা বগাবস্ত্ৰ, কপ্ৰগ্ৰহিত নীলাবস্ত্ৰ, বিস্মুগ্ৰহিত হালধীয়া বস্ত্ৰ, হৃদ-গ্ৰহিত বজ্ৰবস্ত্ৰ, সৰ্বনিস্ৰগ্ৰহিত বিভিন্ন ধৰণৰ বস্ত্ৰ মংগলকাৰী সকলে বহু উচিত । সেই অনুসাৰে ধূপমালা চন্দনাদিও দিয়া উচিত ।

৭৬(খ)-৭৭(ক) সৰ্বমেৱ বিধিং কৃত্বা ধূপমালানুলেপনৈঃ ॥
বিদ্বজ্জৰ্জৰণাৰ্থং তু জৰ্জৰং চাতিমব্ৰযেৎ ।

ধূপমালানুলেপনাদিৰে সজ্জিত জৰ্জৰক, বিদ্বনাশৰ বাবে প্ৰাৰ্থনা কৰিব ।

৭৭(খ)-৭৮(ক) । বিদ্বানাং শমনাৰ্থং হি দৈৱৈৰ্ৰত্নগুবোগৈমৈঃ ॥
নিৰ্মিতস্তুং মহাৰীৰ্যো ব্ৰজসাবো মহাতনুঃ ।

বিদ্বনাৰ্থৰ বাবে ব্ৰহ্মা আদি দেৱগণে তোমাক মহাবলী বজ্ৰকঠোৰ বিশালকায় ৰূপে নিৰ্মাণ কৰিছে ।

৭৮(খ)-৭৯ । শিবন্তে বহুতু ব্ৰহ্মা সৰ্বদেৱগণৈঃ সহ ॥
দ্বিতীয়ং চ হৰঃ পৰ্ব তৃতীয়ং চ জনাৰ্দনঃ ।
চতুৰ্থং চ কুমাৰশ্চ পঞ্চমং পদ্মগোভমঃ ॥

দেৱগণসহ ব্ৰহ্মাই তোমাৰ অগ্ৰভাগ, মহাদেৱে দ্বিতীয়ভাগ, বিষ্ণুৱে তৃতীয়ভাগ, কাৰ্ত্তিকে চতুৰ্থভাগ, পদ্মগসকলে পঞ্চমাংশ ৰক্ষা কৰক ।

৮০-৮১(ক) নিত্যং সৰ্বে হি পান্থু ত্বাং সুবাস্তুং চ শিরো ভব ।
নক্ষত্ৰেহভিজিতি শ্ৰেষ্ঠে জাতস্ত্বং বিপ্সুদনঃ ॥
জয়ং চাত্ৰ্যদয়ং চৈব পাৰ্থিবায় প্রযচ্ছ নঃ ।

দেবতাসকলে তোমাক সদায় বন্ধা কৰক আৰু তুমি মঙ্গলময় হোৱা । তুমি
শত্ৰু-নাশক অভিজিৎ নক্ষত্ৰত জন্ম হৈছা, এতেকে আমাৰ বজাক তুমি বিজয়ী আৰু
উন্নতিশালী কৰিবা ।

॥ যজ্ঞান্নিত য্ভূতাহুতি ॥

৮১(ক)-৮২(ক) ॥ জৰ্জবং পূজয়িত্ত্বৈবং বলিং সৰ্বং নিবেদ্য চ ।
অমৌ হোমং ততঃ কুৰ্য্যান্মত্ৰাহুতি পুৰষ্ণতম ॥

জৰ্জবৰ পূজা কৰি, নৈবেদ্য নিবেদন কৰাৰ অন্তত অগ্নিমত্ৰাহুতিপূৰ্বক হোম কৰিব
লাগে ।

৮২(খ)-৮৩(ক) । হুতা স এবং দীপ্তাভিক্কাতিঃ পৰিমার্জনম্ ॥
নৃপতেৰ্নৰ্তকীনাং চ কুৰ্যাদীপ্ত্যভিধ্বনম্ ।

হোমৰ অন্তত প্ৰজ্বলিত উল্কাৰ দ্বাৰা পৰিস্কাৰ কৰিব লাগে, এইদৰে জৰ্জবক পৰিস্কাৰ
কৰিলে, তাৰ দ্বাৰা বজা আৰু নৰ্তকীৰ কাপ্তি বৃদ্ধি হয় ।

৮৩(খ)-৮৪(ক) অভিদ্যোত্য সহাতৌদৈৰ্ণপতিং নৰ্তকীন্তথা ।
মত্ৰপূতেন তোয়েন পুনৰভ্যক্ষ্য তান্ বদেৎ ॥

বাদ্যযন্ত্ৰ বজাই বজা আৰু নৰ্তকীসকলক উজ্জাসিত কৰি পুনৰ তেওঁলোকৰ গাত
মত্ৰপূত জল সিকন কৰি এই বুলি কব লাগে ।

৮৪(খ)-৮৫(ক) মহাকূলে প্ৰসূতান্ গুণৌষৈশ্চাপ্যলংকৃতাঃ ॥
যষৌ জন্মগুণোপেতং তষৌ ভবতু নিত্যশঃ ।

আপোনাসকল উচ্চবংশজাত আৰু বহুগুণমণ্ডিত; জন্মস্বত্বৰ দ্বাৰা যিখিনি গুণ অৰ্জন
কৰিছে সেইখিনি যেন সদায় আপোনাসকলত থাকে ।

৮৫(খ)-৮৬(ক) এবমুক্তা ততো দ্বাক্যং নৃপতেৰ্ভূতয়ে বুধঃ ॥
নাট্যযোগে প্ৰসিদ্ধ্যৰ্থামাশিষঃ সংপ্ৰযোজয়েৎ ।

বজাৰ কল্যাণকামনাৰে এই কথা কৈ, বিজলোকৰ যোগে নাট্যানুষ্ঠানৰ সাকল্য
কামনাৰে আশীৰ্বাদ দিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰিব লাগে ।

৮৬(খ)-৮৭(ক) সবস্বতী ধৃতিৰ্বেদা হ্রীঃ শ্রীলক্ষ্মীৰ্ঘতিঃ স্মৃতিঃ ॥

পাশু হো মাভবঃ সৰ্বাঃ সিদ্ধিদান্ভ ভৱন্তু হঃ ।

হে সবস্বতী, ধৃতি, মেধা, হ্রী, শ্রী, লক্ষ্মী, মতি আৰু স্মৃতি প্ৰমুখ্যে মাডুসকল আপোনাসকলে এই অনুষ্ঠানৰ বৰ্ণণাবেৰ্ণণ আৰু সাফল্যপ্ৰদান কৰক ।

।। ষট বিসৰ্জন ।।

৮৭(খ)-৮৮(ক) । হোমং কৃত্বা যথান্যায়ং হৰির্মত্ৰপুৰুষীতম্ ॥

ভিদ্যাৎ কুম্ভং ততশ্চৈৱ নাট্যাচাৰ্য্যঃ প্ৰযততঃ ।

ওপৰত বৰ্ণোৱা নীতি অনুসৰি, মন্ত্ৰেৰে সৈতে ষিঁড়ুৰে আহুতি দিয়াৰ পিছত নাট্যাচাৰ্য্যই সময়ে ঘটটো ভাঙি পেলাব লাগে ।

৮৮-(খ)-৮৯(ক) অভিস্মে তু ভৱেৎ কুণ্ডে স্বামিনঃ শক্ৰতো ভয়ম্ ।

ভিস্মে চৈৱ তু ৱিজেয়ঃ স্বামিনঃ শক্ৰসংক্ষয়ঃ ।

যদি ঘটটো নেভাগে তেন্তে বজাৰ 'শক্ৰভয়' যোগ আৰু যদি ঘটটো ভাগি চুৰমাৰ হৈ যায় তেন্তে 'শক্ৰক্ষয়ংস' যোগ বুলি বুজিব লাগে ।

।। মঞ্চৰ আলোক সম্ভা ।।

৮৯(খ)-৯০(ক) । ভিস্মে কুণ্ডে ততশ্চৈৱ নাট্যাচাৰ্য্যোহপেতভী : ॥

প্ৰগৃহ্য দীপিকাং দীপ্তাং সৰ্বং বজং প্ৰদীপয়েৎ ।

ঘট ভঙাৰ পিছত নাট্যাচাৰ্য্যজনে নিৰ্ভয় মনে জ্বলা চাকি এটাৰে মঞ্চৰ সকলো বস্তু প্ৰজ্বলন কৰিব ।

৯০(খ)-৯১(ক) জ্বেড়িতৈঃ স্ফোটিতৈশ্চৈৱ ৱল্লিতৈশ্চৈৱ প্ৰধাৱিতৈঃ ॥

বজমধ্যে তু তাং দীপ্তাং সশব্দং সংপ্ৰয়োজয়েৎ ।

নাট্যাচাৰ্য্যজনে বস্তু জ্বলোৱাৰ পিছত আনন্দমুখৰ হৈ ইফালে সিফালে হৈ-ঠৈ কৰি, জপিয়াই, দুয়োখন হাত মুঠিমাৰি ধৰি মঞ্চ মুখৰ কৰি তুলিব ।

৯১(খ)-৯২(ক) শব্দদুন্দুভি নিৰ্বোধৈৰ্যদঙ্গপণৈৰুত্তথা ॥

সৰ্বাভৌদ্যৈঃ প্ৰণদিতৈঃ বজ্জে যুদ্ধানি কাৰয়েৎ ।

শব্দ, দুন্দুভি, যদঙ্গ, পণৱ আদি বাদ্যধ্বনিৰে সৈতে খোজ মিলাই বজয়কৃত (আনন্দসূচক) যুদ্ধ কৰিব লাগে ।

৯২(খ)-৯৩(ক)। তত্র ভিন্নং চ ছিন্নং চ দাবিতং চ সশোণিতম্ ॥

ঈতং প্রদীপ্তমায়ত্ত্বং নিমিষং সিদ্ধিলক্ষণম্ ।

সেই (আখৰা) যুদ্ধত তেজ ওলোৱা অংগছেদন, ভেদন, আৰু বিদাৰণ আদি কাৰ্য্য যদি প্ৰৱলভাবে হয় তেন্তে সি ভৱিষ্যতৰ বাবে সাফল্যসূচক হয় ।

॥ মঞ্চ সংস্কাৰৰ সুফল ॥

৯৩(খ)-৯৪(ক)। সম্যগিষ্টস্থ বংগো রৈ স্বামিনঃ শূভমারহেৎ ॥

পুৰস্কাৰালবৃদ্ধস্য তথা জনপদস্য চ ।

বাহিত্ৰ বঙ্গমঞ্চ নিয়মিত সংস্কাৰপূৰ্বক নিৰ্মিত হলে, ৰজা, আৰালবৃদ্ধ প্ৰজা, পুৰ আৰু জনপদ এই সকলোৰে মংগল হয় ।

৯৪(খ)-৯৫(ক)। দুৰিষ্টস্থ তথা বঙ্গো দৈৱতৈৰ্দুৰাধিষ্ঠিতঃ ॥

নাট্যৱিধ্বংসনং কুৰ্য্যাৎ নৃপস্য চ তথাশুভম্ ।

কিন্তু যদি উল্লেখিত নিয়মবিৰোধীভাৱে মঞ্চ নিৰ্মাণ কৰি তাত দেৱপ্ৰতিষ্ঠা কৰা হয়, তেন্তে সেই মঞ্চই অভিনয় ধ্বংস কৰে আৰু ৰজাৰ অমঙ্গল সাধিত কৰে ।

৯৫(খ)-৯৬(ক)। যন্তেৱং ৱিধিমুৎসৃজ্য যথেষ্টং সংপ্ৰয়োজয়েৎ ॥

প্ৰান্নোতাপচয়ং শীঘ্ৰং তিৰ্য্যগয়ানিং চ গচ্ছতি ।

যি উক্ত ৱিধি নিয়ম লঙ্ঘন কৰি, ইচ্ছামতে নাট্যানুষ্ঠান কৰে, তেওঁ ক্ষতিগ্ৰস্ত হয়, আৰু পৰজন্মত নীচ শ্ৰেণীৰ প্ৰাণীৰূপে জন্ম লয় ।

৯৬(খ)-৯৮(ক)। যন্তেন সংমিতং হোতং ৰঙ্গদৈৱতপূজনম্ ॥

অপূজয়িত্বা ৰঙ্গং তু নৈৱ প্ৰেক্ষাং প্ৰয়োজয়েৎ ।

পূজিতাং পূজয়ন্ত্যেতে মানিতা মানয়ন্তি চ ॥

তন্ম্যাং সৰ্বপ্ৰযম্নেন কৰ্ত্তব্যং ৰঙ্গপূজনম্ ।

ৰঙ্গমঞ্চৰ দেৱপূজা যজ্ঞতুল্য । গতিকে মঞ্চপূজা নকৰাকৈ নাট্যানুষ্ঠান কৰিব নোলাগে । মঞ্চ, যথাৰীতি পূজিত হলে, মঞ্চৰ অংশীদাৰ সকলৰ লাভ হয়, মঞ্চক সন্মান কৰিলে, তাৰ লগত জড়িত লোকসকলৰো সন্মান বৃদ্ধি হয়; গতিকে বিশেষ যমেৰে মঞ্চপূজা কৰা উচিত ।

৯৮(খ)-১০০(ক)। ন তথাশু দহত্যগ্নিঃ প্ৰভঞ্জনসমীৰিতঃ ।

যথা হ্যপপ্ৰয়োগন্তু প্ৰযুক্তো দহতি ক্ৰণাৎ ।

শান্ত্বজেন ৱিনীতেন শূচিনা দীক্ষিতেন চ ॥

নাট্যাচাৰ্য্যেণ শান্তেন কৰ্ত্তব্যং ৰঙ্গ পূজনম্ ।

দোষযুক্ত অনুষ্ঠানে, আচাৰ্য্যক যিমান সোনকালে দহ কৰে, প্ৰৱল বায়ুচালিত

অগ্নিয়েও সিমান সোনকালে দাহ কৰিব নোৱাৰে । সেইবাবে শাস্ত্ৰজ্ঞ, বিনীত, শুদ্ধ, দীক্ষিত আৰু শান্ত প্ৰকৃতিৰ আচাৰ্য্যৰ দ্বাৰা বজ্জমকৰ পূজা অনুষ্ঠিত হ'ব লাগে ।

১০০(খ)-১০১(ক) । স্থানভ্ৰষ্টং তু যো দদ্যাৎ বলিযুষ্টিমানসঃ ॥

মন্ত্ৰহীনো যথা হোতা প্ৰায়শ্চিত্তী ভৱেৎ তু সঃ ।

মন্ত্ৰহীন হোতাৰ দৰে, যিজনো উষ্ণিচিঙেৰে অযোগ্য স্থানত উপচাৰ প্ৰদান কৰে তেওঁ প্ৰায়শ্চিত্তই বুলি গণ্য হয় ।

১০১ (খ) এৱমেৱ ৱিধিৰ্দ্ৰষ্টো বজ্জদৈৱতপূজনে ।

নৱে নাট্যগৃহে কাৰ্যঃ প্ৰেক্ষায়াং তু প্ৰযোজ্যক্তিঃ॥

বজ্জমক পূজাৰ এয়ে বিধিবিধান বুলি পৰিদৃষ্ট হয়, গতিকে নবনিৰ্মিত নাট্যশালাত প্ৰয়োজ্য সকলে এই মন্ত্ৰপূজাৰ বিধান মানি চলা ভাল ।

॥ বজ্জদেবতা পূজন নামক তৃতীয় অধ্যায় সমাপ্ত ॥

চতুৰ্থ অধ্যায়

।। তাণ্ডব লক্ষণ ।।

- ১। এৰং তু পূজনং কৃত্বা ময়া শ্ৰোজঃ পিতামহঃ ।
আজ্ঞাপয় প্রভো ক্ষিপ্ৰং কঃ প্রয়োগঃ প্রযুক্ত্যতাম্ ॥

মৰুপূজা শেষ কৰি, মই ব্ৰহ্মাক নিবেদন কৰিলো, অনুগ্রহ কৰি আদেশ কৰক
এতিয়া কোনখন নাটকৰ অভিনয় কৰিব লাগে ।

- ২। ততোহস্মুংজো ভগৱতা যোজ্যামৃতমহ্ননম্ ।
এতদুৎসাহজননং সুবপ্ৰীতিকৰং মহৎ ॥

উত্তৰত ব্ৰহ্মাই কলে দেবতাৰ প্ৰীতিজনক আৰু উৎসাহজনক নাটক 'অমৃতমহ্নন'ৰে
অভিনয় কৰক ।

- ৩। যোহয়ং সমৱকাৰন্তু ধৰ্মকামাৰ্থসাধকঃ ।
ময়া প্ৰণথিতো বিন্দন্ স প্ৰয়োগঃ প্ৰযুক্ত্যতাম্ ॥

হে বিন্দন্ (ভৰত), আমি ধৰ্ম, কাম আৰু অৰ্থৰ সাধক সমবকাৰ * ৰচনা কৰিছো,
তাকে অভিনয় কৰক ।

- ৪। তস্মিন্ সমৱকাৰে তু প্ৰযুক্তে দেৱদানৱাঃ ।
হুষ্ঠাঃ সমভৱন সৰ্ৱে কৰ্মভাৱানুদৰ্শনাং ॥

এই সমবকাৰ (নাট্য বিশেষ) অভিনয় দেখি, তাৰ কৰ্ম আৰু তাৰৰ প্ৰেৰণাত
দেৱতা আৰু দানৱ সকলোৱে আনন্দ পাইছিল ।

- ৫। কস্যচিদ্ধুথ কালস্য মায়াহাস্তুজসত্তৱঃ ।
নাট্যং সন্দৰ্শয়ামোহদ্য ত্ৰিনেত্ৰায় মহাস্থনে ॥

কিছুদিনৰ পিছত ব্ৰহ্মাই মোক কলে, আজি মহাস্থানশিৱক এই নাটক দেখুৱায় ।

- ৬-৭। ততঃ সাৰ্ধং সুৰৈৰ্গয়া বৃষভাঙ্ক নিৰ্ৱেশনম্ ।
অৰ্য্যচ্য চ শিৱং পশ্চাদুৱাচেদং পিতামহঃ ॥

* সমৱকাৰ = এক বিশেষ শ্ৰেণীৰ নাট্য । পৰৱৰ্তী বিংশ অধ্যায়ত ইয়াৰ বিষয়ে উল্লেখ আছে

ময়া সমবকাবন্তু যোয়ং সৃষ্টঃ সুবোত্তম ।

শ্ৰৱণে দৰ্শনে চাস্য প্ৰসাদং কৰ্জুমহসি ॥

ইয়াৰ পিছত দেবতাসকলৰ সৈতে শিৱালয়লৈ গৈ যথাবিধি অৰ্চনা কৰি পিতামহ ব্ৰহ্মাই কলে, হে দেবেশ মই ৰচনা কৰা সমবকাৰ নাট্যখনৰ কথা অনুগ্ৰহ কৰি শুনক আৰু চাওক ।

৮। পশ্যাম ইতি দেৱেশো দ্ৰুহিং ৱাক্যমব্ৰহ্মীং ।

ততো মামাহ ভগৱান্ সজ্জা ভৱ মহাশ্বতে ॥

শিৱই দ্ৰুহিনক (ব্ৰহ্মাক) কলে আমি নিশ্চয় সেই নাটক দৰ্শন কৰিম । তেতিয়া ব্ৰহ্মাই অভিনয়ৰ বাবে মোক সাজু হবলৈ কলে ।

৯-১০। ততো হিমৱতঃ পৃষ্ঠে নানানগসমাবৃত্তে ।

বহুচুতদ্মাকীৰ্ণে ৰম্যকন্দৰনিৰ্বাৰে ॥

পূৰ্বৰঙ্গে কৃতে পূৰ্বং তত্ৰায়ং দ্বিজসত্তমাঃ ।

তথা ত্ৰিপুৰদাহন্ত ডিমসংজ্ঞঃ প্ৰযোজিতা ॥

হে শ্ৰেষ্ঠ দ্বিজগণ ! অনুষ্ঠানৰ পূৰ্বৰঙ্গ সমাপ্ত কৰাৰ পিছত এই সমবকাৰ অমৃতমন্ধান আৰু ত্ৰিপুৰদাহ নামৰ ডিম (নাটক) বহুত টিলা, বহুত আম গছ, ধুনীয়া ধুনীয়া গুহা আৰু জুৰিৰে ভৰা হিমালয় পৰ্বতৰ ওপৰত অভিনীত হৈছিল ।

১১-১২। ততো ভূতগণা হস্তাঃ কৰ্মভাৱানুকীৰ্ত্তনাং ।

মহাদেৱন্ত সূত্ৰীতঃ পিতামহখাৱৰ্ত্তীং ॥

অহো নাট্যমিদং সম্যক্ ত্বয়া সৃষ্টং মহামতে ।

যশস্যং চ শূভাৰ্থং চ পুণ্যং বুদ্ধিৱিৱৰ্দ্ধনম্ ॥

সেই অভিনয়ত ভূত, (অৰ্থাৎ শিৱৰ অনুচৰ) সকলে কৰ্ম আৰু ভাবৰ অনুকৰণ দেখা পাই প্ৰীতি লাভ কৰিছিল । স্বয়ং শিবয়ো সন্তুষ্ট হৈ ব্ৰহ্মাক এইবুলি কৈছিল - হে মহামতি যশ, পুণ্য, মঙ্গল আৰু বুদ্ধিবৰ্দ্ধক এই নাটখন যোগ্যতম ভাবে ৰচনা কৰা হৈছে ।

১৩-১৪। ময়ানীদং স্মৃতং নৃত্যং সঙ্ঘ্যাকালেষু নৃত্যতা ।

নানাকৰণসংযুক্তৈৰঙ্গহৰৈৱিভূষিতম্ ॥

পূৰ্বৰঙ্গবিধাৱস্মিন্ ত্বয়া সম্যক্ প্ৰযুক্তাতাম্ ।

সঙ্ঘা সময়ত নৃত্য কৰোতে বিভিন্ন কৰণ আৰু অঙ্গহাৰৰ দ্বাৰা শোভিত এই নৃত্যৰ কথা মোৰ মনত পৰিছে । আপুনি পূৰ্বৰঙ্গবিধিত ইয়াৰ যথার্থ প্ৰয়োগ কৰক ।

১৪(খ)-১৬(ক)। বৰ্দ্ধমানকযোগেন গীতেহ্যাসাবিতেষু চ ।
 মহাগীতেষু চৈৱাৰ্থান্ সম্যগেৱাভিনেষ্যসি ।
 যচ্চায়াং পূৰ্ববজন্তু ত্বয়া শৃঙ্খঃ প্ৰযোজিতঃ ॥
 এতিৰ্ৰিমিশ্ৰিতচ্চায়াং চিত্ৰো নাম ভৱিষ্যতি ।

বৰ্দ্ধমানক, আসাবিত, গীত আৰু মহাগীতত, বিষয়বিলাক যথার্থভাৱে অভিনয় কৰিব লাগে । আপুনি পূৰ্ববজৰ যি নিখুত অনুষ্ঠান কৰিলে সেইবিলাক এই নৃত্যৰ লগত মিলি চিত্ৰ নামত অভিহিত হব ।

- ॥ অঙ্গহাৰ ॥ -

১৬(খ)-১৭(ক)। শ্ৰুত্বা মহেশ্বৰৱচঃ প্ৰতুজং চ স্বয়মুৱা ॥
 প্ৰয়োগমঙ্গহাৰাণামাচক্ষু সুবসন্তম ।

শিবৰ কথাশুনি ব্ৰহ্মাই কলে হে দেববৰ । অনুগ্রহ কৰি আপুনি অঙ্গহাৰ বিলাকৰ প্ৰয়োগ সম্বন্ধে কওক ।

১৭(খ)-১৮(ক)। ততস্তত্ত্বং সমাহুয় প্ৰোক্তৱান্ সুবসন্তমঃ ॥
 প্ৰয়োগমঙ্গহাৰাণামাচক্ষু ভৰতায় বৈ ।

তেতিয়া শিবই তত্বক (সেই নামৰ মুনিক) মাতি কলে, ভৰতক অঙ্গহাৰ প্ৰয়োগ সম্বন্ধে বুজাই দিয়ক ।

১৮(খ)-১৯(ক)। ততো বৈ তথুনা প্ৰোক্তান্তুঙ্গহাৰা মহাম্মনা ॥
 নানাকৰণসংযুক্তান্ ব্যাখ্যাস্যামি সৰ্বেচকান্ ।

তাৰপিছত মহাম্মা তত্বৰে অঙ্গহাৰ সম্বন্ধে কলে । মই বিবিধকৰণ আৰু বৈচকৰ সৈতে ইয়াৰ ব্যাখ্যা কৰিম ।

১৯(খ)-২৭। শ্বিবহন্তোহঙ্গহাৰন্ত তথা পৰ্যন্তকঃ স্মৃতঃ ॥
 সূচীৰিক্তস্তথা চ স্যাৎ হ্যপৰিক্তস্তুথৈৱ চ ।
 আক্ৰিষ্টকোহথ ৱিক্ৰেয়স্তথা চোদঘট্ৰিতঃ স্মৃতঃ ॥
 ৱিক্ৰভ্ৰৈৱ সংপ্ৰোক্তস্তথা চৈৱাপৰাজিতঃ ।
 ৱিক্ৰভাপস্তুথৈৱ মত্তাক্ৰীড়ন্তুথৈৱ চ ॥
 স্বস্তিকো বেচিত্তৈৱ পাৰ্শ্বস্বস্তিক এব চ ।
 বৃষ্ঠিকৈৱ সংপ্ৰোক্তো ভ্ৰমৰন্ত তথাপৰঃ ॥
 মত্তস্থলিভকৈৱ মদাঙ্গলিসিতস্তথা ।
 গতিমণ্ডলকো জ্যেয়ঃ পৰিক্ৰিষ্টস্তুথৈৱ চ ॥

পৰিবৃত্তিৰেচিতঃ স্যাত্তথা বৈশাখৰেচিতঃ ।
 পৰাবৃত্তোহথ ত্ৰিভেদস্তথা চৈৱাণ্যাতকঃ ॥
 পাৰ্শ্বচ্ছেদোহথ সংশ্লোকো বিন্দুদ্রাস্তত্বেৰ চ ।
 উৰ্দ্ধাঙ্গস্তথা চৈৱ স্যাদালীড়স্তত্বেৰ চ ॥
 বেচিতস্তাপি ত্ৰিভেদস্তত্বেহাঙ্কুৰিতঃ স্মৃতঃ ।
 আক্ষিপ্তবেচিতশ্চৈৱ সংভ্রান্তক তথাগবঃ ॥
 অপসৰ্গন্তু ত্ৰিভেদস্তথা চাৰ্শনিকুট্ৰকঃ ।
 ছাৰ্শ্বিংশদেতে সংশ্লোকান্তজহাবান্তু নামতঃ ॥

বক্তিশ(৩২) বিধ অজহাব এনে শিবহন্ত, পৰ্য্যন্তক, সূচীবিহ্ব, অপবিহ্ব, আক্ষিপ্তক, উদঘাটিত ত্ৰিভুজ, অপবাজিত, বিহ্বস্তাপসুত, মন্তাক্রীড়, স্বস্তিকৰেচিত, পাৰ্শ্বস্বস্তিক, বৃশ্চিক, ভ্রমৰ, মন্তস্বলিতক, মদবিলসিত, গতিমণ্ডল, পৰিচ্ছিন্ন পৰিবৃত্তিৰেচিত, বৈশাখৰেচিত, পৰাবৃত্ত, অলাতক, পাৰ্শ্বচ্ছেদ, বিন্দুংভ্রান্ত, উৰ্দ্ধতক, আলীড়, বেচিত, আঙ্কুৰিত, আক্ষিপ্তবেচিত, সংভ্রান্ত, অপসৰ্গিত, অৰ্শনিকুট্ৰক ।

॥-অজহাবৰ প্ৰয়োগ ॥-

২৮-২৯(ক)। এযাং চৈৱ প্ৰৱক্ষ্যামি প্ৰয়োগং কবণাপ্ৰিতম্ ।
 হস্তপাদপ্ৰচাবন্তু যথা যোজ্যঃ প্ৰযোজ্যভিঃ ॥
 অজহাবেষু ব্ৰক্ষ্যামি তথাহং ত্ৰিভুজস্তমাঃ ।

কবণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল এই ৩২টা অজহাব প্ৰয়োগ সম্বন্ধে কওঁ, হে ত্ৰিভুজগণ ।
 অজহাব প্ৰয়োগ কৰোতাসকলে কেনেকৈ হস্তপাদ সন্ধান কৰিব লাগে আগৈয়ে
 সেই বিষয়ে কওঁ শুনক ।

- ॥ কবণ ॥ -

২৯(খ)-৩০(ক)। সৰ্বেষামজহাবাণাং নিশ্চিতিঃ কৰ্ণগৰ্ভতঃ ॥
 তান্যহং সংপ্ৰবক্ষ্যামি নামতঃ কৰ্মতস্তথা ॥

কবণৰ দ্বাৰা সকলো অজহাব কাম নিশ্চয় হয় । সেই বিলাকৰ নাম আৰু ক্ৰিয়া
 সম্বন্ধে কওঁ শুনক ।

৩০(খ)-৩৪(ক)। হস্তপাদসমায়োগো নৃত্যস্য কবণং ভৱেৎ ॥
 ত্বে নৃত্তকৰণে চৈৱ ভৱতো নৃত্তমাতৃকা ।
 দ্বাত্যাং ত্ৰিভিক্ততুৰ্ত্তিৰ্গোপজহাবন্তু যাতুতিঃ ॥
 ত্ৰিভিঃ কলাপকো জ্ঞেয়ঃ চতুৰ্ত্তিঃ বস্তুকস্তথা ।
 পট্টকৰ কবণানি সূঃ সজ্জাতক ইতি স্মৃতঃ ॥

ষড়্ভূতিকা সন্ততিৰ্গাণি অষ্টভিনবভিত্তিকা ।
 কৰণৈবিহ সংযুক্তা অঙ্গহাৰাঃ প্ৰকীৰ্ত্তিতাঃ ॥
 এতোষামিহ বক্ষ্যামি হস্তপাদবিকল্পনম্ ।

নৃত্যত হস্তপাদৰ মিলিত সঙ্কলনকে কৰণ বোলে । দুটা নৃত্যকৰণ গোটাই এক নৃত্যমাত্ৰকা হয়, দুই, তিনি বা চাৰিটা নৃত্যমাত্ৰকাত এক অঙ্গহাৰ হয় । ওটা কৰণে হয় এক কপালক, ৪টাত এটা ষণ্ডক আৰু ৫টাত হয় এটা সংঘাতক । ৬, ৭, ৮ বা ৯টা কৰণযুক্ত হলে অঙ্গহাৰ বোলে । এতিয়া কৰণসৃষ্টিকাৰী হস্তপাদ সঙ্কলনৰ বিষয়ে কোৱা হ'ব ।

৩৪(খ)-৫৫(ক)। তলপূৰ্ণগুটিং চৈৱ বৰ্তিতং চলিতোক চ ॥
 অপৰিহং সমনখং লীনং স্বস্তিকবেচিতম্ ।
 মণ্ডলং স্বস্তিকং চৈৱ নিকূটকমথাপি চ ॥
 তথৈৱাৰ্ধনিকুটং চ কটিক্ষিৰং তথৈৱ চ ।
 অৰ্ধবেচিতকং চৈৱ বক্ষঃস্বস্তিকমেৱ চ ॥
 উন্নতং স্বস্তিকং চৈৱ পৃষ্ঠস্বস্তিকমেৱ চ ।
 দিক্‌স্বস্তিকমলাতং চ তথা চৈৱ কটীসকম্ ॥
 আক্ষিপ্তবেচিতং চৈৱ বিক্ষিপ্তাক্ষিপ্তকং তথা ।
 অৰ্ধস্বস্তিকমুদ্ভিষ্টমক্ষিতং চ তথাপৰম্ ॥
 ভুজঙ্গাসিতং শ্ৰোত্ৰমুৰ্ধজানু তথৈৱ চ ।
 নিকুৰ্জিতং চ মণ্ডলিতুৰ্ধমণ্ডলি চৈৱ হি ॥
 স্যাপ্ৰেকনিকুটং চ তথা পাদাপৰিকম্ ।
 শূৰ্ণিতং চৈৱ ললিতং বলিতং চ তথাপৰম্ ॥
 দণ্ডপক্ষং তথা চৈৱ ভুজঙ্গপ্তবেচিতম্ ।
 নুপুৰং চৈৱ সংশ্ৰোত্ৰং তথা বৈশাখবেচিতম্ ॥
 ভ্ৰমৰং চতুৰং চৈৱ ভুজঙ্গাক্ষিতমেৱ চ ।
 দণ্ডবেচিতকং চৈৱ তথা বৃত্তিককুট্ৰিতম্ ॥
 কটিক্ৰান্তং তথা চৈৱ লতাবৃত্তিকমেৱ চ ।
 ক্ষিৰং চ কৰণং শ্ৰোত্ৰং তথা বৃত্তিকবেচিতম্ ॥
 বৃত্তিকং ব্যাসিতং চৈৱ তথা পাৰ্শ্বনিকুটকম্ ।
 ললাটভিলকং ক্ৰান্তং কুৰ্জিতং চক্ষুৰ্ণলম্ ॥
 উৰোমণ্ডলমাক্ষিপ্তং তথা ভলহিলাসিতম্ ।
 অৰ্ণলং চাপি বিক্ষিপ্তমাবৃত্তং দোলপাদকম্ ॥
 বিবৃত্তং বিনিবৃত্তং চ পাৰ্শ্বক্ৰান্তং নিশুৰ্জিতম্ ।
 বিদ্যাদ্ভ্ৰান্তমভিক্ৰান্তং বিৱৰ্জিতকমেৱ চ ॥

গজকীড়িতকং চৈৱ তলসংস্কাটিতং তথা ।
 গকড়হুতকং চৈৱ গণ্ডসূচি তথাখবম্ ॥
 পবিবৃত্তং সমুদ্ভিষ্টং পাৰ্শ্বজানু উথৈৱ চ ।
 গৃহ্যবলীনকং চৈৱ সমতং সুচ্যথাপি চ ॥
 অৰ্দ্ধসূচীতিকবণং সূচীবিহ্বং উথৈৱ চ ।
 অণক্ৰান্তং চ সংশ্লোভং মম্বুবলিতং তথা ॥
 সৰ্গিতং দণ্ডপাদং চ হৰিণম্বুতমৈৱ চ ।
 শ্ৰেণ্ণোলিতং নিতম্বং চ শ্বলিতংকবিহন্তকম্ ॥
 সমৰ্গিতং সমুদ্ভিষ্টং সিংহৱিকীড়িতং তথা ।
 সিংহাকৰ্ষিতম্বুভুতং তথাহপসূতমৈৱ চ ॥
 তলসংস্কাটিতং চৈৱ জনিতং চাৱহিহ্বকম্ ।
 নিবেশমেলকাকীড়ম্বুকাষুতং উথৈৱ চ ॥
 মদশ্বলিতকং চৈৱ ৱিক্কুক্রান্তং উথৈৱ চ ।
 সংভ্ৰান্তমথ ৱিক্কুভুম্বুদ্বিত্তিতমথাপি চ ॥
 বৃষভকীড়িতং চৈৱ লোলিতং চ তথাপবম্ ।
 নাগাপসৰ্গিতং চৈৱ শকটাস্যং উথৈৱ চ ॥
 গজাৱতকং চৈৱৈতু্যভুম্বুট্টাধিকং শতম্ ।

কবণৰ সংখ্যা ১০৮ । তাৰ ৰূপ তলত দিয়া হ'ল । তলপুল্লশুট, বৰ্জিত, বলিতোক, অপবিহ্ব, সমনখ, লীন, স্বস্তিকবেচিত, মণ্ডলস্বস্তিক, নিকুটক, অৰ্দ্ধনিকুটক, কাটাক্ষিস, অৰ্দ্ধবেচিত, বক্ষঃস্বস্তিক, উন্নত, স্বস্তিক, পৃষ্ঠস্বস্তিক, দিক্‌স্বস্তিক, অলাত, কটাসম, আক্ৰিষ্টবেচিত, বিক্ৰিষ্টাক্ৰিষ্ট, অৰ্দ্ধস্বস্তিক, অক্ৰিষ্ট, ভুজলত্ৰাসিত, উৰ্দ্ধজানু, নিকুক্ষিত, মতাল্লি, অৰ্দ্ধমতাল্লি, বেচননিকুট, পদাপবিহ্বক, বলিত, ঘূৰ্ণিত, ললিত, দণ্ডপক্ষ, ভুজল, ক্ৰান্তবেচিত, নুণব, বৈশাখবেচিত, ভ্ৰমবক, চতুৰ, ছিন্ন, ভুজলক্ৰিতক, দণ্ডকবেচিত, বৃক্ষিক, কুট্ৰিত, কটীভ্ৰান্ত, লতাবৃক্ষিক, বৃক্ষিকবেচিত, বৃক্ষিক, ব্যংসিত, পাৰ্শ্বনিকুটন, ললাটভিলক, ক্ৰান্ত, কুক্ষিত, চক্ৰমণ্ডল, উৰোমণ্ডল, আক্ৰিষ্ট, তলাবিলাসিত, অৰ্গল, বিক্ৰিষ্ট, আবৃত্ত, দোলপাদ, নিবৃত্ত, বিনিবৃত্ত, পাৰ্শ্বক্ৰান্ত, নিশুভিত, বিদ্যুদ্ভ্ৰান্তি, অতিক্ৰান্ত, শ্বিৰ্জিতক, গজকীড়িতক, তলসংস্কাটিত, গকড়হুতক, গণ্ডসূচী, পবিবৃত্ত, পাৰ্শ্বজানু, গৃহ্যবলীনক, সমত, সূচী, অৰ্দ্ধসূচী, সূচীবিহ্ব, অণক্ৰান্ত, মম্বুবলনিত, সৰ্গিত, দণ্ডপাদ, হৰিণম্বুত, শ্ৰেণ্ণোলিত, নিতম্ব, শ্বলিত, কবিহন্ত, সমৰ্গিত, সমুদ্ভিষ্ট, সিংহৱিকীড়িত, সিংহাকৰ্ষিত, উদ্বৃত্ত, উপসূত, তলসংস্কাটিত, জনিত, অবহিহ্বক, নিবেশ, এলকাকীড়িত, উৰাধ্বৃত্ত, মদশ্বলিত, ৱিক্কুক্রান্ত, সংভ্ৰান্ত, বিহ্বত, উদ্বাচিত, বৃষভকীড়িত, লোলিতক, নাগাপসৰ্গিত, শকটাস্য আৰু গজাৱতক ।

৫৫(খ)-৫৬। নৃত্তে যুদ্ধে নিযুদ্ধে চ তথা গতিগবিক্রমে ॥
যানি স্থানানি যাক্ষার্থো ব্যয়ামে গদিতানি তু ।
পাদপ্রচাৰন্তেষাং কবণামিয়ং ভৱেৎ ।

নৃত্য, যুদ্ধ, নিযুদ্ধ(ব্যক্তিগত যুদ্ধ) চলন আৰু সাধাৰণ গতি আৰু ব্যায়ামৰ ক্ষেত্ৰত
যিবিলাক স্থান আৰু চাৰীৰ কথা কোৱা হৈছে, সেই কবণ বিলাকত পাদ সঞ্চালন
এনে হ'ব ।

৫৭। যে চাপি নৃত্তহস্তান্তু গদিতা নৃত্তকৰ্মণি ।
তেষাং সমাসতো যোগঃ কবণেষু ব্ৰিভাব্যতে ॥

নৃত্তৰ ক্ষেত্ৰত যিবোৰ নৃত্তহস্ত বিহিত হৈছে, সেইবোৰ সংক্ষেপতে কবণৰ ক্ষেত্ৰতো
প্ৰযোজ্য বুলি জানিব ।

৫৮। চাৰ্যক্ৰৈৱ তু যাঃ প্ৰোক্তা নৃত্তহস্তান্তুৈৱ চ ।
সা মাতৃকেতি ব্ৰিজেয়া তদ্যোগাং কবণানি তু ॥

যিবোৰ চাৰী আৰু নৃত্তহস্তৰ কথা কোৱা হ'ল, সেইবোৰ মাত্ৰকা বুলি জানিব ।
আৰু এইবোৰৰ সহায়তে কবণ বিলাক হয় ।

৫৯। গতি প্ৰচাৰে বক্ষ্যামি যুদ্ধচাৰীৱিকল্পনম্ ।
যত্র তত্রাপি সংযোজ্যমাচার্যৈৰ্নাট্যশক্তিভঃ ॥

গতি প্ৰচাৰৰ আলোচনাৰ অন্তত, যুদ্ধৰ উপযোগী চাৰীৰ কথা আলোচনা কৰা
হ'ব । আচাৰ্য্যই এইবোৰ নাট্যকলাৰ শক্তি অনুসৰি য'তে ত'তে প্ৰয়োগ কৰিব
পাৰিব ।

৬০। প্ৰায়েণ কবণে কাৰ্যো ৰামো ব্ৰহ্মঃস্থিতঃ কবঃ ।
চৰণস্থানুগন্ধাপি দক্ষিণন্তু ভৱেৎ কবঃ ॥

কবণত, সাধাৰণতে বাওঁহাত বুকুত ৰাখিব আৰু সোঁহাত ভৰিব (অনুগামী কবিৰ)
ফালে আগবঢ়াই ৰাখিব ।

৬১। হস্তপাদ প্ৰচাৰং তু কটিপাৰ্শ্বকিসংযুতম্ ।
উৰঃ পৃষ্ঠোদৰোপেতং নৃত্তমার্গে নিৰোধত ॥

নৃত্তত কটি, পাৰ্শ্ব, উৰু, বক্ষ, পৃষ্ঠ আৰু উদৰৰ সৈতে সম্বন্ধযুক্ত হস্ত - পাদৰ
প্ৰচাৰ কেনেকৈ কৰিব লাগে শুনক ।

* নৃত্তঃ নাট্য শাস্ত্ৰত নৃত্ত আৰু নৃত্যৰ মাজত সামান্য ভেদ আছে ॥

৬২। কটী জানুসং যত্র কূৰ্ণবাংসনিবন্তথা ।
সমুন্নতমুখৈশ্চৈব সৌষ্ঠৱং নাম উক্তৱেৎ ॥

য'ত কটি, জানু, কূৰ্ণব, ঙ্গ, আৰু শিব স্বাভাবিক অবস্থাত থাকে, আৰু বুকুখন উন্নত হৈ থাকে, তাৰ নাম সৌষ্ঠৱ ।(কৰণৰ কপ উলত দিয়া হ'ল) ।

৬৩। ৰামে গুল্পপুটিঃ পাৰ্শ্বে পাদোহগ্নতলসঙ্কৰঃ ।
তথা চ সমতং পাৰ্শ্বং তলপুল্পপুটিং ভৱেৎ ।

তলপুল্পপুটি, য'ত বাওঁফালে গুল্পপুটি হস্ত, অগ্নতলসঙ্কৰ চৰণ, সমত পাৰ্শ্ব হয় তাক তলপুল্পপুটিকৰণ বোলে ।

৬৪। কৃক্কিতৌ মণিবন্ধে তু ব্যাবৃড় পৰিবৰ্তিতৌ ।
হন্তৌ নিপতিতৌ চোৰ্ণোৰ্বতিতং কৰণংভূতং ॥

বৰ্তিত - ব্যাবৃড় আৰু পৰিবৰ্তিত হস্তদ্বয় মণিবন্ধত ভাঁজ কৰি উকত স্থাপন কৰাকে বৰ্তিত কৰণ বোলে ।

৬৫। শুকতুণ্ডৌ যদা হন্তৌ ব্যাবৃড়পৰিবৰ্তিতৌ ।
উক চ বলিতৌ যত্র বলিতোক তদুচ্যতে ॥

বলিতোক - হাত দুখন শুকতুণ্ডৰ (ভাটৌৰ ঠোঁটৰ দৰে) দৰে ব্যাবৰ্তিত আৰু পৰিবৰ্তিত আৰু উকযুগল বলিতাকৰ কৰিব লাগে সেয়ে বলিতোককৰণ ।

৬৬। আবৃত্য শুকতুণ্ডাখ্যমুকপৃষ্ঠে নিপাতয়েৎ ।
বন্ধহো ৰামহস্তশ্যাপ্যশ্বিঙ্কং তু উক্তৱেৎ ॥

অপবিন্ধ - শুকতুণ্ডৰ দৰে দক্ষিণহাত দক্ষিণ উকত আৰু বাওঁহাত বুকুত স্থাপন কৰিলে অপবিন্ধ কৰণ বোলা হয় ।

৬৭। শ্লিষ্টৌ সমনখৌ পাদৌ কৰ্বৌচাপি প্রলম্বিতৌ ।
দেহঃ স্বাভাৱিকো যত্র ভৱেৎ সমনখং তু তৎ ॥

সমনখ - দুয়োখন ভৰিব নখবিলাক সমানভাবে ৰাখি (সমনখাকৃতি কৰি), ভৰিদুখন পৰস্পৰে স্পৰ্শ কৰিব, হাতদুখন লম্বমান কৰি ৰাখি শৰীৰটো স্বাভাবিকভাবে ৰখা কাৰ্য্য ।

৬৮। পতাকাঞ্জলি বন্ধস্থং প্রসাবিতনিবোধবম্ ।
নিকুক্ষিতাংসকূটং চ উজ্জীনং কৰণং শ্ৰুতম্ ॥

লীন - হাতদুখন পতাকাবদৰে অঞ্জলি কৰি বুকুত স্থাপন কৰি, গ্ৰীবা উচ্চ আৰু
স্বল্প অৱনমিত কৰি বখা কাৰ্য্য ।

৬৯। স্বস্তিকৌ বেচিভাৱিছৌ বিন্দিষ্টৌ কটিসংস্থিতৌ ।
যত্র তৎ কৰণং জ্ঞেয়ং বুধঃ স্বস্তিকবেচিতম্ ॥

স্বস্তিকবেচিত - বেচিত আৰু আবিষ্কাৰে দুইখনহাত স্বস্তিকাকাৰে একেলগ কৰিব
ভাৰসিহুত বিন্দিষ্ট(পৃথক) কৰি কটিদেশত স্থাপন কৰা কাৰ্য্য ।

৭০। স্বস্তিকৌ তু কৰৌ কৃত্বা প্ৰাণ্ডমুখোৰ্দ্ধতলৌ সমৌ ।
তথা চ মণ্ডলং স্থানং মণ্ডলস্বস্তিকং তু তৎ ॥

মণ্ডলস্বস্তিক - উৰ্দ্ধমুখ কৰতলৰ সৈতে এক কৰিবৰ বাবে স্বস্তিকাকাৰে হাতদুখন
উৰ্দ্ধস্থানলৈ সঞ্চালন কৰা আৰু দেহটো মণ্ডলস্থানাকাৰ কৰা কাৰ্য্য ।

৭১। নিকুট্ৰিতৌ যদা হন্তৌ স্ববাহুশিবসোহন্তৰে ।
পাদৌ নিকুট্ৰিতৌ চৈব জ্ঞেয়ং ভঙ্গু নিকুট্ৰিকম্ ॥

নিকুট্ৰিক - হাতদুখন, বাহু আৰু মূৰৰ মধ্যবৰ্তীস্থানত নিকুট্ৰিত (উন্নমিত কৰা)
কাৰ্য্য । সেইমতে ভৰি দুখনৰো অনুকপ কাৰ্য্য ।

৭২। অক্ৰিতৌ বাহুশিবসী হন্তভুক্তোভিমুখাঙ্গুলিঃ ।
নিকুট্ৰিতস্ত পাদঃ স্যাৎ জ্ঞেয়মৰ্থানিকুট্ৰনম্ ॥

অৰ্দ্ধনিকুট্ৰ - পল্লবাকাৰে হাত দুখন স্বল্পৰ কালে কুৰিত আৰু ভৰি দুখন সঞ্চালন
কৰা কাৰ্য্য ।

৭৩। পৰ্যায়শঃ কটিছিন্না বাহু শিবসি পল্লবৌ ।
পুনঃ পুনশ্চ কৰণং কটিছিন্নং তু ভঙ্গবেৎ ॥

কটিছিন্ন - কটিদেশ পৰ্যায়ক্ৰমে ছিন্নাকাৰ কৰি পল্লবাকাৰ কৰি হাত দুখন এখন
এখনকৈ বাৰে বাৰে মূৰত স্থাপন কৰা কাৰ্য্য ।

৭৪। অপবিষ্কৰঃ সূচ্যা পাদ্দেশে নিকুট্ৰিতঃ ।
সন্নতং যত্র পাশ্চং চ ভঙ্গবেদৰ্ধবেচিতম্ ॥

অৰ্দ্ধবেচিত - সূচীমুখাকাৰ (বেজিৰ নিচিনা জোঙা) কৰি হাত দুখন অবাধে
সঞ্চালন কৰিব আৰু ভৰিদুখন পৰস্পৰ ভালে ওপৰে সঞ্চালিত হ'ব, পাৰ্শ্ব অৱনমিত
হ'ব ।

৭৫। স্বস্তিকৌ চৰণৌ যত্র কৰৌ ব্ৰহ্মসি বেচিভৌ ।
নিকুক্ষিতং তথা ব্ৰহ্মো ব্ৰহ্মঃস্বস্তিকয়েষত্ৰ চ ।

ব্ৰহ্মঃস্বস্তিক - ভবি দুখন স্বস্তিকাকাৰ কবি হাত দুখন কুক্ষিত কবি ব্ৰহ্মহলৰ
ওপৰত লম্বুভাবে হাপন কৰা কাৰ্য্য ।

৭৬। অক্ষিভেন তু পাদেন বেচিভৌ তু কৰৌ যদা ।
উন্নতং কৰণং তন্তু ব্লিজ্জেনং নৃত্তকোষ্ঠিনৈঃ ॥

উন্নত - ভবি দুখন অক্ষিতকাৰ (হিবে বাধি) হাত দুখন মেলিদিয়া কাৰ্য্য ।

৭৭। উভাত্যাং হস্তপাদাত্যাং ভৱতঃ স্বস্তিকৌ যদা ।
তৎস্বস্তিকমিতি শ্লোক্তং কৰণং কৰণার্থিভিঃ ॥

স্বস্তিক - হাত দুখন আৰু ভবিদুখন যথাক্রমে স্বস্তিকাকাৰে যুক্ত কৰা কাৰ্য্য ।

৭৮। বিক্ৰিষ্টাঙ্কিষ্টবাহুভ্যাং স্বস্তিকৌ চৰণৌ যদা ।
অপক্ৰান্তাৰ্ধসূচিভ্যাং তৎপৃষ্ঠস্বস্তিকং ভৱেৎ ॥

পৃষ্ঠস্বস্তিক - উৎকৃষ্ট আৰু অধঃকৃষ্ট বাহু দুটা স্বস্তিকাকাৰে একেলগ কৰি,
অপক্ৰান্ত আৰু অৰ্ধসূচী চাবীৰ সৈতে ভবি দুখন স্বস্তিকাকাৰে যুক্তকৰা কাৰ্য্য ।

৭৯। পাৰ্শ্বমোৰগ্ৰন্থৈশ্চ যত্র শ্লিষ্টঃ গতো ভৱেৎ ।
স্বস্তিকো হস্তপাদাত্যাং তদিক্‌স্বস্তিকমুচ্যতে ॥

দিক্‌স্বস্তিক - একে গতিতে পাৰ্শ্ব আৰু সমুখলৈ ঘূৰি যোৱা আৰু হাতভবিৰ দ্বাৰা
স্বস্তিক গঠন কৰা কাৰ্য্য ।

৮০। অলাতং চৰণং কৃত্বা ব্যাসয়েদ্ দক্ষিণং কৰম্ ।
উৰ্দ্ধজানুক্ৰমং চৈৱ অলাতকৰণং ভৱেৎ ॥

অলাত - ভবিদুখন হিব কৰি, হাতদুখন কাছৰ পৰা অৱনমিত কৰি, উৰ্দ্ধজানু
হোৱা কাৰ্য্য ।

৮১। স্বস্তিকাপসৃতঃ পাদঃ কৰৌ নাভিকটীস্থিভৌ ।
পাৰ্শ্বমুদ্রাহিতং চৈৱ কৰণং তৎকটীসময় ॥

কটীসময় - স্বস্তিক কৰণৰ পিছত ভবি দুখনৰ পৃথক কৰণ, হাত দুখনৰ এখনৰ
নাভিত আনখনৰ কটিদেশত হাপন আৰু পাৰ্শ্বমুদ্রা উদ্ভাহিত (উত্তোলন) কৰা
কাৰ্য্য ।

৮২। হস্তো হৃদি ভৱেদ্ব্যমঃ সৰ্ব্যচাক্ষিপ্তবেচিতঃ ।
বেচিতশ্যাপব্লিঙ্কত তৎ স্যাচাক্ষিপ্তবেচিতম্ ॥

আক্ষিপ্তবেচিত - বাঁওহাত হৃৎপিণ্ডৰ ওপৰত, বেচিত(বিবৰ্তিত) বাওঁহাতলৈ উৰ্দ্ধ
আক পাৰ্শ্বত ৰাখি তাৰ পিছত অপব্লিঙ্ক ভঙ্গীত হাত দুখন বিবৰ্তিত কৰা কাৰ্য্য ।

৮৩। ব্লিঙ্কিং হস্তপাদং তু তস্যৈৱাক্ষেপনং পুনঃ ।
যত্র তৎ কৰণং জ্ঞেয়ং ব্লিঙ্কিষ্টাক্ষিপ্তকং দ্বিজাঃ ॥

ব্লিঙ্কিষ্টাক্ষিপ্তকম - হাত দুখন আক ভবিদুখন প্ৰথমতে উৎক্ষিপ্ত, তাৰপিছত
অধোভাৱে স্থাপন কৰা কাৰ্য্য ।

৮৪। স্বস্তিকৌ চৰণৌ কৃত্বা কবিহস্তং চ দক্ষিণম্ ।
ৱক্ষঃস্থানে তথা ৰামমৰ্ধস্বস্তিকমাদিশেৎ ॥

অৰ্দ্ধস্বস্তিক - ভবি দুখন স্বস্তিকাকাৰ, সোঁহাতখন হাতীৰ শূৰৰ ভঙ্গীত আক বাওঁ
হাতখন বুকুত স্থাপন কৰা কাৰ্য্য ।

৮৫। ব্যাবৃণপৰিবৃত্তু স এৱ তু কৰো যদা ।
অক্ষিতো নাসিকাগ্ৰে তু তদক্ষিতমুদাহৃতম্ ॥

অক্ষিত - অৰ্দ্ধস্বস্তিকৰ কবিহস্ত পৰ্য্যায় মতে ব্যাৱৰ্ত্তিত আক পৰিবৰ্ত্তিত সঞ্চালন
আক শেষত নাসাগ্ৰত কুক্ষিত কৰা কাৰ্য্য ।

৮৬। কুক্ষিতং পাদমুৎক্ষিপ্য ত্ৰ্যম্ৰমূৰং নিৱৰ্তয়েৎ ।
কটিজানু - নিবৃত্তৌ চ ভুজঙ্গত্ৰাসিতং ভৱেৎ ॥

ভুজঙ্গত্ৰাসিত - কুক্ষিত ভবি দুখন উৎক্ষিপ্ত, উৰ্দ্ধৰ বক্ৰভাৱে নিবৰ্ত্তন গতি, কঁকাল
আক জানু একে গতিত ৰখা কাৰ্য্য ।

৮৭। কুক্ষিতং পাদমুৎক্ষিপ্য জানু হস্তং সমং ন্যসেৎ ।
প্ৰয়োগৱৰণৌ হস্তাবূৰ্ধজানু প্ৰকীৰ্তিতম্ ॥

উৰ্দ্ধজানু - কুক্ষিত ভবি এখন উৎক্ষেপন কৰি, জানুটো হাতৰ সমসূত্ৰত (ওপৰলৈ)
স্থাপন কৰি দুইখন হাতৰ নৃত্যৰ লগত সজ্জতি ৰখা কাৰ্য্য ।

৮৮। কৰণং বৃদ্ধিকং কৃত্বা কৰং পাৰ্শ্বে নিকুঞ্জয়েৎ ।
নাসাগ্ৰে দক্ষিণং চৈৱ জ্ঞেয়ং তদ্ধি নিকুক্ষিতম্ ॥

নিকুক্ষিত - বৃদ্ধিক কৰণৰ দৰে ভবিৰ গতি, হাত দুখন পাৰ্শ্বস্থানত নিকুক্ষিত, আক
দক্ষিণ হাতখনৰ নাসাগ্ৰত স্থাপন ।

৮৯। ৰামদক্ষিণপাদাত্যাং ঘূৰ্ণমানোপসৰ্গণেঃ ।
উদ্বেষ্টিতাপৰিচ্ছৈচ্চ হস্তৈৰ্মতদ্ব্যুদাহতম্ ॥

মতঙ্গি - দুই ভৰি পিছকালে নিক্ষিপ্ত হোৱাৰ সময়ত ঘূৰ্ণায়মান ঘূৰ্ণিত গতি,
উদ্বেষ্টিত আৰু অপবিদ্ধ গতিত হস্তসঞ্চালন কৰা কাৰ্য্য ।

৯০। স্খলিতাপসূতো পাদৌ ৰামহস্তঃ বেচিভঃ ।
সৰ্য্যহস্তঃ কটিস্থঃ স্যাদৰ্ধমতল্লিমাदिशेत् ॥

অৰ্দ্ধমতল্লি - স্খলিত কৰণৰ অবস্থানৰ পৰা পদব্ধয় আকৃষ্ট(সঙ্কোচন) বাওঁহাতখন
প্ৰসাৰিত, শেষত কঁকালত স্থাপন ।

৯১। বেচিভো দক্ষিণো হস্তঃ পাদঃ সৰ্য্যো নিকুণ্ঠিতঃ ।
দোলা চৈব তৰেদ্বামন্ত্ৰেচিচিনিকুণ্ঠিতম্ ॥

বেচিভানিকুণ্ঠিত - দক্ষিণহাত বেচিভ, বাওঁহাত উদ্যত আৰু বাওঁহাত দোলাকাৰ
কৰা কাৰ্য্য ।

৯২। কাৰ্থৌ নাভিতটে হস্তৌ প্ৰাণ্ডমুখৌ কটকামুখৌ ।
সূচীৰিদ্ধাৱপক্ৰাংস্তৌ পাদৌ পাদাপৰিদ্ধকে ॥

পাদাপৰিদ্ধক - কটকামুখাকাৰ (বলয়) হাত দুখন ওপৰমুৱাকৈ নাভিত স্থাপন,
ভৰিদুখন প্ৰথমে সূচী আৰু পিছত অপক্ৰান্তচাৰীকৰণ ।

৯৩। অপৰিচ্ছো তৰেদ্ব্যন্তঃ সূচীপাদন্তথৈব চ ।
তথা ত্ৰিকং ৰিবৃণ্ডং চ বলিতং নাম তন্ত্ৰৱেৎ ॥

বলিত - হাত দুখন অপৰিদ্ধ, ভৰি দুখন সূচীচাৰীত স্থাপন, মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ
ঘূৰ্ণিত ।

৯৪। বৰ্তিভো ঘূৰ্ণিতঃ সৰ্য্যো হস্তৌৰামন্ত্ৰ দোলিতঃ ।
স্বস্তিকাপসূতঃ পাদঃ কৰণং ঘূৰ্ণিতং তু তৎ ॥

ঘূৰ্ণিত - দক্ষিণহাত বৰ্তিভ আৰু ঘূৰ্ণিত, বাওঁহাত দোলাকাৰ আৰু ভৰি
স্বস্তিকাবস্থাকৈ অপসূত ।

৯৫। কৰিহস্তো ভৱেদ্বামো দক্ষিণচ্চ ৰিৱৰ্তিতঃ ।
বহুশঃ কুণ্ঠিতঃ পাদৌ জ্জৈয়ং তল্ললিতং বুধেঃ ॥

ললিত - বাওঁহাত হাতীৰ শূৰৰ দৰে, সোঁহাত পুনৰ অপবৰ্তিত (এফালে ঘূৰোৱা),
ভৰিদুখন ওপৰলৈ আৰু তললৈ উঠোৱা নমোৱা কৰা ।

৯৬। উৰ্ধ্বজানুং ব্ৰিখায়্যাত্ৰ তস্যোগবি লতাং ন্যসেৎ ।
দণ্ডপক্ষং তু তৎ প্রোক্তং কৰণং নৃজৱেদিতিঃ ॥

দণ্ডপক্ষ - ওপৰলৈ জানু দুটা কৰি তাত লতাৰ আকাৰে হাত দুটা স্থাপন ।

৯৭। ভুজঙ্গত্ৰাসিতং কৃত্বা যথোভাৱপি বেচিভৌ ।
ৰামপাৰ্শ্বস্থিভৌ হস্তৌ ভুজঙ্গস্তৰ্বেচিভৌ ॥

ভুজঙ্গস্তৰ্বেচিভৌ - ভৰিদুখন ভুজঙ্গত্ৰাসিত, হাত দুখন বেচিত আৰু বামপাৰ্শ্বস্থিত ।

৯৮। ত্ৰিকং সুৱলিতং কৃত্বা লতাবেচিভকৌ কৰৌ ।
নৃপুৰং চ তথা পাদংকৰণে নৃপুৰে ন্যসেৎ ॥

নৃপুৰ - মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ সুন্দৰভাবে ঘূৰ্ণিত, হাত দুখন যথাক্ৰমে লতা আৰু বেচিত আকাৰ আৰু ভৰিদুখন নৃপুৰযুক্ত ।

৯৯। বেচিভৌ হস্তপাদৌ চ কটিশীৰৌ চ বেচিভৌ ।
বৈশাখস্থানকেনৈতং ভৱেবৈশাখবেচিভৌ ॥

বৈশাখবেচিভৌ - হাত দুখন আৰু ভৰি দুখন বেচিত, কটি আৰু শীৰা বেচিত, সমস্ত দেহ বৈশাখস্থানৰ (সহায়হীন) অবস্থাত স্থিত ।

১০০। আক্ষিপ্তঃ স্বস্তিকঃ পাদঃ কৰৌ চোদ্বৈষ্টিভৌ তথা ।
ত্ৰিকস্য ৱলনাক্ষৈৱ জ্যেষ্ণং ভ্ৰমৰকং তু তৎ ॥

ভ্ৰমৰক - আক্ষিপ্তচাৰী স্বস্তিকাকাৰ পদযুগল, হাত দুখনত উদ্বৈষ্টিত গতি, মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ ঘূৰ্ণিত ।

১০১। অক্ষিতঃ স্যাৎ কৰৌ ৰামঃ সৰ্য্যচ্চতুৰ ত্ৰয় চ ।
দক্ষিণঃ কুণ্ঠিতঃ পাদঃ চতুৰং তৎ প্রকীৰ্ত্তিতম্ ॥

চতুৰ - বাওঁহাতত অক্ষিত আকাৰ, সোঁহাতত চতুৰভঙ্গী, সোঁভৰি কুণ্ঠিত আকাৰ ।

১০২। ভুজঙ্গত্ৰাসিতঃ পাদৌ বেচিভৌ দক্ষিণঃ কৰঃ ।
লতাখ্য কৰৌ ৰামো ভুজঙ্গাক্ষিতকং ভৱেৎ ॥

ভুজঙ্গাক্ষিত - ভৰি দুখন ভুজঙ্গত্ৰাসিত, দক্ষিণহাত বেচিত আৰু বাওঁহাতত লতাভঙ্গী ।

১০৩। ৱিক্ষিপ্তং হস্তপাদং তু সমস্তাদ্ যত্র দণ্ডৱৎ ।
বেচ্যভে তদ্ধি কৰণং জ্যেষ্ণং দণ্ডকবেচিভৌ ॥

দন্তকবেচিত - দন্তৰ দৰে হাত ভৰি অৰাখে চাবিওদিশে নিষ্কিষ্ট, শেষত
হাতভৰিব বেচিতকৰণ ।

১০৪। বৃক্ষিকং কৰণং কৃত্বা দ্বাবণ্যখ নিকুট্টিতৌ ।
বিধাতব্রৌ কবৌ তদ্বি জ্ঞেয়ং বৃক্ষিককুট্টিতম্ ॥

বৃক্ষিককুট্টিত - প্ৰথমে বৃক্ষিককৰণ, পিছত হাত দুখনত নিকুট্টিত গতি ।

১০৫। সূচীং কৃত্বাপব্ধিচ্ছং চ দক্ষিণং চৰণং ন্যয়েৎ ।
বেচিতা চ কটিৰ্বদ্র কটিভ্ৰান্তং তদুচ্যতে ॥

কটিভ্ৰান্ত - সূচীকৰণ, দক্ষিণহাতত অলপব্ধি ভঙ্গী আৰু কঁকালটো ঘূৰ্ণিত ।

১০৬। অক্ষিতঃ পৃষ্ঠতঃ পাদঃ কুক্ষিতোৰ্ধ্ব উলাঙ্গুলিঃ ।
লতাখ্যন্ত কবৌ ব্ৰাহ্মসত্ত্বতাবৃক্ষিকং ভৱেৎ ॥

লতাবৃক্ষিক - এটা ভৰি অক্ষিত আৰু পিছকালে (পশ্চাৎমুখ হৈ থকা) বাওঁহাত
লতাৰ আকাৰত, কবতল আৰু আঙুলি কুক্ষিত উৰ্দ্ধমুখী ।

১০৭। অলপমঃ কটীদেশে ছিন্না পৰ্য্যায়শঃ কটী ।
বৈশাখস্থানকেনেহ তদ্বিমং কৰণং ভৱেৎ ॥

ছিন্ন - ছিন্নাকাৰ কঁকালত অলপসহস্ৰ স্থাপিত, দেহ বৈশাখস্থানত অবস্থিত ।

১০৮। বৃক্ষিকং চৰণং কৃত্বা স্বস্তিকৌ চ কবাবুভৌ ।
বেচিতাপসূতৌ চৈব কাৰ্যং বৃক্ষিকবেচিতম্ ॥

বৃক্ষিকবেচিত - বৃক্ষিককৰণ, স্বস্তিকাকাৰ হাত দুখন ক্ৰমে বেচিত হব আৰু
বিপ্ৰকীৰ্ণ ভঙ্গীত অৱস্থিত হব ।

১০৯। বাহুশীৰ্ষাক্ৰিতৌ হন্তৌ পাদঃ পৃষ্ঠাক্ৰিস্তস্তথা ।
দূৰসন্নতপৃষ্ঠং চ বৃক্ষিকং তৎপ্ৰকীৰ্ত্তিতম্ ॥

বৃক্ষিক - কুক্ষিত হাতদুখন স্বক্ৰম গুণবত স্থাপন, এটা কুক্ষিত পদ পশ্চাৎমুখ ।

১১০। আলীঢ়ং স্থানকং যত্র কবৌ ব্ৰহ্মসি বেচিতৌ ।
উৰ্দ্ধাবোব্ৰিপ্রকীৰ্ণৌ চ ব্যসিতং তদ্বিদুৰ্দ্ধাঃ ॥

ব্যংসিত - আলীঢ় স্থান, হাতদুখন বেচিত আৰু বুকুত স্থাপন, শেষত বিপ্ৰকীৰ্ণ
ভঙ্গীৰে উৰ্দ্ধ আৰু অধোগতি ।

১১১। হন্তৌ তু স্বস্তিকৌ পার্শ্বে তথা পাদৌ নিকুট্ৰিতঃ ।
যত্র তৎ কৰণং জ্জৈয়ং বুধৈঃ পার্শ্বনিকুট্ৰকম্ ॥

পার্শ্বনিকুট্ৰক - স্বস্তিকাকাৰে হাত দুখন এক পার্শ্বত স্থাপিত ভবি দুখন নিকুট্ৰিত ।

১১২। বৃশ্চিকং চৰণং কৃত্বা পাদস্যান্ধুষ্ঠকেন তু ।
ললাটে তিলকং কুৰ্য্যান্ধুলাটিলকং চ তৎ ॥

ললাটিলক - বৃশ্চিক কৰণৰ অন্তত এটা বুঢ়া আঙুলিৰে কঁপালত তিলক অঙ্কিত ।

১১৩। পৃষ্ঠতঃ কুক্ষিতং কুৰ্যাদতিক্রান্তং সমন্ততঃ ।
আক্ষিণ্ডৌ চ কৰৌ কাৰ্যৌ ক্রান্তকে কৰণে দ্বিজাঃ ॥

ক্রান্তক - এটা ভবি সিঠিফালে কুক্ষিত কৰিব ভাবপিছত অতিক্রান্তকৰণ শেষত হাতদুখন তললৈ পেলাই থোৱা কাৰ্য্য ।

১১৪। আদ্যঃ পাদোহক্ষিতঃ কাৰ্য্যঃ সৰ্য্যহস্তশ্চ কুক্ষিতঃ ।
উজানো ৰামপাৰ্শ্বশ্চ তৎকুক্ষিতমুদাহৃতম্ ॥

কুক্ষিত - এটা ভবি অক্ষিত, কবতল উৰ্দ্ধমুখী হব, বাওঁহাত বাওঁপাৰ্শ্বত বব ।

১১৫। প্ৰলম্বিতাভ্যাং বাহুভ্যাং যদ্ গাত্ৰেণানতেন চ ।
অভ্যন্তৰাপৰিদ্ধঃ স্যাৎ তজ্জ্জৈয়ং চক্ৰমণ্ডলম্ ॥

চক্ৰমণ্ডল - কুক্ষিত আৰু সৰলভাৱে লম্বমান বাহুদুটাৰ মধ্যবৰ্ত্তীস্থানত থকা দেহৰ অভ্যন্তৰ অগবিদ্ধ কৰণীয় ।

১১৬। স্বস্তিকাপসুতো পাদাৱপৰিদ্ধক্ৰমৌ যদা ।
উৰোমণ্ডলিকো হস্ত উৰোমণ্ডলকং তু তৎ ॥

উৰোমণ্ডল - ভবিদুখন স্বস্তিক অবস্থাৰ পৰা আকৃষ্ট আৰু অগবিদ্ধ ক্ৰমত প্ৰযুক্ত আৰু হাতদুখনত উৰোমণ্ডল ভঙ্গী ।

১১৭। আক্ষিপ্তহস্তপাদং চ ক্ৰিয়তে যত্র ৰেগতঃ ।
আক্ষিপ্তং কৰণং নাম তদ্বিজৈয়ং দ্বিজৰ্যভাঃ ॥

আক্ষিপ্ত - ইয়াত হাতভবি দ্ৰুতগতিত যতে ততে নিক্ষিপ্ত হয় ।

১১৮। উৰ্ধ্বাঙ্গুলিতলঃ পাদঃ পার্শ্বেনোৰ্ধ্বং প্ৰসাৰিতঃ ।
প্ৰকুৰ্যাদক্ষিততলৌ হন্তৌ তলস্থিলাসিতে ॥

ভলবিলাসিত - উৰ্দ্ধমুখ আঙুলি আৰু ভবিডলুৱা লগলগাই, একালে ওপৰলৈ য়েলা
আৰু হাতৰ ভলুৱা কুক্ষিতকৰণ ।

১১৯। পৃষ্ঠতঃ প্ৰসূতঃ পাদো যৌ তানার্বৰ্ষমেষ চ ।
উস্মৈৰানুগতো হস্তঃ পুৰতদুৰ্গলং তু তৎ ॥

অৰ্গল - ভবিদুখন পিছফালে মেলি আঁঠে তাল ব্যৱহাৰ কৰি হাতদুখন সেইফালে
আগবঢ়াই নিয়া ।

১২০। দ্বিক্ষিপ্তং হস্তপাদং তু পৃষ্ঠতঃ পাৰ্শ্বতোহথবা ।
একমার্গগতং যত্র তদ্বিক্ষিপ্তমুদাহৃতম্ ॥

বিক্ষিপ্ত - হাতভবি একেভাবে পাৰ্শ্ব আৰু পিছফালে বিক্ষেপ ।

১২১। প্ৰসাৰ্য কুক্ষিতং পাদং পুনৰাবৰ্ত্তয়েদ দ্ৰুতম্ ।
প্ৰয়োগৰশসৌ হন্তৌ তদাবৃত্তমুদাহৃতম্ ॥

আবৰ্ত - কুক্ষিত ভবিদুখন সমুখত বাধি, নৃত্যোপযোগী হাতদুখন দ্ৰুতসঞ্চালন ।

১২২। কুক্ষিতং পাদযুৎক্ষিপ্য পাৰ্শ্বং তু দোলয়েৎ ।
প্ৰয়োগৰশসৌ হন্তৌ দোলাপাদং প্ৰকীৰ্তিতম্ ॥

দোলাপাদ - কুক্ষিত ভবিদুখন উৎক্ষিপ্ত আৰু হাতদুখন নৃত্যৰ উপযোগী কৰি,
এফালৰ পৰা আনফালে আন্দোলিত ।

১২৩। আক্ষিপ্তং হস্তপাদং চ ত্ৰিকং চৈব বিবৰ্তিতম্ ।
বেচিভৌ চ তথা হন্তৌ বিবৃতে কৰণে দ্বিজাঃ ॥

বিবৃত - প্ৰথমে হাতভবি আক্ষিপ্ত, মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ ঘূৰ্ণিত আৰু হাতদুখন
বেচিত ।

১২৪। সূচীৰিক্ষং দ্বিধায়াথ ত্ৰিকং তু বিনিবৰ্ত্তয়েৎ ।
কৰৌ তু বেচিভৌ কাৰ্যৌ বিনিবৃতে দ্বিজোক্তমাঃ ॥

বিনিবৃত্ত - সূচীকৰণ কৰি মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ ঘূৰ্ণিত আৰু হাতদুখন বেচিত ।

১২৫। পাৰ্শ্বক্ৰান্তক্ৰমং কৃত্বা পুৰতাদথ পাতয়েৎ ।
প্ৰয়োগৰশসৌ হন্তৌ পাৰ্শ্বক্ৰান্তমুদাহৃতম্ ॥

পাৰ্শ্বক্ৰান্ত - পাৰ্শ্বক্ৰান্ত ক্ৰম অনুসৰি, হাতদুখন সমুখলৈ বিক্ষেপ কৰি, নৃত্যৰ
উপযোগীকৈ সঞ্চালন ।

১২৬। পৃষ্ঠভঃ কুক্ষিতৌ পাদৌ বক্ষশ্চৈব সমুন্নতম্ ।
ভিলকে চ কবঃ স্বাপ্যন্তসিন্তুজিতমুচ্যতে ॥

নিস্তুজিত - এটা ভবি পিছকালে কুক্ষিত, বক্ষ উন্নত, হাত এখন ভিলকত স্বাপন ।

১২৭। পৃষ্ঠতো বলিতং পাদং শিবোসৃষ্টিং প্রসাৰয়েৎ ।
হন্তৌ চ মণ্ডলবিহ্নৌ বিদ্যাদ্ভ্রান্তং তদুচ্যতে ॥

বিদ্যাদ্ভ্রান্ত - ভবিসিদ্ধকালে ঘৃণিত, মণ্ডলবিহ্ন আকাৰেৰে হাতদুখন মূৰৰ সমীপলৈকে প্রসাৰিত হ'ব ।

১২৮। অতিক্রান্তক্রমং কৃত্বা পুৰস্তাৎ সংপ্রসাৰয়েৎ ।
প্রয়োগবশগৌ হন্তৌ অতিক্রান্তে প্রকীৰ্তিতৌ ॥

অতিক্রান্ত - অতিক্রান্ত ক্রমানুযায়ী নৃত্যৰ উপযোগী কৰি, হাতদুখন আগলৈ মেলা ।

১২৯। আক্ষিপ্তং হস্তপাদং চ ত্ৰিকং চৈব বিবৰ্তিতম্ ।
পুনশ্চ বেচয়েদ্ধস্তং বিবৰ্তিতকমেব তৎ ॥

বিবৰ্তিতক - হাতভবি আক্ষিপ্ত, মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ ঘৃণিত, পুনৰ হাতদুখন বেচিত ।

১৩০। কৰ্ণেক্ষিতঃ কৰৌ স্বামৌ লতাহস্তস্ত দক্ষিণঃ ।
দোলাপাদন্তদা চৈব গজক্ৰীড়িতকং ভবেৎ ॥

গজক্ৰীড়িত - বাওঁহাত কুক্ষিত আৰু বাওঁকাণৰ ওচৰলৈ অনা, দক্ষিণ হাত লতাৰ আকৃতিত আৰু ভবিদুখন দোলাপাদ ভঙ্গীত ।

১৩১। দ্রুতমুৎক্ষিপ্য চৰণং পুৰস্তাদধ পাতয়েৎ ।
তলসংস্ফোটিতৌ হন্তৌ তলসংস্ফোটিতে স্মৃতৌ ॥

তলসংস্ফোটিত - এটা ভবি দ্রুতগতিত উৎক্ষেপ কৰি সমুখলৈ প্রসাৰিত হ'ব আৰু হাতদুখনত তলসংস্ফোট ভঙ্গী ।

১৩২। পৃষ্ঠপ্রসাৰিতঃ পাদঃ লতাবেচিতকৌ কৰৌ ।
সমুন্নতমুৰশ্চৈব গকড়স্থতকে ভবেৎ ॥

গকড়স্থতক - ভবিদুখন পিছকালে প্রসাৰিত, হাতদুখন যথাক্রমে লতাৰদৰে বেচিত আকাৰৰ আৰু বক্ষস্থল উন্নত ।

১৩৩। সূচীপাদোন্নতং পার্শ্বং একো বক্ষঃস্থিতঃ কবঃ ।
দ্বিতীয়শ্চাক্ষিতো গণ্ডে গণ্ডসূচি উদ্যুচ্যতে ॥

গণ্ডসূচী - পদদ্বয়সূচী, (আগটো জোড়া) পার্শ্ব উন্নত, এটা হাত বুকুত আৰু
আনটো হাত অন্নতভাৱে গালত স্পৰ্শ কৰিব ।

১৩৪। উৰ্দ্ধবৰেষ্টিতো হস্তৌ সূচীপাদৌ ব্ৰহ্মতিভ্যঃ ।
পৰিবৃত্তাক্ষৈৰ পৰিবৃত্তং তদ্যুচ্যতে ॥

পৰিবৃত্ত - হাতদুখন অববেষ্টিত (সোৱটমাৰি) ভঙ্গীৰে ওপৰলৈ তুলি, ভবিদুখন
সূচীভঙ্গীত আৰু মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ ঘূৰ্ণিতকৰণ ।

১৩৫। একঃ সমস্থিতঃ পাদ উৰ্দ্ধপাৰ্শ্বে স্থিতোহপবঃ ।
মুষ্টিহস্তস্ত বক্ষঃস্থঃ পার্শ্বজানু তদ্যুচ্যতে ॥

পাৰ্শ্বজানু - এটাভবি সমঅবস্থাত, দ্বিতীয় ভবি উৰ্দ্ধপাৰ্শ্বত আৰু হাত মুঠিমাৰি বুকুৰ
ওপৰত স্থাপন ।

১৩৬। পৃষ্ঠপ্রসাৰিতঃ পাদঃ কিচ্ছিদক্ষিতজানুকঃ ।
যত্র প্রসাৰিতৌ বাহু তৎস্যাৎ গৃহ্ণাবলীনকম্ ॥

গৃহ্ণাবলীনক - এটা ভবি পিছকালে প্রসাৰিত আৰু এটা আঁঠু ঈষৎ কুঞ্চিত, বাহু
দুটা প্রসাৰিত ।

১৩৭। উৎপত্য চৰণৌ কাৰ্য্যব্রহ্মতঃ স্বস্তিকস্থিতৌ ।
সন্নতৌ চ তথা হস্তৌ সন্নতং তদুদাহৃতম্ ॥

সন্নত - জাগ এটা মৰাব দৰে ভবি দুখন ভাঙি স্বস্তিকাকাৰে সমুখৰ কালে
প্রসাৰিত আৰু হাতদুখন সন্নত (ওলম্বি থকা) ভঙ্গীত ।

১৩৮। কুক্ষিতং পাদমুৎক্ষিপ্য কূৰ্যাদব্রহ্মতং ভূমি ।
প্রয়োগব্রহ্মসৌ হস্তৌ সা সূচী পৰিকীৰ্তিতা ॥

সূচী - এটা কুক্ষিত পদ উৎক্ষিপ্ত (ওপৰলৈ ভাঙি) পিছত সমুখৰ মাটিত ৰাখিব
আৰু হাতদুখন অনুষ্ঠানৰ সৈতে সঙ্গতিপূৰ্ণ হ'ব ।

১৩৯। অলপন্নঃ শিবোদ্যোনে সূচীপাদস্ত দক্ষিণঃ ।
যত্র উৎ কবণং জ্যৈষ্ঠমৰ্ধসূচীতি নামভ্যঃ ॥

অৰ্দ্ধসূচী - পদমুদ্রাকৃতি হাত খন যুৰুত স্থাপন কৰি, দক্ষিণভবি সূচীভঙ্গীত ৰখা ।

১৪০। পাদসূচ্যা যদা পাদৌ দ্বিতীয়স্তু প্রসীজ্যতে ।
কটিবন্ধঃস্থিতৌ হস্তৌ সূচীবিদ্ধং তদুচ্যতে ॥

সূচীবিদ্ধ - সূচীভঙ্গীৰ এটা ভৰি আনটো ভৰিৰ ওপৰত স্থাপন, হাতদুখন যথাক্রমে
কঁকাল আৰু বুকুৰ ওপৰত স্থাপন ।

১৪১। কৃত্তোকবলিতং পাদমপক্ৰান্তক্ৰমং ন্যসেৎ ।
প্রয়োগবৰণৌ হস্তাবগক্ৰান্তং তদুচ্যতে ॥

অপক্ৰান্ত - বলিতোক ভঙ্গীৰ পিছত অপক্ৰান্ত ভঙ্গীত, হাতদুখন অনুষ্ঠানৰ সৈতে
সজ্জতি বাধি সন্ধানন কৰা ।

১৪২। বশ্চিকং কৰণং কৃত্তা বেচিতৌ চ তথাকবৌ ।
তথা ত্ৰিকং দ্বিবৃত্তং চ ময়ূৰনলিতং ভৱেৎ ॥

ময়ূৰনলিত - বশ্চিককৰণৰ অন্তত হাতদুখন বেচিত ভঙ্গী আৰু মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ
ঘূৰ্ণিত ।

১৪৩। অক্ষিতাপসূতৌ পাদৌ শিবশ্চ পৰিৱাহিতম্ ।
বেচিতৌ চ কবৌ যত্র তৎ সৰ্পিতমুদাহৃতম্ ॥

সৰ্পিত - অক্ষিত অবস্থাৰ পৰা ভৰিদুখন অপসাৰণ, মূৰ পৰিৱাহিত ভঙ্গীত,
হাতদুখন বেচিত ভঙ্গীত ।

১৪৪। নুপুৰং চৰং কৃত্তা দণ্ডপাদং প্রসাৰয়েৎ ।
ক্ষিপ্ৰবিদ্ধং কৰং চৈব দণ্ডপাদং তদুচ্যতে ॥

দণ্ডপাদ - নুপুৰভঙ্গীৰ পিছত দণ্ডপাদভঙ্গী আৰু আবিদ্ধ হস্ত প্রদৰ্শন ।

১৪৫। অতিক্ৰান্তং ক্ৰমং কৃত্তা সমুৎপ্লুতানিৰ্ৰতয়েৎ ।
জজ্ঞাক্ষিতোপবিক্ৰিশ্ণা তদ্বিদ্যাঙ্কবিপ্লুতম্ ॥

হবিপ্লুত - অতিক্ৰান্ত ভঙ্গীৰ পিছত জ্ঞাপ এটা মাৰি বিৰতি, তাৰপিছত জজ্ঞা এটা
কুক্ষিতকৰণ আৰু উৎক্ষেপন ।

১৪৬। দোলাপাদক্ৰমং কৃত্তা সমুৎপ্লুত্যা নিপাতয়েৎ ।
পৰিবৃত্ত ত্ৰিকং চ তৎ প্রেথোলিতকমুচ্যতে ॥

প্ৰেথোলিতক - দোলাপাদভঙ্গীৰ অন্তত লক্ষদান আৰু মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ
ভৰভঙ্গীত ঘূৰাই বিৰতিলাভ ।

১৪৭। ভুজাবুধ্বিনিশ্চিন্তো হন্তো চাতিমুখানুদী ।
বদ্ধা চাবী তথা চৈব নিত্যে কবণে ভব্বেৎ ॥

নিতম্ব - প্রথমে বাহুদুটা উৎক্ষেপন, হাতৰ অঙ্গুলি উৰ্দ্ধমুখ আৰু বদ্ধাচাবী ।

১৪৮। দোলাপাদক্রমং কৃত্বা হন্তো ভদনুগাবুতো ।
বেচিভৌ ঘূৰ্ণিতৌ হ্যপি স্খলিতং কবণং ভব্বেৎ ॥

স্খলিত - দোলাপাদভঙ্গীৰ পিছত বেচিভ হাতদুখন তাৰ সৈতে সঙ্গতি ৰাখি ঘূৰিব ।

১৪৯। ৰামো ব্রহ্মস্থিতো হস্তঃ প্রোক্ষেপিতভলোহপবঃ ।
অক্ৰিষ্টচক্ৰচৈব প্রযোজ্যঃ কবিহন্তকে ॥

কবিহন্ত - বাওঁহাত বুকুত ৰাখি সোঁহাতৰ তলুৱা প্রোক্ষেপিত ভল, ভবিদুখন অক্ৰিষ্ট, ভবিদুখন সংসৰ্গিত ভল ।

১৫০। একন্তু বেচিভৌ হন্তো লতাখ্যচ্চ তথাপবঃ ।
সংসৰ্গিতভলৌ পাদৌ প্রসৰ্গিতকষেৰ ভব্বেৎ ॥

প্রসৰ্গিতক - এখন হাত বেচিভ, ইখন লতাৰূপি আৰু ভবিদুখন সংসৰ্গিত ভল ।

১৫১। অনাতকং পুৰঃ কৃত্বা দ্বিতীয়ক্ৰ দ্রুতক্রময় ।
হন্তো পাদানুগৌ চাপি সিংহক্ৰীড়িতে স্ফূটৌ ॥

সিংহক্ৰীড়িত - অনাতা কবণৰ অন্তত দ্রুতগতিত চলন আৰু হাতদুখন ভবিদুখনৰ অনুগামী ।

১৫২। পৃষ্ঠপ্রসৰ্গিতঃ পাদঃ কুক্ষিতাবৰ্তিতৌ কবৌ ।
পুৰস্তথৈব কৰ্ত্তব্যৌ সিংহাকৰ্ষিতকে দ্বিজাঃ ॥

সিংহাকৰ্ষিত - এটা ভবি পিছলৈ প্ৰসাৰিত, হাতদুখন কুক্ষিত, সমুখৰ কালে ঘূৰ্ণিত আৰু পুনৰবাব কুক্ষিত ।

১৫৩। আক্ৰিষ্টহস্তমাক্ৰিষ্টপাদমাক্ৰিষ্টদেহকম্ ।
উদ্ধৃগাৱমিত্যেতদুদ্ধৃগং কবণং স্ফূটম্ ॥

উদ্ধৃ - হাত ভবি আৰু সঙ্গত শৰীৰ আক্ৰিষ্ট পিছত উদ্ধৃচাবী ।

১৫৪। আক্ৰিষ্টকবণঃ কাৰ্য্যো হন্তো ঔস্বেৰ চানুগৌ ।
জানভং চ তথা গাত্রং তথোপসৃতকং স্ফূটম্ ॥

উপসৃতক - আক্ষিপ্ৰাচৰণ আৰু হাতদুখন সেই কাৰ্যৰ সৈতে সজ্জিপূৰ্ণ, দেহ
আনত ।

১৫৫। দোলাপাদক্ৰমং কৃত্বা তলসংঘট্ৰিতৌ কৰৌ ।
ৰেচয়েচ্চ কৰং বামং তলসংঘট্ৰিতে তথা ॥

তলসংঘট্ৰিত - দোলাপাদ ক্ৰমমতে হাতদুখনৰ তলুৱা একত্ৰীকৰণ, বাওঁহাত
ৰেচিত ।

১৫৬। একো বক্ষঃস্থিতো হস্তৌ দ্বিতীয়শ্চ প্ৰলম্বিতঃ ।
লতাগ্ৰসংস্থিতঃ পাদৌ জনিতে কৰণে ভৱেৎ ॥

জনিত - এটা হাত বুকুৰ ওপৰত স্থাপন, আনটো লম্বমান, লতাগ্ৰসংস্থিত ভৰি ।

১৫৭। জনিতং কৰণং কৃত্বা হস্তৌ চাতিমুখাঙ্গুলী ।
শনৈৰ্নিপাতিতৌ চৈৱ জ্যেয়ং তদবহিৰ্বকম্ ॥

অবহিৰ্বক - জনিত কৰণৰ পিছত প্ৰসাৰিত আঙুলিৰে সৈতে হাতদুখন আক্ষিপ্ৰ,
শেষত লাহে লাহে অধোগতি ।

১৫৮। কৰৌ বক্ষঃস্থিতৌ কাৰ্য্যাবুৰৌ নিৰ্ভুগ্নমেষ চ ।
মণ্ডলং স্থানকং চৈৱ নিৱেশং কৰণং তু তৎ ॥

নিবেশ - নিৰ্ভুগ্নবুকুত হাতদুখন বাখিব আৰু মণ্ডলস্থানত অবলম্বন ।

১৫৯। তলসঙ্কৰপাদাত্যামুৎপ্লুত্যা পতনং তু যৎ ।
সন্নতং বলিতং গাত্ৰমেলকাক্ৰীড়িতং তু তৎ ॥

এলকাক্ৰীড়িত - তলসঙ্কৰ পাদ অবস্থাবে আপমাৰি পুনৰ সাম্যাৱস্থাধাৰণ আৰু
মাটিত স্বাভাবিকভাবে অবস্থান ।

১৬০। কৰমাবৃত্তকৰণমুকপ্লেহক্ৰিতং ন্যসেৎ ।
জংগ্মাক্ৰিতা তথোদ্ধৃতা তদুৎকৃষ্টমুচ্যতে ॥

উকৃষ্ট - এটা হাত আবৃত্তাকাৰ কৰি পিছত কুক্ষিত আৰু উকত স্থাপিত, জংগ্মা
অক্ৰিত আৰু উদ্ধৃত ।

১৬১। কৰৌ প্ৰলম্বিতৌ কাৰ্যৌ শিবশ্চ পৰিৱাহিতম্ ।
পাদৌ চ ৱলিতাৱিদ্ধৌ মদম্ৰলিতকে দ্বিজাঃ ॥

মদম্ৰলিতক - হাতদুখন লম্বমান, মূৰ পৰিৱাহিত ভঙ্গীত, আৱিদ্ধাচৰণত ভৰি দুখন
ঘূৰ্ণিত অবস্থাত ।

১৬২। গুৰঃ প্ৰসাৰিতঃ পাদঃ কুক্ষিতো গমনোমুখঃ ।
কৰৌ চ বেচিতে যত্ৰ বিষ্ণুক্ৰান্তিং তদুচ্যতে ॥

বিষ্ণুক্ৰান্ত - ভ্ৰমণ কৰিব খোজা ভঙ্গীত এটা ভৰি আগলৈ প্ৰসাৰিত আৰু কুক্ষিত, হাতদুখন বেচিত ।

১৬৩। কৰমাবৰ্তিতং কৃষা উকপৃষ্ঠে নিকুঞ্জয়েৎ ।
উকশ্চৈব তদা বিহ্বঃ সদ্ভাস্তং কৰণং তু শব্দঃ ॥

সদ্ভাস্ত - আৱৰ্তিত গতিত এটা হাত আৱিহ্ব আৰু উকত স্থাপিত ।

১৬৪। অপবিহ্বঃ কৰঃ সূচ্যা পাদশ্চৈব নিকুট্ৰিতঃ ।
ব্ৰহ্মহৃচ্চ কৰৌ হ্যমো বিহ্বস্তে কৰণে ভৱেৎ ॥

বিহ্বস্ত - এটা হাত অপবিহ্ব, সূচীভঙ্গী, ভৰি নিকুট্ৰিত, বাওঁহাত বুকুত স্থাপন ।

১৬৫। পাদাবুদঘট্টিতৌ কাৰ্য্যৌ তলসংঘট্টিতৌ কৰৌ ।
নিতম্বপাৰ্শ্বে কৰ্ত্তৱ্যৌ বুধৈকদঘট্টিতৌ সদা ॥

উদঘট্ট - ভৰিদুখনৰ উদঘট্টিত ক্ৰিয়া, হাত দুখনৰ তল সংঘট্টিত ক্ৰিয়া শেষত
নিতম্বৰ উভয় পাৰ্শ্বত স্থাপন ।

১৬৬। প্ৰযুজ্যালাতকং পাদং হস্তৌ দ্বাৱপি বেচিতৌ ।
কুক্ষিতাৱক্ষিতৌচৈব বৃষভক্ৰীড়িতে স্বতৌ ॥

বৃষভক্ৰীড়িত - অলাত চৰণ পদ, হস্তদ্বয়বেচিত, শেষত কুক্ষিত আৰু অক্ষিত হব ।

১৬৭। বেচিতাৱাক্ষিতৌ হস্তৌ লোলিতং ৱৰ্তিতং শিৰঃ ।
উভয়োঃ পাৰ্শ্বয়োৰ্যত্ৰ জ্ঞেয়ং লোলিতকংবুধৈঃ ॥

লোলিত - উভয়পাৰ্শ্বতে হাতদুখন বেচিত আৰু অক্ষিত ; মূৰটো লোলিত আৰু
ৱৰ্তিত ।

১৬৮। স্বস্তিকাপসূতৌ পাদৌ তথা হস্তৌ চ বেচিতৌ ।
পৰিৱাহিতং শিৰশ্চৈব কুৰ্য্যাদ্ভাগাপসৰ্গিতে ॥

নাগাপসৰ্গিত - স্বস্তিক অবস্থাব পৰা ভৰি পিছলৈ অপসাৰণ, মূৰ পৰিৱাহিত আৰু
হাতদুখন বেচিত ।

১৬৯। নিষল্লাঙ্গস্তু চৰণং প্ৰসাৰ্ধ তলসঙ্কৰম্ ।
উদ্বাহিতমুৰাঃ কৃত্বা শকটাসং প্ৰযোজয়েৎ ॥

শকটাস্য - বিপ্রান্ত দেহেবে, ভলসকৰ গতিত আগলৈ যোৱা আৰু বুকুখন উদ্বাহিত ।

১৭০। উৰ্ধ্বাঙ্গুলিতলৌ পাদৌ ত্ৰিপতাকাৰ্ধমুখৌ ।
হন্তৌ শিৰঃ সন্নতং চ গজাৱতৰণং চ ভৎ ॥

গজাবতৰণ - ভবিদুখন উৰ্ধ্বমুখ, শিহুত আঙুলিৰে নিম্নমুখ, ত্ৰিপতাকা হাত আৰু মূৰ সন্নত ।

ঃ অজহাব ঃ

১৭১। অষ্টোত্তৰণতং হ্যেতৎ কৰণানাং ময়োদিতম্ ।
অভঃ পৰং প্ৰৱক্ষ্যামি হ্যজহাববিকল্পনম্ ॥

গুণবত ১০৮টা কৰণৰ কথা কোৱা হ'ল, এতিয়া বিভিন্ন অজহাবৰ বিষয়ে কোৱা হ'ব ।

১৭২-১৭৪। প্ৰসাৰোৎক্ৰিপ্য চ কৰৌ সম্পাদং প্ৰযোজয়েৎ ।
ব্যংসিতাপসৃতং সৰ্যমুৰ্ধং হন্তং প্ৰসাৰয়েৎ ॥
প্ৰত্যালীঢ়ং ততঃ কৃত্বা ভৈৰৱ চ নিকুট্টকম্ ।
উকম্বতং ততঃ কুৰ্ব্বাৎ আক্ৰিষ্টং শ্বস্তিকং ততঃ ।
নিতম্বং কবিশন্তং চ কটিচ্ছিন্নং ভৈৰৱ চ ।
হিৰহন্তো ভৱেদেষু তুজহাবো হবপ্ৰিয়ঃ ॥

অজহাব-হিৰহন্ত - বাহুদুটা প্ৰসাৰণ আৰু উৎক্ষেপন, সম্পাদস্থান, স্কন্ধৰ সমস্থলৰ পৰা বাওঁহাত গুণস্থলৈ মেলি তাৰশিহুত প্ৰত্যালীঢ় স্থান, তাৰশিহুত পৰ্যায়ক্ৰমে নিকুট্ৰিত, উকম্বত, আক্ৰিষ্ট, শ্বস্তিক নিতম্ব, কবিশন্ত, কটিচ্ছিন্ন কৰণ অনুষ্ঠেয় । এই অজহাব শিৱৰ প্ৰিয় ।

১৭৫-১৭৭। ভলপুশ্পাণৰিছে চ বৰ্তিতং সংপ্ৰসাৰয়েৎ ।
প্ৰত্যালীঢ়ং ততঃ কৃত্বা ভৈৰৱ চ নিকুট্টকম্ ॥
উকম্বতং তথাশ্বিন্তমুৰোমণ্ডলমেষ চ ।
নিতম্বং কবিশন্তং চ কটিচ্ছিন্নং ভৈৰৱ চ ॥
এব পৰ্যন্তকো নাম তুজহাবো হবোত্তমঃ ।

পৰ্যন্তক - ভলপুশ্পাণট, অণবিক, বৰ্তিত কৰণ কবি প্ৰত্যালীঢ় স্থান, নিকুট্টক, উকম্বত, আক্ৰিষ্ট, উৰোমণ্ডল, নিতম্ব, কবিশন্ত, কটিচ্ছিন্ন অনুষ্ঠেয় ।

১৭৮। অলপন্নসূচীং চ কৃত্বা শিক্ৰিশ্চমেষ চ ।
আবৰ্জিতঃ ততঃ কুৰ্ব্বাৎ চ নিকুট্টতম্ ॥

উকম্বতং তথাশিশুযুৰোমণ্ডলকং তথা ॥

কবিহন্তং কটিছিন্নং সূচীবিদ্ধো ভবেদয়ম্ ॥

সূচীবিদ্ধ - অলপলব আৰু সূচীতলীৰ শিহুত পৰ্যায়ক্ৰমে বিক্ষিপ্ত আৱৰ্জিত, নিকুট্টক, উকম্বত, আশ্ৰিত, উৰোমণ্ডল, কবিহন্ত আৰু কটিছিন্ন অনুষ্ঠেয় ।

১৭৯-১৮১(ক)। অপবিদ্ধং তু কৰণং সূচীবিদ্ধং পূৰ্ণভৱেৎ ।

উদ্বোধিতেন হস্তেন ত্ৰিকং তু পৰিতৰ্জয়েৎ ॥

উৰোমণ্ডলকৌ হস্তৌ কটিছিন্নং তথৈব চ ।

অপবিদ্ধাঙ্গহাবস্তু বিজ্ঞেয়ন্তং প্রয়োজ্যতিঃ ॥

অপবিদ্ধ (অঙ্গহাব) - অপবিদ্ধ আৰু সূচীবিদ্ধকৰণ, তাৰশিহুত হাত দুখনেৰে উদ্বোধিত । মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ ঘূৰ্ণিত, হাতদুখনেৰে উকমণ্ডল দক্ষী দৰ্শন শেষত কটিছিন্ন কৰণ ।

১৮১(খ)-১৮৩(ক)। কৰণং নুপুৰং কৃত্বা ত্ৰিচ্ছিন্নালাতকে পুনঃ ।

পুনৰাশ্লিষ্টকং কুৰ্ব্বাদুৰোমণ্ডলকং তথা ॥

নিতম্বং কবিহন্তকং কটিছিন্নং তথৈব চ ॥

আশ্লিষ্টকন্তু বিজ্ঞেয়ো হ্যঙ্গহাবঃ প্রয়োজ্যতিঃ ।

আশ্লিষ্টক - নুপুৰকৰণ, বিক্ষিপ্ত, অলাতক, আশ্লিষ্ট, নিতম্ব, উৰোমণ্ডল, কবিহন্ত, আৰু কটিছিন্নকৰণ ।

১৮৩(খ)-১৮৫(ক)। উদ্বোধিতাপবিদ্ধস্তু কৰাঃ পাদৌ নিকুট্টিভাঃ ॥

পুনৰ্ভুতেনৈব যোগেন স্বামপাৰ্শ্বে ভৱেদয়ম্ ।

উৰোমণ্ডলকৌ হস্তৌ নিতম্বং কবিহন্তকঃ ॥

কৰ্ত্তব্যঃ স কটিছিন্নো নৃপ্তে তুদ্বোধিতে কুৰ্ব্বেৎ ।

উদ্বোধিত - উদ্বোধিত আৰু অপবিদ্ধাকাৰ হাতদুখন উৎক্লিষ্ট, ভৰি দুখন নিকুট্টিত, পুনৰ উৰোমণ্ডলতলী আৰু শেষত পৰ্যায়ক্ৰমে নিতম্ব, কবিহন্ত, আৰু কটিছিন্ন অনুষ্ঠেয় ।

১৮৫(খ)-১৮৮(ক)। পৰ্যায়োদ্বোধিতৌ হস্তৌ পাদৌ চৈৱ নিকুট্টিভৌ ॥

কুৰ্ব্বিতাৱৰ্জিতৌ চৈৱ উকম্বতং তথৈব চ ।

চতুৰঙ্গং কৰং কৃত্বা পাদেন চ নিকুট্টকম্ ॥

ভুজঙ্গাসকং চৈৱং কৰং চোদ্বোধিতং পুনঃ ।

পৰিচ্ছিন্নং চ কৰ্ত্তব্যং ত্ৰিকং ত্ৰয়বৰ্ণেন তু ॥

কবিহন্তং কটিছিন্নং ত্ৰিকম্বং পৰিকীৰ্ত্তিতং ।

বিহস্ত - পৰ্য্যায়ক্ৰমে হাত দুখন উদ্বেষ্টিত ভবিদুখন পৰস্পৰ নিকুট্ৰিত আৰু
কুক্ৰিত তাৰপিছত উৰাধ্বতকৰণ, হাতদুখন চতুৰস্ৰ, ভবিদুখন নিকুট্ৰক, শেষত
ভুজঙ্গত্ৰাসিতকৰণ, হাতদুখন উদ্বেষ্টিত, মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ লৰোৱাৰ লগে লগে ছিন্ন
আৰু ভ্ৰমৰকৰণ তাৰপিছত কবিহস্ত আৰু কটিছিন্নকৰণ ।

১৮৮(খ)-১৯১(ক)। দণ্ডপাদং কৰং চৈৱ স্বিক্ৰিপ্যাঙ্কিপ্য চৈৱ হি ॥
ব্যংসিতং ৰামহস্তং চ সহ পাদেন সৰ্পয়েৎ ।
চতুৰস্ৰং কৰং কৃত্বা পাদেন চ নিকুট্ৰকম্ ॥
ভুজঙ্গত্ৰাসিতং চৈব কৰং চোদ্বেষ্টিতং পুনঃ ।
নিকুট্ৰকদ্বয়ং কাৰ্য্যমাঙ্কিপ্যং মণ্ডলোৰসা ॥
কবিহস্তঃ কটিচ্ছেদঃ কৰ্তব্যস্তপৰাজিতে ।

অপৰাজিত - দণ্ডপাদকৰণৰ হাতদুখন বিক্ৰিপ্ত আৰু আঙ্কিপ্ত গতি, তাৰপিছত
ব্যংসিত কৰণ, বাওঁভৰিৰ সৈতে বাওঁহাতৰ গতি, তাৰপিছত হাত দুখনৰ চতুৰস্ৰ
আৰু ভৰিৰ নিকুট্ৰক গতি, ভুজঙ্গত্ৰাসিতকৰণ, হাত দুখনৰ উদ্বেষ্টিত গতি, ইয়াৰ
পিছত দুটা নিকুট্ৰক, আঙ্কিপ্ত, উৰোমণ্ডল, কবিহস্ত আৰু কটিছিন্নকৰণ ।

১৯১(খ)-১৯৩(ক)। কুট্ৰিতং কৰণে কৃত্বা ভুজঙ্গত্ৰাসিতং তথা ॥
ৰেচিতেন তু হস্তেন পতাকাহস্তমাদিশেৎ ।
আঙ্কিপ্তকং প্ৰযুক্তীত উৰোমণ্ডলকং তথা ॥
লতাখ্যং সকটিচ্ছেদং বিহস্তাপসূতে ভৱেৎ ॥

কুট্ৰিত আৰু ভুজঙ্গত্ৰাসিতকৰণ, ৰেচিত হাতত পতাকাভঙ্গী, তাৰপিছত পৰ্য্যায়ক্ৰমে
আঙ্কিপ্তক, উৰোমণ্ডল, লতা আৰু কটিছিন্নকৰণ ।

১৯৩(খ)-১৯৬। ত্ৰিকং তু বলিতং কৃত্বা নৃপুৰং চৰণং তথা ॥
ভুজঙ্গত্ৰাসিতং সৰ্য্যং চৰণং চৈৱ ৰেচিতম্ ।
আঙ্কিপ্তকং ততঃ কৃত্বা পৰিচ্ছিন্নং তথৈব চ ॥
বাহ্যভ্ৰমৰকং কুৰ্যাদুৰোমণ্ডলমেৱ চ ।
নিতম্বঃ কবিহস্তং চ কটিচ্ছেদং তথৈৱ চ ॥
মণ্ডাক্ৰীডো ভৱেদেষ অঙ্গহাৰো ভৱপ্ৰিয় ।

মণ্ডাক্ৰীড়া - মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ ঘূৰাই, নৃপুৰকৰণ তাৰপিছত ভুজঙ্গত্ৰাসিতকৰণ,
সোঁতৰিৰে ৰেচিতকৰণ, তাৰপিছত পৰ্য্যায়ক্ৰমে আঙ্কিপ্তকছিন্ন, বাহ্যভ্ৰমৰক, উৰোমণ্ডল,
নিতম্ব, কবিহস্ত, কটিচ্ছেদ । এইখিনি অঙ্গহাৰ শিৱপ্ৰিয় ।

১৯৭-১৯৮(ক)। ৰেচিতং হস্তপাদং চ কৃত্বা বৃষ্টিকমেব চ ॥
পুনন্তেনৈব যোগেন কৃত্বা বৃষ্টিকমেব তু ।

নিকুট্টকং তথা চৈব সব্যাসব্যকূটঃ ক্রমৈঃ ॥

লতাখ্যঃ সকটিচ্ছেদো ভৱেৎ স্বস্তিকবেচিতো ।

স্বস্তিক-বেচিত - হাতভৰি বেচিত তাৰপিছত বৃত্তিককৰণ, পুনৰ হাতভৰিৰ গতিৰ পুনৰাবৃত্তি, তাৰপিছত নিকুট্টকৰণ আৰু সোঁ আৰু বাওঁহাতেৰে (পৰস্পৰ) লতাভঙ্গী আৰু কটিছিন্নকৰণ ।

১৯৮(খ)-২০১(ক)। পাৰ্শ্ব তু স্বস্তিকং বধ্বা কাৰ্যং তুৰ্দ্ধনিকুট্টকম্ ॥

দ্বিতীয়স্য তু পাৰ্শ্বস্য স্থিতিঃ শ্বাদেধ এব হি ।

ততশ্চ কৰমাবৃত্য উকপৃষ্ঠে নিপাতয়েৎ ॥

উকদ্বুণ্ডং ততঃ কুৰ্যাদাক্ষিপ্তং পুনৰেৱ চ ।

নিতম্বং কবিহস্তং চ কটিচ্ছেদং তথৈৱ চ ॥

পাৰ্শ্বস্বস্তিক ইত্যেৱ হস্তহাৰঃ প্ৰকীৰ্ত্তিতঃ ।

পাৰ্শ্বস্বস্তিক - এক পাৰ্শ্বৰ পৰা দিক্‌স্বস্তিক তাৰপিছত অৰ্দ্ধনিকুট্টক, ইয়াৰ বিপৰীত পাৰ্শ্বত পুনৰাবৃত্তি, তাৰপিছত আবৃত্তহস্ত উকত স্থাপন আৰু পৰ্য্যায়ক্ৰমে উকদ্বুণ্ড, আক্ষিপ্ত, নিতম্ব, কবিহস্ত আৰু কটিছিন্নকৰণ ।

২০১(খ)-২০৩(ক)। বৃত্তিকং কৰণং কৃত্বা লতাখ্যং হস্তমেৱ চ ॥

তমেৱ চ কৰং ভূয়ো নাসাগ্ৰে সন্নিৱেশয়েৎ ।

তমেৱোদ্বোধিতং কৃত্বা নিতম্বমথ স্বৰ্ত্তয়েৎ ॥

কবিহস্তং কটিচ্ছেদং বৃত্তিকাপসূত্রে ভৱেৎ ।

বৃত্তিকাপসূত - বৃত্তিককৰণৰ অন্তত হাতদুখন লতাকাৰ কৰি পুনৰ সেই হাতদুখন নাকৰ আগত স্থাপন কৰিব । এখন হাতেৰে উদ্বোধিত কৰণ, কৰি পৰ্য্যায়ক্ৰমে নিতম্ব, কৰি হস্ত আৰু কটিছিন্নকৰণ কৰণীয় ।

২০৩(খ)-২০৫(ক)। কৃত্বা নুপুৰপাদং তু তথাক্ষিপ্তকমেৱ চ ॥

কটিছিন্নং তু কৰ্ত্তব্যং সূচীপাদং তথৈৱ চ ।

নিতম্বং কবিহস্তং চ উৰোমণ্ডলকং তথা ॥

কটিচ্ছেদং ততশ্চৈব ভ্ৰমৰঃ স তু সংজ্ঞিতঃ ।

ভ্ৰমৰ - পৰ্য্যায়ক্ৰমে নুপুৰপাদ, আক্ষিপ্তক, কটিছিন্ন, সূচীবিদ্ধ, নিতম্ব, কবিহস্ত উৰোমণ্ডল, আৰু কটিছিন্নকৰণ কৰণীয় ।

২০৫(খ)-২০৭(ক)। মতল্লিকৰণং কৃত্বা কৰমাবৃত্য দক্ষিণম্ ॥

কপোলস্য প্ৰদেশে তু কৰ্ত্তব্যং তু নিকুঞ্চিতম্ ।

অপৰিদ্ধং তথা চৈৱ তলসংছোড়িতং তথা ॥

কবিহস্তং কটিচ্ছেদং মন্ত্ৰাণলিতকে ভৱেৎ ।

মত্মলিতক - মত্মলিকৰণৰ অন্তত সৌহাত ঘূৰাই তাক কুক্ষিত অবস্থাবে গালৰ
গুচৰত স্থাপন কৰি পৰ্য্যায়ক্ৰমে অগৰিহ, তলসংস্কাটিত কৰিহন্ত, আৰু কটিছিন্ন
কৰণ অনুষ্ঠেয় ।

২০৮(খ)-২০৯(ক)। দৌলোঃ কৰৈঃ প্ৰচলিতৈঃ স্বস্তিকাপসূতৈঃ পদৈঃ ॥
অক্ষিতৈৰ্ললিতৈহীন্তেস্তলসংঘট্ৰিতস্তথা ।
নিকুট্ৰিতং চ কৰ্তব্যমুকম্বতং তথৈব চ ॥
কৰিহন্তং কটিছিন্নং মদাঘ্লিনসিতে ভৱেৎ ।

মদবিলসিত - দোলাহন্ত আৰু স্বস্তিকাপসূত গতিৰে চলা, হাত দুখন অক্ষিত আৰু
বলিত কৰি পৰ্য্যায়ক্ৰমে তলসংঘটিত, নিকুট্ৰিক, উকম্বত, কৰিহন্ত, আৰু কটিছিন্নকৰণ
অনুষ্ঠেয় ।

২০৯(খ)-২১১(ক)। মণ্ডলংহানকং কৃত্বা তথা হস্তৌ চ বেচিভৌ ॥
উদঘট্ৰিতেন পাদেন মতল্লিকৰণং ভৱেৎ ।
আক্ষিপ্তং কৰণং চৈব উবোমণ্ডলকং তথা ॥
কটিছেদং তথা চৈব ভৱেদু গতিমণ্ডলে ।

গতিমণ্ডল - মণ্ডলহানক অবলম্বন কৰি হাতদুখন বেচিভিত আৰু তৰি উদঘটিত
ক্ৰমে মতল্লি, আক্ষিপ্ত, উবোমণ্ডল আৰু কটিছিন্ন কৰণ অনুষ্ঠেয় ।

২১১(খ)-২১৩(ক)। সমপাদং প্ৰযুক্ত্যাথ পৰিছিন্নস্তনন্তবম্ ॥
আৰিহ্ৰেন তু পাদেন বাহ্যভ্ৰমবকং তথা ।
ৰামসূচ্যা তুতিক্ৰান্তং ভূজঙ্গত্ৰাসিতং তথা ॥
কৰিহন্তং কটিছিন্নং পৰিছিন্নে দ্বিধীয়তে ।

পৰিছিন্ন - সমপাদ হানৰ অন্তত পৰিছিন্নকৰণ তাৰ পিছত আৰিহ্ৰপদেৰে (সোঁতৰি)
বাহ্যভ্ৰমবক, বাওঁভৰিৰে সূচীকৰণ শেষত ক্ৰমে অতিক্ৰান্ত, ভূজঙ্গত্ৰাসিত, কৰিহন্ত
আৰু কটিছিন্নকৰণ অনুষ্ঠেয় ।

২১৩(খ)-২১৭(ক)। শিবসমুপৰি স্থাপ্যৌ স্বস্তিকৌ ত্ৰিচ্যুতৌ কৰৌ ॥
ততঃ সৰ্য্যং কৰং চাপি গাত্ৰমানম্য বেচয়েৎ ।
পুনৰুপাংগয়েত্ত্ব গাত্ৰমুন্নম্য বেচিভম্ ॥
লতাখ্যৌ চ কৰৌকৃত্বা বৃন্তিকং সংপ্ৰয়োজয়েৎ ।
বেচিভং কৰিহন্তং চ ভূজঙ্গত্ৰাসিতং তথা ॥
আক্ষিপ্তকং প্ৰযুক্ত্বীত স্বস্তিকং পাদমেব চ ।
পৰাশ্ৰুখৌ ত্ৰিধিৰ্ভূম্য এবমেব ভৱেদিহ ।
কৰিহন্তং কটিছেদং পৰিবৃত্তকবেচিতে ।

পৰিবৃত্তকৰেচিত - মূৰৰ ওপৰত স্বস্তিকাকাৰে নিখিলভাৱে হাতদুখন ৰাখি দেহ কুঞ্চিত কৰি বাওঁহাতৰে বেচিত, দেহ উন্নত কৰি পুনৰ এখন হাত বেচিত, তাৰপিছত হাত লতাৰ দৰে কৰি ক্ৰমে বৃত্তিক, বেচিত, কৰিহস্ত, ভুজঙ্গাসিত, আক্ষিপ্তকৰণ । শেষত স্বস্তিকাকাৰ ভৰিৰে পিচকালে মুখ কৰি উল্লিখিতকৰণৰ পুনৰাবৃত্তি আৰু কৰিহস্ত ।

২১৭(খ)-২২০(ক)। বেচিতৌ সহ গাশ্ৰেণ হ্যপদ্বিস্কৌ শ্ববৌ তথা ॥
 পুনন্তেনৈৰ দেশেন গাশ্ৰমুম্ম্য ৰোশ্ৰেণ ॥
 কাৰ্যং নুপৰপাদং চ ভুজঙ্গাসিতং তথা ॥
 বেচিতং মণ্ডলং চৈৱ বাহুনীৰ্ধেং নিকুটয়েণ ॥
 উকদ্বৃত্তং তথাক্ষিপ্তমুৰোমণ্ডলমেৱ চ ॥
 কৰিহস্তং কটিচ্ছেদং কুৰ্যদ্বৈশাখবেচিত ॥

বৈশাখবেচিত - দেহেৰে সৈতে হাতদুখন বেচিত, কুঞ্চিত দেহেৰে ইয়াৰ পুনৰাবৃত্তি, শেষত নুপৰপাদ, ভুজঙ্গাসিত, বেচিত, মণ্ডলস্বস্তিক, কুচিতস্বস্তিক হৈ উকদ্বৃত্ত, আক্ষিপ্ত, উৰোমণ্ডল, কৰিহস্ত, কটিছিন্নকৰণ অনুষ্ঠেয় ।

২২০(খ)-২২২(ক)। আদ্যং তু জনিতং কৃত্বা পাদমেকং প্ৰসাৰয়েৎ ॥
 তথৈৱালাতকং কুৰ্য্যৎ ত্ৰিকং তু পৰিবৰ্ত্তয়েৎ ॥
 অক্ষিতং ৰামহস্তং চ গণ্ডদেশে নিকুটয়েণ ॥
 কটিছিন্নং তথা চৈৱ পৰাবৃত্তে প্ৰযোজয়েৎ ॥

পৰাবৃত্ত - প্ৰথমে জনিতকৰণ, এটা ভৰি প্ৰসাৰণ, তাৰপিছত অলাতককৰণ আৰু মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ ঘূৰ্ণিতকৰণ, বাওঁহাত কুঞ্চিত কৰি গালৰ ওপৰত স্থাপন । ইয়াৰ অন্তত কটিছিন্নকৰণ অনুষ্ঠেয় ।

২২২(খ)-২২৪(ক)। স্তম্ভিকং কৰণং কৃত্বা ব্যংসিতৌ চ কৰৌ ততঃ ॥
 অলাতকং প্ৰযুক্তীত উৰ্দ্ধজানু নিকুক্তিতম্ ॥
 অৰ্ধসূচীৱ বিক্ষিপ্তমুদবৃত্তাক্ষিপ্তকে তথা ॥
 কৰিহস্তং কটিচ্ছেদমঙ্গহাবে ত্বলাতকে ॥

অলাতক - ক্ৰমে স্বস্তিক, ব্যংসিত, অলাতক, উৰ্দ্ধজানু, নিকুক্তিত, অৰ্ধসূচী, বিক্ষিপ্ত, উদ্বৃত্ত, আক্ষিপ্ত, কৰিহস্ত, আৰু কটিছিন্নকৰণ অনুষ্ঠেয় ।

২২৪(খ)-২২৬। নিকুট্য বক্ষসি কৰাবুৰ্দ্ধজানু প্ৰযোজয়েৎ ॥
 আক্ষিপ্তং স্বস্তিকং কৃত্বা ত্ৰিকং তু পৰিবৰ্ত্তয়েৎ ॥
 উৰোমণ্ডলকৌ হস্তৌ নিত্যং কৰিহস্তকম্ ॥
 কটিচ্ছেদস্তথা চৈৱ পাৰ্শ্বচ্ছেদে বিধীয়তে ॥

পাৰ্শ্বচ্ছেদ - বুকুত নিকুট্ৰিত হস্তস্থাপন কবি উৰ্দ্ধজানু, আক্ষিপ্ত আৰু স্বস্তিককৰণ, মেকদণ্ডৰ নিম্নাংশ ঘূৰ্ণিত, শেষত উৰুমণ্ডল, নিতম্ব, কবি হস্ত আৰু কবিছিন্নকৰণ অনুশ্লেষ্য ।

২২৭-২২৮(ক)। সূচীং বামপদং দদ্যাৎ বিদ্যুৎস্রাস্তং চ দক্ষিণম্ ॥
 দক্ষিণেন পুনঃ সূচী বিদ্যুৎস্রাস্তং চ ব্রামতঃ ।
 পৰিছিন্নং তথা চৈবং ত্ৰিকং তু পৰিবৰ্ত্তয়েৎ ॥
 লতাখ্যং সকটিচ্ছেদং বিদ্যুৎস্রাস্তং চ স স্মৃতঃ ।

বিদ্যুৎস্রাস্ত - বাওঁভৰিৰে সূচী, দক্ষিণভৰিৰ দ্বাৰা বিদ্যুৎস্রাস্তকৰণ, সোঁ ভৰিৰে পুনৰ সূচীকৰণ, বাওঁভৰিৰে বিদ্যুৎস্রাস্তকৰণ, তাৰপিচত ছিন্নকৰণ, মেকদণ্ডৰ নিম্নাংশ ঘূৰ্ণিত কৰি লতা আৰু কটিছিন্নকৰণ ।

২২৮(খ)-২৩০(ক)। কৃত্বা নুপুৰপাদং তু সন্ন্যাস্যমৌ প্রলম্বিতৌ ॥
 কৰৌ পাৰ্শ্বে ততস্তাত্যাং বক্ষিপ্তং সংপ্রয়োজয়েৎ ।
 লতাখ্যং সকটিচ্ছেদং কুৰ্যাদুদ্বন্ধকে সদা ।

উদ্বন্ধক - দুইখনহাত পাৰ্শ্বপ্ৰসাৰ কৰি নুপুৰপাদ গতি, হাতদুখনৰ বিক্ষিপ্তকৰণ, সূচীকৰণ আৰু মেকদণ্ডৰ নিম্নাংশ লবাই লতা আৰু কটিছিন্নকৰণ ।

২৩০(খ)-২৩২(ক)। আলীঢ়ন্ত্যংসিতৌ হস্তৌ বাহুশীৰ্ষে নিকুট্ৰিয়েৎ ॥
 নুপুৰশ্চৰনৌ ব্রামঃ তথালাতচ্চ দক্ষিণঃ ।
 তেনৈবাক্ষিপ্তকং কুৰ্যাদ্ উৰোমণ্ডলকৌ কৰৌ ॥
 কৰিহস্তং কটিচ্ছেদং ত্বালীঢ়ে সংপ্রয়োজয়েৎ ।

আলীঢ় - ব্যংসিতকৰণ, হাতেৰে স্বল্পত আঘাতকৰণ, তাৰপিছত বাওঁভৰি লবাই নুপুৰকৰণ, দক্ষিণ ভৰিৰে অলাত আৰু আক্ষিপ্তকৰণ, হাতদুখনেৰে উৰোমণ্ডল ভঙ্গী কৰি কৰিহস্ত আৰু কটিছিন্নকৰণ ।

২৩২(খ)-২৩৪। হস্তং তু বেচিতং কৃত্বা পাৰ্শ্বমানম্য বেচয়েৎ ॥
 পুনন্তেনৈবে যোগেন গাত্ৰমুমম্য বেচয়েৎ ॥
 কাৰ্যং নুপুৰপাদং চ ভুজঙ্গত্ৰাসিতং তথা ॥
 বেচিত কৰণং কুৰ্যাদুৰোমণ্ডলমেব চ ।
 কটিচ্ছেদন্তু কৰ্ণব্যং হ্যঙ্গহাবে তু বেচিতৈ ॥

বেচিত - বেচিতহস্তকৰণৰ পিছত হাতখন একপাৰ্শ্বে কুঞ্চিত কৰি, সম্পূৰ্ণ দেহ কুঞ্চিত কৰিব, এই কৰণৰ পুনৰাবৃত্তি কৰি, ক্ৰমে নুপুৰপাদ, ভুজঙ্গত্ৰাসিত, বেচিত, উৰোমণ্ডল আৰু কটিছিন্নকৰণ ।

২৩৫-২৩৬।

নুপুৰং কৰণং কৃত্বা ত্ৰিকং তু পৰিবৰ্তয়েৎ ।
ব্যংসিডেন তু হস্তেন ত্ৰিকং নৈৱ ৱিৱৰ্তয়েৎ ॥
পাদং চালাতকং কৃত্বা সূচী তৈৱৈৱ ৰোজয়েৎ ।
কৰিহস্তং কটিচ্ছেদং কুৰ্যাদাক্ষুৰিতে সদা ॥

আক্ষুৰিত - নুপুৰাচৰণ, মেকদণ্ডৰ নিস্ৰাংশচালন, ব্যংসিতকৰণ, পুনৰ মেকদণ্ডৰ নিস্ৰাংশচালন তাৰপিছত বাওঁফালৰ পৰা অলাতক, সূচী, কৰিহস্ত, কটিচ্ছিন্নকৰণ ।

২৩৭-২৩৯।

ৰেচিটৌ স্বস্তিকৌ পাদৌ ৰেচিটৌ স্বস্তিকৌ কৰৌ ।
কৃত্বা বিপ্লেষমেৱং তু তেনৈৱ ৱিখিনা পুনঃ ॥
পুনৰ্জ্যোৎসৱং চৈৱ ৰেচিটৌৰেৱ কাৰয়েৎ ।
উদ্ধৃতাঙ্কিতং চৈৱ উৰোমণ্ডলমেৱ চ ॥
নিতম্বং কৰিহস্তং চ কটিচ্ছিন্নং তৈৱৈৱ চ ।
আঙ্কিতৰেচিটে ত্বেষ কৰণানাং ৱিধিঃ স্মৃতিঃ ॥

আঙ্কিতৰেচিট - স্বস্তিকপদ ৰেচিট হ'ব আৰু স্বস্তিক হাত দুখনো ৰেচিট হৈ বিস্তৰিত হ'ব । পুনৰ ৰেচিট কৰি উৎক্ষেপ কৰিব, শেষত উদ্ধৃত, আঙ্কিত, উৰোমণ্ডল, নিতম্ব, কটিচ্ছিন্নকৰণ ।

২৪০-২৪২।

বিজ্জিগ্ৰং কৰণং কৃত্বা হস্তপাদং সুখানুগম্ ।
ৰামসূচীকৰং কৃত্বা ৱিক্ৰিপেদ ৰামকং কৰম্ ॥
ৱক্ষঃস্থং চ তৱেৎসৱ্যো ৱলিতং ত্ৰিকমেৱ চ ।
নুপুৰাঙ্কিতং চৈৱ অৰ্ধস্বস্তিকমেৱ চ ॥
নিতম্বং কৰিহস্তং চ স্যাদুৰোমণ্ডলং তথা ।
কটিচ্ছেদং চ কৰ্তব্যং সংভ্ৰান্তে নৃত্যযোজ্জিভিঃ ॥

সঙ্ভ্ৰান্ত - বিজ্জিগ্ৰকৰণ, সূচীভঙ্গীৰে বাওঁহাত প্ৰসাৰ আৰু সোঁহাত বুকুত স্থাপিত হ'ব । মেকদণ্ডৰ নিস্ৰাংশ লৰিব তাৰ পিছত নুপুৰ, আঙ্কিত, অৰ্ধস্বস্তিক, নিতম্ব, কৰিহস্ত, উৰোমণ্ডল, কটিচ্ছিন্নকৰণ ।

২৪৩-২৪৪।

অপক্ৰান্তক্ৰমং কৃত্বা ব্যংসিতং হস্তমেৱ চ ।
কুৰ্যাদুদ্বৈষ্টিতং চৈৱ অৰ্ধসূচীং তৈৱৈৱ চ ॥
ৱিক্জিগ্ৰং সকটিচ্ছেদমুদ্বৃতাঙ্কিতং তথা ।
কৰিহস্তং কটিচ্ছিন্নং কৰ্তব্যমপসৰ্গিতে ॥

অপসৰ্গিত - অপক্ৰান্তগতি আৰু উদ্বৈষ্টিতভাবে চালিত হাত দুখনেৰে ব্যংসিতকৰণ, তাৰপিছত ক্ৰমে অৰ্ধসূচী, বিজ্জিগ্ৰ, কটিচ্ছিন্ন, উদ্ধৃত, আঙ্কিত, কৰিহস্ত, আৰু পুনৰ কটিচ্ছিন্নকৰণ ।

২৪৫-২৪৬। কৃত্বা নৃপুবপাদং চ দ্রুতমাক্ষিপ্য চ ক্রমম্ ।
 পাদস্য চানুগৌ হস্তৌ ত্রিকং তু পৰিৱৰ্ত্তয়েৎ ॥
 নিকুটো কবপাদং চাপ্যুৰোমণ্ডলকং পুনঃ ।
 কবিহস্তং কটিক্ষেদং কাৰ্যমৰ্ধনিকুট্টকে ॥

অৰ্ধনিকুট্টক - দ্রুতভাবে নৃপুবকৰণ, ভবিব সৈতে সজ্জাতি ৰাখি হস্তসঞ্চালন, মেকদণ্ডৰ নিস্ৰাংশচালন, পিছত হস্তপদৰ দ্বাৰা নিকুট্ৰিত আৰু উৰোমণ্ডল, কবিহস্ত, কটিছিন্ন আৰু অৰ্ধনিকুট্টককৰণ ।

॥ বেচক ॥

২৪৭। দ্বাৱিংশদেতে সংপ্ৰোক্তাস্তুজহাৰা দ্বিজোত্তমাঃ ।
 চতুৰো বেচকাংশৈৰ্গদদতো মে নিবোধত ॥

হে মুনিসকল । ৩২টা অঙ্গহাৰৰ কথা কোৱা হল, এতিয়া চাৰিটা বেচকৰ কথা কোৱা হ'ব শুনক ।

২৪৮। পাদবেচক একঃ স্যাৎ দ্বিতীয়ঃ কটিবেচকঃ ।
 কববেচকতৃতীয়স্তু চতুৰ্থঃ কণ্ঠবেচক ॥

পাদবেচক প্ৰথম কটিবেচক দ্বিতীয়, হাতৰ বেচক তৃতীয় আৰু কণ্ঠবেচক চতুৰ্থ ।

২৪৯। বেচিতাখ্যঃ পৃথগ্ভাৱে বলনে চাতিৰীয়েতে ॥
 উদ্ধাহনাৎ পৃথগ্ভাৱাকলনান্যাপি বেচকঃ ॥

বেচিত শব্দৰ অৰ্থ - কৰণ চাৰীতকৈ পৃথকভাবে ঘূৰ্ণিত কৰা, নতুবা ওপৰলৈ নিয়া, নতুবা পৃথকভাৱে চালিত হোৱা ভঙ্গী ।

২৫০। পাৰ্শ্বাৎ পাৰ্শ্বে তু গমনং স্থলিতৈশ্চলিতৈঃ পদৈঃ ।
 দ্বিৱিধৈশ্চৈৱ পাদস্য পাদবেচক উচ্যতে ॥

পাদবেচক - স্থলিত পদেৰে একালৰ পৰা আনফালে যোৱা অথবা বেলেগ গতিত চলোৱা ভবিব ভঙ্গী ।

২৫১। ত্ৰিকস্যোৰ্দ্ধৱনং চৈৱ কটীচলনমেৱ চ ।
 ভথাপসৰ্গণং চৈৱ কটীবেচক উচ্যতে ॥

কটিবেচক - মেকদণ্ডৰ নিস্ৰাংশ উন্নয়ন, কটিস্থান সঞ্চালন, আৰু ইয়াৰ অপসৰ্গণ ।

২৫২। উৰ্দ্ধৱন পৰিক্ষেপো বিক্ষেপঃপৰিৱৰ্ত্তনম্ ।
 দ্বিসৰ্গণং চ হস্তস্য হস্তবেচক উচ্যতে ॥

হস্তবেচক - হস্ত উন্মোচন, বিক্ষেপ, প্রসাধন, পৰিবৰ্ত্তন আৰু বিসৰ্গন ।

২৫৩। উদ্ভাহনং সন্নয়নং তথা পাৰ্শ্বস্য সন্নতিঃ ।
ভ্রমণং চাপি স্থিতিয়ো গ্ৰীৱায়া বেচকো বৃথৈঃ ॥

গ্ৰীৱাবেচক - গ্ৰীৱাব উৎক্ষেপণ, নিয়গমন, পাৰ্শ্বকুলন, আৰু চালন ।

২৫৪-২৫৫। বৈটকৈবজহাবৈশ্চ নৃত্যন্তং বীক্ষ্য শংকরম্, ।
সুকুমাৰপ্রয়োগেন নৃত্যতি স্ম চ পাৰ্বতী ॥
মৃদঙ্গভেবীৰ্ণটিহঃ কঙ্কৰাভিভিমগোমুখৈঃ ।
পশ্চৈৱৈৰ্দৰ্ভুৰ্য্যৈশ্চ নানাভৌদৈঃ প্রৱাদিতৈঃ ॥

শিৱক বেচক আৰু অজহাবযুক্ত নৃত্য দেখি পাৰ্বতীয়েও সুকুমাৰ (লাস্য) নৃত্য কৰিবলৈ ধৰিলে । সেই নৃত্যৰ লগে লগে মৃদঙ্গ, ভেবী, গটিহ, কঙ্কা, ডিঙিয়, গোমুখ, পশৰ আৰু মৰ্দ্ৰৰ প্রভৃতি বাদ্য বাজিছিল ।

২৫৬। দক্ষযজ্ঞে বিনিহতে সঙ্ঘ্যাকালে মহেশ্বৰঃ ।
নানাজহাবৈঃ প্রানৃত্যজ্ঞতালব্ধশানুগৈঃ ॥

দক্ষ যজ্ঞ নাশৰ পিছত, সঙ্ঘ্যা সময়ত শিৱই বিভিন্ন অজহাবৰ সৈতে তাল আৰু লয়যুক্ত নৃত্য কৰিছিল ।

২৫৭। পিণ্ডীবন্ধাং স্ততো দৃষ্ট্বা নন্দীভদ্রমুখা গণাঃ ।
চক্ৰুৰ্মানি পিণ্ডীনাম্ বন্ধাংশ্চৈৱ সলক্ষণান্ ॥

নন্দী আৰু ভদ্রমুখ আদি সকলোৱে তেতিয়া সেই পিণ্ডীবন্ধ (দলবন্ধ নৃত্য) নৃত্য দেখা পাই সেইবোৰৰ তলত লিখা যতে নামাকৰণ কৰিছিল ।

২৫৮-২৬৩। ঐশ্বৰী বৃষপিণ্ডী চ নন্দিনশ্চাপি গড়িসী ।
চণ্ডিকায়্য ভৱেৎ পিণ্ডী তথা বৈ সিংহৱাহিনী ॥
তাৰ্জ্জ্যাগণ্ডী ভৱেৎষিঞ্চোঃ পদ্মপিণ্ডী স্বয়ংভুৱঃ ।
শক্ৰসৈৱাৱতী পিণ্ডী বৃষপিণ্ডী তু য়ান্মধী ॥
শিষিপিণ্ডী কুমাৰস্য উলুপিণ্ডী ভৱেৎক্ষিয়ঃ ।
ধাৰাপিণ্ডী চ জাহ্নৱ্যঃ পাশপিণ্ডী যমস্য তু ॥
ব্রাহ্মণী চ নদীপিণ্ডী যক্ষী স্যাৎকনদস্য চ ।
হলপিণ্ডী বলস্যাথ সৰ্পপিণ্ডী তু ভোগিনীম্ ॥
গাণেশ্বৰী মহাপিণ্ডী দক্ষযজ্ঞৱিযৰ্দ্দিনী ।
ত্ৰিশূলাকৃতিসংস্থানাং বৌদ্ধ্যী স্যাৎককতিবঃ ॥
এৱমন্যাস্মি তথা দেৱতাসু বধ্যাক্ৰমম্ ।
ধ্বজতূতাঃ প্রযোক্তব্য্যঃ পিণ্ডীবন্ধাঃ স্বচিহ্নিতাঃ ॥

বিভিন্ন দেবতাৰ সৈতে সম্পৰ্ক থকা পিণ্ডীবিলাকৰ নাম তলত দিয়া মতে । শিৱৰ
বৃষভ, নন্দীৰ পট্টিসী, চণ্ডিকাৰ সিংহবাহিনী, বিষ্ণুৰ চাৰ্ফ্য, ব্ৰহ্মাৰ পদ্ম, ইন্দ্ৰৰ
ঐৰাৱতী, মন্মথৰ ঝাৰা, কাৰ্ত্তিকৰ শিখী(মুখুৰ) লক্ষ্মীৰ কেঁচা, জাহ্নবীৰ ধাৰা, যমৰ
পান, বৰুণৰ নদী, কুব্জৰ যক্ষী, বলোভদ্ৰৰ নাকুল, ভোগীৰ সৰ্প, গণেশ্বৰৰ
দক্ষযজ্ঞবিনৰ্দ্দিনী, অজ্ঞকহস্তা শিৱৰ ত্ৰিশূলকণী বৌদ্ধ্যী আৰু অন্যান্য দেৱদেৱীৰ পিণ্ডী
এইদৰেই তেওঁলোকৰ নিজৰ নিজৰ চিহ্নযুক্ত ধ্বজবিলাকৰ দ্বাৰা সূচিত হৈছে ।

২৬৪-২৬৫। বেচকান্ধাহাবাশ পিণ্ডীবন্ধান্তথৈৱ চ ।
সৃষ্টা ভগৱতা দত্তান্তগুৰে মুনয়ে তদা ॥
তেনাপি হি ততঃ সম্যগ্গানভাণ্ডসমস্থিতঃ ।
নৃত্ত-প্ৰয়োগঃ সৃষ্টো যঃ স তাণ্ডৱ ইতি স্মৃত ॥

ভগৱান শিৱই বেচক, অজ্ঞাহাৰ আৰু পিণ্ডীবন্ধ সৃষ্টি কৰি তত্ত্বমুনিক দিলে । তেওঁৱে
ইয়াৰ সহায়ত যিবোৰ গীত আৰু বাদ্যযুক্ত নৃত্ত সৃষ্টি কৰিলে সেইবোৰেই তাণ্ডৱ
নামে অভিহিত ।

॥ মুনিগণৰ কথা - ঋষয় উচুঃ ॥

২৬৬। যদা প্ৰাপ্ত্যৰ্থমৰ্থানাং তজ্জুজ্জৰতিনয়ঃ কৃতঃ ।
কস্মান্মৃতং কৃতং হ্যেতত কং স্বাভাৱমপেক্ষতে ॥

যেতিয়া ধনাৰ্থী বিশেষজ্ঞ সকলে অভিনয় কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে তেতিয়া কেনেকৈ
আৰু কিয় এই নৃত্যৰ সৃষ্টি হ'ল আৰু সেই সময়ত ইয়াৰ ৰূপ কেনে আছিল ?

২৬৭। ন গীতকাৰ্থসম্বন্ধং ন ৰাচ্যাৰ্থস্য ভাৱকম্ ।
কস্মান্মৃতং কৃতং হ্যেতদ গীতেশ্বাসাৰিতেষু চ ॥

এই নৃত্যগীতৰ যদি অৰ্থৰ লগত সম্বন্ধ নাই আৰু ৰাচ্যাৰ্থও প্ৰকাশ নহয়, তেনেহলে
এই গীত আৰু অসাৰিত প্ৰসঙ্গৰ নৃত্ত সৃষ্টি কিয় হ'ল ?

॥ ভৰত উৱাচ ॥

২৬৮। অত্রোচ্যতে ন খৰ্ব্বৰ্থং নৃত্তং কক্ষিদপেক্ষতে ।
কিন্তু শোভাং জনয়তীত্যতো নৃত্তং প্ৰৱৰ্তিতম্ ॥

ভৰতে ক'লে, এই বিষয়ত কথিত আছে যে কোনো বিশেষ অৰ্থ বুজাবলৈ নৃত্ত কৰা
নহয়, শোভা সৃষ্টি কৰে বাবেই নৃত্তৰ প্ৰবৰ্তন কৰা হয় ।

২৬৯। প্ৰায়েণ সৰ্বলোকস্য নৃত্তমিষ্টং স্বভাৱতঃ ।
মজল্যমিতি কৃত্বা চ নৃত্তমেতৎ প্ৰকীৰ্তিতম্ ॥

স্বভাবতে প্ৰায় সকলোবিলাক প্ৰাণীয়েই নৃত্ত ভাল পায় । সেইবাবে এই নৃত্তকলাক
মাত্ৰলিক কাৰ্য্য বুলি স্বীকৃতি দিছে ।

২৭০। বিবাহপ্ৰসৰাৰাহপ্ৰমোদাত্মদয়াদিশু ।
বিনোদকৰণং চৈৱ নৃত্তমেতং প্ৰকীৰ্ত্তিতম্ ॥

বিবাহ, সন্তানজন্ম, আবাহ (যাত্ৰা) (আৱাহন), আনন্দ উৎসৱ, আৰু সমৃদ্ধিকামনা
বিষয়ত নৃত্তক চিত্তবিনোদকৰূপে সকলোৱে গ্ৰহণ কৰে ।

২৭১। অতশ্চৈৱ প্ৰতিক্ষেপাঃ ভূতসংজ্ঞেঃ প্ৰকীৰ্ত্তিতাঃ ।
যে গীতকাদৌ যুজ্যন্তে সম্যগ্ নৃত্তবিভাৱকাঃ ॥

সেইকাৰণে ভূতগণে, ইয়াক প্ৰতিক্ষেপ বুলি কয় । নৃত্তভাববোধক এনেবোৰ কথা
গীতবাগৰ লগত সম্পৰ্কযুক্ত ।

২৭২। দেবেন চাপি সংপ্ৰোক্তন্তুস্তাণ্ডৱপূৰ্বকম্ ।
গীত প্ৰয়োগমাপ্ৰিত্য নৃত্তমেতৎ প্ৰৱৰ্ত্তাতাম্ ॥

শিৱই তত্ত্বমুনিক কৈছিল, তাণ্ডৱপূৰ্বক গীতৰ প্ৰয়োগত এই নৃত্ত প্ৰবৰ্ত্তিত হ'ব ।

২৭৩। প্ৰায়েন তাণ্ডৱবিধিৰ্দেশুতাপ্ৰয়ো ভৱেৎ ।
সুকুমাৰ প্ৰয়োগন্তু শৃঙ্গাৰবসমন্তৱঃ ।

তাণ্ডৱ নৃত্য প্ৰায়েই দেবভূতক আশ্ৰয় কৰি হয় আৰু সুকুমাৰৰ প্ৰয়োগ হয় শৃঙ্গাৰ
বসৰ প্ৰসঙ্গত ।

।। বৰ্ধমানক ।।

২৭৪। তস্য তত্ত্বপ্ৰত্যুজস্য তাণ্ডৱস্য বিধিক্ৰিয়াম্ ।
বৰ্ধমানকমাসাদ্য সংপ্ৰৱক্ষ্যামি লক্ষণম্ ॥

বৰ্ধমানক সম্পৰ্কে আলোচনা কৰাৰ পূৰ্বে আমি তত্ত্বকৃত তাণ্ডৱৰ অনুষ্ঠানবিধিৰ
বৰ্ণনা কৰিম ।

২৭৫। কলানাং বৃদ্ধিমাসাদ্য তুৰ্দ্ধবাগাং চ বৰ্ধনাৎ ।
লয়স্য বৰ্ধনাক্ষাপি বৰ্ধমানমুচ্যতে ॥

যিহেতু বৰ্ধমানক অনুষ্ঠানত কলা, লয় আৰু অক্ষৰ বৃদ্ধিপ্ৰাপ্ত হয় সেয়ে ইয়াৰ নাম
বৰ্ধমানক ।

।। আসাৰিত ।।

২৭৬। কৃত্বা কুতপৰিন্যাসং যথাৱদ্বিদ্ভুসন্তয়াঃ ।
আসাৰিত প্ৰয়োগন্তু ততঃ কাৰ্য্যঃ প্ৰযোজ্যতি ॥

হে দ্বিজগণ-শ্ৰেষ্ঠসকল । বাদ্যযন্ত্ৰবোৰ সম্যকভাৱে স্থাপন কৰিহে নাট্য প্ৰযোজ্য
সকলে আসাবিভ কৰিব লাগে ।

২৭৭। তত্ৰ চোপোহনং কৃত্বা তত্ৰীভাণ্ডসমষ্টিতম্ ।
কাৰ্যঃ প্ৰৱেশো নৰ্ত্তক্যা ভাণ্ডবাদ্যসমষ্টিতঃ ॥

এগৰাকী নৰ্ত্তকী থকা ক্ষেত্ৰত, বজ্জমকৰ সেই ঠাইত তত্ৰীভাণ্ডযুক্ত উপোহন কৰি,
বাদ্যসহকাৰে প্ৰবেশ কৰিব ।

২৭৮। বিশুদ্ধকৰণায়ং তু জাত্যা বাদ্যং প্ৰয়োজয়েৎ ।
গত্যা বাদ্যানুসৰ্গিন্যা ততশ্চাৰীং প্ৰয়োজয়েৎ ॥

বিশুদ্ধকৰণযুক্ত জাতিত বাদ্য প্ৰযোজ্য । ইয়াৰ পিছত, বাদ্যৰ সৈতে খোজ মিলাই
চাৰীকৰণ কৰ্তব্য ।

২৭৯। বৈশাখস্থানকেনেহ সৰ্ববেচকচাবিনী ।
পুশ্ণাজ্জলিধৰা ভূত্বা প্ৰবিশেদ্রজমণ্ডপম্ ॥

হাতত পুশ্ণাজ্জলি লৈ বৈশাখ স্থানত থকা সকলোবেচক কাৰিণী (নৰ্ত্তকী) বজ্জমকত
প্ৰৱেশ কৰিব ।

২৮০। পুশ্ণাজ্জলিং ত্ৰিসৃজ্যথ বজ্জপীঠং পৰীত্য চ ।
প্ৰণম্য দেৱতাভ্যস্তু ততোহভিনয়মাচৰেৎ ॥

ইয়াৰ পিছত তেওঁলোকে দেৱতাৰ উদ্দেশ্যে পুশ্ণাজ্জলি দি বজ্জমকৰ চাৰিওফালে
এপাক ঘূৰিব আৰু দেৱতাৰ উদ্দেশ্যে প্ৰণাম জনাই অভিনয় কৰিব ।

২৮১। যত্ৰাভিনয়েং গীতং স্যাৎ তত্ৰবাদ্য ন যোজয়েৎ ।
অজহাৰপ্ৰয়োগে তু ভাণ্ডবাদ্যং প্ৰয়োজয়েৎ ॥

যেতিয়া গীতাভিনয় হয় তেতিয়া বাদ্য বজোৱা উচিত নহয়, কিন্তু অজহাৰ প্ৰয়োগ
হলে বাদ্য প্ৰযোজ্য ।

২৮২। সময়ং বক্তং বিভক্তং চ স্মৃটং শুদ্ধপ্ৰহাৰজম্ ।
নৃত্যাক্ৰমাহি বাদ্যৈৰ্যোজ্যং বাদ্যং তু ভাণ্ডে ॥

ভাণ্ডৰ নৃত্যত, বাদ্যবিষয়ত অভিজ্ঞলোকে প্ৰয়োগ কৰা বাদ্য সময়, বক্ত, বিভক্ত,
স্মৃটশব্দযুক্ত হস্তাঘাত হেতু নৃত্যানুগামী হয় ।

২৮৩। প্ৰযুক্ত্য গীতবাদ্যে তু নিশ্ৰুত্ৰামে নৰ্ত্তকী ততঃ ।
অনেনৈৱ দ্বিধানেন প্ৰক্ৰিয়ন্ত্যপৰাঃ পুনঃ ॥

এইদৰে গীত গাই নৰ্ত্তকীয়ে প্ৰস্থান কৰিব আৰু অন্যসকল নায়িকায়ো একেনিয়মে প্ৰৱেশ কৰিব ।

২৮৪। অন্যান্যকানুক্রমেনাথ পিণ্ডীং বধুন্তি তাঃ শ্ৰিয়ঃ ।
তাৱৎ পৰ্য্যন্তকঃ কাৰ্য্যো যাতৱৎ পিণ্ডী ন বধ্যতে ॥

আনবিলাক নায়িকায়ো যথাক্ৰমে পিণ্ডীবন্ধন কৰিব আৰু পিণ্ডী গঠন নোহোৱালৈকে তেওঁলোকে পৰ্য্যন্তক (অঙ্গহাৰ) বিষয়ক কাম কৰিব ।

২৮৫-২৮৬(ক)। পিণ্ডীং বধ্বা ততঃ সৰ্বা নিশ্চক্ৰামেয়ুঃ শ্ৰিয়ন্তু তাঃ ।
পিণ্ডীবন্ধে তু হৃদ্যং হি কৰ্ত্তব্যমিহ হৃদকৈঃ ॥
পৰ্য্যন্তক প্ৰমাণেন চিত্ৰৌষকবশাশ্ৰিতম্ ।

পিণ্ডী গঠন কৰি সেই নাৰীসকলে প্ৰস্থান কৰিব আৰু পিণ্ডী গঠনৰ সময়ত বাদ্যবাদকে বাজনা বজাই থাকিব । বিচিত্ৰ ওখ আৰু কৰণযুক্ত এই বাদ্য পৰ্য্যন্তককালীন বাদ্যৰ দৰে হ'ব ।

২৮৬(খ)-২৮৮। অথোপৱহনং ভূমঃ কাৰ্য্যং পূৰ্বৱদেৱ হি ॥
ততশাসাবিতং ভূয়ো গায়নং তু প্ৰযোজয়েৎ ।
পূৰ্বেনৈৱ স্থিধানেন প্ৰৱিশেক্ষাপি নৰ্ত্তকী ॥
গীতকাৰ্থং প্ৰযোজয়েদ্ দ্বিতীয়াবিতস্য তু ।
তদেৱ তু পূৰ্বৱন্তু নৃত্যেনাপি প্ৰযোজয়েৎ ॥

ইয়াৰ পিছত আগবদৰে উপোহন আৰু আসাবিত সম্পাদন কৰিব লাগে, এই সময়ত এটা গীত গাব আৰু পূৰ্ববৰ্ণিত নিয়মানুযায়ী এগৰাকী নৰ্ত্তকী মঞ্চলৈ আহিব । তেওঁ দ্বিতীয় আসাবিতৰ গীত গাই সেই বিষয়বস্তুকে নৃত্যত ৰূপ দিব ।

২৮৯। আসাবিতসমাশ্ৰেী চ নিশ্চক্ৰামেন্নৰ্ত্তকী ততঃ ।
পূৰ্বৱৎ প্ৰৱিশেক্ষান্যা প্ৰয়োগঃ স্যাৎ স এৱ তু ॥

আসাবিত শেষ কৰি নৰ্ত্তকীয়ে প্ৰস্থান কৰিব তাৰপিছত অন্য এগৰাকী নৰ্ত্তকী মঞ্চলৈ আহিব ; অনুষ্ঠান তদুপেই কৰিব ।

২৯০। এবং পদে পদে কাৰ্য্যো বিধিৰাসবিতস্য তু ।
ভাণ্ডবাদ্যকৃত্শ্চৈৱ তথা গানকৃতোহপি চ ॥

এইদৰে পদে পদে আসাবিত বিধান, গায়ক আৰু বাদকে অনুকৰণ কৰি যাব ।

২৯১। একা তু প্ৰথমং কুৰ্যাৎ স্তে দ্বিতীয়ং তু বহুকম্ ।
তিনো বহু তৃতীয়ং তু চতুৰ্ভু চতুৰ্থকম্ ॥

গীতৰ প্ৰথম চৰণ এবাৰ গাব, দ্বিতীয় চৰণ দুবাৰ গাব, তৃতীয় চৰণ তিনিবাৰ গাব আৰু চতুৰ্থচৰণ চাৰিবাৰ গাব লাগে ।

২৯২। গিণ্ডীনাং দ্বিধয়শ্চৈৱ চড়াৰঃ সংপ্ৰকীৰ্ত্তিতাঃ ।
গিণ্ডী শৃংখলিকা চৈৱ লতাবন্ধোহথ ভেদ্যকঃ ॥

গিণ্ডীবিলাকৰ নিয়ম চাৰিপ্ৰকাৰ, গিণ্ডী, শৃংখলিকা, লতাবন্ধ, ভেদ্যক ।

২৯৩। গিণ্ডীবন্ধস্তু গিণ্ডীত্বাং গুচ্ছাঃ শৃংখলিকা ভৱেৎ ।
জালোগনছা চ লতা সন্যত্যা ভেদ্যকঃস্মৃতঃ ॥

গিণ্ডীভূত (নৰ্ভকৰ সমষ্টি) বাবে ইয়াক গিণ্ডী বোলে, গুচ্ছ (সাধাৰণ এদলৰ নৃত্য), শৃংখলিকা (গৰল্পৰে হাতত ধৰি নাচে), লতাবন্ধ (অংশগ্ৰহণকাৰী দুয়োজনে জালজাতীয় বস্ত্ৰাবৃত হৈ নাচে), ভেদ্যক (একক নৃত্য) ।

২৯৪। গিণ্ডীবন্ধঃ কনিষ্ঠে তু শৃংখলা তু লয়ান্তৰে ।
মধ্যমে চ লতাবন্ধো জ্যেষ্ঠে চৈৱাথ ভেদ্যকঃ ॥

গিণ্ডীবন্ধ কনিষ্ঠ (প্ৰথম আসাৰিত) প্ৰয়োজ্য, শৃংখলা লয়ান্তৰে প্ৰয়োজ্য, লতাবন্ধ মধ্যমত প্ৰয়োজ্য আৰু ভেদ্যক জ্যেষ্ঠ প্ৰয়োজ্য (প্ৰথম আসাৰিত) ।

২৯৫। গিণ্ডীনাং দ্বিবিধা যোনিৰ্যন্ত্ৰং ভদ্ৰাসনং তথা ।
শিক্ষাঃ কাৰ্য্যাস্তথা চৈৱ প্ৰয়োজ্যব্যাঃ প্ৰযোজ্যভিঃ ॥

গিণ্ডীৰ উৎপত্তি দুভাগে হয় — যন্ত্ৰ আৰু ভদ্ৰাসন । নাট্য প্ৰযোজ্যাসকলৰ কৰ্ত্তব্য হ'ল এইবিলাক শিক্ষা কৰা আৰু প্ৰয়োগ কৰা ।

॥ ছন্দক ॥

২৯৬। এবং প্ৰয়োগঃ কৰ্ত্তব্যো বৰ্ধমানে প্ৰযোজ্যভিঃ ।
গীতানাং ছন্দকানাং চ ভূম্বো বক্ষ্যাম্যহং বিধিম্ ॥

বৰ্দ্ধমানকত নাট্য প্ৰযোজ্যাসকলে ওপৰত কোৱাৰ দৰে নৃত্য প্ৰয়োগ কৰিব ছন্দক গীতৰ নিয়ম সম্বন্ধে এতিয়া কোৱা হ'ব ।

২৯৭-২৯৮। যানি বস্তুনিবন্ধনি যানি চাক্ষুতানি চ ।
গীতানি ভেষাং বক্ষ্যামি প্ৰয়োগং নৃত্তান্যাদয়োঃ ॥
তত্ত্ৱাত্তবণং কাৰ্য্যং নৰ্ভক্যা সাৰ্ৱভাণ্ডিকম্ ।
ক্ষেপপ্ৰতিক্ষেপকৃতং তন্ত্ৰীগানসমম্বিতম্ ॥

যিবোৰ গীতৰ বিষয়বস্তু বন্ধ (নিবন্ধন) আৰু যিবোৰ অজকৃত, সেইবোৰ নৃত্য আৰু বাদ্যত কেনেকৈ প্ৰয়োগ হয়, সেই বিষয়ে কোৱা হ'ব । ভাণ্ড বাদ্য,

অতীবাদ্য আৰু মৌখিক গানৰ লগত মিল ৰাখি ক্ষেপ আৰু প্ৰতিক্ষেপসহকাৰে
নৰ্ত্তকীয়ে মৰুত প্ৰবেশ কৰিব ।

২৯৯। প্ৰথমং তুভিনেয়ং তু গীতকে সৰ্ববস্তু তৎ ।
তদেব চ পূৰ্ণবস্তু নৃত্যেনাপি প্ৰদৰ্শয়েৎ ॥

প্ৰথমতে গীতত সকলোবিষয় অভিনীত হয়, পিছত সেইবিলাককে নৃত্যৰ যোগে
দেখুওৱা হয় ।

৩০০। যো বিধিঃ পূৰ্বমুক্তস্য নৃত্যতিনয়দ্বাদিতে ।
আসাৰিতবিধৌ স স্যাৎ গীতানাং বস্তুকেষপি ॥

নৃত্য, অভিনয় প্ৰয়োগ আৰু বাদ্য সম্বন্ধে যি নিয়ম আগতে বৰ্ণনা কৰা হ'ল,
আসাৰিত গীতৰ ক্ষেত্ৰতো সেই নিয়ম প্ৰযোজ্য ।

৩০১। ব্ৰহ্ম বস্তুনিবন্ধানাং গীতকানাং বিধিঃ স্মৃতঃ ।
শৃণুতাজনিবন্ধানাং গীতানামপি লক্ষণম্, ॥

বস্তুনিবন্ধ গীত সম্বন্ধে এয়াই নিয়ম । এইদৰে নিবন্ধিত গীতৰ লক্ষণ শুনক ।

৩০২। য এষ বস্তুষু বিধিৰ্নৃত্যতিনয়দ্বাদিতে ।
স সৰ্ব এষ কৰ্ত্তব্যশব্দকেষু প্ৰযোজ্যতিঃ ॥

গীতবস্তু বিষয়ক নৃত্য, অভিনয় আৰু বাদ্যসম্বন্ধীয় নিয়মবোৰৰ সকলোবিলাকেই
গীতৰ অজনিবন্ধ ছন্দকত প্ৰযোজ্যসকলে পালন কৰা কৰ্ত্তব্য ।

৩০৩। বাদ্যং গুৰ্বক্ষৰকৃতং তৰ্হাহল্লাক্ষৰমেব চ ।
মুখে সোপোহনে কুৰ্যাদ্বৰ্ণানাং বিপ্ৰকৰ্ষকঃ ॥

মুখ আৰু উপোহনৰ সময়ত বাদ্য পৃথক পৃথক (স্পষ্ট) গুক্ত সহকাৰে অল্লাক্ষৰত
বজাব লাগে ।

৩০৪। যদা গীতবশাদজং ভূয়ো নিবৰ্ত্ততে ।
তদ্বাদ্যমভিনেয়ং স্যাচ্ছেষং নৃত্যেন যোজয়েৎ ॥

যেতিয়া একেটা গীতৰ অংশবিশেষ বাৰে বাৰে আবৃত্তি কৰা হয় তেতিয়া প্ৰথমে
উচ্চাৰিত অংশবোৰ অভিনয়ৰ দ্বাৰা প্ৰদৰ্শণীয় আৰু অৱশিষ্ট অংশবোৰ নৃত্যৰ দ্বাৰা
ৰূপায়িত হ'ব ।

৩০৫-৩০৬(ক)। যদা গীতবশাদজং ভূয়ো ভূয়ো নিবৰ্ত্তয়েৎ ।
ত্ৰিপাণিলয়সংযুক্তং তত্র বাদ্যং প্ৰযোজয়েৎ ॥
যথা লয়ন্তথা বাদ্যং কৰ্ত্তব্যং তুঙ্গসংপ্ৰয়ম্ ।

যেতিয়া গীত গাওঁতে তাৰ কোনো অংশৰ পুনৰাবৃত্তি হয়, তেতিয়া ত্ৰিগাণিলয়যুক্ত বাদ্য অনুগামী হব । এনেক্ষেত্ৰত বাদ্য লয় অনুসৰি বজাব লাগে ।

৩০৬(খ)-৩০৯। তত্বং চানুগতং চাপি ওষং চ কৰণাশ্চিতম্ ॥
 স্থিতে তত্বং প্ৰয়োজ্যং মধ্যে চানুগতং ভৱেৎ ।
 দ্রুতে চৌষং প্ৰয়োজ্যন্তেষু বাদ্যগতো স্থিতিঃ ॥
 ছন্দোগীতকমাসাদ্য তুজানি পৰিবৰ্তয়েৎ ।
 এষ কাৰ্যো স্থিতিৰ্নিত্যং নৃত্যতিনিয়তাদিতে ॥
 যানি বন্তুনি বজ্জানি তেষামন্তে গ্রহো ভৱেৎ ।
 অজ্ঞানাং তু পৰাবৃত্তাদাদাৱেৱেং গ্রহো মতঃ ॥

তত্ব, অনুগত আৰু ওষ কৰণৰ সৈতে সংশ্লিষ্ট । স্থিত অবস্থিতি তত্ব, লয়, মধ্যম অবস্থাত অনুগত আৰু দ্রুতত ওষ লয় প্ৰযোজ্য । বাদ্যসম্বন্ধে এই নিয়ম ছন্দকৰ ক্ষেত্ৰত গীতাংশবোৰৰ পুনৰাবৃত্তি হয় । নৃত্য, অভিনয় আৰু গীতত এইটো বন্ধা নিয়ম । যিবোৰ গীতবস্তু বন্ধ অৰ্থাৎ বিবন্ধ, তাৰপিছত হব গ্ৰহ । কিন্তু অংশবোৰৰ পুনৰাবৃত্তি কৰোতে এনেবোৰ ‘গ্ৰহ’ আবৃত্ততে হোৱা উচিত ।

॥ সুকুমাৰ নৃত্য ॥

৩১০। এৱমেৰে স্থিতিঃ কাৰ্যো গীতেন্সাৰিতেষু চ ।
 দেৱন্তুত্যাশ্ৰয়ং হ্যেতৎ সুকুমাৰং নিবোধত ॥

আসাৰিত আৰু গীতৰ ক্ষেত্ৰত এই নিয়ম হব লাগে । দেৱন্তুতি বিষয়ক এই সুকুমাৰ নৃত্যৰ কথা বুজিব ।

৩১১। ত্ৰীপুংসয়োন্তু সংলাপো যন্তু কামসমুদ্ভৱঃ ।
 তজ্জন্মং সুকুমাৰং হি শৃঙ্গাৰবসন্তৱম্ ॥

কামাসক্ত ত্ৰী-পুৰুষৰ সংলাপত সুকুমাৰ নৃত্য শৃংগাৰ বসৰ পৰা উদ্ভৱ হয় ।

॥ নৃত্যৰ উপযোগী উপলক্ষ্য ॥

৩১২। যস্যাপ্যং যস্যামৰহায়াং নৃত্তং যোজ্যং প্ৰযোজ্যভিঃ ।
 সৰ্বগীতকসম্বন্ধং তচ্চ মে শুনুত স্থিতিঃ ॥

হে স্থিতিগণ, নৃত্যপ্ৰযোক্তাসকলে যি যি বিলাক অবস্থাত ইয়াৰ প্ৰয়োগ কৰে আৰু তাৰ গীতৰ সৈতে কি সম্বন্ধ সেই বিষয়ে কণ্ঠ শুনক ।

৩১৩। অজৱন্তুনিবৃত্তৌ চ তথা বৰ্ণানিবৃত্তিষু ।
 তথা চাতুৰ্যদয়স্থানে নৃত্তং তজ্জন্মঃ প্ৰযোজ্যেৎ ॥

অভিলোকে তেতিয়া নৃত্য প্ৰয়োগ কৰিব যেতিয়া নাট্যানুষ্ঠানত গীতৰ অঙ্গবস্তু
আৰু বৰ্ণ নিবৃত্ত হব নতুবা কোনো নায়কে নাট্যাভিনয়ত সৌভাগ্য লাভ কৰিব ।

৩১৪। যত্র সংদৃশ্যতে কিঞ্চিদ্ দম্পত্যোৰ্যদনাশ্ৰয়ম্ ।
তত্র নৃত্তং প্ৰযোজ্যং প্ৰহৰ্ষাৰ্থগুণোক্তৰম্ ॥

নাটকত এনেবোৰ উপলক্ষ্যত নৃত্য হ'ব য'ত দম্পতীৰ মাজত প্ৰেমজনিত কোনো
এটা বিষয় উপস্থিত হয়, কাৰণ তেনে সময়ৰ নৃত্য ঔৎসাহজনক হয় ।

৩১৫। যত্র সন্নিহিতে কান্তে ঋতুকালাদিদৰ্শনম্ ।
গীতকাৰ্থাভিসম্বন্ধং নৃত্তং তত্রাপি চেষ্যতে ॥

প্ৰেমিক নিকটবৰ্তী আৰু উপযুক্ত ঋতুৰ আগমনত, গীতাৰ্থ সম্বন্ধীয় নৃত্য নাটকৰ
যেই কোনো দৃশ্যতে হব পাৰে ।

।। নৃত্যানিষেধ ।।

৩১৬। খণ্ডিতা বিপ্লৱকা বা কলহান্তৰিতাপি বা ।
যন্নিম্নঙ্গে তু যুৱতিৰ্নৃত্তং তত্র ন যোজয়েৎ ॥

খণ্ডিতা, বিপ্লৱকা আৰু কলহান্তৰিতা যুৱতী বিষয়ত নৃত্য-নিষেধ ।

৩১৭। সখিপ্ৰবৃত্তে সংলাপে উত্থাহসন্নিহিতে প্ৰিয়ে ।
নহি নৃত্তং প্ৰযোজ্যং যস্য বা প্ৰোষিতঃ প্ৰিয়ঃ ॥

সখিৰ লগত সংলাপ কৰোতে, প্ৰিয়জন প্ৰবাসত থাকিলে নৃত্যানিষেধ ।

৩১৮। দূত্যাশ্ৰয়ং যদা তু স্যাৎ ঋতুকালাদিদৰ্শনম্ ।
ঔৎসুক্যচিন্তাসম্বন্ধং নৃত্তং তত্র ন যোজয়েৎ ॥

ইয়াৰ বাহিৰেও যেতিয়া দূতীৰ যোগে ঋতুৰ আগমন বাৰ্তা পোৱা যায় আৰু
তাৰকাৰণে মনত উৎকণ্ঠা জন্মে সেই সময়ত নৃত্য প্ৰযোজ্য নহয় ।

৩১৯। যন্নিম্নঙ্গে প্ৰসাদং তু গৃহীয়ান্নয়িকা ক্ৰমাৎ ।
ততঃ প্ৰভৃতি নৃত্তং তু শেষেষ্বন্যেষু যোজয়েৎ ॥

কিন্তু, যদি অভিনয়ৰ মাজত, নাটকৰ কোনো অংশত, নায়িকাক প্ৰসন্ন কৰা হয়,
তেন্তেহলত নাটকৰ শেষ পৰ্যন্ত নৃত্য হব পাৰে ।

৩২০। দেবস্তুত্যাশ্ৰয়গতং যদজং তু ভৱেদিহ ।
মাহৈষ্টৈবৈবজহাৰৈকচ্ছতৈস্তৎ প্ৰযোজয়েৎ ॥

নাটকৰ কোনো অংশ দেবমুৰ্তি বিষয়ক হলে, শিৱস্তু উদ্ধত অক্ষহাৰৰ সৈতে নৃত্য কৰিব লাগে ।

৩২১। যত্ৰ শৃঙ্গাবসংবদ্ধং গানং ত্ৰীপুৰুষাপ্ৰয়ম্ ।
দেৱীকৃতৈবজহাৰৈৰ্ললিতৈস্তুং প্ৰযোজয়েৎ ॥

নব-নাৰীৰ সম্বন্ধবোধক প্ৰেমগীত, পাৰ্বতীস্তু অক্ষহাৰৰ সৈতে নৃত্যৰ দ্বাৰা অনুসৃত হ'ব ।

।। বাদ্যবিধি ।।

৩২২। চতুৰ্দ্দা নকুটকে খঞ্জকে পৰিগীতকে ।
ৱিধানং সম্প্ৰৱক্ষ্যামি ভাণ্ডবাদ্যৱিধং প্ৰতি ॥

চতুৰ্দ্দা, খঞ্জক, আৰু পৰিগীতকৰ অনুগামী বাদ্যবিধি সম্বন্ধে কওঁ শুনক ।

৩২৩। খঞ্জনকুটসংযুক্তা ভৱেদ্যা তু চতুৰ্দ্দা ।
পাদান্তে' সন্নিপাতে তু তস্যা ভাণ্ডগ্ৰহো ভৱেৎ ॥

খঞ্জ বা নকুট জাতীয় গীতৰ, ধুৱাৰ এটা চৰণ গীত হলে তাত সন্নিপাত গ্ৰহযুক্ত বাদ্য বজাব লাগে ।

৩২৪। যা ধুৱা ছন্দসা যুক্ত সমপাদা সমাক্ৰবা ।
তস্যাঃ পাদান্তৰসানে তু প্ৰদেশিন্যা গ্ৰহো ভৱেৎ ॥

যিবোৰ ধুৱাত সমপাদ আৰু সমাক্ৰব থাকে তাত পাদৰ অন্তত তৰ্জনী আঙ্গুলিৰে ধৰি বাদ্য বজাব লাগে ।

৩২৫। কৃতৈকং পৰিৱৰ্ত্তং তু গানস্যাভিনয়ে পুনঃ ।
পুনঃ পাদানিবৃত্তৌ তু ভাণ্ডবাদ্যং নিয়োজয়েৎ ॥

এটা গীতৰ, অভিনয়ত পুনৰাবৃত্তি হ'ব, এটা পুনৰ গীত গাব আৰু ইয়াৰ শেষ চৰণৰ অন্তত বাদ্য বজাব লাগে ।

৩২৬। অজৱমুনিবৃত্তেন ৱৰ্ণান্তৰনিবৃত্তিষু ।
তথোপস্থাপনে চৈৱ ভাণ্ডবাদ্যং প্ৰযোজয়েৎ ॥

গীতৰ অজবমু বা বৰ্ণ নিবৃত্ত হলে আৰু ইয়াৰ উপস্থাপন হলে (প্ৰাক্ষেপ্ত) বাদ্য নবজাব ।

৩২৭। যেহপি চান্তৰমার্গাঃ স্যুন্তত্ৰ্যা বাক্কবণৈঃ কৃতাঃ ।
তেষু সূচী প্ৰয়োজন্ত্যা ভাণ্ডেন সহ ভাণ্ডৱে ॥

তত্ৰী অথবা কৰণৰ দ্বাৰা কৃত অন্তৰ্ভাগৰ সময়ত তাত্ত্বনৃত্যত বাদ্যৰ সৈতে
সূচীচাৰী প্ৰযোজ্য ।

৩৮। মহেশ্বৰস্যা চৰিতং য ইদং সংপ্ৰযোজয়েৎ ।
সৰ্বপাপবিশুদ্ধাত্মা শিৱলোকং স গচ্ছতি ॥

যি এই শিৱ সৃষ্ট নৃত্য কৰে তেওঁ সকলো পাপমুক্ত হৈ শিৱলোক পায় ।

৩৯। এবমেব ৱিধিঃসৃষ্টস্তাত্ত্বনৃত্য প্ৰয়োগতঃ ।
ভূয়ঃ কিং কথ্যতাং ৱিপ্ৰো নাট্যযোগৱিধিং প্ৰতি ॥

প্ৰয়োগ বিধানৰ পৰা, তাত্ত্বনৃত্য সম্বন্ধে এই বিধি প্ৰণয়ন কৰা হৈছে । হে ব্ৰাহ্মণসকল
নাট্য প্ৰয়োগ সম্বন্ধে আৰু জানিবলগীয়া আছে যদি কওক ।

—তাত্ত্বনৃত্য নামক চতুৰ্থ অধ্যায় সমাপ্ত ।

পঞ্চম অধ্যায়

পূৰ্বৰঙ্গ বিধান

১। ভৰতস্য ৰচঃ শ্ৰুত্বা নাট্যসন্তানকাৰণম্ ।

পুনৰেৰাৱৰ্ত্তনং ৰাক্যমৃষয়ো হৃষ্টমানসাঃ ॥

ভৰতৰ মুখে নাট্য বিষয়ৰ কথাখিনি শুনি, পুনৰ মূনি সকলে আনন্দমনেৰে কবলৈ ধৰিলে ।

২-৪ । যথা নাট্যস্য বৈ জন্ম জৰ্জৰস্য চ সম্ভবঃ ।

স্থিথানাং শমনং চৈৱ দেৱতানাং চ পূজনম্ ॥

তুভ্যঃ শ্ৰুতং গৃহীতং চ গৃহীত্বা চাৱধাৰিতম্ ।

নিখিলেন যথাতত্ত্বমিচ্ছাহো ৱেদিতুং পুনঃ ॥

পূৰ্বৰঙ্গং মহাতেজঃ সৰ্বলক্ষণসংযুতম্ ।

যথা মন্যামহে ব্রহ্মংস্তথা ৰাখ্যাতুমৰ্হসি ॥

নাট্যৰ জন্ম, জৰ্জৰৰ উৎপত্তি, বিঘ্নশান্তি আৰু দেৱপূজা বিষয়ৰ কথা আপোনাৰ পৰা শুনি বুজিছো । তত্ত্বানুসৰি সকলো কথা পুনৰ জানিবৰ ইচ্ছা হৈছে । হে মহাতেজস্বী ব্ৰাহ্মণ, সকলো লক্ষণযুক্ত পূৰ্বৰঙ্গ যাতে আমি বুজিব পাৰো তেনেদৰে আমাৰ আগত ব্যাখ্যা কৰে যেন ।

৫-৬ । তেষাং তু বচনং শ্ৰুত্বা মুনীনাং ভৰতো মুনিঃ ।

প্ৰতুৱাচ পূৰ্নৰাক্যং পূৰ্বৰঙ্গৱিধিং প্ৰতি ॥

পূৰ্বৰঙ্গ মহাভাগা গদতো মে নিবোধত ।

পাদভাগাঃ কলাশ্চৈৱ পৰিবৰ্ত্তন্তুতৈৱ চ ॥

সেই ঋষিসকলৰ কথা শুনি ভৰতমুনিয়ে পূৰ্বৰঙ্গবিধান সম্বন্ধে পুনৰ কবলৈ ধৰিলে । হে মহাভাগ মূনিগণ, এতিয়া পূৰ্বৰঙ্গ সম্বন্ধে আৰু ইয়াৰ পাদভাগ, কলা আৰু পৰিবৰ্তৰ বিষয়ে সকলো কণ্ঠ শুনক ।

॥ পূৰ্বৰঙ্গ ॥

৭। যন্মাত্ৰজ প্ৰয়োগোহয়ং পূৰ্বমেৱ প্ৰযুক্ত্যতে ।

ভাস্কাদয়ং পূৰ্বৰঙ্গো ৱিজ্যোহয়ত্ৰ যিজ্যোভুমাঃ ॥

হে শ্ৰেষ্ঠ দ্বিজগণ, যিহেতু ই বঙ্গ প্ৰয়োগৰ আৰম্ভণিতে হয় সেই হেতু ইয়াৰ নাম পূৰ্ববঙ্গ হ'ল ।

।। পূৰ্ববঙ্গৰ অঙ্গ ।।

৮-১১। অস্যাঙ্গানি তু কাৰ্য্যানি যথারূপদনুপূৰ্ণশঃ ।
 তন্ত্ৰীভাণ্ডসমায়োগৈঃ পাঠ্যযোগকৃতৈস্তথা ॥
 প্ৰত্যাহাৰোহৰতৰণং তথা হ্যাবম্ভ এৱ চ ।
 আশ্ৰাৰণা ৰক্তপাণিস্তথা চ পৰিঘটনা ॥
 সংঘোটনা ততঃ কাৰ্য্যা মাৰ্গাসাৰিতমেষৱ চ ।
 জ্যেষ্ঠমধ্যকনিষ্ঠা চ তথৈৱাসাৰিতক্ৰিয়া ॥
 এতানি চ বহিগীতান্যন্তৰ্যবনিকাগতৈঃ ।
 প্ৰয়োজ্যভিঃ প্ৰয়োজ্যানি তন্ত্ৰীভাণ্ডকৃতানি তু ॥

ইয়াৰ অঙ্গবিলাক যথাক্ৰমে তন্ত্ৰীবাদ্য আৰু ঢাক বাদ্যৰে সৈতে আবৃত্তিৰ যোগে অনুষ্ঠান কৰিব লাগে । প্ৰত্যাহাৰ, অৱতৰণ, আৰম্ভ, আশ্ৰাৰণা, ৰক্তপাণি, পৰিঘটনা, সংঘোটনা, তাৰপিছত মাৰ্গাসাৰিত, জ্যেষ্ঠ (দীৰ্ঘ) মধ্য আৰু হ্ৰস্ব আকাৰৰ আসাৰিত – এই নাট্যৰ ওপৰকি গীতবোৰ যবনিকাৰ অভ্যন্তৰত, প্ৰয়োগকৰ্ত্তাসকলে বাদ্যযন্ত্ৰৰ সৈতে প্ৰয়োগ কৰিব ।

১২-১৫। ততশ্চ সৰ্বকুতপৈৰ্যুজ্ঞান্যানি কাৰয়েৎ ।
 ৰিয়াট্য ৱৈ যৱনিকাং নৃত্তপাঠ্যকৃতানি চ ॥
 গীতানাং মদ্রকাদীনামেকং যোজ্যং তু গীতকম্ ।
 ৱৰ্ধমানমথাপীহ তাণ্ডৱং যত্ৰ যুজ্যতে ॥
 ততশ্চোত্থাপনং কাৰ্য্যং পৰিৱৰ্ত্তনমেষৱ চ ।
 নান্দী শূদ্ধাপকৃষ্টা চ ৰঙ্গদ্বাৰং তথৈৱ চ ॥
 চাৰো চৈৱ ততঃ কাৰ্য্যা মহাচাৰী তথৈৱ চ ।
 ত্ৰিকং প্ৰৰোচনা চাপি পূৰ্ববঙ্গে ভৱন্তি হি ॥

তাৰপিছত যবনিকা অপসাৰণ কৰি বাদ্যযন্ত্ৰৰ সৈতে অন্য নাচ-গান আবৃত্তি আদি অনুষ্ঠান কৰণীয় । মদ্রকাদি গীতবোৰৰ পৰা এটা গীত গাব । বৰ্দ্ধমান গীত আৰু তাণ্ডৱ এই ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য । তাৰপিছত উত্থাপন, পৰিৱৰ্ত্তন, নান্দী, শূদ্ধাপকৃষ্টা, ৰঙ্গদ্বাৰ, চাৰী, মহাচাৰী, ত্ৰিক আৰু প্ৰৰোচনা পূৰ্ববঙ্গৰ ভিতৰৰ কাৰ্য্য ।

১৬। এতান্যাঙ্গানি কাৰ্য্যাণি পূৰ্ববঙ্গৱিধৌ তু চ ।
 এতেষাং লক্ষণমহং ব্যাখ্যাস্যাম্যনুপূৰ্ণশঃ ॥

এই অঙ্গবিলাক পূৰ্ববঙ্গত কৰণীয় । ইয়াৰ লক্ষণ যথাক্ৰমে ব্যাখ্যা কৰিম ।

১৭। কুতপস্য তু বিন্যাসঃ প্রত্যাহাৰ ইতি স্মৃতঃ ।
যথারতৰণং প্রোক্তং গায়কানাং নিৰ্দেশনম্ ॥

বাদ্যবিলাকৰ বিন্যাসক প্রত্যাহাৰ বোলে । গায়কসকলৰ উপবেশনক অৱতৰণ বোলা হয় ।

আৰম্ভ, আশ্ৰাৱণা

১৮। পৰিগীতপ্ৰিয়াৰম্ভ আৰম্ভ ইতি কীৰ্ত্তিতঃ ।
আতোদ্যৰঞ্জনার্থং তু ভৱেদাশ্ৰাৱণা ৱিধিঃ ॥

গানৰ সূত্ৰপাতক আৰম্ভ বোলে । বাদ্যক সুশ্ৰাব্যকৰাৰ ব্যবস্থা কৰাকে আশ্ৰাৱণা বিধি বোলে ।

বক্তৃপাণি, পৰিঘট্টনা

১৯। বাদ্যবৃত্তি ৱিভাগার্থং বক্তৃপাণিৰিধায়তে ।
তন্ত্ৰ্যোজঃ কৰণার্থং তু ভবেচ্চ পৰিঘট্টনা ॥

বাদ্যৰ শৈলী বিভাগৰ বাবে বক্তৃপাণি বিহিত হয়, আৰু তাঁৰৰ যন্ত্ৰক সতেজ কৰাকে পৰিঘট্টনা বোলা হয় ।

সংঘোটনা, মাৰ্গাসাৰিত

২০। তথা পাণিৱিভাগার্থং ভৱেৎ সংঘোটনা ৱিধিঃ ।
তন্ত্ৰীভাণ্ডসমাযোগান্ মাৰ্গাসাৰিতমিষ্যতে ॥

হস্তভঙ্গী বিভেদ কাৰ্য্যক সংঘোটনা আৰু তন্ত্ৰীবাদ্য, ঢাকবাদ্য মিলিত হোৱাকে মাৰ্গাসাৰিত বোলে ।

২১। কলাপাতৱিভাগার্থং ভৱেদাসাৰিতক্ৰিয়া ।
কীৰ্ত্তনাদ্ভেদতানাং চ জ্ঞেয়ো গীতৱিধিস্তথা ॥

কলাবিভাজনৰ বাবে আসাৰিত ক্ৰিয়া হয় । দেবতাৰ গুণকীৰ্ত্তনক গীতবিধি বুলি জানিব ।

উত্থাপন

২২-২৩(ক)। অতঃ পৰং প্ৰৱক্ষ্যামি চোত্থাপনৱিধিক্ৰিয়াম্ ।
যন্মাদুৰ্ব্বাপয়ন্ত্যাদৌ প্ৰয়োগং নান্দি পাঠকাঃ ॥
পূৰ্বমেৱ তু বস্বেহস্মিন্ তন্মাদুৰ্ব্বাপনং স্মৃতম্ ।

এতিয়া উত্থাপনবিধিৰ ক্ৰিয়া সম্বন্ধে কোৱা হব । যিহেতু এই ৰঙ্গমঞ্চত প্ৰথমেই নান্দী পাঠকসকলে অনুষ্ঠান উদ্বোধন কৰে, সেইবাবে ইয়াক উত্থাপন বুলি কোৱা হয় ।

পৰিবৰ্তন

২৩(খ)-২৪(ক) । যন্মাস্ত লোকপালানাং পৰিবৃত্য চতুৰ্দ্দিশম্ ॥
বন্দনানি প্ৰকুৰ্ব্বন্তি তস্মাত্তু পৰিবৰ্তনম্ ।

যিহেতু চাৰিওফালে ঘূৰি (পৰিবৃত্য) লোকপাল সকলৰ বন্দনা কৰা হয়, সেইবাবে ইয়াৰ নাম পৰিবৰ্তন ।

নান্দী

২৪(খ)-২৫(ক) । আশীৰ্চনসংযুক্তা নিত্যং যন্মাং প্ৰবৰ্ততে ॥
দেৱম্বিজ্ঞানপাদীনাং তস্মান্ নান্দীতি সংজ্ঞিতা ।

যিহেতু ইয়াত সদায়ে দেৱতা, ব্ৰাহ্মণ আৰু ৰজাসকলৰ আশীৰ্বাদসূচক কথাৰ প্ৰয়োগ হয়, সেইবাবে ইয়াৰ নাম নান্দী হ'ল ।

শুদ্ধাবক্ৰুটা

২৫(খ)-২৬(ক) । অত্ৰ শুদ্ধাক্ৰুৰৈৰে হৃদয়ক্ৰুটা ধ্ৰুৱা যতঃ ।
তস্মাক্ষুদ্ধ্যাপক্ৰুটৈৰ্জৰ্জৰল্লোকদৰ্শিকা ॥

যিহেতু অৱক্ৰুটা ধ্ৰুৱা শুদ্ধ (অৰ্থহীন) আখৰেৰে ৰচিত হয়, সেইবাবে ইয়াক শুদ্ধাবক্ৰুটা নাম দিয়া হয় ; ই জৰ্জৰ ল্লোকসূচক ।

ৰঙ্গছাৰ

২৬(খ)-২৭(ক) । যন্মাদভিনয়ন্ত্ৰ প্ৰথমং হৱতাত্যৰ্যতে ॥
ৰঙ্গছাৰমতো জ্যেষ্ঠং ৰাগজ্ঞাভিনয়াম্বকম্ ।

যিহেতু ইয়াতে অভিনয় আৰম্ভ হয় সিহেতু ইয়াৰ নাম ৰঙ্গছাৰ । ইয়াতে বাচিক আৰু আঙ্গিক অভিনয় কাৰ্য্য হয় ।

চাৰী, মহাচাৰী

২৭(খ)-২৮(ক) । শৃঙ্গাৰস্য প্ৰচৰণাচ্চাৰী সংপৰিকীৰ্তিতা ।
বৌদ্ৰপ্ৰচৰণাচ্চাপি মহাচাৰীতি কীৰ্তিতা ।

শৃঙ্গাৰ বসবজনক গতিৰ বাবে ইয়াক চাৰী বোলে আৰু বৌদ্ৰবসবজনক গতিৰ বাবে মহাচাৰী বোলে ।

ত্ৰিগত

২৮(খ)-২৯(ক) । বিদূষকঃ সূত্ৰধাৰন্তথা বৈ পাৰিপাৰ্শ্বকঃ ॥
যত্র কুৰ্ৱন্তি সজ্জনং তত্রাপি ত্ৰিগতং স্মৃতম্ ।

বিদূষক, সূত্ৰধাৰ, আৰু পাৰিপাৰ্শ্বিকে যত সংলাপ কৰে, সেই স্থানক ত্ৰিগত বোলে ।

প্ৰবোচনা

২৯(খ)-৩০(ক) । উপক্ষেপেণ কাৰ্য্যস্য হেতুযুক্তিসমাশ্ৰয়া ॥
সিদ্ধেনামন্ত্ৰণা যা তু ৱিজ্ঞেয়া সা প্ৰবোচনা ।

কাৰ্য্যসিদ্ধিৰ উদ্দেশ্যে যুক্তি-তৰ্কৰদ্বাৰা যি আবেদন নাট্যক্ৰিয়া সূচক হয় তাকে প্ৰবোচনা বোলে ।

বহিগীত আৰু তাৰ কাৰণ

৩০(খ)-৩১(ক) । অতঃ পৰং প্ৰৱক্ষ্যামি হ্যাপ্ৰাৱণৱিধিক্ৰিয়াম্ ॥
বহিগীতৱিধৌ সম্যগুৎপত্তিং কাৰণং তথা ।

ইয়াৰ পিছত বহিগীত নিয়মৰ অন্তৰ্ভুক্ত, অপ্ৰাৱণাবিধি আৰু তাৰ ক্ৰিয়াকাৰণ বৰ্ণনা কৰিম ।

৩১(খ)-৩২ । চিত্ৰদক্ষিণবৃত্তৌ তু সন্তৰূপে প্ৰৱৰ্ত্তিতৌ ।
সোপোহনে সনিগীতে দেৱন্তুত্যানিন্দিতৌ ।
নাৰদদৈশ্চ গন্ধৰ্বৈঃ সভায়াং দেৱদানৱাঃ ॥
নিগীতং শ্ৰাৱিতা সম্যক্ লয়তাল সমন্বিতম্ ।

যেতিয়া নাৰদাদি সংগীতজ্ঞসকলে সন্তৰূপে, চিত্ৰ আৰু দক্ষিণ মাৰ্গেদি উপোহন আৰু নিগীত স্তুতিত ব্যস্ত হৈ আছিল তেতিয়া সভাস্থিত সকলো দেৱ-দানৱক সম্যক ভাবে তালৰ লয়ত অনুষ্ঠিত নিগীত শুনোৱা হৈছিল ।

৩৩-৩৬ । তচ্ছূতা তু শুভং গানং দেৱন্তুত্যানিন্দিতম্ ॥
অভবন্ দ্ৰুভিতাঃ সৰ্ৱে মাৎসৰ্যান্দ্ৰৈত্যাৰক্ষসাঃ ।
সংপ্ৰধাৰ্য চ তেহন্যোন্যমিত্যৰোচনৱস্থিতাঃ ॥

নিৰ্গীতং তু সৰ্বাদিত্ৰিবিদং গৃহীমহে ৰয়ম ।
 সপ্তৰূপেণ সন্তুষ্টিং দেৱাঃ কৰ্মানুকীৰ্তনাং ॥
 এৱং গৃহীম নিৰ্গীতং তুম্যামোহিত্ৰৈৱ ৰৈ ৰয়ম ।
 তে তত্র তুষ্টিং দৈত্যাস্তু সাধয়ন্তি পুনঃ পুনঃ ॥

এই আনন্দদায়ক দেবভুক্তি শূনি সকলো ৰাক্ষস আৰু দৈত্য ঈৰ্ষাত ক্ৰুদ্ধ হ'ল ।
 এনে অৱস্থাত তেওঁলোকে পৰস্পৰক কবলৈ ধৰিলে - বাদ্যৰ সৈতে এই নিৰ্গীত
 শূনি আমি পৰম সন্তোষ পাইছো । নিজৰ গৱদান সম্বন্ধে সপ্তৰূপ গান শূনি
 দেৱগণো সন্তুষ্ট হৈছিল । আমি কেৱল নিৰ্গীত শূনিম আৰু সিয়ে আমাৰ প্ৰীতিদায়ক
 হব । দৈত্যসকলেও প্ৰীত হৈ বাৰম্বাৰ এই অনুষ্ঠান কৰিবলৈ ধৰিলে ।

৩৭-৩৮(ক)। কষ্টাশ্চাপি ততো দেৱাঃ প্ৰত্যভ্যাস্তু নাৰদম্ ।
 এতে তুম্যন্তি নিৰ্গীতে দানৱাঃ সহ ৰাক্ষসৈঃ ॥
 প্ৰণশ্যতু প্ৰয়োগোহয়ং কথং বা মন্যতে ভৱান ।
 দেৱানাং ৰচনং শ্রুত্বা নাৰদো ৰাক্যমব্রবীৎ ॥
 ধাতুৱাদ্যাশ্ৰয়কৃতং নিৰ্গীতং মা প্ৰণশ্যতু ।
 কিন্তুপোহনসংযুক্তং ধাতুৱাদ্যৱিভূষিতম্ ॥
 ভবিষ্যতীদং নিৰ্গীতং সপ্তৰূপৱিধানতঃ ।
 নিৰ্গীতেনাৱবদ্ধাস্তু দৈত্যদানৱৰাক্ষসাঃ ॥
 ন ক্ষোভং ন ৰিখাতং চ কৰিষ্যন্তীহ তোষিতাঃ ।

তাৰপিছত দেৱগণে কুপিত হৈ নাৰদক কলে, এই দানৱ আৰু ৰাক্ষস সকলো
 নিৰ্গীতিত তুষ্ট হয়, গতিকে এই প্ৰয়োগ বন্ধ হোৱাই ভাল, এই বিষয়ত আপোনাৰ
 মনোভাৱ কি ? দেৱতাৰ কথা শূনি নাৰদে এই কথা কলে -, ধাতু আৰু
 বাদ্যসম্ভূত নিৰ্গীত নষ্ট (বন্ধ) নোহোৱাহে মঙ্গল । কিন্তু, উপোহনযুক্ত ধাতুবাদ্য
 শোভিত এই নিৰ্গীত সপ্তৰূপ সম্পন্ন হব । দৈত্য, দানৱ আৰু ৰাক্ষস নিৰ্গীতৰ দ্বাৰা
 আকৃষ্ট হৈ ক্ৰুদ্ধ নহব আৰু সন্তুষ্ট হোৱাৰ ফলত কোনো বাধা সৃষ্টি নকৰা হব ।

৪১(খ)-৪৫(ক)। ত্ৰতনিৰ্গীতেমব্ৰং তু দৈত্যানাং স্পৰ্ধয়া স্ৰিজাঃ ॥
 দেৱানাং বহুমানেন বহিৰ্গীতমিদং শ্রুতম্ ।
 ধাতুভিষ্কিত্ৰীণায়াং গুৰুলক্ষ্যবাস্তিতম্ ।
 ৱৰ্ণলঙ্কাৰ সংযুক্তং প্ৰয়োক্তৱ্যং বুধৈৰথ ।
 নিৰ্গীতং গীয়েতে যম্মাদপদং ৱৰ্ণযোজনাং ॥
 অসূয়য়া চ দেৱানাং বাহিৰ্গীতমিদং শ্রুতম্ ।
 নিৰ্গীতং যম্ময়া প্ৰোক্তং সপ্তৰূপসমম্বিতম্ ॥
 উত্থাপনাদিকং যচ্চ তস্য কাৰণমুচ্যতে ।

হে ষ্টিজগণ, ইয়াৰ প্ৰতি দৈত্যসকলৰ স্পৰ্দ্ধাৰ কাৰণে ই নিগীত, দেৱতাৰ সন্মান
ৰক্ষাৰ কাৰণে বহিগীত নামে খ্যাত হয় । চিত্ৰিত বীণাত ধাতু খচিত কৰি গুৰু
লঘু আখৰযুক্ত আৰু বৰ্ণ অলঙ্কাৰযুক্ত এই বহিগীত পণ্ডিত সকলে প্ৰয়োগ কৰিব ।
মই সাত প্ৰকাৰৰ নিগীতৰ কথা কলো । এতিয়া উত্থাপনাৰ কাৰণ সম্বন্ধে বৰ্ণনা
কৰিম ।

৪৫(খ)-৫৪ । প্ৰত্যাহাৰে যাতুথানাঃ প্ৰীয়ন্তে সহপন্নগৈঃ ॥
তুষ্যন্ত্যুপসন্তত্ৰ কৃতেহৰতৰণে ষ্টিজাঃ ।
তুষ্যন্ত্যপি চ গন্ধৰ্বা আৰম্ভে সম্প্ৰযোজিতে ॥
আশ্ৰাৱণায়াং যুক্তায়াং দৈত্যাশ্চুয্যন্তি সৰ্শণঃ ।
ৰক্তপাণৌ কৃতে চৈৱ নিত্যং তুষ্যন্তি দানৱাঃ ॥
পৰিঘট্টনায়াং তুষ্টা যুক্তায়াং ৰক্ষসাং গণাঃ ।
সংঘোটনক্ৰিয়ায়াং তু তুষ্যন্ত্যপি চ গৃহ্যকাঃ ॥
মাৰ্গাসাৰিতমাসাদ্য তুষ্টা যক্ষা ভৱন্তি হি ।
গীতকেষু প্ৰযুক্তেষু দেৱাস্তুষ্যন্তি নিত্যশঃ ॥
বৰ্দ্ধমানে প্ৰযুক্তে তু ৰুদ্ৰস্তুষ্যন্তি সানুগাঃ ।
তথা চোত্থাপনে যুক্তে ব্ৰহ্মা তুষ্টো ভৱেদিহ ॥
তুষ্যন্তি লোকপালাশ্চ প্ৰযুক্তে পৰিৱৰ্তনে ।
নান্দীপ্ৰয়োগেহথ কৃতে প্ৰীতো ভৱতিচন্দ্ৰমাঃ ॥
যুক্তায়ামপকৃষ্টায়াং প্ৰীতা নাগা ভৱন্তি হি ।
তথা শূক্ৰাপকৃষ্টায়াং প্ৰীতাঃ পিতৃগণো ভবেৎ ॥
ৰস্ৰাৰে প্ৰযুক্তে তু ৰিক্ষুঃ প্ৰীতো ভৱেদিহ ।
জৰ্জৰস্য প্ৰয়োগে তু তুষ্টা ৰিম্বিনায়কাঃ ॥
তথা চাৰ্যাং প্ৰযুক্তায়ামুমা তুষ্টা ভৱেদিহ ।
মহাচাৰ্যাং প্ৰযুক্তায়াং তুষ্টো ভূতগণো ভৱেৎ ॥

প্ৰত্যাহাৰত ৰাক্ষস আৰু পন্নগ সকল তুষ্ট হয় । আৰম্ভ প্ৰযুক্ত হলে গন্ধৰ্বসকল তুষ্ট
হয় । আশ্ৰাৱণা প্ৰযুক্ত হলে দৈত্যগণ সততে সন্তুষ্ট হয় । ৰক্তপাণি প্ৰয়োগ কৰিলে
দানবগণ সততে সন্তুষ্ট হয় । পৰিঘট্টনা প্ৰয়োগত ৰাক্ষস সন্তুষ্ট হয় । সংঘোটন
ক্ৰিয়াৰ প্ৰয়োগত গৃহ্যকসকল তুষ্ট হয় । মাৰ্গাসাৰিতৰ প্ৰয়োগত যক্ষগণ তুষ্ট হয় ।
গীতৰ প্ৰয়োগত দেৱগণ সততে তুষ্ট হয় । বৰ্দ্ধমানৰ প্ৰয়োগত অনুচৰ বিলাকেৰে
সৈতে শিব প্ৰীত হয় । উত্থাপনৰ প্ৰয়োগত ব্ৰহ্মা তুষ্ট হয় । পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰয়োগত
লোকপালগণ তুষ্ট হয় । নান্দীৰ প্ৰয়োগত চন্দ্ৰ তুষ্ট হয় । অপকৃষ্টা প্ৰয়োগত নাগগণ
প্ৰীত হয় । শূক্ৰাপকৃষ্টা প্ৰয়োগত পিতৃগণ তুষ্ট হয় । ৰস্ৰাৰৰ প্ৰয়োগত ৰিক্ষু তুষ্ট
হয় । জৰ্জৰৰ প্ৰয়োগত ৰিম্বিনায়কগণ তুষ্ট হয় । চাৰীৰ প্ৰয়োগত উমা প্ৰীতা
হয় । মহাচাৰীৰ প্ৰয়োগত ভূতগণ সন্তুষ্ট হয় ।

৫৫-৫৬ । প্রত্যাহাৰাদি চাৰ্যন্তুমৈত্ৰৈৱত পূজনম্ ।
 পূৰ্বৰঞ্জে ময়া খ্যাতং তথা চাক্ষৱিকল্লনম্ ॥
 দেৱন্তুম্যতি যো যেন যস্য যশ্মনসঃ প্ৰিয়ম্ ।
 তত্তথা পূৰ্বৰঞ্জে তু ময়া প্ৰোক্তং স্থিজোক্তমাঃ ॥

পূৰ্বৰজত প্ৰত্যাহাৰৰ পৰা চাৰী পৰ্যন্ত দেৱ পূজা আৰু অক্ষবিলাকৰ বিৱৰণ দিয়া
 হল । হে ব্ৰাহ্মণসকল ! পূৰ্বৰজত যি দেৱতাক যেনে তাৰে তুষ্ট কৰিব পাৰি
 আৰু যাৰ যি মনোবঞ্ছক সেইবিষয়েও কোৱা হৈছে ।

৫৭-৫৯ । সৰ্বদৈৱতপূজাৰ্হং সৰ্বদৈৱতপূজনম্ ।
 ধৰ্ম্যং যশস্যমায়ুষ্যং পূৰ্বৰজ প্ৰৱৰ্তনম্ ॥
 দৈত্যদানৱতুষ্ট্যৰ্থং সৰ্ৱেষাং চ দিৱৌকসাম্ ।
 নিৰ্গীতানি সগীতানি পূৰ্বৰজকৃতানি তু ॥
 নিৰ্গীতানাং সগীতানাং বৰ্ধমানস্য চৈৱ হি ॥
 ধ্ৰুৱাৱিধানে বৰ্দ্ধ্যামি লক্ষণং কৰ্ম চৈৱ হি ॥

সকলো দেৱতাৰ প্ৰশংসনীয় পূৰ্বৰজ প্ৰৱৰ্তনৰ দ্বাৰা সকলো দেৱতাৰ পূজা হয় । এই
 পূৰ্বৰজ ধৰ্মসম্মত, যশস্কৰ আৰু আয়ুৰদ্ধক । গীতহীন, গীতযুক্ত পূৰ্বৰজ কৃত্যবোৰ
 দৈত্য দানৱৰ আৰু সকলো স্বৰ্গবাসীৰ সন্তোষদায়ক । গীতহীন আৰু গীতযুক্ত
 বৰ্দ্ধমানৰ লক্ষণ আৰু অনুষ্ঠানৰ বিষয়ে ধ্ৰুৱাৰ প্ৰসঙ্গত কোৱা হ'ব ।

চতুৰস্ৰ অঙ্গ

৬০-৬৩ । প্ৰযুক্ত্য গীতকৱিৰিণি বৰ্ধমানং তথৈৱ চ ।
 গীতকাস্তে ততশ্চাপি কাৰ্যা হুৱাপনী ধ্ৰুৱা ॥
 আদৌ হ্ৰেচ চতুৰ্থং চাপ্যষ্টমৈকাদশে তথা ।
 গুৰ্বক্ষৰাণি জাগীয়াং পাদে হ্যেকাদশেহক্ষৰে ॥
 চতুৰ্দশা ভৱেৎ সা তু চতুৰস্ৰা তথৈৱ চ ।
 চতুৰ্ভিসগ্নিপাতিশচ ত্ৰিলয়া ত্ৰিযতিস্তথা ॥
 পৰিৱৰ্তাস্তু চত্বাৰঃ পাণয়ন্তয় এৱ চ ।
 জাত্যা চৈৱ হি বিন্দোকাস্তাংশ্চ তালেন যোজয়েৎ ॥

গান আৰু বৰ্দ্ধমান প্ৰয়োগ কৰি গীতৰ শেষত উৱাপনী ধ্ৰুৱা কৰণীয় । উৱাপনী
 ধ্ৰুৱাৰ প্ৰতি চৰণত এঘাৰটাকৈ অক্ষৰ থাকিব । তাৰে প্ৰথম দুটা, চতুৰ্থটো,
 অষ্টমটো আৰু একাদশ অক্ষৰ গুৰু হ'ব লাগে বুলি জানিব । চতুৰস্ৰ তালত গৈ

আৰু ইয়াত চাৰিপাদ, চাৰি সন্নিপাত, তিনি লয় আৰু তিনিটা যতি থাকে । ইয়াত পৰিবৰ্ত্ত চাৰি, পাণি তিনি ; ইয়াৰ জাতিবৃত্ত হ'ব বিদ্বোক আৰু সেই সকলোবোৰ তালযুক্ত হ'ব ।

৬৪। শম্যা তু দ্বিকলা কাৰ্যা তালো দ্বিকল এৱ চ ।
পুনশ্চৈককলা শম্যা, সন্নিপাতঃ কলাত্ৰয়ম্ ॥

তাল হ'ব কলাত্ৰয়যুক্ত শম্যা, দ্বিকলা তাল । এককল তাল শম্যা আৰু ত্ৰিকল হলে সন্নিপাত হয় ।

পৰিবৰ্ত্ত

৬৫-৬৬ । এৱমষ্টকলঃ কাৰ্যঃ সন্নিপাতো দ্বিচক্ষণৈঃ ।
চত্বাৰঃ সন্নিপাতাস্তু পৰিবৰ্ত্তস্য উচ্যতে ॥
পূৰ্বং স্থিতলয়ঃ কাৰ্যঃ পৰিবৰ্ত্তো দ্বিচক্ষণৈঃ ।
তৃতীয়ে সন্নিপাতে তু তস্য ভাণ্ডগ্রহো ভৱেৎ ॥

এইদৰে বিচক্ষণলোকে অষ্টকলাযুক্ত সন্নিপাত কৰিব । পৰিবৰ্ত্তত চাৰিটি সন্নিপাত থাকে বুলি কয় । জানীলোকে প্ৰথম পৰিবৰ্ত্ত স্থিত (বিলম্বিত) লয়ত কৰিব লাগে । তাৰপিছত তৃতীয় সন্নিপাতত বাদ্য ব্যৱহাৰ হ'ব ।

৬৭। একস্মিন্ পৰিবৰ্ত্তে তু গতে প্ৰাপ্তে দ্বিতীয়কে ।
কাৰ্যং মধ্যলয়ে তজ্জৈঃ সূত্ৰধাৰপ্ৰৱেশনম্ ॥

এটা পৰিবৰ্ত্ত হোৱাৰ পিছত দ্বিতীয়টি আৰম্ভ হলে বিশেষজ্ঞ সকলে, মধ্যলয়ৰ মাজত সূত্ৰধাৰৰ প্ৰবেশ কৰাব ।

৬৮-৬৯ । পুষ্পাঞ্জলিং সমাদায় বক্ষামঙ্গলসংস্কৃতাঃ ।
শুদ্ধৰ্গাঃ সুমনসন্তথা চাদভূতদৃষ্টয়ঃ ॥
স্থানং তু বৈষ্ণৱং কৃত্বা সৌষ্ঠৱাঙ্গপুৰস্কৃতম্ ।
দীক্ষিতাঃ শূচয়শ্চৈৱ প্ৰৱিণ্ণৈশ্চৈব সঃ ৱয় যঃ ॥

তিনিওজন (সূত্ৰধাৰ আৰু সহায়ক দুজন) হাতত পুষ্পাঞ্জলি লৈ বক্ষাকাৰী মাজলিক অনুষ্ঠানৰ দ্বাৰা শুদ্ধ হৈ পৰিস্কাৰ দেহ আৰু পবিত্ৰ মনেৰে অঙ্কিত দৃষ্টি অবলম্বন কৰি, বৈষ্ণৱস্থানৰ অনুষ্ঠানপূৰ্বক সৌষ্ঠৱাঙ্গযুক্ত, দীক্ষিত আৰু শূচি হৈ একেলগে প্ৰবেশ কৰিব ।

৭০ । ভৃঙ্গাবজৰ্জৰধৌ ভৱেতাং পাৰিপাৰ্শ্বকৌ ।
মধ্যে তু সূত্ৰধৃক্ তাভ্যাং বৃতঃ পঞ্চপদীং ব্ৰজেৎ ॥

দুয়োজন সহায়কে হাতত জৰ্জৰ আৰু জলপাত্ৰ লৈ আহিব আৰু দুয়োৰে মাজত থাকি সূত্ৰধাৰে পঞ্চপদ পৰিক্ৰমা কৰিব ।

৭১ । পদানি পঞ্চ গচ্ছেয়ব্রহ্মণো যজনেচ্ছয়া
পাদানাং চাপি বিক্ষেপং ব্যাখ্যাস্যামি যথাক্রমম্ ॥

ব্ৰহ্মাৰ পূজা কৰাৰ উদ্দেশ্যে সূত্ৰধাৰে সেই পঞ্চপদ যাব লাগে । পদক্ষেপ যথাক্ৰমে ব্যাখ্যা কৰা হ'ব ।

৭২ । ত্ৰিতালান্তৰবিহ্মন্তমুৎক্ষিপেচৰণং শনৈঃ ।
পাৰ্শ্বোন্ধানোন্নিতৈশ্চ তস্মাশ্চে পাতয়েৎ পুনঃ ॥

তিনিताल অন্তৰিত পদেৰে, বিহ্মন্ত অৱলম্বন কৰি ধীৰে ধীৰে চৰণ উৎক্ষেপ কৰিব । পাৰ্শ্বত উত্তোলিত চৰণ পুনৰ তাৰ মাজত ৰাখিব ।

৭৩-৭৪ । এৱং পঞ্চপদীং গত্বা সূত্ৰধাৰঃ সহেতবৈঃ ।
সূচীং বামপদং দদ্যাৎ ব্লিক্ষেপং দক্ষিণেন তু ॥
পুষ্পাঞ্জল্যপৰ্জ্বগচ্চ কাৰ্য্যে ব্ৰাহ্মেহথ মণ্ডলে ।
বঙ্গপীঠস্য মধ্যে তু স্বয়ং ব্ৰহ্ম প্রতিষ্ঠিতঃ ॥

এইদৰে অন্যৰ সৈতে পাঁচখোজ গৈ বাওঁতৰিৰে সূচী চাৰী কৰি সোঁ ভৰি চলাব । তাৰ পিছত ব্ৰহ্মাৰ মণ্ডলত পুষ্পাঞ্জলি দিব । বঙ্গপীঠৰ মধ্যস্থলত ব্ৰহ্মা প্ৰতিষ্ঠিত থাকে ।

৭৫-৭৭(ক) । ততঃ সললিতৈহঁস্তৈৰভিন্নদ্যঃ পিতামহঃ ।
অভিবাদনানি কাৰ্য্যানি ত্ৰীণি হস্তেন ভূতলে ॥
কালপ্ৰকৰ্ষহেতৌ পাদানাং প্ৰবিভাগতঃ ।
সূত্ৰধাৰপ্ৰবেশাদ্যো ব্ৰহ্মনাভিনয়ান্তকঃ ॥
দ্বিতীয়ঃ পৰিবৰ্ত্তন্তু কাৰ্য্যো মধ্যলয়াশ্ৰয়ঃ ।

তাৰপিছত ললিতহস্তেৰে ব্ৰহ্মাক নমস্কাৰ কৰিব । তিনিবাৰ মাটিত হাতেৰে অভিবাদন কৰিব লাগে । কাল প্ৰকৰ্ষৰ (যথাসময়ত কাম কৰি যাবলৈ) বাবে মধ্যলয়ত দ্বিতীয় পৰিবৰ্ত্ত কৰিব লাগে । ইয়াত প্ৰথমে হয় সূত্ৰধাৰৰ প্ৰবেশ আৰু শেষত হয় নমস্কাৰৰ অভিনয় ।

৭৭(খ)-৮০(ক) । অতঃ পৰং তৃতীয়ে তু মণ্ডলস্য প্ৰদক্ষিণম্ ॥
 ভৱেদাচমনং চৈৱ জৰ্জৰগ্ৰহণং তথা ।
 উশ্বায় মণ্ডলাৎ তুৰ্গং দক্ষিণং পাদমুদ্বৰেৎ ॥
 তেনৈৱ ৱেধং কুৰীতং ৱিক্ষেপং ৱামকেন চ ।
 পুনশ্চ দক্ষিণং পাদং পাৰ্শ্বসংস্থং সমুদ্বৰেৎ ॥
 ততঃ ৱামৱেধস্তু ৱিক্ষেপো দক্ষিণস্য তু ।

ইয়াৰ পিছত তৃতীয় পৰিবৰ্ত্তত হয় মণ্ডলৰ প্ৰদক্ষিণ, আচমন আৰু জৰ্জৰধাৰণ ।
 মণ্ডলৰ পৰা উঠি তৎক্ষণাৎ সোঁ ভৰি দাঙিব । সেই অবস্থাতেই বেধ সূচীচাৰী
 কৰি বাওঁভৰি চলাব । পুনৰ পাৰ্শ্বস্থিত সোঁ ভৰি উদ্ধৃত কৰিব । তাৰপিছত
 ৱামবেধ, দক্ষিণভৰি চালন ।

৮০(খ)-৮৩ । ইত্যনেন ৱিধানেন সম্যক্ কৃত্বা প্ৰদক্ষিণম্ ॥
 ভৃঙ্গাৰধাৰমাহুয় শৌচং চাপি সমাচৰেৎ ।
 যথান্যায়ং তু কৰ্ত্তৱ্যা তেন হ্যাচমনক্ৰিয়া ॥
 আশ্বপ্ৰাক্ষণমেৱাঙিঃ কৰ্ত্তৱ্যং তু যথাক্ৰমম্ ।
 প্ৰযত্নকৃতশৌচেন সূত্ৰধাৰেণ যত্নতঃ ॥
 সন্নিপাতসমং গ্ৰাহ্যো জৰ্জৰো বিঘ্নজৰ্জৰঃ ।
 প্ৰদক্ষিণাদ্যো ৱিজেয়ো জৰ্জৰগ্ৰহণান্তকঃ ॥
 তৃতীয় পৰিৱৰ্ত্তস্তু ৱিজেয়ো ৱৈ দ্ৰুতলয়ে ।

এই নিয়মে প্ৰদক্ষিণ কৰি ভৃঙ্গাৰধৰক মাতি আনি, ভৃঙ্গাৰৰ জলেৰে নিজক পবিত্ৰ
 কৰিব, সেই জলেৰেই যথানিয়মে আচমন কৰিব । সেই জলেৰেই যথাক্ৰমে নিজৰ
 গাত জলসিঙ্কন কৰিব । সময়ে দেহ পবিত্ৰ কৰি সূত্ৰধাৰে সন্নিপাতৰ সৈতে
 বিঘ্ননাশক জৰ্জৰ ধাৰণ কৰিব । তৃতীয় পৰিবৰ্ত্ত দ্ৰুতলয়ত হব, ইয়াতো প্ৰথমে
 প্ৰদক্ষিণ, শেষত জৰ্জৰ ধাৰণ ।

৮৪-৮৭(ক) । গৃহীত্বা জৰ্জৰং চাষ্টৌ কলা জপ্যং প্ৰযোজয়েৎ ॥
 ৱামৱেধস্তঃ কাৰ্য্যো ৱিক্ষেপো দক্ষিণেন তু ।
 ততঃ পঞ্চপদীংচৈৱ গচ্ছে তু কুতপোন্মুখঃ ॥
 ৱামবেধস্তু তত্ৰাপি ৱিক্ষেপো দক্ষিণস্য চ ।
 জৰ্জৰগ্ৰহণাদ্যোহয়ং কুতপাতিমুখান্তগঃ ॥
 চতুৰ্থঃ পৰিৱৰ্ত্তস্তু ৱিজেয়ো ৱৈ দ্ৰুতে লয়ে ।

জৰ্জৰ ধাৰণ কৰি অষ্টকলা জপ কৰিব লাগে । তাৰপিছত বাওঁভৰি বেধ সূচীচাৰী
 কৰি সোঁভৰি বিক্ষেপ কৰিব । ইয়াৰ পিছত বাদ্যযন্ত্ৰৰ ফালে দৃষ্টি কৰি পাঁচ খোজ

আগবাঢ়িব লাগে । সেই ঠাইতো পুনৰ বাওঁতৰি বেধ আৰু সোঁ ভৰি বিক্ষেপ
কৰিব । চতুৰ্থ পৰিবৰ্ত্ত দ্ৰুতলয়ত হব, প্ৰথমে জৰ্জৰ ধাৰণ আৰু শেষত
বাদ্যাভিমুখে গমন ।

৮৭(খ)-৯১(ক)। কৰপাদনিপাতাস্তু তৰন্ত্যত্ৰ তু ষোড়শ ॥
ত্ৰ্যস্ৰে দ্বাদশ পাতাস্তু তৰন্তি কৰপাদজাঃ ।
ৰস্দ্দনান্যথ কাৰ্যাণি ত্ৰীণি হস্তেন দ্ৰুতেন ॥
আত্মপ্ৰোক্ষণমন্তিষ্ঠ ত্ৰ্যস্ৰে নৈৱ ৱিধায়তে ।
এৱমুত্থাপনং কাৰ্যং ততশ্চ পৰিৱৰ্ত্তনম্ ॥
চতুৰস্ৰে লয়ে মধ্যে সন্নিপাতৈস্তথাষ্টভিঃ ॥
যস্য্যাং লঘুনি সৰ্ব্বাণি কেৱলং নিধনং গুৰু ॥
তৱেদতিজগত্যাং তু সা ধ্ৰুৱা পৰিৱৰ্ত্তণী ।

ইয়াত (চতুৰস্ৰত) হস্তপাদৰ গতি ষোল্ল । ত্ৰ্যস্ৰত হস্তপাদৰ গতি হয় বাৰ । ভূমিত
হাতেৰে তিনিবাৰ নমস্কাৰ কৰিব । ত্ৰ্যস্ৰত জলেৰে নিজৰ গাত প্ৰোক্ষণ । ছটিয়াই
দিয়া কাৰ্য্য) কৰিব নালাগে । ইয়াৰ পিছত চতুৰস্ৰত মধ্যলয়ত আঠটা সন্নিপাতৰ
সৈতে উত্থাপন কৰি তাৰপিছত পৰিবৰ্ত্তন কৰিব । যি ধ্ৰুৱাৰ অতি জগতীছন্দত
সকলো অক্ষৰ লঘু, কেৱল শেষবৰ্ণ গুৰু তাৰ নাম পৰিবৰ্ত্তণী ।

৯১-(খ)-৯৫(ক) । বামকেন তু মাৰ্গেন ৱাদ্যোনাংগতেন চ ॥
ললিতৈঃ পাদৱিন্যাসৈঃ বন্দ্যাদেৱা যথাশিশুম্ ।
দ্বিকলং পাদপতনং পাদচাৰ্যাং ৱিধায়তে ॥
একৈকস্যাং দিশি তথা সন্নিপাতস্থয়ং তৱেৎ ।
ৰামপাদেন ৱেধন্তু কৰ্ত্তৱ্যো নৃত্যযোজ্ভিঃ ॥
দ্বিতালান্তৰৱিক্ৰম্ভো ৱিক্ৰেপো দক্ষিণস্য তু ।
ততঃ পঞ্চপদীং গচ্ছদতিক্ৰান্তৈঃ পদৈৰথ ॥
ততোহভিৱাদনং কুৰ্যাদেৱতানাং যথাশিশুম্ ।

বাদ্যৰ লগে লগে ললিত পাদবিন্যাসেৰে বাঁওফালে গৈ দিক্ অনুসৰি দিক্‌পালগণক
প্ৰণাম কৰিব । পদক্ষেপত পাদপাতন হব দ্বিকল আৰু এক এক দিশত দুটা
সন্নিপাত হব । নৃত্যপ্ৰযোজাসকলে বাঁওতৰি বেধ (সূচীচাৰী) কৰিব । বাঁওতৰিৰে
দুতাল অন্তৰিত বিৰুদ্ধত হব আৰু সোঁ ভৰি চালিত কৰিব লাগে । তাৰপিছত
অতিক্ৰান্ত পদেৰে পাঁচ খোজ গৈ দিক্ অনুযায়ী দেৱতা সকলৰ প্ৰতি প্ৰণাম
জ্ঞাব ।

৯৫(খ)-৯৭(ক) । ৱস্দ্দেত প্ৰথমং পূৰ্ব্বাং দিশং শক্ৰাষিদেৱতাম্ ॥
দ্বিতীয়াং দক্ষিণামাশাং ৱস্দ্দেত যমদেৱতাম্ ।

বন্দেত পশ্চিমামাশাং ততো বৰুণদৈৱতাম্ ॥

চতুৰ্থীমুত্তৰামাশাং বন্দেত ধনদাপ্ৰায়াম্ ।

ইন্দ্ৰাধিষ্ঠিত পূবদিশক প্ৰথমে বন্দনা কৰিব, তাৰপিছত সমাধিষ্ঠিত দক্ষিণ দিশক বন্দনা কৰিব, তৃতীয়ত বৰুণ অধিষ্ঠিত পশ্চিম দিশক বন্দনা কৰিব, শেষত কুবেৰাধিষ্ঠিত চতুৰ্থ উত্তৰদিশক বন্দনা কৰিব ।

৯৭(খ)-১০১ । দিশাং তু বন্দনং কৃত্বা ৰামবেধং প্ৰযোজয়েৎ ।
দক্ষিণেন তু কৰ্তব্যং ৱিক্লেপপৰিৱৰ্তনম্ ।
প্ৰাণ্ডমুখন্তু ততঃ কুৰ্যাৎ পুৰুষস্ত্ৰীনপুংসকৈঃ ॥
ত্ৰিপদৈঃ সূত্ৰধৃক্ ৰুদ্ৰব্ৰহ্মোপেন্দ্ৰাভিৱন্দনম্ ।
দক্ষিণং তু পদং নৃণাং ৰামং স্ত্ৰীণাং প্ৰকীৰ্তিতম্ ॥
দক্ষিণং তু পদং জ্যেষ্ঠং নাত্যুৎকৃষ্টং নপুংসকম্ ।
বন্দেত পৌৰুষেনেশং স্ত্ৰীপদেন জনাৰ্দনম্ ॥
নপুংসকপদেনাপি তেথৈৱান্বজসম্ভৱম্ ।

দিক্ আৰু দিকপাল সকলৰ বন্দনা কৰি বাওঁভৰি বেধ (সূচীচাৰী) কৰিব লাগে আৰু সোঁভৰি চলাই পৰিক্ৰমা কৰিব লাগে । ইয়াৰ অন্তত সূত্ৰধাৰে পূব মুৱা হৈ পুৰুষ, স্ত্ৰী আৰু ক্লীব এই তিনিখোজ যথাক্ৰমে আগবঢ়াই শিৱ, ব্ৰহ্মা আৰু বিষ্ণুৰ প্ৰতি নমস্কাৰ কৰিব । দক্ষিণ ভৰি পুৰুষৰ, বাওঁভৰি স্ত্ৰীৰ আৰু ঈষৎ উত্তোলিত সোঁ ভৰি ক্লীবৰ । পুৰুষপদেৰে শিৱক, স্ত্ৰীপদেৰে বিষ্ণুক আৰু ক্লীব পদেৰে ব্ৰহ্মাক প্ৰণাম কৰিব লাগে ।

ঃ চতুৰ্থলোকৰ প্ৰবেশ ঃ

১০১(খ)-১০২(ক) । পৰিৱৰ্তনমেৱং স্যাৎ তস্যাশ্চে প্ৰৱিৰ্শেৎ ততঃ ॥
চতুৰ্থকাৰঃ পুষ্পানি প্ৰগৃহ্য ৱিধিপূৰকম্ ।
যথাত্ৰং তেন কৰ্তব্যং পূজনং জৰ্জৰস্য তু ।
কূতপস্য চ সৰ্বস্য সূত্ৰধাৰস্য চৈৱ হি ।
তস্য ভাণ্ডগতঃ কাৰ্যঃ তজ্জৈগতি পৰিক্ৰমঃ ॥
ন তত্র গানং কৰ্তব্যং তত্র স্তোত্ৰক্ৰিয়া ভৱেৎ ।

এনেদৰে পৰিৱৰ্তন হয়, তাৰপিছত হয় প্ৰবেশকাৰ্য্য । চতুৰ্থ জন লোকে হাতত ফুল লৈ যথানিয়মে প্ৰবেশ কৰিব । নিয়মমতে তেওঁ জৰ্জৰ পূজা, সকলো কূতপ বাদ্যযন্ত্ৰ আৰু সূত্ৰধাৰৰ পূজা কৰিব লাগে । তেওঁৰ গতি পৰিক্ৰমা, বিজ্ঞসকলে বাদ্যযন্ত্ৰৰ অনুসৰি নিৰ্দেশ দিব । তাত গীত গোৱা নহয় মাত্ৰ স্তোত্ৰক্ৰিয়াহে কৰিব । স্তোত্ৰ-হ, হো আদি সামগান প্ৰযুক্ত শব্দ) ।

অপকৃষ্টা ধ্ৰুৱাৰ গান ।

১০৪(খ)-১০৭(ক) । চতুৰ্থকাৰঃ পূজাং তু নিম্জ্জামেং সম্প্রযুজ্য হি ।
ততো গোয়াপকৃষ্টা তু চতুৰ্ভা স্থিতা ধ্ৰুৱা ।
গুরুপ্রায়্য তু সা কাৰ্য্য তথা চৈৱাৱপাণিকা ॥
হায়িৱৰ্ণাশ্ৰয়োপেতাং কলাষ্টকৱিনিৰ্মিতাম্ ।
চতুৰ্থং পঞ্চমং চৈৱ সপ্তমং চাষ্টমং তথা ॥
লঘুনি পাদে পঙক্ত্যন্তু সাপকৃষ্টধ্ৰুৱা স্মৃতা ।

পূজা কৰি চতুৰ্থলোকজন প্ৰস্থান কৰিব, তাৰপিছত চতুৰ্ভা তালত বিলম্বিত লয়ত
অপকৃষ্ট ধ্ৰুৱা গাব লাগে । এই ধ্ৰুৱাৰ অধিকাংশ বৰ্ণ ঙ্গুক, তাল অৱপাণিকা ; এটা
হায়ীবৰ্ণত নিৰ্ভৰ আৰু অষ্টকলায়ক হব । সেই ধ্ৰুৱাৰ নাম অপকৃষ্টা যাৰ পাদত
চতুৰ্থ, পঞ্চম, সপ্তম আৰু অষ্টমবৰ্ণ লঘু হয় ।

নান্দী

১০৭(খ)-১০৮(ক) । সূত্ৰধাৰঃ পঠেনান্দীং মধ্যমং স্বৰমশ্ৰিতঃ ॥
ততঃ পদৈৰ্দ্দাদশভিৰষ্টাৰ্ভিৱাপ্যলঙ্কৃতাম্ ।

ইয়াৰ অন্তত সূত্ৰধাৰে মধ্যমস্বৰত নান্দী পাঠ কৰিব, ইয়াত বাৰ বা আঠটা পদ
থাকিব ।

নান্দীৰ উদাহৰণ

১০৮(খ)-১০৯(ক) । নমোহস্তু সৰ্বদেৱেত্যো হিজাতিভ্যঃ শূভং তথা ॥
জিতং সোমেন ৱৈ ৰাজ্য আৰোগ্যং গোভ্য এৱ চ ।
ব্ৰহ্মোত্তৰং তথৈৱাস্তু হতা ব্ৰহ্মহ্মিস্ততথা ॥
প্ৰশান্তিমাং মহাৰাজঃ পৃথিৱীং চ সসাগৰাম্ ।
ৰাজ্যং প্ৰৱৰ্থতাং চৈৱ ৰসচ্চায়াং সমুধ্যতাম্ ॥
প্ৰেক্ষাকৰ্ত্তুৰ্মহান্ ধৰ্ম্মো ভৱতু ব্ৰহ্মভাৱিতঃ ।
কাৰ্য্যকতুৰ্যশ্চাস্তু ধৰ্ম্মশ্চাপি প্ৰৱৰ্থতাম্ ॥
ইজ্যয়া চানয়া নিত্যং প্ৰীয়াস্তাং দেৱতা ইতি ।
নান্দীপদান্তৰেচ্ছেয়ু হোৱমস্তিতি নিত্যশঃ ॥
ৱদেতাংসম্যশুভাভিগীৰ্ভিতৌ পাৰিপাৰ্শ্বকৌ ।
এৱং নান্দী ৱিধাতৱ্যা যথোক্তা লক্ষণৈৰ্ময়া ॥
ততঃ শূদ্ধাপকৃষ্টা স্যাজ্জৰ্জৰল্লোকদৰ্শিকা ।

নৱগুৰ্বক্ষৰাণ্যাদৌ ষট্ লঘুনি গুৰুত্ৰয়ম্ ।।
 কলাশ্চাষ্টো প্ৰমাণেন পাদৈৰ্হাষ্টাদশাক্ষৰৈঃ ।
 কৃত্বা শূক্ষাপকৃষ্টাং তু যথাবদ্ দ্বিজসত্তমাঃ ।।
 ততঃ শ্লোকং পঠেদেকং গম্ভীৰস্বৰসংযুতম্ ।
 দেৱস্তোত্ৰং পুৰঙ্কৃত্য যস্য পূজা প্ৰবৰ্ততে ।।
 ৰাজ্ঞো ভক্তিঞ্চ যত্ৰ স্যাৎকথা ব্ৰহ্মণস্তবঃ ।
 গদিত্বা জৰ্জৰশ্লোকং ৰঙ্গহাৰে চ যৎ স্মৃতম্ ।।
 পঠেদন্যং পুনঃ শ্লোকং জৰ্জৰস্য বিনাশনম্ ।

দেবতাসকলক নমস্কাৰ । দ্বিজগণৰ মঙ্গল হওক । সোমযজ্ঞৰ দ্বাৰা ৰজাৰ জয়লাভ
 হওক আৰু গৰুবিলাক আৰোগ্য হওক । ব্ৰাহ্মণসকলৰ উন্নতি হওক আৰু শত্ৰুহীন
 হওক । এই সঙ্গাৰা পৃথিবীক ৰজাই শাসন কৰক । ৰাজ্যৰ উন্নতি হওক, এই
 ৰঙ্গমঞ্চৰ সমৃদ্ধি বাঢ়ক, দৰ্শকসকলৰ ব্ৰহ্মজ্ঞান লাভ হওক আৰু ধৰ্মবৃদ্ধি হওক ।
 নাটৰচনা কৰোঁতাৰ যশস্যা হওক আৰু ধৰ্মবৃদ্ধি হওক । এই যজ্ঞৰদ্বাৰা
 দেৱতাসকল প্ৰীত হওক । নান্দীপদৰ মাজে মাজে সেই লগৰীয়া দুজনেও সকলো
 কথাতে "সেই মতে হওক" বুলি উচ্চাৰণ কৰি শুভাকাংক্ষা জ্ঞাপন কৰিব । এইদৰে
 (ওপৰত আমি কোৱাৰ দৰে) নান্দী পাঠ কৰিব । তাৰপিছত জৰ্জৰ শ্লোকৰ দ্বাৰা
 প্ৰদৰ্শিত শূক্ষাপকৃষ্টা হব ।

প্ৰথম নটা বৰ্ণ গুৰু, তাৰ পিছত ছটা লঘু, তাৰপিছৰ তিনিটা গুৰু, আঠটা কলা,
 ওঠৰটা বৰ্ণযুক্ত পাদত ৰচিত হয় শূক্ষাপকৃষ্টা ।

হে ব্ৰাহ্মণসকল যথাবিধি শূক্ষাপকৃষ্টা কৰি, যি দেৱতাৰ পূজা হয়, সেইজনৰ স্তোত্ৰ
 আগতে পাঠ কৰি, গম্ভীৰ স্বৰত এনে এটা শ্লোক গাব য'ত ৰজাৰ প্ৰতি ভক্তি
 অথবা ব্ৰাহ্মণৰ গুণগান থাকে । ইয়াৰ পিছত ৰঙ্গহাৰৰ প্ৰসংগত উল্লেখ কৰা জৰ্জৰ
 শ্লোকটো উচ্চাৰণ কৰি আন এটা শ্লোক পাঠ কৰি জৰ্জৰখন (পতাকাখন) নমাই
 আনিব ।

চাৰী

১১৯(খ)-১২১(ক) । জৰ্জৰং নময়িত্বা তু ততশ্চাৰীং প্ৰযোজয়েৎ ।।

পাৰিপাৰ্শ্বকয়োশ্চ স্যাৎ পশ্চিমেনাপসৰ্পণম্ ।

অভ্ৰিডতা চাত্ৰ কৰ্তৱ্যা ধ্ৰুৱা মধ্যলয়াস্থিতা ।।

চতুৰ্ভিঃ সন্নিপাতৈস্তু চতুৰ্ভা প্ৰমাণতঃ ।

জৰ্জৰক নমাই আনি (নমস্কাৰ কৰি) চাৰী প্ৰয়োগ কৰিব লাগে । পাৰিপাৰ্শ্বিক লোক
 দুজনে পিছফালে অপসৰ্পণ (বেহিৰ্গমন) কৰিব । সেইঠাইত মধ্যলয়ত চাৰিসন্নিপাত
 সহ চতুৰ্ভা তালত অভ্ৰিডতা ধ্ৰুৱা কৰিব লাগে ।

১২১(খ)-১২৩(ক) । আদ্যমন্ত্ৰং চতুৰ্থং চ পঞ্চমং চ তথা গুৰু ।
 যস্যাং তু জাগতে পাদে সা ভবেদভ্জিতা ধ্ৰুৱা ।
 অস্যাঃ প্ৰয়োগং বক্ষ্যামি যথা পূৰ্বং মহেশ্বৰঃ ॥
 সহোময়া ক্ৰীড়িতৱান্ নানাতাৱরিচেষ্টিতৈঃ ।

জগতীছন্দৰ পাদত আদ্য, অন্ত্য, চতুৰ্থ আৰু পঞ্চম বৰ্ণ গুৰু হলে তাক অভ্জিতাধ্ৰুৱা বোলে । ইয়াৰ প্ৰয়োগ সম্বন্ধে, কণ্ঠ, যেনেকৈ পূৰ্বে শিৱই উমাৰ সৈতে নানাতাৱ আৰু গতি সহকাৰে ক্ৰীড়া কৰিছিল ।

১২৩(খ)-১২৪(ক) । কৃত্ৱাৱহিৰং তু ৰামং চাধোমুখং ভূজম্ ॥
 নাতিপ্ৰদেশে বিন্যস্য জৰ্জৰং চ ক্ৰোধতম্ ।
 ৰামপল্লৱহন্তেন পাদৈস্তালাত্তৰস্থিতৈঃ ॥
 গচ্ছেৎ পঞ্চপদীং চৈৱ সৱিলাসাজ্জ চেষ্টিতৈঃ ।

অবহিৰ স্থান আৰু অধোমুখ বামহস্ত নাতিত ৰাখি জৰ্জৰক আনখন হাতেৰে ধাৰণ কৰিব । বাওঁহাত পল্লৱাকাৰ কৰি, আৰু একতালদূৰত থকা ভৰিৰে বিলাসপূৰ্ণগতিত পাঁচখোজ আগবাঢ়িব ।

১২৫(খ)-১২৭(ক) । ৰামৱেশ্বৰ কৰ্ত্তৱ্যো বিক্ষেপো দক্ষিণেন তু ॥
 ততঃ শৃঙ্গাৰসংযুক্তং পঠেৎশ্লোকং ৱিচক্ষণঃ ।
 চাৰী শ্লোকং গদিত্বা তু কৃত্বা চ পৰিবৰ্ত্তনম্ ॥
 তৈৰেৱ চ পদৈঃ কাৰ্য্যং প্ৰাঙমুখেনাপসৰ্পনম্ ।

বাঁওভৰি বেধ (সূচীচাৰী) কৰিব আৰু সোঁ ভৰিৰ প্ৰসাৰণ হব । তাৰপিছত বিজ্ঞসকলে শৃঙ্গাৰসংযুক্ত শ্লোক পাঠ কৰিব । চাৰীশ্লোক পাঠ আৰু পৰিবৰ্ত্তন কৰি সেই একে পদক্ষেপেৰে পূবমুৱা হৈ অপসৰ্পণ (বহিৰ্গমন) কৰিব ।

১২৭(খ)-১৩০(ক) । পাৰিপাৰ্শ্বিকয়োহন্তে ন্যস্য জৰ্জৰমুত্তমম্ ॥
 মহাচাৰীং ততশ্চৈৱ প্ৰযুক্তীত যথানিধি ।
 চতুৰ্ভাৱা ধ্ৰুৱা যত্ৰ তথা দ্ৰুতলয়াশ্ৰয়া ॥
 চতুৰ্ভিঃ সন্নিপাতৈশ্চকলাস্তুটৌ প্ৰমাণতঃ ।
 আদ্যং চতুৰ্থমন্ত্ৰং চ সপ্তমং দশমং গুৰু ॥
 লঘু শেষং ধ্ৰুৱাযোগে ঐষ্টুভে চৰণে যথা ।

তাৰপিছত পাৰিপাৰ্শ্বিকদুজনৰ হাতত সেই শ্ৰেষ্ঠ জৰ্জৰ স্থাপন কৰি, যথানিয়মে মহাচাৰী প্ৰয়োগ কৰিব যাতে চতুৰ্ভাৱা দ্ৰুতলয়ত চাৰিটা সন্নিপাত আৰু আঠটা কলাযুক্ত হয় আৰু ত্ৰিস্তুতছন্দৰ পাদত আদ্য, চতুৰ্থ, সপ্তম, দশম আৰু অন্ত্য বৰ্ণ গুৰু হয়, বাকীবোৰ বৰ্ণ লঘু হয় ।

১৩০(খ)-১৩১(ক) । উদাহৰণ -

পাদতলাহতপাতিতশৈলং ক্ষোভিত ভূত সমগ্রসমুদ্রম্ ।
তাণ্ডরনৃতমিদং প্রলয়ান্তে পাতু হৰস্য সদা সুখদায়ী ।

সৰ্বদা শিৱৰ সুখদায়ক, প্ৰলয়ৰ শেষত ঘটা এই তাণ্ডৱ নৃত্য, যি নৃত্যৰ সময়ত পদতলাঘাতত পৰ্বত নিপাতিত হয়, যি নৃত্যৰ সময়ত সকলো জলচৰ প্ৰাণীৰ সৈতে সমুদ্ৰ ক্ষোভিত হয় সেই তাণ্ডব নৃত্যই বৰ্ণনা কৰক ।

১৩১(খ)-১৩২(ক) । ভাণ্ডোদ্যুতেন কৰ্তব্যং পাদৱিক্ষেপণং ততঃ ॥
সূচীং কৃত্বা পুনঃ কুৰ্যাদ্ ৱিক্ষেপপৰিৱৰ্তনম্ ।

ইয়াৰ পিছত বাদ্যৰ লগত মিলাই পাদপ্ৰসাৰণ কৰিব । সূচীচাৰী কৰি প্ৰসাৰণ আৰু পৰিৱৰ্তন কৰিব ।

১৩২(খ)-১৩৩ । অতিক্ৰান্তেঃ সললিতেঃ পদৈঃ দ্ৰুতলয়াস্থিতেঃ ॥
ত্ৰিতালান্তৰমুৎক্ষেপৈঃ গচ্ছেৎ পঞ্চপদীং ততঃ ।
তত্ৰাপি ৱামৱেধন্তু ৱিক্ষেপো দক্ষিণস্য চ ॥

তাৰপিছত অতিক্ৰান্ত, ললিত, তিনিতাল অন্তৰ্ভুক্ত উৎক্ষিপ্তপদত দ্ৰুতলয়যুক্ত পাঁচখোজ যাব । সেই ঠাইতো বাঁওভৰিৰে বেধ (সূচীচাৰী) আৰু সোঁভৰিৰ প্ৰসাৰণ কৰিব লাগে ।

১৩৪-১৩৫(ক) । তৈবৈৰ চ পদৈঃ কাৰ্য্যং প্ৰাণ্ডমুখেনাপসৰ্ণম্ ।
পুনঃ পদানি ত্ৰীণ্যেৱ গচ্ছেৎ প্ৰাণ্ডমুখ এৱ চ ॥
ততশ্চ ৱামবেধঃ যস্য্যৎ ৱিক্ষেপো দক্ষিণস্য চ ।

পূৰ্ব্বৰে ভৰিৰে সমুখৰফালে চাই অপসৰ্ণ কৰিব লাগে, পুনৰ সমুখৰ ফালে দৃষ্টিৰাখি তিনিখোজ আগবাঢ়িব, তাৰপিছত বাঁওভৰিৰে বেধ (সূচীচাৰী) আৰু সোঁ-ভৰি প্ৰসাৰণ কৰিব ।

১৩৫(খ)-১৩৬(ক) । ততো ৰৌদ্ৰৰসশ্লোকং পদসংহৰণং পঠেৎ ॥
তস্যান্তে তু ত্ৰিপদ্যাহথ ৱ্যাহৰেৎ পাৰিপাৰ্শ্বকৌ ।
তয়োৰাগমনে কাৰ্য্যং গানং নকুটকং বুধেঃ ॥
তত্ৰাপি ৱামৱেধন্তু ৱিক্ষেপো দক্ষিণস্য চ ।

তাৰপিছত পদসংহৰণ (একত্ৰীকৰণ) কৰোতে ৰৌদ্ৰৰসশ্লোক শ্লোক পাঠ কৰিব । তাৰপিছত পুনৰ তিনিখোজ গৈ পাৰিপাৰ্শ্বিক দুজনক মাতিব লাগে । তেওঁলোক আহিলে বিজ্ঞানাট্যঞ্জসকলে নকুটক গান গাব লাগে বুলি কয় । এই ক্ষেত্ৰতো বাঁওভৰিৰে বেধ (সূচীচাৰী) আৰু সোঁভৰিৰে প্ৰসাৰণ কৰিব ।

ত্ৰিগত

তথা চ ভাৰতীভেদে ত্ৰিগতং সম্প্ৰযোজয়েৎ ॥
বিদূষকৈশ্চকপদে সূত্ৰধাৰস্মিতাৱহাম্ ।
অসম্বন্ধকথাপ্ৰায়াং কুৰ্যাৎ কথনিকাং তথা ।
ৱিতগুণং গণ্ডসংযুক্তাং নালিকাং চ প্ৰযোজয়েৎ ।
কন্তিস্থিতি জিতং কেনেত্যাদি কাব্যপ্ৰকণ্ঠীম্ ॥
পাৰিপাৰ্শ্বিকসঞ্জল্লো বিদূষকবিদূষিভঃ ।
স্থাপিতঃ সূত্ৰধাৰেণ ত্ৰিগতে সম্প্ৰযুজ্যতে ॥

ভাৰতীৰ্ভূতি সম্বলিত অভিনয়ত ত্ৰিগত (তিনিজনৰ মাজত সংলাপ) প্ৰয়োগ কৰিব ।
বিদূষকে হঠাৎ সূত্ৰধাৰৰ হাস্য উদ্দীপক অসংলগ্ন বাক্যবহুল কথাৰ অৱতাৰণা
কৰিব । কাব্যৰ (নাটকৰ) উপযুক্ত গণ্ডযুক্ত বিতগুণ আৰু নালিকা (আকস্মিক
প্ৰশ্নোত্তৰ আৰু আন্তৰিকতা পূৰ্ণকথা) থাকিব আৰু কোন আছে কোনে জয় কৰিছে
ইত্যাদি কথাৰ অৱতাৰণা কৰিব । বিদূষকে এনে ত্ৰিগতৰ ব্যবস্থাপনা কৰিব য'ত
পাৰিপাৰ্শ্বিক দুজনৰ কথোপকথন আৰু বিদূষকক দোষাৰোপ কৰি কোৱা কথা
থাকে ।

প্ৰবোচনা

১৪১ । প্ৰবোচনাথ কৰ্ত্তব্য সিদ্ধেনোপনিমত্তগা ।
ৰঙ্গসিদ্ধৌ পুনঃ কাৰ্য্যং কাব্যৱন্তুনিকপণম্ ॥

তাৰ পিছত সিদ্ধই (অভিজ্ঞ সূত্ৰধাৰে) প্ৰবোচনা আৰু উদ্বোধন কৰিব; ৰঙ্গৰ
(অভিনয়) সিদ্ধিৰ উদ্দেশ্যে কাব্যৰ বিষয় নিকপণ কৰিব ।

১৪২ । সৰ্বমেৱ ৱিধিং কৃত্বা সূচীৰেখকৃতেৰথ ।
পাদৈৰণাৱিদ্ধগতিনিষ্ক্ৰামেয়ুঃ সমং ত্ৰয়ঃ ।

এনেদৰে সকলো কাম বিধিমতে কৰি সূচী (বেথ) চাৰী কৰাৰ পিছত ভৰিৰে
আবদ্ধভিন্ন অন্যচাৰীত তিনিও একেলগে ওলাই যাব ।

১৪৩-১৪৪ । এৱমেৱ প্ৰযোক্তব্যঃ পূৰ্বৰঙ্গো যথাবিধি ।
চতুৰঙ্গো হি জিজ্ঞেষ্ঠাস্ত্ৰ্য্যসংচাপি নিৰোধত ॥
অয়মেৱ প্ৰয়োগঃ স্যাদঙ্গান্যেতানি চৈৱ হি ।
তালংপ্ৰলাপং সংক্ষিপ্তং কেৱলং তু বিশেষক্ ॥

হে হিজগণ, এনেদৰে চতুৰঙ্গ পূৰ্বৰঙ্গবিধি অনুসৰি প্ৰয়োগ কৰিব লাগে । ত্ৰ্য্যস

সম্বন্ধে কওঁ শুনক, ইয়াৰ প্ৰয়োগো একেধৰণৰ আৰু ইয়াৰ অঙ্গও অনুকপ, ইয়াৰ একমাত্ৰ বৈশিষ্ট্য এই যে ইয়াৰ তাল আৰু সংলাপ সংক্ষিপ্ত ।

১৪৫-১৪৬ । শম্যা তু দ্বিকলা কাৰ্য্যা তাল এককলস্তথা ।
পুনশ্চৈককলা শম্যা সন্নিপাতঃ কলাদ্বয়ম্ ॥
অনেন হি প্ৰমাণেন কলাতাললয়াস্থিতঃ ।
কৰ্তব্যং পূৰ্বৰঙ্গস্যুত্ৰোহপ্যুত্থাপনাদিকঃ ॥

ইয়াত শম্যা দ্বিকলাযুক্ত, তাল এক কলাযুক্ত, পুনৰবাৰ শম্যা এককলাযুক্ত, সন্নিপাত দ্বিকলাযুক্ত হয় । একে পৰিমাণেৰেই ত্ৰ্যস্তৰ কলা, তাল আৰু লয়যুক্ত উত্থাপনাদিৰ সৈতে পূৰ্বৰঙ্গ কৰিব লাগে ।

১৪৭-১৪৯ । আদ্যং চতুৰ্থং দশমমষ্টমং নৈধনং গুৰু ।
যস্যাস্থ জাগতে পাদে সা ত্ৰ্যস্তোত্থাপনী ধ্ৰুৱা ।
বাদ্যং গতিপ্ৰচাৰশ্চ ধ্ৰুৱা তালস্তথৈৱ চ ।
সংক্ষিপ্তান্যেৰ কাৰ্যাণি ত্ৰ্যস্তে নৃত্তপ্ৰৱোদিতিঃ ॥
বাদ্য গীতপ্ৰমাণেন কুৰ্য্যাৎ গতিৰিচ্চেষ্টিতম্ ।
বিস্তীৰ্ণমথ সংক্ষিপ্তং দ্বিপ্ৰমাণৰিনিৰ্মিতম্ ॥

যাৰ জগতীছন্দৰ পাদত প্ৰথম, চতুৰ্থ, অষ্টম, দশম আৰু অন্ত্যবৰ্ণ গুৰু তাৰ নাম ত্ৰ্যস্তকপৰ উত্থাপনীধ্ৰুৱা । নৃত্যভিজ্ঞালোকে ত্ৰ্যস্তত বাদ্যগতিবিধি, ধ্ৰুৱা আৰু তাল সংক্ষেপ কৰিব লাগে ।

গতি আৰু কাৰ্য্যকলাপ, বাদ্য, আৰু গীতৰ প্ৰমাণ অনুযায়ী বিস্তৃত বা সংক্ষেপ কৰিব পাৰে ।

১৫০-১৫২(ক) । হস্তপাদপ্ৰচাৰস্যু দ্বিকলঃ পৰিকীৰ্তিতঃ ।
চতুৰস্তে পৰিক্ৰান্তে পাতাঃ স্যুঃ ষোড়শৈৱ হি ॥
ত্ৰ্যস্তে তু দ্বাদশপাতা ভৱন্তি কৰপাদজাঃ ।
এতৎ প্ৰমাণং নিৰ্দিষ্টমুভয়োঃ পূৰ্বৰঙ্গয়োঃ ॥
কেৱলং পৰিৱৰ্তে তু গমনে ত্ৰিপদী ভৱেৎ ।
দিগ্ধন্দনে পঞ্চপদী চতুৰস্তে ত্ৰিধায়তে ॥

হস্তপাদৰ গতি দুইকলা ব্যাপী হয় বুলি কথিত আছে । চতুৰস্ত পৰিক্ৰমাত হস্তপাদৰ গতি হয় ষোল্লবাৰ । ত্ৰ্যস্তত কিন্তু হস্তপাদৰ গতি হয় বাৰ বাৰ ।

উভয় পূৰ্বৰঙ্গত এই পৰিমাণ দিয়া হৈছে । কিন্তু, কেৱল পৰিবৰ্তৰ ক্ষেত্ৰত তিনিখোজ গতি হয় । চতুৰস্তত দশোদিশলৈ নমস্কাৰ কৰি পাঁচখোজ যোৱা নিয়ম ।

১৫৩-১৫৫ । আচার্যবুদ্ধ্যা কৰ্ত্তব্যাত্মাল প্ৰমাণতঃ ।
 তন্মাম লক্ষণং প্ৰোক্তং পুনৰুক্তং ভৱেদ্যতঃ ॥
 এৱমেৱ প্ৰযোক্তব্যঃ পূৰ্ববঙ্গো স্থিজোক্তমাঃ ।
 ত্ৰ্যশ্চ চতুৰশ্চ শূদ্ধো ভাৰতুপ্ৰাশ্ৰয়ঃ ॥

নাট্যাচাৰ্য্যৰ বুদ্ধি অনুসৰি আৰু তালৰ পৰিমাণ অনুসৰি ত্ৰ্যশ্চ অনুষ্ঠিত কৰিব লাগে । সেইবাবে ইয়াৰ লক্ষণ পুনৰুক্ত হোৱাৰ আশঙ্কাত কোৱা নহল ।

হি স্থিজগণ, এইদৰে ত্ৰ্যশ্চ, চতুৰশ্চ আৰু শূদ্ধ পূৰ্ববঙ্গ, ভাৰতীবৃত্তি আশ্ৰিত নাট্যত প্ৰযোজ্য ।

মিশ্ৰ পূৰ্ববঙ্গ ।

১৫৫(খ)-১৫৭ । এৱং তাৱদয়ং শূদ্ধঃ পূৰ্ববঙ্গো ময়োদিতঃ ।
 চিত্ৰতুমস্য ৰক্ষ্যামি যথাকাৰ্য্যং প্ৰযোক্তৃতিঃ ॥
 বৃত্তে হুত্ৰাপনে ৰিপ্ৰাঃ কৃত্তেচ পৰিৱৰ্ত্তনে ।
 উদাত্তগানৈৰ্গাঙ্কৰৈঃ পৰিগতে প্ৰমাণতঃ ।
 চতুৰ্থকাৰদত্তাভিঃ সুমনোভিৰলঙ্কৃতৈঃ ।
 দেৱদুন্দুভয়শ্চৈৱ নিনাদেয়ুৰ্ভৃশং ততঃ ॥

এইদৰে মই শূদ্ধ পূৰ্ববঙ্গৰ বিষয়ে কলো । নাট্য প্ৰযোক্তা সকলে ইয়াৰ মিশ্ৰৰূপ কেনেদৰে কৰিব তাৰ কথা কওঁ । হে স্থিজগণ, উত্থাপন শেষ হলে, পৰিৱৰ্ত্তন কাৰ্য্যৰ অন্তত উচ্চস্বৰে গীত গোৱা গীতালিঙ্গসকলে পৰিবেষ্টিত অৱস্থাত চতুৰ্থ মানুহজনৰ দ্বাৰা প্ৰদত্ত পুন্শেৰে ৰঙ্গমঞ্চ অলঙ্কৃত কৰি দেৱ-দুন্দুভিবিলাক সন্মানে বজাই থাকিব ।

১৫৮ । শূদ্ধাঃ কুসুমমালাভিৰ্বিকিৰেয়ুঃ সমন্ততঃ ।
 অঙ্গহাৰৈশ্চ দেৱ্যশ্চ উপন্যোয়ুৰগতঃ ॥

শূদ্ধ লোকসকলে চাৰিওফালে ফুলৰ মালা ছটিয়াই দিব । দেৱীসকলে (নৰ্ত্তকীসকলে) অঙ্গহাৰ পিন্ধিসমুখত নৃত্য কৰিব ।

১৫৯-১৬০ । যন্তাণ্ডৱৱিধিঃ প্ৰোক্তো নৃত্তে পিণ্ডীসমস্থিতঃ ।
 ৰেচকৈৰঙ্গহাৰৈশ্চ ন্যাসোপন্যাস সংযুতঃ ॥
 নান্দীপদানাং মধ্যে তু ঐকৈকস্মিন্ পৃথক্ পৃথক্ ।
 প্ৰযোক্তব্যো ৱিধিঃ সম্যক, চিত্ৰভাৱমতীপুৰ্ণাভিঃ ॥

যি বিজ্ঞলোকসকলে চিত্ৰভাৱৰ কামনা কৰে, সেই সকলে নান্দীপদ বিলাকৰ মাজত (এক এক পাদৰ পিছত) পৃথক পৃথক ভাৱে পিণ্ডীযুক্ত ৰেচক অঙ্গহাৰ, ন্যাস, উপন্যাস

সংযুক্ত যি তাওৰ নৃত্যৰ কথা নৃত্যৰ প্ৰসংগত কোৱা হৈছে, সেই তাওৰ সুন্দৰভাবে প্ৰয়োগ কৰিব ।

১৬১। এবং কৃত্বা যথান্যায়ং শুদ্ধং চিত্ৰং প্ৰযুক্ততঃ ।
 ততঃ পৰং প্ৰযুক্তীত নাটকং লক্ষণাশ্ৰিতম্ ।
 ততস্তত্ত্বহিতাঃ সৰ্বা ভবেয়ুৰ্দিৰ্য্যঘোষিতাঃ ॥

এইদৰে যথানিয়মে শুদ্ধ পূৰ্বৰঙ্গ সময়ে চিত্ৰৰূপে সম্পাদিত হলে, লক্ষণযুক্ত নাটকৰ প্ৰয়োগ কৰিব লাগে । তাৰপিছত সকলো দেবী অন্তৰ্হিতা হ'ব লাগে ।

১৬২-১৬৪। নিম্ফ্ৰান্তাসু চ সৰ্বাসু নৰ্তকীষু তত পৰম্ ।
 পূৰ্বৰঙ্গে প্ৰযোক্তব্যমঙ্গজাতমতঃ পৰম্ ।
 এৰং শুদ্ধো ভৱেচ্চিত্ৰঃ পূৰ্বৰঙ্গবিধানতঃ ।
 কাৰ্য্যো নাতিপ্ৰসঙ্গোহত্র গীতনৃত্তৱিধিং প্ৰতি ॥
 গীতে ৰাদ্যে চ নৃত্তে চ প্ৰবৃত্তেহতিপ্ৰসঙ্গতঃ ।
 খেদো ভবেৎ প্ৰযোক্তৃগাং প্ৰেক্ষকাণাং তথৈব চ ।

নৰ্তকীসকলে প্ৰস্থান কৰাৰ পিছত পূৰ্বৰঙ্গত অঙ্গসমূহ প্ৰযোজ্য । এনেদৰ পূৰ্বৰঙ্গ বিধানমতে শুদ্ধ চিত্ৰ হয় । ইয়াত অতিৰিক্ত মাত্ৰাত নাচ বা গান কৰিব নেলাগে । গীত বাদ্য আৰু নৃত্য অতিমাত্ৰাত হলে প্ৰয়োগকৰ্তা আৰু দৰ্শকসকলৰ ক্লান্তিবোধহে হয় ।

১৬৫-১৬৬। খিন্নানাং বসভাৱেষু স্পষ্টতা নোপজায়তে ।
 ততঃ শেষপ্ৰয়োগন্তু ন ৰাগজনকো ভৱেৎ ॥
 ত্ৰ্যস্ৰং বা চতুৰস্ৰং বা শুদ্ধং চিত্ৰামথাপিবা ।
 প্ৰযুক্ত্য ৰঙ্গমিক্ৰামেৎ সূত্ৰধাৰঃ সহানুগঃ ॥

ক্লান্তিবোধ কৰিলে বস আৰু ভাৱৰ অনুভূতি হ'ব নোৱাৰে । সেইবাবে অৱশিষ্ট অৰুণ্ঠান মনোৰঞ্জক নহয় । ত্ৰ্যস্ৰ চতুৰস্ৰ, শুদ্ধ বা চিত্ৰ প্ৰয়োগ কৰি সূত্ৰধাৰে লগৰীয়াৰ সৈতে ৰঙ্গমঞ্চৰ পৰা প্ৰস্থান কৰিব ।

নাট্যানুষ্ঠান স্থাপনা

১৬৭। প্ৰযুক্ত্য ৱিধিনৈৱংতু পূৰ্বৰঙ্গং প্ৰয়োগতঃ ।
 স্থাপকঃ প্ৰৱিশেৎ তত্র সূত্ৰধাৰগুণাকৃতিঃ ॥

এইদৰে যথাবিধি পূৰ্বৰঙ্গ প্ৰয়োগ হোৱাৰ পিছত সূত্ৰধাৰৰ গুণ আৰু আকৃতিবিশিষ্টস্থাপক সেই ঠাইলৈ আহিব ।

১৬৮। স্থানং তু বৈষ্ণৱং কৃত্বা সৌষ্ঠৱাঙ্গপুৰুষতম্ ।
প্ৰৱিণ্য বঙ্গং তেবেৰ সূত্ৰাখৰ পদৈৰ্ভজ্যে ॥

অঙ্গসৌষ্ঠৱযুক্ত সেই স্থাপকজনে, বৈষ্ণৱ স্থান অৱলম্বন কৰি বঙ্গমুক্তত প্ৰবেশ কৰি,
সূত্ৰাখৰৰ দৰে একে পদক্ষেপেৰে চালচলন কৰিব ।

১৬৯। স্থাপকস্য প্ৰৱেশে তু কৰ্ত্তব্যার্থনুগা ঙ্গৱা ।
চতুৰস্ৰাখৰা ত্ৰ্যাস্ৰা তত্ৰ মধ্যলয়াগ্ৰিতা ।

স্থাপক প্ৰবেশ কৰোঁতে চতুৰস্ৰা বা ত্ৰ্যাস্ৰা মধ্যলয় যুক্তা ঙ্গৱা, কৰ্ত্তব্যকৰ্মৰ অৰ্থানুযায়ী
কৰিব লাগে ।

১৭০। কুৰ্যাদনন্তৰচাৰীং দেৱব্রাহ্মণশংসিনীম্ ।
সুৰাক্যমধুৰৈঃ শ্লোকৈর্নানাতাৱৰসাম্বিতৈঃ ।

ইয়াৰপিছত সুমধুৰ বাক্যযুক্ত, নানা ভাব আৰু বসায়ক শ্লোকেৰে, দেৱ ব্ৰাহ্মণৰ
স্তুতিসূচক চাৰী প্ৰদৰ্শন কৰিব ।

১৭১। প্ৰসাদ্য বঙ্গংৱিধিৱং কৱেন্ৰমিনুকীৰ্ত্তয়েৎ ।
প্ৰস্তাৱনাং ততঃ কুৰ্য্যৎ কাৰ্য্যপ্ৰখ্যাপনাশ্ৰয়াম্ ॥

যথাবিধি বঙ্গ প্ৰসাদনৰ পিছত তেওঁ নাট্যকাৰৰ নাম-কীৰ্ত্তন কৰিব । তাৰপিছত
তেওঁ নাট্যৰ বিষয়-বস্তু নিৰ্দেশক প্ৰস্তাৱনা কৰিব ।

১৭২-১৭৪। দিৰ্য্যো দিৰ্য্যাপ্ৰিয়ৈৰ্ভূত্বা মানুষো মানুষাপ্ৰিয়ৈঃ ।
দিৰ্য্যমানুষসংযোগো দিৰ্য্যো ব্ৰা মানুষোহপিৱা ॥
সুখবীজানুসদৃশং নানামাৰ্গসমাশ্ৰয়ম্ ।
নানাবিধৈৰ্ৰূপক্ষেপৈঃ কাৰ্য্যোপক্ষেপণং ভৱেৎ ॥
প্ৰস্তাৱৈৱ্যৱং তু নিশ্চ্যামেৎ কাৰ্য্য প্ৰস্তাৱকন্ততঃ
এৱমেষ প্ৰযোক্তব্যঃ পূৰ্ব্ববঙ্গো যথাৱিধি ॥

নাটকৰ বৃত্তান্ত যদি দেৱতা বিষয়ক হয়, তেতিয়া দেৱতাসম্বন্ধীয় কথাৰে, যদি
মনুষ্যবিষয়ক হয় তেতিয়া মনুষ্যসম্বন্ধীয় কথাৰে । দেৱতা আৰু মনুষ্য উভয়ৰে
সম্বন্ধথকা কথা হ'লে, দেৱতা অথবা মনুষ্যবিষয়ক কথাৰে মুখসন্ধি আৰু বীজ
নামৰ অৰ্থপ্ৰকৃতি অনুসাৰে নানা মাৰ্গৰ (বীতিৰ) আশ্ৰয় লৈ নানা প্ৰকাৰ কৌশলেৰে
দৰ্শকৰ মনত নাটকৰ বিষয়বস্তুৰ বিষয়ে এটা ধাৰণা জন্মাই দিব লাগে । এই
দৰেই প্ৰস্তাৱনা কৰাৰ পিছত কাব্যৰ (অৰ্থাৎ নাটকৰ) প্ৰস্তাবক মন্ত্ৰৰ পৰা আঁঠুবি
যাব । এই দৰেই যথানিয়মে পূৰ্ব্ববঙ্গৰ অনুষ্ঠান কৰিব লাগে ।

১৭৫। য ইমং পূৰ্বৰঙ্গং তু ৰিখিনৈৰ প্ৰযোজয়েৎ ।
নাশুভং প্ৰাপ্নুয়াৎ কিঞ্চিৎ স্বৰ্গলোকং চ গচ্ছতি ॥

যি এই পূৰ্বৰঙ্গ নিয়ম অনুসৰি অনুষ্ঠান কৰে, তেওঁৰ বিপদ হব নোৱাৰে আৰু
তেওঁ স্বৰ্গলাভ কৰে ।

১৭৬। যৈশ্চমং ৰিখিমুৎসৃজ্য যথেষ্টং সংপ্ৰযোজয়েৎ ।
প্ৰপ্লোত্যা পচয়ং ঘোৰং তিৰ্যগ্ যোনিং চ গচ্ছতি ।

যি এই বিধি লঙ্ঘন কৰি নিজ ইচ্ছামতে অনুষ্ঠান কৰে, তেওঁ অশেষ ক্ষতিগ্ৰস্ত হৈ
শেষত জন্তুৰ গৰ্ভত জন্মগ্ৰহণ কৰিব লাগে ।

১৭৭। ন তথাগ্নিঃ প্ৰদহতি প্ৰভঞ্জনসমীৰিতঃ ।
যথা হ্যপপ্ৰয়োগন্তু প্ৰযুক্তো দহতি ক্ষণাৎ ॥

পূৰ্বৰঙ্গবিধানৰ অপপ্ৰয়োগে যিমান সোনকালে প্ৰয়োগকৰ্ত্তাক দক্ষ কৰে, সিমান
সোনকালে প্ৰচণ্ডবায়ু চালিত অগ্নিয়েও দক্ষ কৰিব নোৱাৰে ।

১৭৮। ইত্যেৱাৱন্তি পাক্কালদাক্ষিণাত্যৌদ্ৰমাগৈঃ ।
কৰ্তব্যঃ পূৰ্বৰঙ্গস্তু দ্বিপ্ৰমাণৰিনিৰ্মিতঃ ॥

এইদৰে দুই প্ৰকাৰে ৰচিত পূৰ্বৰঙ্গ অৱন্তি, পাক্কাল, দাক্ষিণাত্য, ওদ্ৰ (উৰিষ্যা) আৰু
মাগধত অনুষ্ঠিত কৰিব লাগে ।

১৭৯। এষ ৰঃ কথিতো ৰিপ্ৰাঃ পূৰ্বৰঙ্গপ্ৰিতো ৰিখিঃ ।
ভূয়ঃ কিং কথ্যতাং সম্যগ্ নাট্যৱেদৰিখিং প্ৰতি ।

হে বিপ্ৰগণ ! এই পূৰ্বৰঙ্গ সম্পৰ্কীয় নিয়মবোৰ কোৱা হ'ল । দুনাই নাট্যৱেদ বিদ্বৎ
আৰু নিয়ম কিবা কবলগা আছেনে কওক ।

ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ পূৰ্বৰঙ্গবিধান নামৰ পঞ্চম অধ্যায় সমাপ্ত ।

ষষ্ঠ অধ্যায়

বসবিকল্প মুনিগণৰ প্ৰশ্ন

- ১-৩। পূৰ্ববঙ্গব্ৰিধিং শ্ৰুত্বা পুনৰাহুৰ্মহত্তমাঃ ।
মুনয়ো ভবতং সৰ্বে প্ৰশ্নান্ পঞ্চ ব্ৰহ্মীহি নঃ ॥
যে বসা ইতি পঠ্যন্তে নাট্যে নাট্যব্ৰিচক্ষণৈঃ ।
বসত্বং কেন বা তেজাং এতদাখ্যাতুমহঁসি ॥
ভাৰতীশ্চৈৱ কথং প্ৰোক্তাঃ কিংবা তে ভাৱয়ন্তি হি ।
সংগ্ৰহং কাৰিকাং চৈৱ নিকৃতং চৈৱ তত্ত্বতঃ ॥

শ্ৰেষ্ঠমুনিসকলে পূৰ্বাঙ্গৰ নিয়ম শূনি ভৱতক পুনৰ কলে - , আমাৰ পাঁচটা প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক । নাট্যাভিজ্ঞাসকলে নাটকত যি বিলাকক বস বোলে সেই বিলাকক কি কাৰণত বস বোলো হয় তাক ব্যাখ্যা কৰক । ভাৱ কি আৰু ভাবে কি ভবায় ? সংগ্ৰহ, কাৰিকা (স্মৃতিসহায়ক শ্লোকে) আৰু নিকৃত (বুৎপত্তি) কি ? ইয়াৰ তত্ত্ব সম্পৰ্কে অনুগ্ৰহ কৰি বুজাই কওক ।

: ভৱতৰ উত্তৰ -

- ৪-৭। তেষাং তু ৰচনং শ্ৰুত্বা মুনীনাং ভৱতো মুনিঃ ।
প্ৰত্যুৰাচ পূৰ্নৱাক্যং বসভাৱবিকল্পনম্ ॥
অহং ৰঃ কথয়িষ্যামি নিখিলেন তপোধনাঃ ।
সংগ্ৰহং কাৰিকাং চৈৱ নিকৃতং চ যথাক্ৰমম্ ॥
ন শক্যমিহ নাট্যস্য গন্তুমন্তং কথঞ্চন ।
কস্মাদ্ বহুত্বাদ্ জ্ঞানানাং শিদ্ধানাং চাপ্যনন্ততঃ ॥
একস্যাপি ন বৈ শক্যমন্তং জ্ঞানার্ণৱস্য হি ।
গন্তুং কিমুত সৰ্বেষাং জ্ঞানানামৰ্থতত্ত্বতঃ ॥

মুনিসকলৰ কথা শূনি, ভৱতমুনিয়ে বস আৰু ভাৱৰ প্ৰভেদ সম্বন্ধে উত্তৰ দিবলৈ ধৰিলে । হে তপস্বীসকল, মই আপোনাসকলক সংগ্ৰহ, কাৰিকা আৰু নিকৃত সম্বন্ধে সকলো কথা যথাক্ৰমে কৈ যাম । নাট্যশাস্ত্ৰ অতি বিস্তৃত, ইয়াৰ শেষ পোৱা নেযায়,

কাৰণ জ্ঞান আৰু শিক্ষা অনন্ত । এটা বিষয়ৰ জ্ঞানৰ সাগৰৰে অন্ত নপৰে
তেনেহুলত সকলো বিষয়ৰ জ্ঞানৰ তত্ত্ব বা অৰ্থৰ কথা কোৱা অসম্ভব ।

৮। কিন্তুঙ্গসূত্ৰগুট্যৰ্থমনুমান প্ৰসাধকম্ ।
নাট্যস্যাস্য প্ৰৱক্ষ্যামি ৰসভাৱাদিসংগ্ৰহম ॥

কিন্তু এই নাট্যৰ ৰস আৰু ভাৱ আদিৰ বিষয়ে সংক্ষিপ্ত সূত্ৰৰ আকাৰত থকা বাবে
গুট্যঅৰ্থযুক্ত আৰু অনুমান কৰিবলৈ সুবিধা দিব পৰা ‘সংগ্ৰহ’ৰ আকাৰত মই চমুকৈ
ক’ম ।

সংগ্ৰহ, কাৰিকা আৰু নিকন্তৰ সংজ্ঞা ॥

৯। বিস্তৰেনোপদিষ্টানামৰ্থানাং সূত্ৰভাস্যয়োঃ ।
নিৱন্ধো যঃ সমাসেন সংগ্ৰহং তং ৰিদুৰ্বুধাঃ ॥

বিস্তৃতভাৱে উপাদিষ্ট বিষয়বোৰৰ সূত্ৰ আৰু ভাষ্যৰ আকাৰত সংক্ষেপে উপস্থাপন
কৰিলে তাকে ‘সংগ্ৰহ’ বোলে ।

১০। ৰসা ভাৱাহ্যভিনয়া ধৰ্মোবৃত্তিপ্ৰবৃত্তয়ঃ ।
সিদ্ধিস্বৰাস্তথাতোদ্যং গানং ৰঙ্গশ্চ সংগ্ৰহঃ ॥

নাট্যশাস্ত্ৰত ‘সংগ্ৰহ’ বিষয়ত আছে ৰস, ভাৱ, অভিনয়, ধৰ্ম, বৃত্তি, প্ৰবৃত্তি, সিদ্ধি,
স্বৰ, আতোদ্য (বাদ্য), গান আৰু ৰঙ্গ ।

১১। অল্লাভিধানেনাৰ্থো যঃ সমাসেনোচ্যতে বৃথৈঃ ।
সূত্ৰতঃসা তু ৰিজ্জিয়া কাৰিকাহৰ্থপ্ৰদৰ্শিনী ॥

য’ত পণ্ডিতসকলে কম কথাৰে, সংক্ষেপে সূত্ৰাকাৰে কোনো এটা বিষয় নিবন্ধ কৰে
তাকে অৰ্থপ্ৰকাশক ‘কাৰিকা’ বোলে ।

১২-১৩। নানানামাপ্ৰয়োৎপন্নং নিঘণ্টুং নিগমাশ্চিত্তম্ ।
ধাতুৰ্থহেতুসংযুক্তং নানাসিদ্ধান্তসাধিতম্ ।
স্থাপিতোহৰ্থো ভৱেদ্যত্র সমাসেনাৰ্থসূচকঃ ।
ধাতুৰ্থৰচনেনেহ নিকজ্জং তৎ প্ৰচক্ষতে ॥

য’ত নানান নাম পদৰ (বিশেষ্য বিশেষণ, সৰ্ব্বনামৰ) আগ্ৰয়ত উৎপন্ন হোৱা
পদসমূহৰ অভিধান আৰু প্ৰকৃতি, প্ৰত্যয় আদিৰ লগতে, ধাতুৰ অৰ্থ আৰু
কাৰকসমূহৰ বিষয়ে যুক্তিপূৰ্ণ বিচাৰ লগতে নামপদ আৰু ধাতুসমূহৰ অৰ্থ সংক্ষেপে
অথচ নিশ্চিতভাৱে কোৱা থাকে তাকে নিকজ বোলে ।

১৪। সংগ্রহো যো ময়া প্রোক্তঃ সমাসেন দ্বিজোত্তমাঃ ।

দ্বিস্তবং তস্য ব্ৰহ্ম্যামি সনিকৃতং সকাৰিকম্ ॥

হে শ্ৰেষ্ঠ দ্বিজগণ ! সংক্ষেপতে মই যিবিলাক সংগ্রহ সম্বন্ধে ক'লো, সেই সেইবিলাকৰ বিষয়ে নিকৃত আৰু কাৰিকাৰে সৈতে বিশদভাৱে কোৱা হ'ব ।

অষ্টবস

১৫। শৃঙ্গাৰহাস্যকৰণা বৌদ্ৰবীৰভয়ানকাঃ ।

বীভৎসাদভূতসংজ্ঞো চেত্যষ্টৌ নাট্যে বসাঃ স্মৃতাঃ ॥

শৃঙ্গাৰ, হাস্য, কৰণ, বৌদ্ৰ, বীৰ ভয়ানক, বীভৎস আৰু ভূত এই আঠটা নাট্যবস বুলি পৰিচিত ।

১৬। এতে হ্যষ্টৌ বসাঃ প্রোক্তা দ্ৰুহিণেন মহাস্মনা ।

পুনশ্চ তান্নান্ ব্ৰহ্ম্যামি স্থায়িসম্ভাৰিসত্ত্বজান্ ॥

এই আঠবিধ বসৰ কথা মহাস্মা ব্ৰহ্মাদেৱে কৈছিল । মই পুনৰ স্থায়ী, সন্ধ্যাৰী আৰু সাত্ত্বিক ভাৱবিলাকৰ কথা কম ।

১৭। বতিৰ্হাসশ্চ শোকশ্চ ক্ৰোধোৎসাহৌ ভয়ং তথা ।

জুগুপ্সা বিশ্বয়শ্চেতি স্থায়ীভাৱাঃ প্রকীৰ্তিতাঃ ॥

বতি, হাস(হাঁহি), শোক ক্ৰোধ, উৎসাহ, ভয়, জুগুপ্সা আৰু বিশ্বয় এই বিলাকক স্থায়ীভাৱ বুলি কোৱা হয় ।

১৮-২১। নিৰ্বেদপ্ৰানিশঙ্কাখ্যাস্তথাঃসুয়ামদশ্ৰমাঃ ।

আলস্যং চৈৱ দৈন্যং চ চিন্তা মোহঃ স্মৃতিৰ্ভূতিঃ ॥

ব্রীড়া চপলতা হৰ্ষ আবেগো জড়তা তথা ।

গৰ্বো বিষাদ ঔৎসুক্যং নিদ্রাপন্মাব এৱ চ ॥

সুপ্তং প্রবোধোহমৰ্ষশ্চাপ্যৱহিৰ্মথোগ্রতা ।

মতিৰ্ভ্যাধিৰথোপ্সাদস্তথা মৰণমেৱ চ ॥

ত্ৰাসশ্চৈৱ বিতৰ্কশ্চ বিজ্ঞেয়া ব্যতিচাৰিণঃ ।

ত্ৰয়স্ত্ৰিংশদমী ভাৱাঃ সমাখ্যাভাস্তু নামতঃ ॥

নিৰ্বেদ, প্ৰানি, শংকা, অসুয়া, মদ, শ্ৰম, আলস্য, দৈন্য, চিন্তা, মোহ, স্মৃতি, ভূতি, ব্রীড়া(লজ্জা) চপলতা, হৰ্ষ, আবেগ, জড়তা, গৰ্ব, বিষাদ, ঔৎসুক্য, নিদ্রা, অপস্মাৰ(মুগী বোগ) সুপ্ত, প্রবোধ, অমৰ্ষ, অবহিৰ্ম, উগ্রতা, মতি, ব্যাধি, উপ্সাদ, মৃত্যু, ত্ৰাস, বিতৰ্ক - এই তেত্ৰিশটোক সন্ধ্যাৰী বা ব্যতিচাৰীভাৱ বুলি কোৱা হয় ।

ঃ আঠবিধ সাত্ত্বিক ভাৱ ।

২২। স্তম্ভঃ স্বেদোহথ বোমাকঃ স্ববসাদোহথ বেপথুঃ ।
বৈবৰ্ণ্যমশ্রুপ্রলয় ইত্যষ্টো সাত্ত্বিকাঃ স্মৃতাঃ ॥

স্তম্ভ, স্বেদ(ঘাম), বোমাক, স্ববসাদ(স্বৰভঙ্গ), বেপথু(কঁপনি) বৈবৰ্ণ্য(শেহত পৰা) অশ্রু, প্রলয়(মুৰ্ছা) এই আঠটাক সাত্ত্বিকভাৱ বুলি কয় ।

ঃ চাৰিপ্রকাৰ অভিনয় ঃ

২৩। আঙ্গিকো বাচিকশৈৱ আহাৰ্যঃ সাত্ত্বিকস্তথা ।
চত্বাৰোহভিনয়া হ্যেতে ৰিক্জেয়া নাট্যসংশ্রয়াঃ ॥

আঙ্গিক, বাচিক, আহাৰ্য্য, সাত্ত্বিক - এই চাৰিপ্রকাৰ অভিনয় নাটকত সংশ্লিষ্ট হৈছে বুলি জানিব ।

বৃত্তি

২৪-২৫(ক)। লোকধৰ্মী নাট্যধৰ্মী ধৰ্মী তু দ্বিবিধঃ স্মৃতাঃ ।
ভৰতী সাতৃতী চৈৱ কৈশিক্যৰভটী তথা ॥
চতস্রো বৃত্তয়ো হ্যেতা যাসু নাট্যং প্ৰতিষ্ঠিতম্ ।

ধৰ্মী(বীতিনীতি) দুবিধ । লোকধৰ্মী আৰু নাট্যধৰ্মী । ভাৰতী, সাতৃতী, কৈশিকী আৰু আৰভটী - এই চাৰিটা বৃত্তি, ইহঁতৰ ওপৰতে নাট্য প্ৰতিষ্ঠিত ।

প্ৰবৃত্তি

২৫(খ)-২৬(ক)। আবন্তী দাক্ষিণাত্যা চ তথা চৈৱোড্ৰমাগধী ।
পাঞ্চালমধ্যমা চৈৱ জ্যেয়া নাট্যপ্ৰবৃত্তয়ঃ ॥

আবন্তী, দাক্ষিণাত্য, ওড্ৰমাগধী, পাঞ্চালমধ্যমা - এই চাৰিটা নাট্য প্ৰবৃত্তি ।

সিদ্ধি

২৬(খ)। দৈৱিকী মানুষী চৈৱ সিদ্ধিঃ স্যান্দিব্ৰিথৈৱ চ ॥
দৈৱিকী আৰু মানুষী এই দুবিধ সিদ্ধি ।

স্বৰ

২৭(ক)। শাবীৰা বৈৱৰ্ণ্যশৈৱ সন্ত যড়জ্জাদয়ঃ স্বৰাঃ ।

শাবীৰ(শবীৰজাত), বৈবৰ্ণ্য(বীণাজাত) এই দুইশ্ৰেণীৰ স্বৰ যড়জ্জ আদি ভেদে সাতটা ।

২৭(খ)-২৯(ক)। ততং চৈৱাননঙ্কং চ ঘনং সুমিৰমেৱে চ ॥
 চতুৰ্দ্ধিধং চ ৰিজেয়মাতোদ্যং লক্ষণাশ্চিতম্ ।
 ততং তত্ৰীগতং জেয়মৱনঙ্কং তু পৌৰুষম্ ॥
 ঘনন্তু তালো বিজেয়ঃ সুমিৰো ৰংশ এৱ চ ।

বিশিষ্ট লক্ষণযুক্ত বাদ্য চাৰি প্ৰকাৰ তত, অৱনঙ্ক, ঘন আৰু সুমিৰ । তত তাঁৰেৰে নিৰ্মিত, অৱনঙ্ক চামৰাযুক্ত, ঘন কৰতাল আৰু সুমিৰ হ'ল বাঁহী ।

প্ৰৱা

২৯(খ)-৩০(ক)। প্ৰৱেশাক্ষেপনিষ্ক্ৰাম প্ৰাসাদিকমথাস্তৰম্ ॥
 গানং পৰুৱিধং জেয়ং প্ৰৱায়োগসমস্থিতম্* ।

প্ৰবেশ, আক্ষেপ, নিষ্ক্ৰমণ, প্ৰাসাদিক, আৰু আস্তৰ প্ৰৱাগান এই পাঁচ প্ৰকাৰ বুলি জানিব ।

বঙ্গ

৩০(খ)। চতুৰস্ৰো বিকৃষ্টচ্চ বঙ্গস্যত্ৰশ্চ কীৰ্ত্তিতঃ ।
 চতুৰস্ৰ, বিকৃষ্ট আৰু ত্ৰ্যস্ৰ - এই তিনিপ্ৰকাৰ বঙ্গমঞ্চ ।
 ৩১। এৱমেষোহঙ্গসূত্ৰাৰ্থো ৰূপাদিত্যো নাট্যসংগ্ৰহঃ ।
 অতঃ পৰং প্ৰৱক্ষ্যামি সূত্ৰগ্ৰন্থৱিকল্পনম্ ॥

এইদৰে অঙ্গসূত্ৰৰ যোগে অৰ্থবোধক নাট্যসংগ্ৰহৰ কথা কোৱা হ'ল, ইয়াৰ অন্তত সূত্ৰগ্ৰন্থৰ কথা কম ।

তত্ৰ বসানেৱ তাৱদাদভিধাস্যামঃ ।
 ন' হি বসাদৃতে কচ্চিদপ্যৰ্থঃ প্ৰৱৰ্ততে ।
 তত্ৰ ৰিতাৱানুতাৱৰ্য্যতিচাৰিসংযোগাদ্ৰসনিষ্পত্তিঃ ।

প্ৰথমতে তেনেহ'লে বসসমূহৰ বিষয়েই ব্যাখ্যা কৰিম । বসৰ অবিহনে কোনো অৰ্থই বৰ্ত্তি থাকিব নোৱাৰে । বিভাৱ, অনুতাৱ আৰু ব্যতিচাৰিৰ সংযোগত বসৰ নিষ্পত্তি হয় ।

-কো বা দৃষ্টান্ত ইতি চেৎ - উচ্যতে যথা নানাব্যঞ্জনৌষধিদ্ৰব্যসংযোগাদ্ৰসনিষ্পত্তিঃ, তথা নানা ভাৱোপগমাদ্ৰসনিষ্পত্তিঃ । যথা হি গুডাদিভিদ্ৰৱৈৰ্য্যজ্ঞানৌষধিভিত্তিক ষড়্ বস নিৰ্ব্বৰ্ত্তন্তে, এৱং নানা ভাৱোপহিতা অপি হায়িনো ভাৱা বসসম্মাদুৱন্তি । অত্ৰাহ - বস ইতি কঃ পদাৰ্থঃ ? উচ্যতে আত্মাদ্যত্ৰাৎ । কথামাত্মাদ্যতে বসঃ ? অত্ৰোচ্যতে

— যথাহি নানার্যজনসংস্কৃতমন্নং ভুঞ্জান্না বসানাস্বদয়ন্তি সুমনসঃ পুৰুষা
 হৰ্ষাদীংশ্চাপ্যধিগচ্ছন্তি, তথা নানাতাৱাভিনয়ৰ্য্যজ্ঞিতান্ ৱাগঙ্গসত্ত্বোপেতান্
 স্থায়িতাৱানাস্বদয়ন্তি সুমনসঃ প্ৰেৰ্ণকা হৰ্ষাদীংশ্চাপ্যধিগচ্ছন্তি । 'তস্মান্ নাট্যবসাঃ'
 ইত্যতিৰ্য্যাখ্যাভাঃ । অত্ৰানুৱংশৌ শ্লোকৌ ভৱত :—

ইয়াৰ দৃষ্টান্ত কি ? তাৰ উত্তৰত কৈছে — যেনেকৈ নানাবিধ ব্যঞ্জন আৰু ঔষধি
 দ্ৰব্যৰ সংযোগত এটা ৰস বা সোৱাদৰ উৎপত্তি হয় তেনেদৰে নানাবিধতাৱৰ
 লগতে স্থায়ীতাৱৰ সংযোগ ঘটি ৰসৰ উৎপত্তি হয় । আকৌ প্ৰশ্ন হৈছে —, ৰস
 — এই পদৰ অৰ্থ কি ? তাৰ উত্তৰত কৈছে — যাৰেই সোৱাদ লোৱা হয় সেয়ে
 ৰস । যেনেদৰে নানাবিধ ব্যঞ্জন(অৰ্থাৎ আঞ্জা)ৰ লগত সানি ভাত খালে সজ্জনৰ
 লোক সকলে ৰস অৰ্থাৎ সোৱাদ অনুভৱ কৰে আৰু মনত আনন্দ লাভ কৰে
 তেনেদৰে সজ্জনৰ দৰ্শক সকলে নানাতাৱৰ অভিনয়ৰ দ্বাৰা অভিব্যক্ত মুখৰ বচন,
 অঙ্গী-ভঙ্গী আৰু কঁপনি আদি সাত্ত্বিকতাৱৰ লগত জড়িত স্থায়ীতাৱসমূহৰ আনন্দ
 লাভ কৰে আৰু আনন্দও লাভ কৰে । এই দৰেই নাট্যৰসসমূহৰ স্বৰূপ ব্যাখ্যা
 কৰা হ'ল । এই প্ৰসঙ্গতে এনেদৰে দুটা আনুবংশ্য শ্লোক আছে ।

৩২-৩৩। যথা বহুদ্রব্যযুতৈর্য্যজনৈর্বহুভিৰ্যুতম্ ।
 আন্বাদয়ন্তি ভুঞ্জান্না ভক্তং ভক্তৱিদো জনাঃ ॥
 তাৱাভিনয়সংযুক্তান্ স্থায়িতাৱাংস্তথা বুধাঃ ।
 আন্বাদয়ন্তি মনসা তস্মান্নাট্যবসাঃ স্মৃতাঃ ॥

যেনেকৈ ভোজনপ্ৰিয় মানুহে বহুদ্রব্য আৰু ব্যঞ্জনযুক্ত ভোজ্য দ্ৰব্য খাওঁতে তাৰ
 ৰসৰ সোৱাদ পায় সেইদৰে বিজ্ঞলোকে তাৱৰ অভিনয়ত প্ৰকাশ পোৱা স্থায়ীতাৱ
 বিলাক(সোৱাদ) মনে মনে আনন্দন কৰে । সেই বাবেই সেই আনন্দ নাট্যৰস
 নামে খ্যাত ।

৩৪-৩৫। নানভিনয়সম্বন্ধান্ ভাৱয়ন্তি ৰসানিমান্ ।
 যস্মাৎস্বাদমী তাৱা ৱিজেয়া নাট্যযোজ্জ্ভিঃ ॥
 নানাদ্ৰৱ্যৈৰহুৰিধৈৰ্য্যজনং ভাৱ্যতে যথা ।
 এবং তাৱা ভাৱয়ন্তি ৰসানভিনয়েঃ সহ ॥

যিহেতু এইবিলাকে নানা অভিনয়ৰ সৈতে সম্বন্ধ থকা ৰসবিলাকৰ ভাৱ জগাই
 তোলে সেইবাবে নাটক কৰোঁতাসকলে এইবিলাকক ভাৱ বুলি জানিব । নানা দ্ৰব্য
 মিশ্ৰিত ব্যঞ্জনে বিভিন্ন আনন্দ দিয়াৰ দৰে ভাৱসমূহে অভিনয়ৰ লগত জড়িত হৈ
 ৰসৰ ভাৱ অৰ্থাৎ অনুভূতি জগাই তোলে ।

৩৬। ন ভাৱহীনোহস্তি ৰসো ন ভাৱো ৰসৱৰ্জিতঃ ।
 পৰম্পৰকৃতা সিদ্ধিস্তয়োৰভিনয়ে ভৱেৎ ॥

ভাবহীন বস বা বসহীন ভাব হব নোৱাৰে । অভিনয়ত পৰস্পৰৰ সহযোগত এই দুয়োটাৰ সিদ্ধি হয় ।

৩৭। ব্যঞ্জনৌষধিসংযোগো যথাম্নং স্বাদুতাং নয়েৎ ।

এবং ভাবা বসাকৈৱ ভাবয়ন্তি পৰস্পৰম্ ॥

ব্যঞ্জন আৰু ঔষধি(উদ্ভিদ)ৰ সংমিশ্ৰণৰ ফলত যেনেকৈ অন্ন সুস্বাদু হয় সেইদৰে ভাব আৰু বসৰ মিলনে পৰস্পৰক অনুভূতিযোগ্য কৰি তোলে ।

৩৮। যথা বীজাদ্ ভৱেদ্ বৃক্ষো বৃক্ষাং পুংসং ফলং যথা ।

তথা মূলং বসাঃ সৰ্বে ততো ভাবা ব্যৱস্থিতাঃ ॥

যেনেকৈ বীজৰ পৰা গছ, গছৰ পৰা ফুল আৰু গুটি হয়, তেনেকৈ বসবিলাক ভাবৰ মূল, ভাবপৰাহে ভাববিলাকৰ সূত্ৰপাত হয় ।

৩৯। শৃঙ্গাবান্ধি ভৱেদ্ধাস্যো বৌদ্ৰাতু কৰ্ণণো বসঃ ।

বীৰাকৈৱাত্ত্বতোংপত্তিৰীভৎসাক্ ভয়ানকঃ ॥

শৃঙ্গাবৰ পৰা হাস্যৰ উৎপত্তি হয়, বৌদ্ৰৰ পৰা কৰ্ণণৰ উৎপত্তি হয় । বীৰবসৰ পৰা অদ্ভুতৰ আৰু বীভৎস বসৰ পৰা ভয়ানক বসৰ উৎপত্তি হয় ।

৪০-৪১। শৃঙ্গাবানুকুতিৰ্যা তু স হাস্য ইতি সংজ্ঞিতঃ ।

বৌদ্ৰস্যাপি চ যৎ কৰ্ম স জ্যৈয়ো কৰ্ণণো বসঃ ॥

বীৰস্যাপি চ যৎ কৰ্ম সৌহৃদ্বুতঃ পৰিকীৰ্তিতঃ ।

বীভৎসদৰ্শনং যচ্চ তবেৎ স তু ভয়ানকঃ ॥

শৃঙ্গাবৰ যি অনুকৰণ সেয়ে হাস্যৰস, বৌদ্ৰৰ যি কাম সিয়ে কৰ্ণণৰস, বীৰবসৰ যি কাম সি অদ্ভুত বস আৰু বীভৎস দৰ্শনৰ পৰা যি হয় সিয়ে ভয়ানক বসৰ ৰূপ লয় ।

বৰ্ণ

৪২-৪৩। শ্যামো ভৱেত্তু শৃঙ্গাবঃ সিতো হাস্যঃ প্ৰকীৰ্তিতঃ ।

কপোতঃ কৰ্ণণকৈৱ ৰজ্জো বৌদ্ৰঃ প্ৰকীৰ্তিতঃ ॥

গৌৰো বীৰন্তু বিজ্ঞেয়ঃ কৃষ্ণশ্চাপি ভয়ানকঃ ।

নীলৱৰ্ণস্তু বীভৎসঃ পীতকৈৱাত্ত্বতঃ স্মৃতঃ ॥

শৃঙ্গাব বসৰ শ্যামবৰ্ণ, হাস্যৰ শূক্ৰবৰ্ণ, কৰ্ণণৰ কপোত বৰ্ণ(ধূসৰ), বৌদ্ৰৰ ৰঙাবৰ্ণ, বীৰৰ গৌৰবৰ্ণ, ভয়ানকৰ কৃষ্ণবৰ্ণ, বীভৎসৰ নীলবৰ্ণ আৰু অদ্ভুতবসৰ হালধীয়া বৰ্ণ ।

দেবতা

অথ দৈৱতানি :-

- ৪৪-৪৫। শৃঙ্গাবো বিষ্ণুদৈৱতো হাস্যঃ প্ৰমথদৈৱতঃ ।
বৌদ্ৰো কদ্ৰাখিদৈৱশ্চ কৰুণো যমদৈৱতঃ ॥
বীভৎসস্য মহাকালঃ কালদৈৱো ভয়ানকঃ ।
বীৰো মহেন্দ্ৰেদৈৱঃ স্যাদম্ৰুতো ব্ৰহ্মদৈৱতঃ ॥

ইয়াৰ পিছত প্ৰতি ৰসৰে দেৱতাৰ কথা - শৃঙ্গাবৰ দেৱতা বিষ্ণু, হাস্যৰ প্ৰমথ, বৌদ্ৰৰ কদ্ৰ, কৰুণৰ যম, বীভৎসৰ মহাকাল, ভয়ানকৰ কাল, বীৰৰ মহেন্দ্ৰ আৰু অম্ৰুতৰ ব্ৰহ্মা ।

- ৪৬। সুখপ্ৰায়েষ্টসম্পন্ন ঋতুমালাদিসৈৱকঃ ।
পুৰুষঃ প্ৰমদায়ুক্তঃ শৃঙ্গাব ইতি সংজ্ঞিতঃ ॥

সদায় সুখত থকা, অভিলষিত বস্তু লাভ কৰোতা আৰু ঋতুমালা আদিৰ সৈৱক আৰু নাৰীৰ লগত সম্বন্ধ থকা পুৰুষকে শৃঙ্গাব বোলা হয় ।

- ৪৭-৪৮। ঋতুমালালঙ্কাৰৈঃ প্ৰিয়জনগান্ধৰ্বকাৰ্য্যসেৱাভিঃ ।
উপৱনগমনৱিহাৰৈঃ শৃঙ্গাবৰসঃ সমুদ্ভৱতি ॥
নয়নৱদনপ্ৰসাদৈঃ স্নিতমধুৰৱচোদ্ধৃতিপ্ৰমোদৈশ্চ ।
মধুৰৈশ্চান্ধৱিকাবৈশ্চস্যাতিনয়ঃ প্ৰযোক্তব্যঃ ॥

ঋতু, মালা, অলঙ্কাৰ, প্ৰিয়জনৰ সঙ্গ, সঙ্গীত আৰু নৃত্য আৰু কাব্যৰ উপভোগ, প্ৰমোদোদ্যান গমন আৰু বিহাৰৰ পৰা শৃঙ্গাব ৰসৰ উদ্ভৱ হয় । ইয়াৰ অভিনয়, চকু-মুখৰ প্ৰসন্নতা, স্নিতহাস্য, মধুৰ বাক্য, ধৈৰ্য্য, প্ৰমোদ আৰু সুন্দৰ অঙ্গ-ভঙ্গীৰ দ্বাৰা কৰণীয় ।

- ৪৯-৫০। বিপৰীতালঙ্কাৰৈৰিকৃতাচাৰাভিধানৱৈশেষ্চ ।
ৱিকৃতেৰঙ্গৱিকাবৈৰ্হসতীতি ৰসঃস্মৃতো হাস্যঃ ॥
ৱিকৃতাকাবৈৰীক্যৈৰঙ্গৱিকাবৈৰ্বিকৃতৱৈশেষ্চ ।
হাসয়তি জনং যস্মাৎ তস্মাদ্ জ্ঞেয়ো ৰসো হাস্যঃ ॥

বিপৰীত অলঙ্কাৰ, বিকৃত আচাৰ, কথা আৰু পোচাক, বিকৃত অঙ্গ-ভঙ্গী, দেখি হাঁহিলে যি ৰস হয়, তাকে হাস্যৰস বোলে । বিকৃতৰূপ বাক্য, অঙ্গ-ভঙ্গীৰ আৰু সাজ-পোচাকৰ সহায়ত হহুওঁৱা হয় বাবে তাক হাস্যৰস বোলে ।

- ৫১। ক্ৰীনীচপ্ৰকৃতাৱেষ ভূয়িষ্ঠং দৃশ্যতে ৰসঃ ।
ষড়্ ভেদাশ্চাস্য ৱিজ্ঞেয়ান্তাংশ্চ ৱজ্ঞ্যাম্যহং পুনঃ ॥

এই বস ঠী আৰু নীচ প্ৰকৃতিৰ মানুহৰ ভিতৰত অধিকভাৱে দেখা যায় । ইয়াৰ ভাগ ছয়টা, তাকো কোৱা হব ।

৫২। স্মিতমথ হসিতং বিহসিতমুপহসিতঞ্চাপহসিতমতিহসিতম্ ।
দ্বৌ দ্বৌ ভেদৌ স্যাताমুত্তমমধ্যমাধম প্ৰকৃতে ।।

স্মিতহাস্য, হসিত, বিহসিত, উপহসিত, অপহসিত, অতিহসিত, ইয়াৰ দুটা দুটা কৈ ক্ৰমে উত্তম, মধ্যম আৰু অধম প্ৰকৃতিৰ লোকৰ মাজত থাকে ।

৫৩। স্মিতহসিতে জ্যেষ্ঠানাং মধ্যানাং বিহসিতোপহসিতে চ ।
অধমানামপহসিতং হ্যতিহসিতং চাপি বিজ্ঞেয়ম্ ।।

উত্তম প্ৰকৃতিৰ লোকৰ হাঁহি স্মিত আৰু হসিত । মধ্যম প্ৰকৃতিৰ লোকৰ হাঁহি বিহসিত আৰু উপহসিত । অধম প্ৰকৃতিৰ লোকৰ হাঁহি অপহসিত আৰু অতিহসিত ।

উত্তমানাম্ -

৫৪। ঈষদ্বিকসিতৈৰ্গণ্ডৈঃ কটাক্ষৈঃ সৌষ্ঠৱাষ্টিভৈঃ ।
অলঙ্কিতদ্বিজং ধীৰমুত্তমানাং স্মিতং ভৱেৎ ।।

উত্তম প্ৰকৃতিৰ লোকৰ হাঁহিত গণ্ডস্থল ঈষৎ বিকসিত হয়, আৰু কটাক্ষ সৌষ্ঠৱযুক্ত হয় । লাহেকৈ মিচিকিয়ায় মাত্ৰ, দাঁত দেখা নেযায় ।

৫৫। উৎফুল্লানননৈদ্ৰৈশ্চ গণ্ডৈৰ্বিকসিতৈৰথ ।
কিক্লিষ্টক্লিতদন্তং চ হসিতং তদ্বিধীয়তে ।

উৎফুল্ল মুখ, চকু আৰু বিকসিত গণ্ড সহ হয় হসিত, ইয়াত দাঁত অলপ দেখা যায় ।

৫৬। আকুস্কিতাক্ষিগণ্ডং যৎ সম্ভবং মধুৰং তথা ।
কালাগতং সাস্যৰাগং তদ্বৈ বিহসিতং ভৱেৎ ।।

যি হাঁহিৰ চকু আৰু গাল কেউফালে কোঁচ খায়, শুনিলে ভাল লগাকৈ শব্দ হয়, মুখলৈ তেজৰ ৰং আহে আৰু যি হাঁহি অলপ সময়ৰ বাবে থাকে তাকে বিহসিত বোলে ।

৫৭। উৎক্লনাসিকং যচ্ছ জিহ্বাদৃষ্টিনিৰীক্ৰমম্ ।
নিকুস্কিতাংসকশিৰন্ত্ৰোপহসিতং ভৱেৎ ।।

উপহাসিতত নাকটো ফুলি উঠে, চকুৰে কেবাহিকৈ চায়, কাছ কোঁচ খায় আৰু মূৰ দৌ খায় ।

৫৮। অস্থানহসিতং যত্র সাশ্রনেত্রং তথৈব চ ।
উৎকম্পিতাংসকশিৰস্তৃকাপহসিতং ভৱেৎ ॥

অপহসিতত অনাৱশ্যক হাঁহি, চকু অশ্রুপূৰ্ণ, স্বল্প আষু মূৰ উৎকম্পিত হয় ।

৫৯। সংৰক্ষাসাশ্রনেত্রং চ ব্লিক্ৰুট্ৰস্বৰমুদ্রতম্ ।
কাৰোপগুঢ়পাৰ্শ্বং চ তচ্ছাতিহসিতং ভৱেৎ ॥

যেতিয়া হাঁহোতে চকুত চকুপানী ওলায়, কিন্তু সৰি নপৰে, কৰ্কশ ভাঙৰ শব্দ হয় আৰু হাতেৰে নিজকে সাৱটি ধৰে তেতিয়া তাক অপহসিত বোলে ।

৬০। হাস্যস্থানানি যানি স্যুঃ কাৰ্যোৎপন্নানি নাটকে ।
উত্তমামধ্যমমধ্যানামেৱং তানি প্ৰযোজয়েৎ ॥

নাটকত কাৰ্য্যকাৰণ অনুসৰি হবলগা উত্তম, মধ্যম আৰু অধমলোকৰ হাস্যস্থান এনে ভাৱে প্ৰয়োগ কৰিব ।

৬১। এবমাত্মসমুৎপত্ত তথা পৰসমুৎপত্তিঃ ।
দ্বিৱিধত্ৰিপ্রকৃতিকঃ ষড়্ভূতদোহত্ব বসঃ স্মৃতঃ ॥

ওপৰত কোৱাৰ দৰে হাস্যৰস আত্মসমুত আৰু পৰসমুতভেদে দুবিধ । প্ৰত্যেকটো তিনিপ্ৰকাৰ প্ৰকৃতিৰ বাবে দুবিধকৈ মুঠতে ছয় প্ৰকাৰৰ ।

কৰুণ বস

৬২। ইষ্টৱৰ্ণদৰ্শনাদ্বা ৱিপ্ৰিয়ৱচনস্য সংশ্ৰৱদ্বাপি ।
অভিভাৱৱিশেষৈঃ কৰুণৰসো নাম সংভৱতি ॥

প্ৰিয়জনৰ মৃত্যু দৰ্শন, অপ্ৰিয়বাক্যপ্ৰৱণ আদি বিভিন্ন অনুভূতিৰ ফলত কৰুণৰসৰ উদ্ভৱ হয় ।

৬৩। সস্বনকদিতেৰ্মোহাগমৈশ্চ পৰিদেৱিতৈৰ্লিপিতৈশ্চ ।
অভিনয়েঃ কৰুণৰসো দেহায়াসাভিঘাতৈশ্চ ॥

সশব্দক্ৰন্দন, মূৰ্ছা, পৰিবেদন, বিলাপ, দেহৰ কষ্ট বা আঘাত জনিত ক্ৰন্দনৰ দ্বাৰা কৰুণৰস অভিনয়ে ।

বৌদ্ধৰস

৬৪। যুদ্ধ প্ৰহাৰঘাতনবিকৃত্বেদনৱিদাৰিনৈশ্চৈৱ ।
সংগ্ৰামসংভ্ৰমাদ্যেৰেভিঃ সংজায়তে বৌদ্ধঃ ॥

যুদ্ধত প্রহাৰ, হত্যা, অজবিকৃতি, অজছেদন, ভেদন, যুদ্ধত বিক্ৰোভ আদিৰ দ্বাৰা
বৌদ্ধবসৰ উদ্ভৱ হয় ।

৬৫। নানা প্ৰহৰণমোক্ষৈঃ শিৰঃকবন্ধভুজকৰ্ণনৈশ্চৈৱ ।
এভিচ্চাৰ্থবিশেষৈশ্চৈশ্চস্যাতিনয়ঃ প্ৰয়োজ্যঃ ॥

বিভিন্ন অস্ত্ৰবন্ধেপন, শিৰছেদ, কৰন্ধৰ সৃষ্টি আৰু হস্তছেদন আদি বিশেষকামৰ
যোগেদি বৌদ্ধবসৰ অভিনয় কৰিব ।

৬৬। ইতি বৌদ্ধবসো দৃষ্টো বৌদ্ধবাগজচেষ্টিতঃ ।
শত্ৰুপ্ৰহাৰভূয়িষ্ঠ উগ্ৰকৰ্মক্ৰিয়াশ্চকঃ ॥

এনেদৰে বৌদ্ধবসৰ প্ৰদৰ্শন হয় । ইয়াত বাক্য, অঙ্গ আৰু কামকাজ সকলো
ভীষণ । ইয়াত বেছি পৰিমাণে অস্ত্ৰাঘাত হয় আৰু গতিবিধি সকলো উগ্ৰ হয় ।

বীৰবস

৬৭। উৎসাহাধ্যৱসায়াদৱিষাদিত্তাদৱিশ্ময়ামোহাৎ ।
ৱিৱিধাদৰ্থৱিশেষাদ্বীৰবসো নাম সম্ভৱতি ॥

উৎসাহ, অধ্যৱসায়, বিষাদহীনতা, বিস্ময় আৰু মোহহীনতা এনে ধৰণৰ বিভিন্ন
ভাৱবিলাকৰ পৰা বীৰবসৰ উৎপত্তি ।

৬৮। স্থিতিধৈৰ্য্যবীৰ্য্যগৰ্ব্বৈকৎসাহপৰাক্ৰমপ্ৰভাৱৈশ্চ ।
ৱাকৌশল্যক্ষেপকৃতৈৰ্বীৰবসঃ সম্যগভিনেয়ঃ ॥

স্থিতি, ধৈৰ্য্য, বীৰ্য্য, গৰ্ব্ব, উৎসাহ, পৰাক্ৰম, প্ৰভাৱ আৰু নিন্দাসূচক বাক্যৰ দ্বাৰা
বীৰবসৰ অভিনয় কৰিব লাগে ।

ভয়ানক বস

৬৯। বিকৃতবৰসত্বদৰ্শনসংগ্ৰামাৰণ্যশূন্যগৃহগমনাৎ ।
গুকনৃগয়োৰণবাধাৎ কৃতক্ৰুৰ ভয়ানকো জ্ঞেয়ঃ ॥

বিকৃত শব্দ, ভূত-প্ৰেত আদি দেখি, সংগ্ৰাম, অৰণ্য বা শূন্যগৃহলৈ যাত্ৰা কৰাৰ
ফলত, গুক বা বজাৰ ওচৰত কৰা অৰণ্যৰ বাবে অথবা কৃত্ৰিম কাৰণতো ভয়ানক
বসৰ উদ্ভৱ হয় ।

৭০। গাজমুখদৃষ্টিভেদৈককন্তুভাতিৱীৰীক্ষণোদ্যোগৈঃ ।
সন্নপুৰুষশোষহৃদয়স্পন্দনবোমোদনৈশ্চ ভয়ম্ ॥

শৰীৰ, মুখ, চকুৰ বিকৃতি, উৰুৰ খবলগা অৱস্থা, চাৰিওফালে উদ্বেগপূৰ্ণ দৃষ্টি, অৱসাদ, মুখৰ শুষ্কতা, হৃদয়স্পন্দন, আৰু ৰোমাঞ্চৰ দ্বাৰা ভয় প্ৰকাশ কৰা হয় ।

৭১। এতৎ স্বভাৱজং স্যাৎ সত্ত্বসমুখং তথৈৱ কৰ্ত্তব্যম্ ।
পুনৰেভিবেৰ ভৱৈঃ কৃতকং মৃদুচেষ্টিতৈঃ কাৰ্যম্ ॥

ই হ'ল স্বাভাৱিক ভয়, অন্যপ্ৰণীৰ পৰা হোৱা ভয়ও প্ৰদৰ্শন কৰা উচিত । পুনৰ মৃদুভাৱে প্ৰদৰ্শিত উক্ত ভাৱগতিৰ দ্বাৰা কৃত্ৰিম ভয়ৰ অভিনয় কৰিব লাগে ।

৭২। কৰচৰণৱেপথুস্তম্ভগাত্ৰসংকোচ হৃদয় প্ৰকম্পেন ।
শুক্লোষ্ঠতালুক্ণৈষ্ঠয়ানকো নিত্যমভিনয়ে ॥

হাত-ভৰিৰ কঁপনি আৰু অৱশতা, দেহৰ সংকোচন, হৃদয়ৰ কম্পন, শুকান ওঁঠ, তালু আৰু কণ্ঠৰ যোগেদি ভয়ানক ৰসৰ অভিনয় কৰিব ।

বীভৎস ৰস

৭৩। অনতিমতদৰ্শনে চ ৰসগন্ধস্পৰ্শশব্দদৌষৈশ্চ ।
উদ্বেজনৈশ্চ বহুভিৰ্বীভৎসৰসঃ সমুদ্ভবতি ॥

অপ্ৰিয় বস্তু দৰ্শন, ৰস, গন্ধ, স্পৰ্শ আৰু শব্দৰ দৌষ আৰু বিভিন্ন ধৰণৰ উদ্বেগজনক কাৰ্যৰ দ্বাৰা বীভৎসৰসৰ উদ্ভৱ হয় ।

৭৪। মুখনেত্ৰিকুণনয়া নাসাপ্ৰচ্ছাদনাৱনমিতীস্যৈঃ ।
অব্যক্তপাদপতনৈ-ৰ্বীভৎসঃ সম্যগভিনয়ে ॥

বীভৎসৰসত চকু মুখৰ সংকোচন, নাসিকাৰ আচ্ছাদন, অৱনত মুখ আৰু অব্যক্ত পাদচালন আদিৰ অভিনয় কৰিব লাগে ।

অদ্ভুত ৰস

৭৫। যত্ৰতিশয়াৰ্থযুক্তং ৰাক্যং শীলং চ কৰ্ম কপং চ ।
অতিশ্ৰুত্বাৱিশেষে ৰসোহদ্ভুতো নাম বিজ্ঞেয়ঃ ॥

অতিশয় উক্তি, বাক্য, চৰিত্ৰ, কৰ্ম আৰু কপৰ আতিশয়্য এনে বিশেষ কাৰ্যকলাপৰ দ্বাৰা অদ্ভুতৰসৰ উদ্ভৱ হয় ।

৭৬। স্পৰ্শগ্রহোদ্ধকসনৈৰ্হাহাকাৰৈশ্চ সাধুৱাদৈশ্চ ।
ৱেপথুগদগদৱচনৈঃ স্নেদাদ্যৈৰভিনয়ন্তস্য ॥

ওচৰৰ এজনক স্পৰ্শ কৰা বা সাৱটি ধৰা, আনন্দেৰে দেহৰ ওপৰভাগ বিভিন্নভাৱে

লবোৱা কাৰ্য্য, হা হা বৰ, প্ৰশংসা বাক্য, গাৰ কঁপনি, গদগদ বাক্য, ঘাম আদিৰ
দ্বাৰা অদ্ভুত বসৰ অভিনয় কৰিব ।

৭৭। শৃঙ্গাৰং ত্ৰিবিধং ব্ৰিদ্ভাদ্ ব্ৰাজ্জনেপথ্যক্ৰিয়াস্বকম্ ।
অজনেপথ্যকৌশল হাস্যবৌদ্ভৌ ত্ৰিধা স্মৃতৌ ।

শৃঙ্গাৰ বস তিনিবিধ । বাক্যগত, বেশগত আৰু ক্ৰিয়াগত । হাস্য আৰু বৌদ্ৰ বসো
তিনিবিধ । অঙ্গগত, বেশগত আৰু বাক্যগত ।

৭৮। ধৰ্মোপযাতজীশ্চৈৱ তথা তুপচয়োদ্ধৱঃ ।
তথা শোককৃতশ্চৈৱ কৰুণত্ৰিবিধঃ স্মৃতঃ ।

কৰুণবস তিনিবিধ । ধৰ্মহানিজাত, ক্ৰয়জাত আৰু শোকজাত ।

৭৯। দানবীৰং ধৰ্মবীৰং যুদ্ধবীৰং তথৈৱ চ ।
বসং বীৰমপি প্ৰাহুস্তজ্জাত্ৰিবিধমেৱ হি ॥

অভিজ্ঞসকলে বীৰবসক তিনিভাগত বিভক্ত কৰিছে । দানবীৰ, ধৰ্মবীৰ আৰু
যুদ্ধবীৰ ।

৮০। ব্যাজীকৈৱাপৰাধাচ্চ ব্ৰিত্ৰাসিতকমেৱ চ ।
পুৰ্ণভয়ানকং চাপি ব্ৰিদ্ভাৎ ত্ৰিবিধমেৱ চ ॥

ভয়ানক বসকো তিনিবিধ বুলি জানিব । কৃত্ৰিম, অপৰাধহেতুক, ভয়জনিত ।

৮১। বীভৎসঃ ক্লেভজঃ শূদ্ধ উদ্বেগী স্যাৎ তৃতীয়কঃ ।
ব্ৰিষ্ঠাকৃমিভিকদ্বেগী ক্লেভজো কৰ্ষিৰাদিজঃ ॥

বীভৎস বস তিনিবিধ । ক্লেভজ, শূদ্ধ আৰু উদ্বেগী । বিষ্ঠা, ক্ৰিমি আদি দেখাৰ
ফলত হয় উদ্বেগী আৰু তেজ আদি দেখাৰ ফলত হয় ক্লেভজ ।

৮২। দিব্যচানন্দজীশ্চৈৱ দ্বিধা খ্যাতোহস্ত্যুতো বসঃ ।
দিব্যদৰ্শনজো দিব্যো হৰ্ষাদানন্দজঃ স্মৃতঃ ॥

অদ্ভুতবস দুবিধ । দিব্য আৰু আনন্দোৎপন্ন । দিব্য কাৰ্য্য বা বস্তু দৰ্শনত দিব্য আৰু
আনন্দৰ পৰা হলে আনন্দোৎপন্ন ।

৮৩। এৱমেতে বসা জ্যেষ্ঠাষ্টৌ লক্ষণলক্ষিতাঃ ।
অত উৰ্ধ্বং প্ৰৱক্ষ্যামি তাৱানামপি লক্ষণম্ ।

এনে লক্ষণৰ দ্বাৰা চিনিব পৰা বস আঠ প্ৰকাৰ বুলি কোৱা হ'ল, ইয়াৰ পিচত
তাৱবিলাকৰ লক্ষণৰ কথা কোৱা হ'ব ।

বসবিকল্প নামক ষষ্ঠ অধ্যায় সমাপ্ত

সপ্তম অধ্যায়

ভাবব্যঞ্জক

ভাবৰ সংজ্ঞা ।

ভাৱানিদানীং ব্যাখ্যাস্যামঃ । অত্ৰাহ-ভাৱা ইতি

কস্মাৎ । কিংভৱন্তীতি ভাৱাঃ কিংৱা ভাৱয়ন্তীতি ভাৱাঃ ।

উচ্যতে- ৰাগজসত্ত্বোপেতান্ কাৰ্য্যার্থান্ ভাৱয়ন্তীতি ভাৱা ইতি ।

ভূ ইতি কৰণে ধাতুস্তথা চ ভাৱিতং ৰাসিতং কৃত-সিত্যৰ্থান্তৰম্, । লোকেহপি চ প্ৰসিদ্ধম্ । অহো হ্যনেন গঞ্জন ৰসেন ৱা সৰ্বমেন ভাৱিতমিতি । তচ্চ ব্যাণ্ড্যৰ্থম্ । শ্লোকাস্চাত্ৰ -

এতিয়া ভাববিলাকৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা আগ বঢ়াম । এই খিনিতে প্ৰশ্ন হ'ল - ভাবক কিয় ভাব বোলে ? এই বিলাক হয় বা আছে (ভৱান্তি) বাবেই ভাব, নে আনক ভবাই তোলে (ভাৱয়ন্তি) কাৰণে ভাব ? উত্তৰত কৈছে- বাচিক, আঙ্গিক আৰু সাত্ত্বিক অভিনয় বিষয়ক কাব্যৰ অৰ্থসমূহৰ বিষয়ে ভবাই তোলে বাবেই ইহঁত ভাব ।

ভূধাতুৰ অৰ্থ কৰা । কিন্তু আনক ভাবিত (প্ৰভাৱিত) বা বাসিত (গঙ্গযুক্ত) কৰি তোলাটোও ইয়াৰ আন এটা অৰ্থ । মানুহৰ সাধাৰণ কথা-বতৰাতো এনে অৰ্থ জনাজাত । "আও, এই গঙ্গটোৱে (বা সোৱাদটোৱে) দেখোন সকলো ভাবিত (প্ৰভাৱিত-সামৰি লোৱা) কৰি পেলালে ।" ইয়াত ভূ ধাতুক বিয়পি পৰা অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰিছে । এই বিষয়ে কেইটা মান শ্লোক আছে -

১। ৰিভাৱৈমৰাহতো যোহৰ্থন্তনুভাৱেন গম্যতে ।

ৰাগজসত্ত্বাভিনয়েঃ স ভাৱ ইতি সংজ্ঞিতঃ ॥

যি বিষয়, বাচিক, আঙ্গিক আৰু সাত্ত্বিক অভিনয়ৰ সহায়ত হোৱা বিভাৱৰ দ্বাৰা নিশ্চাদিত আৰু অনুভাৱৰ দ্বাৰা জ্ঞাত হয় তাকে ভাৱ বোলে ।

২। ৰাগজমুখৰাগৈশ্চ সত্ত্বনাভিনয়েন চ ।

কৰেকণ্ঠগতং ভাৱং ভাৱনয়ন্ ভাৱ উচ্যতে ॥

বাক্য, অঙ্গভঙ্গী, মুখবাগ আৰু সাত্ত্বিক অভিনয়ৰ দ্বাৰা কবিৰ (নাট্যকাৰৰ) মনৰ ভাব সম্বন্ধে দৰ্শকক ভবায় কাৰণে ইয়াক ভাব বোলা হয় ।

৩। নানাভিনয়সম্বন্ধান্ ভাৱয়ন্তি বসানিমান্ ।
 যস্মাৎসম্মাদয়ী ভাৱা ৰিজেয়া নাট্যযোজ্যভিঃ ॥

নানা অভিনয়ৰ সৈতে সম্বন্ধতকা এই বসবোৰক যিহেতু ইহঁতে ভবায় সেইবাবে
 ইহঁতক নাট্যবিদ সকলে ভাব বোলে ।

বিভাৱৰ সংজ্ঞা

অৰ্থ বিভাৱ ইতি কস্মাৎ । উচ্যতে-বিভাবো ৰিজ্ঞানার্থঃ বিভাৱঃ কাৰণং নিমিত্তং
 হেতুৰিতি পৰ্যায়ঃ । বিভাৱ্যন্তেহনেন ৰাগজসত্ত্বাভিনয়া ইত্যতো বিভাৱঃ যদা
 বিভাৱিতং ৰিজ্ঞাতমিভ্যনর্থান্তুবম ।

অত্র শ্লোকঃ -

তাৰ পিছত প্ৰশ্ন হ'ল বিভাৱক কিয় বিভাৱ বোলে ? ক'লে বিভাৱ হ'ল সেইটো
 যিটোৱে বিজ্ঞাপিত কৰে । কাৰণ, নিমিত্ত আৰু হেতু ও বিভাৱৰ সৈতে সমাৰ্থক
 শব্দ । ইয়াৰ দ্বাৰা বাচিক, আজিক আৰু সাত্বিক অভিনয় বুজিব পৰা হয়,
 সেইবাবে ইয়াক বিভাৱ বোলা হয় । উদাহৰণ স্বৰূপে "বিভাৱিতং" পদৰ অৰ্থ
 "ৰিজ্ঞাতং" পদৰ অৰ্থতকৈ বেলেগ নহয় । এই বিষয়ে শ্লোকটো এনে -

৪। বহুবোহৰ্থা বিভাৱ্যন্তে ৰাগজাভিনয়াপ্ৰিতা : ।
 অনেন যস্মাৎসেয়াং বিভাৱ ইতি সংজিতঃ ॥

যিহেতু বাচিক আৰু আজিক অভিনয়াপ্ৰিত অনেক অৰ্থ ইয়াৰ সহায়ত
 অনুভৱযোগ্য হয়, সেইবাবে ইয়াক বিভাৱ বোলে ।

অনুভাৱ

অনুভাৱক কিয় অনুভাৱ বোলা হয় ? কৈছে - বাচিক, আজিক আৰু সাত্বিক
 অভিনয় ইয়াৰ দ্বাৰা অনুভৱ কৰিব পৰা হৈ উঠে সেয়ে ইয়াক অনুভাৱ বোলে ।
 এই বিষয়ে শ্লোকটো হ'ল -

৫। ৰাগজাভিনয়েনেহ যতন্তুৰ্থোহনুভাৱ্যতে ।
 ৰাগজোপাঙ্গসংযুক্তশ্চনুভাৱন্ততঃ স্তভঃ ॥

যিহেতু বাচিক আৰু আজিক অভিনয়ৰ দ্বাৰা বিষয়টো অনুভৱিত হয়, সেইবাবে
 ৰাক্য, অঙ্গ আৰু উপাঙ্গৰ লগত জড়িত এই ভাৱক অনুভাৱ বোলে ।

এৱং তে বিভাৱানুভাৱসংযুক্তা ভাৱা ইডি ব্যাখ্যা ভাঃ । অতো হ্যেবাং ভাৱানাং
 সিদ্ধিৰ্ভৱতি । তস্মাদেবাং ভাৱানাং বিভাৱানুভাৱসংযুক্তানাং লক্ষণ
 নিদৰ্শনান্যভিহ্যাত্ম্যাস্যায়ঃ । তত্র বিভাৱানুভাৱৌ লোক প্ৰসিদ্ধৌ । লোক

স্বভাৱানুগতত্বাচ্চ তয়োল্লক্ষণং নোচ্যতে নোচ্যতেতি প্ৰসঙ্গনিব্যক্ত্যর্থম্ । ভৱতি চাত্ৰ
শ্লোকঃ -

এইদৰেই ভাববিলাক যে বিভাব আৰু অনুভাবৰ লগত জড়িত সেই কথা ব্যাখ্যা
কৰা হ'ল । এই দৰেই এই ভাববিলাকৰ সিদ্ধি (প্ৰকাশ) হয় । সেইবাবেই এই
বিভাব আৰু অনুভাবৰ লগত জড়িত ভাববিলাকৰ লক্ষণ (সংজ্ঞা- বিবৰণ স্বৰূপ
কথন) আৰু উদাহৰণ বিলাকৰ ব্যাখ্যা কৰিম । পিছে বিভাব আৰু অনুভাব
জনসমাজত জনাজাত বস্তু । মানুহৰ স্বভাব অনুসৰিয়েই বিভাব আৰু অনুভাবৰ
লক্ষণ হয় । গতিকে অপ্ৰয়োজনীয় বুলি ভাবি বেলেগে সিহঁতৰ লক্ষণৰ বিষয়ে
কোৱা নহ'ল । আৰু এই বিষয়েও এটা শ্লোক আছে -

৬। লোকস্বভাৱসংসিদ্ধা লোকযাত্ৰানুগামিনঃ ।
অনুভাৱা ৰিভাৱাচ্চ জ্ঞেয়ান্ত্ৰাভিনয়ে বুধৈঃ ॥

পণ্ডিত সকলে, মানুহৰ স্বভাৱসিদ্ধ, আৰু লোক ব্যৱহাৰৰ অনুগামী অনুভাৱ আৰু
বিভাৱবোৰ অভিনয়ৰ সহায়ত জানিব পাৰে ।

তত্ৰাষ্টৌ ভাৱা স্থায়িনঃ ত্ৰয়স্ত্ৰিংশদ্ ব্যভিচাৰিণঃ । অষ্টৌ সাত্ত্বিকা ইতি ভেদাঃ
এৱমেতে কাব্যবসতিব্যক্তি হেতৱ একোনপঞ্চাশদ্ ভাৱাঃ প্ৰত্যৱগন্তব্যাঃ । এভ্যশ্চ
সামান্যগুণ যোগেন বসা নিম্পদ্যন্তে । অত্ৰ শ্লোকঃ -

ভাৱৰ ভিতৰত আঠটা স্থায়ী ভাৱ । তেত্ৰিশটা ব্যভিচাৰী ভাব আৰু আঠটা সাত্ত্বিক
ভাব । এই দৰে এই ঊনপঞ্চাশটাই কাব্যৰ বস ফুটি ওলোৱাৰ কাৰণৰূপে থকা
ভাব বুলি বুজিবা । এই বিলাকৰ কোনোটো প্ৰধান কোনোটো অপ্ৰধান ৰূপে থাকি
সংযোগ ঘটে তাৰ পৰাই বস ফুটি ওলায় । এই বিষয়ৰ শ্লোকটো হ'ল -

৭। যোহর্থো হৃদয়সংৱাদী ত্য ভাৱো বসেশ্চত্বৰঃ ।
শৰীৰং ব্যাগতে তেন শৃঙ্খং কাষ্ঠমিৱাঘ্নিনা ॥

নিজৰ হৃদয়ৰ ভাৱৰ লগতে মিল থকা ভাবৰ অনুভূতিৰ উদ্ভৱ বসৰ পৰাই হয় ।
তেনে অনুভূতিয়ে, অগ্নিয়ে শুকান কাঠক আগুৰি ধৰাৰ দৰে শৰীৰটোতে বিয়পি
পৰে ।

অত্ৰাহ- যদি কাব্যার্থ সংশ্লিষ্টেৰ্ভিভাৱানুভাৱব্যক্তিভেবেকোন পঞ্চাশদভাৱৈঃ
সামান্যগুণপ্ৰয়োগেনাভি নিম্পদ্যন্তে বসান্তৎকথং স্থায়িন এব ভাৱা বসত্ৰুমানুৱন্তি ।
উচ্যতে- যথা হি সমানলক্ষণান্তুল্য পানিপাদোদৰ শৰীৰাঃ সমানাস্ত্ৰপ্ৰত্যঙ্গা অপি
পুৰুষাঃ কুলশীল ৰিদ্ধ্যাকৰ্মশিল্প ৰিচক্ষণত্বাদ্ ৰাজত্ৰুমানুৱন্তি তেঐৱ
চান্যেত্ৰবুদ্ধয়ন্তেৰামেৱানুচৰা ভৱন্তি তথা ৰিভাৱানুভাৱব্যভিচাৰিণঃ স্থায়িতাৱানুপাশ্লিষ্টা

ভৱন্তি । বহুশ্ৰিতত্বাং স্বামিত্বাঃ স্থায়িনো ভাৱাঃ তদ্বৎস্থানীয়পুৰুষগুণত্বা অন্যে ভাৱান্তান, গুণতয়া শ্ৰয়ন্তে । স্থায়িত্বাৰ বসত্বম্ভৱন্তি । পৰিজনত্বা ব্যাভিচাৰিশো ভাৱাঃ অত্ৰাহ কো দৃষ্টান্ত ইতি । যথা নৰেন্দ্ৰো বহুজন পৰিৱাৰোহপি স এৰ নাম লভতে নান্যঃ সুমহানপি পুৰুষঃ তথা স্বিত্ৱানুভাৱব্যভিচাৰি পৰিবৃত্তঃ স্থায়ী ভাৱো বসনাম লভতে । ভৱন্তি চাত্ৰ শ্লোকঃ -

এই খিনিতে প্ৰশ্ন উঠিছে - যদি কাব্যৰ অৰ্থক আপ্ৰয় কৰি থকা বিতাব অনুভাব আদি উনপঞ্চাশবিধ ভাবৰ প্ৰধান আৰু অপ্ৰধান ভাবে থাকি সংযোগ ঘটিলেই বস ফুটি ওলায় তেনে হ'লে স্থায়ী ভাব সমূহেই বস হয় বুলি কিয় ক'লে ? উত্তৰত কৈছে - যেনেকৈ একেটা (মানুহৰ) লক্ষণ যুক্ত, একে হাত, ভৰি, পেট, শৰীৰ থকা, সমান সংখ্যক অঙ্গ প্ৰত্যঙ্গ যুক্ত মানুহ হৈয়ো যিবিলাকৰ ভাল বংশ, চৰিত্ৰ, বিদ্যা, কাম আৰু শিল্পৰ ক্ষেত্ৰত থকা বিচক্ষণতা আছে সেইবিলাক হে বজা হ'ব পাৰে । আন কিছুমানে আকৌ বুদ্ধি কম হোৱা বাবেই সেই বজা বিলাকৰে অনুচৰ হয়, তেনে দৰেই বিভাব, অনুভাব আৰু ব্যভিচাৰি ভাব বিলাকে স্থায়ীভাববিলাকক আপ্ৰয় কৰি থাকে । বহুতে সিহঁতক আপ্ৰয় কৰি থাকে বাবে স্থায়ী ভাববিলাক গৰাকীৰ নিচিনা । তেনে দৰেই 'অনুচৰবিলাকৰ নিচিনা আন ভাব বিলাকে গৌণ স্থান অধিকাৰ কৰি স্থায়ীভাববিলাকক আপ্ৰয় কৰি থাকে । স্থায়ীভাববিলাকেই বসৰ ৰূপ পায় । ব্যভিচাৰি ভাব বিলাক পৰিয়ালৰ আন মানুহবিলাকৰ নিচিনা । প্ৰশ্ন হ'ল - এই বিষয়ত কি দৃষ্টান্ত আছে ? যেনেকৈ বহুতো পৰিয়ালৰ মানুহ থাকিলেও নাম কেৱল বজাৰ হে হয় আন কোনোবা শব্দত আবত মানুহ থাকিলেও তেওঁৰ নাম নহয় তেনে দৰে বিভাব, অনুভাব আৰু ব্যভিচাৰিভাবে আগুৰি থাকিলেও স্থায়ীভাবটোৱেই বসৰ নাম পায় । এই বিষয়ে এটা শ্লোকো আছে

৮। যথা নবাশাং নৃপতিঃ, শিষ্যানাং চ যথা গুৰুঃ ।

এবং হি সৰ্বভাৱানাং ভাৱঃ স্থায়ী মহানিহ ॥

মানুহৰ মাজত বজা আৰু শিষ্যৰ মাজত গুৰু যেনেকৈ শ্ৰেষ্ঠ, সেইদৰে সকলোভাৱৰ মাজত স্থায়ীভাৱ শ্ৰেষ্ঠ ।

লক্ষণংখলু পূৰ্বমভিহিতমেবাং বসমংজ্ঞকানাম্ । ইদানীং
ভাৱসামান্যলক্ষণমভিধাস্যামঃ । তত্র স্থায়ীভাৱান্ ৰক্ষ্যামঃ - বৰ্ত্তিনাম্ প্ৰমোদাত্মিকা
ঋতুমাল্যানুলেপনাতৰণ ভোজনবৰভৱানানুভৱনাপ্ৰাডিকূল্যাদিতিৰ্ভি ভাৱৈঃ সমুৎপদ্যতে ।
তামভিনয়েৎ শ্ৰিতৱদনমধুবকথনজ্ঞেপকটাক্ৰুদিতিবনুভাৱৈঃ অত্র শ্লোকঃ :-

এই বস বিলাকৰ লক্ষণ পূৰ্বতেই কৈ আহিছো । এতিয়া ভাববিলাকৰ লক্ষণ ক'ম ।
তাকে স্থায়ীভাব বিলাকৰ কথা (প্ৰথমে) কওঁ- বৰ্ত্তি স্থায়ীভাব হ'ল মনৰ
আহ্লাদস্বৰূপ । (বসন্ত) ঋতু, মালা, চন্দন, অলংকাৰ, ভাল খোৱা বস্তু, ধুনীয়া

বাসস্থান আদিৰ সম্পৰ্কত আৰু অনুকূল অৱস্থা আদিৰ ফলত জাগি উঠা ভাৱৰ ফলত ৰতিৰ উদ্ভৱ হয় । মিচিকিয়া হাঁহি, মিঠা মাত, ক্ৰক্ষেপ, কটাক্ষ আদি অনুভাবৰ সহায়ত তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ৰ শ্লোকটো হ'ল -

৯। ইষ্টাৰ্থৱিষয় প্ৰাপ্ত্যা ৰতিঃ সমুপজায়তে ।
সৌমাত্বাদাভিনেয়া সা ৰাণ্ডমাধুৰ্য্যাকচেষ্টিতৈঃ ॥

প্ৰিয় বিষয় লাভ হলে ৰতি উৎপন্ন হয় প্ৰীতিদায়ক হোৱা বাবে তাৰ অভিনয় মধুৰ বাক্য আৰু অঙ্গভঙ্গীৰে হ'ব লাগে ।

হাসো নাম- পৰচেষ্ঠানুকৰণকুহকাসম্বন্ধপ্ৰলাপপেৰোভাগ্য মৌৰ্খ্যাদিভিত্তীৰেঃ সমুৎপদ্যতে । তমভিনয়েৎ পূৰ্বোক্তেইসিতাদিভিনুভাৱৈঃ । ভৱতি চাত্ৰ শ্লোকঃ -
আনৰ কামৰ অনুকৰণ, শৰীৰৰ বিশেষ বিশেষ অঙ্গত স্পৰ্শ, লাগবান্ধ নোহোৱা কথা, আনৰ দোষ চকুত পৰা, আনৰ মুৰ্খতা আদি বিভাবৰ ফলত হাস নামৰ স্থায়ীভাবৰ উদ্ভৱ হয় । পূৰ্বে কৈ অহা হসিত আদি অনুভাৱৰদ্বাৰা তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে এই বিষয়ে শ্লোকো আছে ।-

১০। পৰচেষ্ঠানুকৰণাক্ৰাসঃ সমুপজায়তে ।
স্মিতহাসাতিহাসিতেৰভিনেয়ঃ স পণ্ডিতৈঃ ॥

আনৰ কাৰ্য্য অনুকৰণৰ পৰা হাঁহি উঠে । স্মিত, হাস আৰু অতিহসিতৰ দ্বাৰা জ্ঞানীলোকে তাৰ অভিনয় কৰে ।

শোকো নাম ইষ্টজনৱিয়োগৱিতৰূনাশৰথবন্ধদুঃখানুভৱনাদিভিত্তীৰেঃ সমুৎপদ্যতে । তস্যাস্তপাত পৰিদেৱিতৱিলপিভৱৈৰ্গৰ্ণ স্বৰভেদম্ৰন্ত গাত্ৰতাড়ম্বিপতন সম্বনকদিতাক্ৰন্দিত দীৰ্ঘনিঃশ্বাসিত জড়তোষ্মাদমোহমৰণদিভিনুভাৱৈৰভিনয়ঃ প্ৰয়োক্তব্যঃ । কদিতমত্ৰ ত্ৰিৱিধম- আনন্দজমার্তিজমীৰ্ষা সমুদ্ভৱং চেতি । ভৱন্তি চাত্ৰাৰ্থাঃ -

ইষ্ট (ভালপোৱা) জনৰ বিয়োগ, সম্পত্তিৰ নাশ, বধ, বন্ধন, দুঃখৰ অনুভৱ আদি বিভাবৰ ফলত শোকৰ উৎপত্তি হয় । চকুৰ পানী ওলোৱা, শোকৰ কথা কোৱা, বিলাপ, শেতা পৰা, মাত ভাগি যোৱা, হাত ভৰি আচাৰা, মাটিত বাগৰি পৰা, শব্দ কৰি কন্দা, ডাঙৰকৈ হায়ে বিয়ে কৰি কন্দা, দীৰ্ঘনিঃশ্বাস, এলাহ, পগলাৰ দৰে হোৱা, অচেতন হোৱা, মৰাৰ দৰে হোৱা আদি অনুভাবৰ সহায়েৰে তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । কান্দোন আকৌ তিনিবিধ । আনন্দৰ পৰা হোৱা, কষ্টৰপৰা হোৱা আৰু ঈৰ্ষাৰ পৰা হোৱা । এই বিষয়ে আৰ্য্য ছন্দৰ শ্লোক আছে-

১১। হৰ্ষোফুল্লকপোলং সানুস্মৰণং চ ৰাগনিভূতাস্তম্ ।
ৰোমাক্ষাঙ্কিতগাত্ৰং বোদনমানন্দজং ভৱতি ॥

আনন্দত কাম্পদান ওলালে হৰ্ষত গাল ফুলি উঠে মনত পৰা কথা মুখৰ পৰা ওলাই আহে, চকুৰ পানী চকুত পৰাকৈ ওলাই আহে, দেহ বোমাক্তি হয় আৰু কোচ খাই যায় ।

১২। পৰ্যাপ্তবিশুদ্ধাশ্রং সম্বনমস্বহগাত্ৰগতিচেষ্টম্ ।
ভূমিনিপাতিত চেষ্টিত ব্লিপতিমিত্যাতিজং ভৱতি ॥

দুখজনিত ক্ৰন্দনত অশ্রু ধাবেৰে বয়, শশ হয়, দেহ অসুস্থ হয়, দেহৰ গতি আৰু কৰ্ম অস্থিৰ হয়, মাটিত বাগৰি হাত ভৰি আচাৰে ।

১৩। প্রক্ষুৰিতৌষ্টকণ্ডোলং সশিৰঃকম্পং তথা সনিঃশ্বাসম্ ।
স্রকুটীকটাক্কুটিলং স্রীণাশীৰ্ষাকৃতং ভৱতি ॥ *

তিৰোতাৰ ঈৰ্ষাজনিত ক্ৰন্দনত ওঁঠ কঁপে, গওহল কঁপে মন্তক কঁপে, দীৰ্ঘশ্বাস, স্রকুটী আৰু কটাক্ক দেখা যায় ।

১৪। স্রীনীচপ্রকৃতিঃ হ্যেষ শোকো হ্যসনসংভৱঃ ।
ধৈৰ্যেনোত্তমমধ্যানাং নীচানাং কদিতেন চ ॥

বিপদৰ সময়ত স্রী আৰু নীচ প্রকৃতিৰ লোকৰ এই শোক দেখা যায় । ইয়াত উত্তম আৰু মধ্যম প্রকৃতিৰ লোকৰ ধৈৰ্য থাকে আৰু নীচপ্রকৃতিৰ লোকৰ ক্ৰন্দনহে দেখা যায় ।

ক্রোধো নাম আধৰ্ঘণাক্রুটকলহ স্তিৱাদ প্রতিকূলদিতিৰ্ৰিভীতৈঃ সমুৎপদ্যতে । অস্য
বিকৃষ্ট নাসাপুটোদবৃণনয়ন সন্দষ্টোষ্ঠ পুটগণ্ড স্ফুৰণাদিভিৰ্গুণাবৰতিনয় ।
প্রয়োক্তব্যঃ ।

সাৰি যাব নোৱাৰাকৈ ধৰা, গালি পৰা, মাৰপিট কৰা, কাজিয়া কৰা, বিৰোধ আচৰণ কৰা আদি বিভাগৰ ফলত ক্রোধৰ উৎপত্তি হয় । নাক ফুলা, চকু ঘোণা কৰা, ওঠ কামোৰা, গাল ফুলুৱা আদি অনুভৱৰ দ্বাৰা ইয়াৰ অভিনয় কৰিব লাগে।

১৫। বিপুলো গুৰুজ্ঞৈৰ প্রণয়ি প্রভৱন্তথা ।
ভৃত্যজ্ঞঃ কৃতকশ্চেতি ক্রোধঃ পশুবিষং স্মৃতঃ ॥

ক্রোধ পাঁচপ্রকাৰৰ শত্রুজাত, গুৰুজাত, প্রশয়ীজাত, ভৃত্যজাত আৰু কৃত্ৰিম ।
অত্যাৰ্থা ভৱন্তি -
এই বিষয়ত আৰ্থা হৃন্দৰ শ্লোক আছে -

১৬। স্রকুটীকুটিলোৎকটমুখসন্দষ্টোষ্ঠঃ স্পৃশন কৰেণকৰম্ ।
ধৃষ্টভূজনিখবৰজাঃ শত্রোহিনিয়ঙ্গণং কুণ্যেৎ ॥

শত্ৰুদমনৰ বাবে কোপ প্ৰকাশ কৰোঁতে মুখ ভ্ৰুকুটি কুটিল আৰু কদাকাৰ হয়, সন্দেহ ওঁঠ কামোৰে এহাতে আনটো হাতত মুঠি মাৰি ধৰে, হাত দাংখাই উঠে, চুলি থিয় হয় আৰু বুকুখন ফুলি উঠে ।

১৭। কিক্ৰিদৱাঙমুখদৃষ্টিঃ কিক্ৰিৎস্বেদাপমাজ্জনপৰঞ্চ ।
অব্যজোজনচেষ্ঠো গুবৌ বিনয়যন্ত্ৰিতো কৰ্ম্যেৎ ॥

একো কথা নকৈ কেৱল চকুৰ দৃষ্টি দি, অলপ ঘাম মচিবৰ চেষ্টা কৰি আন শাৰীৰিক একো উন্নতা নেদেখুৱায়, বিনয় ভাবৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হৈ থকা জনে শুকজনৰ প্ৰতি খং উঠাৰ অভিনয় কৰিব ।

১৮। অঙ্গতৰপ্ৰৱিচাৰো বিকিবঙ্গপ্ৰণ্যাপাঙ্গবিক্ষেপৈঃ ।
সভ্ৰকুটীক্ষুবদোষ্ঠঃ প্ৰণয়াভিগতাং প্ৰিয়াং কৰ্ম্যেৎ ॥

প্ৰণয়ঘটিত কথাত প্ৰিয়াৰ প্ৰতি ক্ৰোধ দেখুৱাবলৈ নিচেই সামান্য কথা ক'ব । চকুৰে কেবাহী কৈ চাব, কপালৰ গাঁঠি থুপ খাব আৰু ওঁঠ কঁপিব ।

১৯। যঃ পৰিঞ্জে তু বোষন্তৰ্জননিৰ্ত্তসনাক্ষিৰিস্তাৰৈঃ ।
ব্ৰিপ্ৰেক্ষগৈশ্চ ব্ৰিৰিধৈস্তস্যাতিনয়ঃ প্ৰয়োজ্ঞৰ্য্যঃ ॥

পৰিজনৰ প্ৰতি যি কোপ তাৰ অভিনয়ত তৰ্জন কৰিব ভৰ্ৎসনা কৰিব, আৰু চকু বিস্ফাৰিত কৰি যেনিয়ে তেনিয়ে দৃষ্টিপাত কৰিব ।

২০। কাৰণমপেক্ষমাণঃ প্ৰায়েণায়াসলিঙ্গসংযুক্তঃ ।
উভয়বসান্তৰচৰী কাৰ্য্যঃ কৃতকো ভৱেদ্রোষঃ ॥

কৃত্ৰিম ক্ৰোধ কোনো কাৰণত প্ৰকাশ কৰিবলগা হলে, অধিক পৰিমাণৰ শ্ৰমৰচিন থাকিব, দেখাত কোনো কাৰণ নেথাকিব আৰু এই ক্ৰোধ হ'ব উভয় বসৰ মধ্যবৰ্তী ।

উৎসাহ

উৎসাহো নাম উত্তৰ প্ৰকৃতিঃ । স চান্ধিষাদশক্তি ধৈৰ্য্যশৌৰ্যাদিভিৰ্বিত্তীৰৈকংপদ্যতে ।
তস্য ধৈৰ্য্য ত্যাগব্ৰৈশাবদ্যাদিভিবনুভৱৈৰতিনয়ঃ প্ৰয়োজ্ঞৰ্য্যঃ ।

উৎসাহ হ'ল উত্তম প্ৰকৃতিৰ লোকৰ গুণ । বিষাদৰ অভাব, শক্তি, ধৈৰ্য, শৌৰ্য (সাহস) আদি বিভাবৰদ্বাৰা এই স্বায়ীভাবৰ উৎপত্তি হয় । ধৈৰ্য, ত্যাগ, নিপুণতা আদি অনুভাবৰদ্বাৰা তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে ।

- ২১। অসংমোহাদিভিৰ্য্যভো ব্যৱসায়নয়াম্বকঃ ।
উৎসাহস্তুভিনেয়াহসার প্রমাদক্রিয়াদিভিঃ ॥

অসংমোহ (বুদ্ধিব্রংশ নোহোৱা) প্রভৃতিৰ স্বাৰা প্ৰকাশিত উৎসাহৰ মূল হ'ল প্ৰয়াস আৰু নীতি জ্ঞান, অপ্ৰমাদী কামেৰে ইয়াৰ অভিনয় কৰিব ।

ভয়ং নাম ত্ৰীনীচপকৃতিকম্ । গুৰুৰাজাপৰাধস্থাপদশূন্যাগাৰাটরীপৰ্বতগহণ গজাহির্দর্শন
নিৰ্ভৎসনকান্তাৰ দুৰ্দ্দিন নিশাঙ্ককাৰোলুক নজ্জৰাৰাৱশ্ৰৱণাদিভিত্তিৰৈঃ সমুৎপদ্যতে ।
তস্য প্ৰকম্পিতকৰচৰণহৃদয়কম্পনস্তম্ভ সুখ শোষণজিহ্বাপবিলেহন শ্বেদৱেপলুত্ৰাস
পৰিত্ৰাণাশ্বেষণ ধাৱনোৎক্ৰেষ্টাদিভিবনুভাৱৈৰভিনয়ঃ প্ৰয়োজ্যঃ । অত্র শ্লোকাঃ -
ভয় স্থায়িতাৱটো তিৰোতা আৰু নীচ লোকৰ স্বভাৱ । গুৰু বা ৰজাৰ ওচৰত
কৰা অপৰাধ, হিংস্ৰ জন্তু, শূন্য গৃহ, হাবি, পৰ্বত ডাঠ অৰণ্য, হাতী আৰু সাপ
দেখা, গালি পৰা, নিৰ্জনঠাই, ডাৱৰীয়া বতৰ, ৰাতি, অন্ধকাৰ, ফেচা বা আন
নিশাচৰ প্ৰাণীৰ মাত শূন্য আদি বিভাৱৰ স্বাৰা এই স্থায়িতাৱৰ উৎপত্তি হয় । গাৰ
কপনি, হাত, ভৰি, বুকু কপি উঠা, থৰ লগা অৱস্থা, মুখ শূকাই যোৱা, জিভাৰে
ওঠ চেলেকা, ঘমা, থৰ থৰ কৈ কপা, ভয়ৰ হাত সাৰিবলৈ কৰা চেষ্টা, দৌৰা,
চিঞৰা আদি অনুভাবেৰে ইয়াৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে শ্লোকসমূহ
হ'ল -

ভয়

- ২২। গুৰুৰাজপৰাধেন বৌদ্ৰাণাক্ষপি দৰ্শনাৎ ।
শ্ৰৱণাদপি ঘোৰাণাং ভয়ং মোহেন জায়তে ॥

গুৰু বা ৰজাৰ ওচৰত অপৰাধ, ভয়ানক দৃশ্য দৰ্শন, ভয় লগা কিবা কথা শ্ৰৱণ
আদি কাৰণত মোহবশতঃ ভয় জন্মে ।

- ২৩। গাত্ৰাদিকম্পৱিত্ৰীসৈঃ ৰক্তশোষণসম্ভমৈঃ ।
বিশ্কাৰিতেক্ষণৈঃ কাৰ্যমভিয়েং ক্ৰিয়াগুণৈঃ ॥

দেহকম্পন, ত্ৰাস, শূক্ৰমুখ, ব্যস্ততা আৰু বিশ্কাৰিত নেত্ৰ - এনে কৰ্ম আৰু গুণৰ
স্বাৰা ভয়ৰ অভিনয় কৰিব ।

- ২৪। সত্ত্বাৱিত্ৰাসেনোদ্ভূতং ভয়মুৎপদ্যতে নৃণাম্ ।
সুস্তাঙ্গন্ধিনিমেৰ্ষেচাপ্যভিনেয়ং তু নৰ্ত্তকৈঃ ॥

ভূতৰ পৰা মানুহৰ ভয় জন্মে। তাৰ অভিনয় নৰ্ত্তক সকলে শিথিল অঙ্গ আৰু নেত্ৰ
নিমেৰ্ষৰ স্বাৰা কৰিব ।

অত্ৰাৰ্থা ভৱতি

এই বিষয়ে আৰ্য্যছন্দৰ শ্লোকটো হ'ল -

২৫। কৰচৰণহৃদয়কম্পেঃ স্তম্ভনজিহ্বাপলেহমুখশোষৈঃ
সুস্তসুৰিষগ্গাট্ৰৈবস্যাভিনয়ঃ প্ৰযোক্তব্যঃ ॥

হস্ত, পদ, আৰু হৃদয়ৰ কম্পন, অৱশভাৱ, জিহ্বালেহন, শূকানমুখ, শিথিল আৰু
অতিবিষাদহস্ত দেহেৰ ইয়াৰ অভিনয় কৰিব ।

জুগুপ্সা

জুগুপ্সা নাম ত্ৰীনীচ প্ৰকৃতিকা । সা চাহৃদ্যদৰ্শনশ্ৰৱণাদিভিৰ্বিতাৰৈঃ সমুৎপদ্যতে ।
তস্যাঃ সৰ্বাঙ্গ সঙ্কোচ নিষ্ঠীৱনমুখৱিকৃণনহস্তৈখাদিভিবনুভাৱৈৰভিনয়ঃ প্ৰযোক্তব্যঃ
ভৱতি চাত্ৰ শ্লোকঃ -

জুগুপ্সা স্থায়ী ভাবটো তিৰোতা আৰু নীচ লোকৰ স্বভাৱ । ভাল নলগা বস্তু
দেখা । ভাল নলগা শব্দ শূনা আদি বিভাৱৰ দ্বাৰা জুগুপ্সাৰ উৎপত্তি হয় ।
শৰীৰৰ সকলো অঙ্গ কোচ খোৱা, থুউৱা, মুখ ঘূৰাই দিয়া, বুকুত হাত সাৱটা
আদি অনুভাৱেৰে ইয়াৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয় শ্লোকটো হ'ল-

২৬। নাসা প্ৰচ্ছাদনেহ গাত্ৰসঙ্কোচনেন চ ।
উষ্ণেজনেঃ সহস্ৰৈখৈৰ্জুগুপ্সামভিনিৰ্দেশে ॥

নাক' আবৃত কৰি দেহ সংকোচিত হোৱা দেখুৱাই, উষ্ণ আৰু বুকুৰ বিষৰ
অভিনয়ৰ দ্বাৰা জুগুপ্সা (ঘৃণা) সূচিত কৰিব লাগে ।

বিস্ময়

বিস্ময়ো নাম মায়েজ্জাল মানুষকৰ্মাতিশয়চিত্ৰ পুস্ত শিল্প ৰিদ্ধ্যাতিশয়াদিভিৰ্বিতাৰৈঃ
সমুৎপদ্যতে । তস্য নয়নৱিস্তাৰনিমেষপ্ৰেক্ষিত জ্ঞাঞ্জেপ ৰোমহৰ্ষণ
শিৰঃকম্পসাধুৱাদিভিবনুভাৱৈৰভিনয়ঃ প্ৰযোক্তব্যঃ । এৱতি চাত্ৰ শ্লোকঃ -

মায়া, ইল্জাল, মানুহৰ যি কোনো অসাধাৰণ কাম, যি কোনো অসাধাৰণ চিত্ৰ,
মূৰ্ত্তি আদি শিল্পকৰ্মৰ ক্ষেত্ৰত অসাধাৰণ ৰূপ আদি বিভাৱৰ দ্বাৰা বিস্ময় নামৰ স্থায়ী
ভাৱৰ উৎপত্তি হয় । চকু ডাঙৰকৈ মেল খোৱা, পলক নপৰাকৈ চাই থকা,
জ্ঞাঞ্জেপ, গাৰ নোম শিঁৱিৰি উঠা, মূৰ দুপিওৱা "সাধু সাধু" (বাঃ বাঃ) আদি কথাৰ
উচ্চাৰণ আদি অনুভাৱেৰে তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । আৰু এই বিষয়ে
শ্লোকটো হ'ল -

২৭। কৰ্মাতিশয়নিৰ্বৃত্তো বিন্ময়ো হৰ্ষসম্ভৱঃ ।
সিদ্ধিহানে তুসৌ সাধ্যো প্ৰহৰ্ষপুলকাদিভিঃ ॥

অসাধাৰণ কামৰ বাবে আৰু আনন্দত হোৱা বিন্ময় প্ৰকৃষ্ট হৰ্ষ আৰু পুলকাদিৰ
দ্বাৰা কাৰ্য্যাসিদ্ধিৰ বিষয়ত সাধিত হয় ।

এৱমেতে স্থায়িনো ভাৱা বসসংজ্ঞাঃ প্ৰত্যৱগন্তব্য্যাঃ । এইদৰেই এই স্থায়ী ভাব
বিলাকে বস নাম পায়গৈ বুলি জানিবা ব্যাভিচাৰিণ ইদানীং ব্যাখ্যা স্যামঃ ।
অত্ৰাহ-ব্যাভিচাৰিণ ইতি কস্মাৎ । উচ্যতে- ৰি অতি ইত্যোতৰুপসৰ্গো । চৰ ইতি
গত্যাৰ্থো ধাতুঃ । ৰিৱিধমাভিমুখ্যেন বসেষু চৰণীতি ব্যাভিচাৰিণঃ । ৰাগজসত্ত্বোপেতাঃ
প্ৰয়োগে বসান্ময়ণীতি ব্যাভিচাৰিণঃ । অত্ৰাহ কথং নয়ণীতি । উচ্যতে- লোক
সিদ্ধান্ত এষঃ- যথা সূৰ্য ইদং দিনং নক্ষত্ৰং ৰা নয়ণীতি । ন চ তেন বাহুভ্যাং
জ্ঞেন বা নীয়তে । কিন্তু লোক প্ৰসিদ্ধমেতৎ । যথেনং সূৰ্যোনক্ষত্ৰং দিনং ৰা
নয়ণীতি । এৱমেতে ব্যাভিচাৰিণ ইত্যৱগন্তব্য্যাঃ । তানিহ সংগ্ৰহাভিতান্ ঐয়ত্ৰিংশদ
ব্যাভিচাৰিণো ভাৱান্ বৰ্ণয়িষ্যামঃ ।

তত্ৰ নিৰ্বেদো নাম- দাৰিদ্ৰ্য্যদ্বাধ্যৰ্ম্মমানাধিক্ষেপা ক্ৰুৰ্ত্ত ক্ৰোধ তাড়নেষ্টজন দ্বিয়োগ
তত্ত্বজ্ঞানাদিভিৰ্ভিত্তিৰৈঃ সমুৎপদ্যতে স্বীনীচ কুসত্ত্বানাম্ । কদিত নিঃশ্বাসিতোক্সিস্ত
সম্প্ৰসাৰণাদিভিবগুভাৱৈস্তমভিনয়েৎ । অত্ৰ শ্লোকঃ -

এতিয়া ব্যাভিচাৰী ভাববিলাকৰ বিষয়ে ক'ম । প্ৰশ্ন হ'ল ব্যাভিচাৰী বিলাকক কিয়
ব্যাভিচাৰী বোলা হয় , তাৰ উত্তৰত কৈছে - ৰি আৰু অতি- এই দুটা উপসৰ্গ ।
চৰ ধাতুৱে গতি (যোৱা কাৰ্য) বুজায় । যিবিলাকে (বি) বিবিধভাবে আৰু (অতি)
বসৰ অতিমুখে চৰণ কৰে (অৰ্থাৎ আগবঢ়ি যায়) সেইবিলাকেই ব্যাভিচাৰী ।
ব্যাভিচাৰী বিলাকে বাচিক, আঙ্গিক আৰু সাঙ্গিক অভিনয়ৰ লগেই অভিনয়ৰ
ক্ষেত্ৰত বসক (আগবঢ়াই) নিয়ে । প্ৰশ্ন হ'ল কেনেকৈ নিয়ে ? কৈছে - এইটো এটা
জনসমাজতে কৰা সিদ্ধান্ত । যেনেকৈ কোৱা হয় যে সূৰ্যই এই দিনটোক বা
নক্ষত্ৰটোক (আগলৈ) লৈ যায় । সূৰ্যইতো হাত দুখনেৰে বা কান্ধত তুলি
নিনিয়ে । কিন্তু "নিয়ে" বুলি কোৱাটো জনসমাজত চলি থকা কথা । যেনেকৈ
ক'লে-এই সূৰ্যটোৱে দিনটোক বা নক্ষত্ৰটোক আগবঢ়াই নিয়ে । এই দৰে এই
ব্যাভিচাৰিভাব বিলাকেও বস আগবঢ়াই নিয়ে বুলি জানিবা । আগত এটা সংগ্ৰহ
শ্লোকত উল্লেখ কৰি অহা সেই তেত্ৰিশটা ব্যাভিচাৰিভাবৰে এতিয়া বৰ্ণনা কৰিম ।

তাৰ ভিতৰৰে নিৰ্বেদ নামৰ স্থায়ী ভাবটোৰ দুখীয়া অৱস্থা, বেমাৰ, অপমান,
অপবাদ, গালিগণি, ঋং মাৰগিট ভালপোৱা জনৰ মৃত্যু , তত্ত্বজ্ঞান আদি
বিভাবৰদ্বাৰা উৎপত্তি হয় । ভিৰোতা, নীচ মানুহ আৰু বেয়া মনৰ মানুহৰ ক্ষেত্ৰত
নিৰ্বেদৰ উৎপত্তি হয় ।। কাম্পদান, নিশ্বাস, ফোপনি, 'মনৰ বুজনি আদি
অনুভাবৰদ্বাৰা তাৰ (নিৰ্বেদৰ) অভিনয় কৰিব লাগে ।

২৮। দাৰিদ্ৰ্যোষ্টৰিয়োগৈশ্চ নিৰ্বেদো নাম জায়তে ।
সংপ্রধাৰণনিঃশ্বাসৈন্তস্য তুভিনয়ো ভৱেৎ ॥

দাৰিদ্ৰ্য আৰু প্ৰিয়জনৰ বিৰহত নিৰ্বেদ হয় । বিবেচনা আৰু দীৰ্ঘনিঃশ্বাসেৰে তাৰ
অভিনয় হয় ।

অত্ৰানুৱংশ্যে আৰ্যে ভবতঃ

এই বিষয় দুটা আৰ্য্য ছন্দৰ আনুৱংশ্য শ্লোক আছে -

২৯। ইষ্টজনৰিপ্ৰিয়োগাদ্ দাৰিদ্ৰ্যাদ্ ব্যাধিতস্তথা দুঃখাৎ ।
পৰবৃদ্ধিং বা দৃষ্ট্বা নিৰ্বেদো নাম সংভৱতি ॥

প্ৰিয়জনৰ বিৰহ, দাৰিদ্ৰ্য, ৰোগ বা দুখৰ পৰা বা আনৰ উন্নতি দেখি নিৰ্বেদ
জন্মে ।

৩০। বাম্পপৰিপ্লুতনয়নঃ পুনশ্চ নিঃশ্বাসদীনমুখনেত্রঃ ।
যোগীৱ ধ্যানপৰো ভৱতি হি নিৰ্বেদৱান্ পুৰুষ ॥

নিৰ্বেদগ্ৰস্ত মানুহৰ চকু অশ্ৰুপূৰ্ণ হয়, দীৰ্ঘ নিঃশ্বাসৰ বাবে মুখ আৰু চকু মলিন
হয়, তেওঁ যোগীৰ দৰে চিন্তামগ্ন হৈ থাকে ।

গ্লানি

গ্লানিৰ্ণাম ৱাস্তুৰিবিজ্জৰ্য্যখিতপোনিয়িমোপ
ৱাসমনস্তাপাতিশয়মদন মদ্যসেৱনাতি-

ব্যায়ামধ্বগমনক্ষুৎ পিপাসানিদ্ৰাজ্ছেদাদিভিৰ্ভীতাইঃ সমুৎপদ্যতে । তস্যাঃ
ক্ৰামৰ্য্যাক্যানয়নকপোলোদৰমন্দপদোংক্ষেপণৰেপনানুৎসাহ তনুগাত্ৰ বৈৱৰ্ণ্য
স্বৰভেদাদিভিবনুভৱৈৰতিনয়ঃ প্ৰয়োজ্যঃ । অত্ৰাৰ্যে ভৱত :- বমি, শৌচ,
বেমাৰ, তপস্যা নিয়ম, উপবাস, মনস্তাপ, অতিশয় মৈথুন, মদ্যপান, অতিপাত
ব্যায়াম, বহু দূৰ বাট খোজ কঢ়া, ভোক, পিয়াহ, টোপনিচ্ছতি আদি বিভাৱৰ দ্বাৰা
গ্লানি নামৰ ব্যতিচাৰী ভাবৰ উৎপত্তি হয় । দুৰ্বল বাক্য, দুৰ্বল দৃষ্টি শেতা পৰা
গাল, দুৰ্বল খোজ, গাৰ কপনি, উৎসাহৰ অভাৱ, গাৰ ৰং শেতা পৰা, মাত সলনি
হোৱা আদি অনুভাৱেৰে অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে আৰ্য্য ছন্দৰ দুটা
শ্লোক যেনে -

৩১। ৱাস্তুৰিবিজ্জৰ্য্যখিস্থ তপসা জ্বৰসা চ জায়তে গ্লানিঃ ।
কাৰ্শ্যেন সাতিনেয়া মন্দক্ৰমণানুকম্পেন ॥

বমন, বিবেচন, ৰোগ, আৰু কষ্টসাধ্যকাম আৰু বাৰ্জ্যকৰ বাবে গ্লানি জন্মে ।
কৃশতা, মন্দগতি আৰু দেহ কম্পনৰ দ্বাৰা ইয়াৰ অভিনয় কৰিব ।

৩২। গদিতৈঃ ক্ৰামজ্ঞানৈৰ্বেত্ত্বিকাবৈশ্চ দীনসঙ্ক্ৰাৰৈঃ ।

প্ৰথভাৱাক্ষানং মুহুৰ্মুহুনিৰ্দেশদগ্ধানি ॥

ক্ষীণ কণ্ঠেৰে উচ্চাৰিত বাক্য চকুৰ বিকৃতি, দীনভাৱত চলনধুৰণ আৰু অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গৰ শিথিলতাৰ দ্বাৰা বাৰে বাৰে প্ৰানি সূচিত কৰিব ।

শব্দা নাম-সন্দেহাশ্মিকাত্ৰীনীচপ্ৰভাৱা । চৌৰ্যাভিগ্ৰহণ নৃপাপৰাধপাপকৰ্মকৰণা দিভিৰ্বিভাৱৈঃ সমুৎপদ্যতে । তস্য মুহুৰ্মুহুৰৱলোকনাৱকুণ্ঠনমুখশোষণ জিহ্বাপৰিলেহন মুখবৈৱৰ্ণ্যস্বৰভেদ ৰেপথশুষ্কোষ্ঠ কণ্ঠায়াসসাধৰ্ম্যাদিভিবনুভাবৈৰভিনয়ঃ প্ৰয়োক্তব্যঃ ।

শব্দা হ'ল এটা সন্দেহাশ্মক ভাব । ই তিৰোতা আৰু নীচ লোকৰ ক্ষেত্ৰত উৎপন্ন হয় । চুৰি সম্পত্তি বাজেয়াপ্ত হোৱা, বজাৰ ঘৰত দোষ কৰা, পাপ কৰা আদি বিভাৱৰ দ্বাৰাই উৎপন্ন হয় । বাৰে বাৰে একে কাণ্ডে চোৱা, কোঁচমোচ খাই থকা, মুখ শুকাই যোৱা, জিতাবে ওঠ চেলেকা, মুখৰ বৰণ সলনি হোৱা মাত সলনি হোৱা, কপনি শূকান ওঠ, মাত মাতিবলৈ কষ্ট হোৱাৰ নিচিনা অৱস্থা আদি অনুভাবেৰে শব্দাৰ অভিনয় কৰিব লাগে ।

৩৩। চৌৰ্যাদিজনিতা শব্দা প্ৰায়ঃ কাৰ্য্যা ভয়ানকে ।

প্ৰিয়ৱ্যলীকজনিতা তথা শৃঙ্গবিণী মতা ॥

ভয়ানকৰসত প্ৰায়ে চৌৰ্যাদি কাৰণত শব্দা হয়, শৃঙ্গাৰ ৰসত প্ৰিয়জনৰ প্ৰভাৱণাত শব্দা হয় ।

অত্ৰাকাসংৱৰণমপি কেচিদিচ্ছন্তি । তচ্চ কুশলৈকপাধিভিৰিঙ্গিতৈশ্চোপলক্ষ্যম্ ।
অত্ৰাৰ্থে তৱতঃ -

এই ক্ষেত্ৰত গা ঢকা দিয়াটোকো কিছুমানে এটা অনুভাব বুলি ধৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে। তাকে কৌশলপূৰ্ণ কাৰ্যকলাপ আৰু ইঙ্গিতৰে বুজাব লাগে । এই বিষয়ে দুটা আৰ্য্য ছন্দৰ শ্লোক আছে ।

৩৪। স্থিবিধা শব্দা কাৰ্য্যা হ্যাস্মসমুত্থা চ পৰসমুত্থাচ ।

যা তত্ৰাস্মসমুত্থা সা জ্ঞেয়া দৃষ্টিচেষ্টাভিঃ ॥

শব্দা দুই প্ৰকাৰে হয়, নিজৰ পৰা আৰু আনৰ পৰা ই জন্ম হয় । তাৰ ভিতৰত নিজৰ পৰা জাত শব্দা দৃষ্টি আৰু গতিবিধিত বুজা যায় ।

৩৫। কিঞ্চিৎ প্ৰৱেশিতাক্ৰো তথোন্মুখো বীজ্জতেচ পাৰ্থানি ।

গুকসম্ভ্ৰমানজিহবঃ শ্যাবাস্যঃ শঙ্কিতঃ পুৰুষঃ ॥

শঙ্কিত লোকৰ দেহ ঈষৎভাবে কম্পমান হয়, তেওঁ ওপৰলৈ মুখ কৰি মাজে সময়ে ইফালে সিফালে দৃষ্টিপাত কৰে, জিভাখন গধুৰ আৰু লম্বমান হয়, মুখখন ক'লা পৰে ।

অসূয়া

অসূয়া নাম—নানাপৰাধেষ্মপৰৈশ্বৰ্য্যসৌভাগ্যমেধাৰিদ্য়ালীলাদিভিৰ্ভিত্তিৰৈঃ সমুৎপদ্যতে ।
তস্যাক্ষ পৰিষদি দোষ প্রখ্যাপনশুনোপৰাভেৰ্য্যচক্ষুঃ প্রদানার্থোমুখ ভ্রুকুটীক্ৰিয়াবজ্ঞান
কুংসনাদিভিবনুভাৱৈবভিনয়ঃ প্রয়োজ্যঃ অত্রার্থে ভৱতঃ -

নানান অপৰাধ, ঘেষ, লোকৰ ঐশ্বৰ্য, সৌভাগ্য, মেধা, বিদ্যা, লীলা আদি বিতাবৰ
হাৰা অসূয়াৰ উৎপত্তি হয় । সমাজত আনৰ দোষৰ চৰ্চা, আনৰ গুণৰ অস্বীকাৰ,
ঈৰ্ষা, টেলেকাকৈ চোৱা, মুখ তললৈ কৰা, ভ্রুকুটীক্ৰিয়া, অৱজ্ঞা, আনৰ নিন্দা আদি
অনুভাবৰ সহায়ত অসূয়াৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে আৰ্য্য ছন্দত ৰচিত
দুটা শ্লোক আছে -

৩৬। পৰসৌভাগ্যেশ্বৰতামেধালীলা সমুজ্জয়ান দৃষ্টা ।
উৎপদ্যতেহ্যসূয়া কৃতাপৰাধো ভৱেদ্যক্ষ ॥

আনৰ সৌভাগ্য, প্রভুত্ব মেধা, ক্ৰীড়া, আৰু উন্নতি দেখি অসূয়া ভাৱ হয় । যি
অপৰাধী তেওঁও নিৰ্দোষীক অসূয়া ভাৱত দৃষ্টিপাত কৰে ।

৩৭। ভ্রুকুটিকুটিলোৎকটমুখৈঃ সের্ষাথপৰিবৃত্তবজ্জুদ্যোঃ ।
গুণনাশনব্ৰিহ্মৈষেৰস্যভিনয়ঃ প্রয়োজ্যঃ ॥

ভ্রুকুটি কুটিল ভীষণ মুখ, ঈৰ্ষাযুক্ত ক্ৰোধত পৰিবৃত্ত মুখ (মুখ ঘূৰোৱা) আদিৰ
যোগেদি আনৰ গুণ হানি কৰাৰ আৰু বিৰেষ কৰাৰ অভিনয় কৰিব ।

মদ

মদো নাম— মদ্যোপযোগাদুঃপাদ্যতে । স চ ত্ৰিবিধঃ পৰুৰিষ ভাৱশ্চ । অত্রার্থা
ভৱন্তি - মদ্যপানৰ ফলত মদ নামৰ ব্যতিচাৰিভাৱৰ উৎপত্তি হয় । ই তিনি
প্ৰকাৰৰ আৰু ইয়াৰ লগত পাঁচটা ভাব জড়িত আছে । এই বিষয়ে আৰ্য্য ছন্দত
ৰচিত কেইটামান শ্লোক আছে -

৩৮। ত্ৰিবিধন্তু মদঃ কাৰ্যন্তকশো মধ্যন্তুথানকুণ্টশ্চ ।
কৰণং পৰুৰিষং স্যাৎ তস্যভিনয়ে প্রয়োজ্যব্যম্ ॥

মদ (মত্ততা) তিনিবিধ, তৰুণ, মধ্য আৰু নিকট ইয়াত পাঁচবিধ কৰণৰ ভাৱ
অভিনয়ত প্ৰয়োগ হয় ।

৩৯। কচ্চিন মত্তো গায়তি বোদিতি কচ্চিন্তথা হসতি কচ্চিত ।
পৰুৰচচনাভিধায়ী কচ্চিৎ কচ্চিৎ তথা স্বপিতি ॥

মত্ত হৈ কোনোৱে গান গায়, কোনোৱে কান্দে, কোনোৱে হাঁহে, কোনোৱে কৰ্কশ
ভাষাত কথা কয় আৰু কোনোৱে শূই থাকে ।

৪০। উত্তমসত্ত্বঃ শেতে হসতি চ গায়তি চ মধ্যম প্রকৃতিঃ ।

পঞ্চমবচনাভিধায়ী বোদিত্যপি চাধ্যমপ্রকৃতিঃ ॥

ওষ্মখাপৰ লোক শূই থাকে, মধ্যমখাপৰ লোকে হাঁহে আৰু গান গায়, নীচলোকে কৰ্কশ কথা কয় আৰু কান্দে ।

৪১। শ্লিডবদনমধুবাগো হৃষ্টতনুঃ কিক্ৰিদাকুলিতহ্যাক্যঃ ।

সুকুমাৰাবিহঙ্গগতিস্তক্ৰণমদন্তুভ্যম প্রকৃতিঃ ॥

উচ্চমনালোকৰ তক্ৰণ মদৰ ফলত শ্লিডহাস্য যুক্ত মুখ, মধুৰ মুখবাগ, হৃষ্ট অঙ্গ, স্নেহ আকুলিত বাক্য আৰু কোমল বক্ৰ গতি হয় ।

৪২। শ্বলিতাঘূৰ্ণিতনয়নঃ শ্ৰমন্তব্যাকুলিতহাহুৰ্বিক্ৰেপঃ ।

কুটিলব্যাবিহঙ্গগতির্মধ্যমদো মধ্যমপ্রকৃতিঃ ॥

মধ্যমপ্রকৃতিৰ লোকৰ মধ্য মদৰ ফলত চকু অস্থিৰ আৰু ঘূৰ্ণিত হয়, বাহুৰ প্ৰসাৰণ শিথিল আৰু আকুলিত হয়, গতি বক্ৰ আৰু দ্ৰুত হয় ।

৪৩। নষ্টশ্ৰুতির্হৃডপতিশ্চর্মিতাহিহাককৈঃ সুবীভৎসঃ ।

গুণবসজ্জমানজিহেবা নিষ্ঠীৰ্হৃতি চাধ্যম প্রকৃতিঃ ॥

নীচ প্রকৃতিৰ লোকৰ শ্ৰুতিভ্ৰংশ হয়, বমি, হিকিতি আৰু কফৰ উপেক্ষাৰ বাবে গতি শ্বলিত হয়, অতি বীভৎস ভাৱ হয়, জিতা গধুৰ, লম্বমান হয়, আৰু খুৱাই থাকে ।

৪৪। বস্বে পিত্ততঃ কাৰ্য্য মদবৃদ্ধিনট্যিযোগমাসাদ্য ।

কাৰ্য্যো মদজয়ো বৈ যঃ খলুপীড়া প্ৰৱিষ্টঃ স্যাৎ ॥

নাট্যানুষ্ঠানত যক্ষত উঠি যি মদ্যপান কৰে তেওঁৰ মত্ততা বৃদ্ধি হোৱা দেখুৱাব লাগে আৰু যি মদ্যপান কৰাৰ পিচত যক্ষত প্ৰবেশ কৰে তেওঁৰ মত্ততা হ্ৰাস কৰণীয় হোৱা দেখুৱাব লাগে ।

৪৫। সস্ত্রাসাঙ্ঘোকাহা ভয়প্রকৰ্ষাচ্চ কাৰণোপগতং ।

উৎক্ৰম্যাপি হি কাৰ্য্যো মদপ্ৰশাশনুথা তজ্জৈঃ ॥

ভ্ৰাস, শোক আৰু অতিভয়ৰ হেতু অথবা অন্য কাৰণে এই ক্ৰম লক্ষন কৰিও বিশেষজ সকলে মত্ততা দূৰীকৰণ কৰিব লাগে ।

৪৬। এবিভাৰাবিশ্ৰম্ভৈৰ্যমদো দ্ৰুতং সং প্ৰশাশনুপাতি ।

অন্ত্যদয়সুখৈৰীক্যন্তৈৰ শোকঃ ক্লয়ং ষাতি ॥

এই বিশেষভাৱসমূহৰ দ্বাৰা মত্ততা সোনকালে দূৰ হয় । যেনেকৈ উন্নতিৰ আশা দিব পৰা সুখজনক বাক্যই শোক দূৰ কৰে ।

শ্ৰম

শ্ৰমো নাম- অধ্বৰ্য্যায়ামসেৱনাদিভিৰ্ভিত্তিভাৱৈঃ সমুৎপদ্যতে । তস্য গাত্ৰ পৰিমৰ্দন
সংব্ৰাহননিঃস্বসিত ৰিজ্জিম্বিতমন্দপদ্যোৎক্ষেপণ নয়ন বদন ৰিকুণন
সীৎকাৰাদিভিবনুভাৱৈৰভিনয়ঃ প্ৰযোক্তব্যঃ । অত্ৰাৰ্থা ।

খোজ কঢ়া ব্যায়াম কৰা আদি ৰিতাৱৰৰ দ্বাৰা শ্ৰমৰ উৎপত্তি হয় । গা পিটিকা, গা
মালিচ কৰা, ফোপোৱা, হামিওৱা, লাহে লাহে খোজ দিয়া, মুখ আৰু দৃষ্টি তললৈ
কৰা, কেকোৱা আদি অনুভাবৰ দ্বাৰা অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে আৰ্থাটো
এনে

৪৭। অধ্বগতিৰ্য্যায়ামৈৰ্নৰস্য সঞ্জায়তে শ্ৰমো নাম ।

নিঃস্বাসখেদগমনৈন্তস্যাতিনয়ঃ প্ৰযোক্তব্যঃ ॥

পথভ্ৰমণ আৰু ব্যায়ামৰ দ্বাৰা মানুহৰ ভাগৰ লাগে । নিঃস্বাস আৰু ক্লান্ত গতিৰ
সহায়েৰে তাৰ অভিনয় কৰিব ।

আলস্য

আলস্যং নাম- খেদব্য্যাধিগৰ্ভ স্বভাৱ

শ্ৰমসৌহিত্যাদিভিৰ্ভিত্তিভাৱৈঃ সমুৎপদ্যতে

স্ত্ৰীনীচানাং । তদভিনয়েৎ সৰ্বকৰ্মানভিলা-

পলায়নাসন নিদ্রাতস্ত্ৰীসেৱনাদিলভিবনুভাৱৈঃ ।

অত্ৰাৰ্থা -

ভাগৰ, ব্যাধি, গৰ্ভাৱস্থা, স্বভাৱ, পৰিশ্ৰম, অতিশয় তৃপ্তি লাভ আদি বিভাবৰ ফলত
তিৰোতা আৰু নীচ লোকৰ ক্ষেত্ৰত আলস্যৰ উৎপত্তি হয় । সকলো কামৰ প্ৰতি
এলাহ শূই থকা, বহি থকা অৱস্থা, টোপনি, তদ্ভা আদি অনুভাবেৰে তাৰ অভিনয়
কৰিব লাগে । এই বিষয়ে আৰ্থাটো এনে -

৪৮। আলস্যং তুভিনয়েৎ খেদৰ্য্যাধিস্বভাৱজং ৰূপি ।

আহাৰৰজ্জিতানাৰম্ভাণামনাৰম্ভাৎ ॥

খেদ আৰু ৰোগৰ বাবে হোৱা বা স্বাভাৱিক আলস্যৰ ক্ষেত্ৰত আহাৰৰ বাহিৰে
অন্য অন্য কাৰ্য্যবিলাক অকৰণৰ দ্বাৰা অভিনয় কৰিব ।

দৈন্য

দৈন্যং নাম - দৌৰ্গত্যমনস্তাপাদিভিৰ্ভিত্তিভাৱৈঃ সমুৎপদ্যতে । তস্যাত্তি শিৰোৰোগগাত্ৰ
গৌৰৱান্যমনস্তামৃজা পৰিৱৰ্জনাদিভিবনুভাৱৈৰ ভিনয়ঃ প্ৰযোক্তব্যঃ ।

অত্ৰাৰ্থা -

দুৰ্গতি, মনস্তাপ আদি বিভাবৰ দ্বাৰা দৈন্যৰ উৎপত্তি হয় । ধৈৰ্যৰ অভাব, মূৰৰ

বিষ, গা গধুৰ লগা ভাব, অন্যমনস্কতা আৰু গা-পা নোছোৱা অবস্থা আদি অনুভবেৰে তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে আৰ্য্যটো হ'ল -

৪৯ । চিন্ত্যোৎসুক্যসমুখা দুখায়া দীনতা ভৱেৎ গুংসাম্ ।

সৰ্বমুজাপৰিহাৰিৰিৰিথোহভিনয়ো ভৱেত্তস্য ॥

চিন্তা, ওৎসুক্য বা দুখৰ পৰা মানুহৰ দৈন্য হয়, স্নান আদি সকলো ধৰণৰ পৰিস্কাৰ হোৱাৰ চেষ্টা ত্যাগ কৰি ইয়াৰ অভিনয় হয় ।

চিন্তা

চিন্তা নাম- ঐশ্বৰ্য্যভংগশেষ্টদ্রব্যাপহাৰদাবিদ্র্যাদিভিৰ্ভাৱকংপদ্যতে । তামভিনয়েমিঃ স্বসিতোচ্ছ্বসিত সন্তাপধ্যানাবোমুখ চিন্তন তনুকৰ্শ্যোদিভিৰনুভাৱৈঃ ।

অত্রার্থে ভৱত :-

সম্পত্তিৰ বিনাশ, ধন বস্তুৰ চুৰি, দৰিদ্ৰতা আদি বিভাবৰ দ্বাৰা চিন্তাৰ উৎপত্তি হয় । নিশ্বাস, ফোপনি, সন্তাপ, ধ্যান, তলমুখ কৰা অবস্থা, চিন্তা, শৰীৰৰ ক্ৰীণ অৱস্থা আদি অনুভবেৰে তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে দুটা আৰ্য্য আছে -

৫০। ঐশ্বৰ্য্যেষ্টদ্রব্যাপহাৰাজনিতা বহু প্ৰকাৰা তু ।

হৃদয়োৎসুক্যোপগতা চিন্তা তু নৃণাং সমুদ্ভৱতি ॥

ঐশ্বৰ্য্যৰ নাশ, প্ৰিয়বস্তুৰ চুৰি আৰু হৃদয়ৰ ওৎসুক্যৰ পৰা জন্ম হোৱা বহুপ্ৰকাৰ চিন্তা মানুহৰ হয় ।

৫১ । সোচ্ছ্বসিনিঃস্বসিতঃ সন্তাপেষ্টৈৰ হৃদয়শূন্যতয়া ।

অভিনেতৱ্যা চিন্তা মূজাৱহীনৈৰধৃত্যা চ ॥

হুমুনিয়াহ, দীৰ্ঘশ্বাস, সন্তাপ, হৃদয়শূন্যতা, শুদ্ধিহীনতা, আৰু ধৈৰ্য্যহীনতাৰ দ্বাৰা চিন্তাৰ অভিনয় কৰিব ।

মোহ

মোহো নাম- দৈৱোপঘাতৰূপনাভিঘাতৰূপাধিতয়াৱেগ পূৰ্ব্বৈৰানুস্মৰণাদিভিৰ্ভাৱৈঃ সমুৎপদতে । তস্য নিশ্চেতন্য- ভ্ৰমণপ্ৰতনাধুৰ্ণনাদৰ্শনাদিভিৰনুভাৱৈৰভিনয়ঃ প্ৰয়োক্তব্যঃ ।

অত্র শ্লোকস্তাৱদাৰ্য্য চ -

অকস্মাৎ পোৱা আঘাত, বিপদ, আঘাত পোৱা, বেমাৰ, ভয়, আবেগ, পূৰ্বৰ শত্ৰুতালৈ মনত পৰা আদি বিভাবৰ দ্বাৰা মোহৰ উৎপত্তি হয় । অচেতন অৱস্থা,

অস্থিৰ হৈ ঘূৰি ফুৰা অৱস্থা, বাগৰি পৰা অৱস্থা, মূৰঘূৰণি, চকুৰে নেদেখা অৱস্থা আদি অনুভবেৰে তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে এটা শ্লোক আৰু এটা আৰ্থা যেনে—

৫২। অস্থানে তক্ষবান্ দৃষ্টা ত্ৰাসনৈৰ্বা পৃথস্থিঃ ।
তৎপ্ৰতীকাৰশূন্যস্য মোহঃ সমুপজায়তে ॥

অপ্ৰস্তুত অৱস্থাত চোৰ দেখি অথবা অন্য প্ৰকাৰ ভয়ৰ কাৰণ দেখি, প্ৰতিকাৰহীন লোকৰ মোহ জন্মে ।

৫৩। ৰাসনাভিঘাতভয় পূৰ্বৈৰসংস্মৰণজো ভৱতি মোহঃ ।
সৰ্ৱেন্দ্ৰিয়সম্মোহাদস্যাতিনয়ঃ প্ৰযোক্তব্যঃ ॥

বিপদ, প্ৰহাৰ, আক্ৰমণৰ ভয়, পূৰ্বৰ শত্ৰুতাস্মৰণ আদিৰ পৰা মোহ হয় । সকলো ইন্দ্ৰিয়ৰ সম্মোহনৰ ভাৱ অবলম্বন কৰি ইয়াৰ অভিনয় কৰিব ।

স্মৃতিৰ্ণাম সুখদুঃখকৃতানাং ভাৱানামনুস্মৰণম্ সা চ স্বাস্থ্য জঘন্যৰাত্ৰি নিদ্রাচ্ছেদ সমানদৰ্শনাদাহৰণ— চিন্তাত্যাসাদিভিৰ্বিত্তৈঃ সমুৎপদ্যতে । তামভিনয়েচ্ছিবঃ কম্পনাৱলোকন ভ্ৰংসমুন্নমনাদিভিৰনুভৱৈঃ ।

অত্ৰাৰ্থে ভৱত :-

সুখ-দুখ পূৰ্ণ পুৰণি ঘটনা মনত পৰাটোৱেই স্মৰণ । স্বাস্থ্য, শেষ নিশা টোপনি ভগা, একে বস্তু দেখা, উদাহৰণ দিয়া, চিন্তা অভ্যাস আদি বিভাবৰ দ্বাৰা ইয়াৰ উৎপত্তি হয় । মূৰ দুপিওৱা, চোৱা, চেলাউৰি ওপৰলৈ তোলা আদি অনুভবেৰে তাৰ অভিনয় কৰিব । এই বিষয়ে দুটা আৰ্থা আছে —

৫৪। সুখদুঃখমতিক্ৰান্তং তথা মতিৰ্বিত্তিতম্ ।
বিস্মৃতং চ যথাবৃত্তং স্মৰেদ্ যঃ স্মৃতিমানসৌ ॥

যি অতীতৰ সুখ-দুখ আৰু বিস্মৃত কাল্পনিক বা বাস্তৱ ঘটনা স্মৰণ কৰে সেইজন স্মৃতিমান ।

৫৫। স্বাস্থ্যাত্যাসসমুৰা শ্ৰুতিদৰ্শনসংভৱা স্মৃতিৰ্ণিপুৈঃ ।
শিবউদ্ধাহনকম্পৈৰ্জ্জ্বলৈৰ্জ্জ্বলৈঃ সাতিনেতৱ্যা ॥

স্মৃতি হ'ল স্বাস্থ্য, অভ্যাস, শ্ৰৱণ আৰু দৰ্শনজাত । কৌশলীলোকে, মস্তক-উত্তোলন, কম্পন আৰু জ-ভঙ্গৰ দ্বাৰা ইয়াৰ অভিনয় কৰিব ।

স্মৃতি

স্মৃতিৰ্ণাম— শৌৰ্যবিজ্ঞানশ্ৰুতিবিভৱ শৌচাচাৰ গুৰু ভক্ত্যধিকমনোৰথার্থ লাভ

ক্ৰীড়াদিভিৰ্ভিত্তিভাৱেঃ সমুৎপদ্যতে । তামভিনয়েৎ প্ৰাপ্তানাং ৰিষয়ানামুপভোগাদ
প্ৰাপ্তাতীতোপতেৰ্বিনষ্টানামনুশোচনাদিভিৰনুভাৱেঃ । অত্ৰাৰ্থে ভৱতঃ -

সাহস, বিশেষ জ্ঞান, বেদৰ জ্ঞান, সম্পদ, শূচিতা গুৰুভক্তি, অধিক পৰিমাণে
মনোবাস্তাৰ পুৰণ, ধনলাভ, ক্ৰীড়া আদি বিভাবৰ দ্বাৰা ধৃতিৰ উৎপত্তি হয় । পোৱা
বস্তুৰ উপভোগ আৰু নোপোৱা, অতীতত পোৱা, হেৰাই যোৱা আৰু বিনষ্ট হোৱা
বস্তুবিলাকৰ বাবে অনুশোচনা আদি অনুভাবৰ দ্বাৰা তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে ।
এই বিষয়ে দুটা আৰ্থা আছে -

৫৬। বিজ্ঞানশৌচৱিভৱক্ৰতিশক্তি সমুদ্ভৱা ধৃতিঃ সত্তিঃ ।

ভয়শোকৱিষাদাদ্যৈ ৰহিতা তু সদা প্ৰযোজ্যাত্মা ॥

বিজ্ঞান, পৱিত্ৰতা, সম্পত্তি, বেদবিদ্যা, আৰু শক্তিৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা ধৃতি
সাধুসকলে ভয়হীন শোকহীন আৰু ৰিষাদহীন আদি ভাৱেৰে সততে প্ৰয়োগ কৰিব
লাগে ।

৫৭। প্ৰাপ্তানুপভোগঃ শব্দস্পৰ্শৰস সৰুগন্ধানাম্ ।

অপ্ৰাপ্তৌ নহি শোকো যস্যং হি ভৱেদধৃতিঃ সাতু ॥

সেইবাবেই যেতিয়া শব্দ, স্পৰ্শ, ৰস, গন্ধৰ উপভোগ কৰিবলৈ পালে উপভোগ
কৰে আৰু উপভোগ কৰিবলৈ নাপালেও শোক নহয়, তাকে ধৃতি বোলা হয় ।

বীড়া

বীড়া নাম অকাৰ্যকৰণাত্মিকা । সা চ গুৰুব্যতিক্ৰমণাৱজ্ঞান প্ৰতিজ্ঞাতানিৰ্বহণ
পশ্চাত্তাপাদিভিৰ্ভিত্তিভাৱেঃ সমুৎপদ্যতে । তাং নিগৃহীতৱদনাহোমুখৱিচিন্তনৌলীলেখনৱত্ৰা
সুলীয়কম্পৰ্শননখনিকৃষ্টাদিভিৰনুভাৱৈভিনায়েৎ অত্ৰাৰ্থে ভৱতঃ -

বেয়া কাম কৰাটোৱেই বীড়াৰ মূল । গুৰুৰ আদেশ উলঙ্ঘা, গুৰুৰ অবজ্ঞা,
প্ৰতিজ্ঞা কৰি (বা কথা দি) ৰাখিব নোৱৰা অৱস্থা । অনুশোচনা আদি বিভাবৰ
ফলত বীড়াৰ উৎপত্তি হয় । মুখ ঢকা, মুখ তললৈ কৰা, চিন্তিত হোৱা, (নেখেৰে)
মাটিত লিখা, কাপোৰৰ আগ আঙুলীৰ আগ আদি স্পৰ্শ কৰা, নখ কামোৰা আদি
অনুভাৱৰ দ্বাৰা ইয়াৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে দুটা আৰ্থা আছে -

৫৮। কিঞ্চিদকাৰ্যং কুৰ্বন্ যো হি নৰো দৃশ্যতে দ্ৰুতিভিৰন্যৈঃ ।

পশ্চাত্তাপেন যুতো বীড়িত ইতি ৰেদিতৰ্য্যোহসৌ ॥

কিবা এটা বেয়া কাম কৰোত অন্য সৎলোকে দেখাৰ পিচত যি অনুতাপ হয় সেয়ে
বীড়া (লজ্জা) ।

৫৯। লজ্জানিগূঢ়দনো ভূমিং ব্লিখন্ নখাংস্ ব্লিনিক্তন ।
ব্রহ্মাস্ত্রলীয়কানাং সংল্গ্ৰহঃ ব্রীড়িতঃ কুৰ্য্যাৎ ॥

ব্রীড়িতজনে লাজত মুখ ঢাকে, মাটিত কিবা লিখে, নখ কামোৰে, বস্ত্র আৰু অস্ত্রলী
ল্গ্ৰহ কৰে ।

চপলতা

চপলতা নাম বাগ্‌হেষমাৎসৰ্য্যামৰ্ষ্যা-প্ৰতিকূলাদিভিৰ্বিত্তাৱৈঃ সমুৎপদ্যতে । তস্যাক্ত
বাকপাক্ষ্যনিৰ্ভৎসনৰথ বন্ধ সম্প্ৰহাৰ তাড়নাদিভিবনুভাৱেবতিনয় প্ৰয়োক্তব্যঃ অত্ৰাৰ্থা
ভৱতি -

বাগ, হেষ, পৰশ্ৰীকাতৰতা, অসহিষ্ণুতা, ঈৰ্ষা, প্ৰতিকূল আচৰণ আদি বিতাবৰ ফলত
চপলতাৰ উৎপত্তি হয় । টান কথা, গালি পৰা, হত্যা, আনক বান্ধিথোৱা, মাৰপিট,
কষ্ট দিয়া কাম আদি অনুভাবৰ সহায়ত ইয়াৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে
এটা আৰ্থা আছে -

৬০। অৱিমৃষ্য তু যঃ কাৰ্য্যং পুৰুষোৱধতাড়নং সমাৰভতে ।
অৱিনিক্তিতকাৰিত্বাৎ স তু খলু চপলো বুধৈৰ্জ্যেয়ঃ ॥

নভবা নিচিন্তাকৈ যিজন মানুহে বধ বা তাড়ন (আঘাত) কৰে,
অৱিনিক্তিতকৰিবনলগীয়া) কাম কৰা বাবে, বিজ্ঞলোকে সেইজন মানুহক চপল বুলি
কয় ।

হৰ্ষো নাম- মনোৰথলাভেষ্টজনসমাগমন মনঃ পৰিতোষদেৱ গুৰুৰাজভৰ্তৃ
প্ৰসাদভোজনাচ্ছাদনলাভোপভোগাদিভিৰ্বিত্তাৱৈঃ সমুৎপদ্যতে । তমভিনয়েন্নয়নৰদন
প্ৰসাদপ্ৰিয়ভাষণালিঙ্গনকণ্টকিত পুলকিতান্নস্বেদাদিভিবনুভাৱৈঃ ।
অত্ৰাৰ্থে ভৱত : -

মনে বিচৰাটো পোৱা, ভাল পোৱা জনৰ আগমন মনৰ সন্তোষ, দেৱতা, গুৰু বজা
গৰাকী আদিৰ সন্তোষ খোৱা বস্তু কাপোৰ আদিৰ লাভ আৰু উপভোগ আদি
বিতাবৰদ্বাৰা হৰ্ষৰ উৎপত্তি হয় । চকু আৰু মুখৰ প্ৰসন্নতা, মিঠা মাত, আলিঙ্গন,
গাৰ নোম শিয়ৰি উঠা, গাৰ শিহৰণ, চকুৰ পানী, ঘাম আদি অনুভাবৰ দ্বাৰা
ইয়াৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে দুটা আৰ্থা আছে -

৬১। প্ৰাপ্যে বা অপ্ৰাপ্যে বা লব্ধেহৰ্থে প্ৰিয়সমাগমে ৰূপি ।
হৃদয়মনোৰথলাভে হৰ্ষঃ সংজায়তে পুংসাম্ ॥

প্ৰাপ্য বা অপ্ৰাপ্য অৰ্থলাভ প্ৰিয়জনৰ সমাগম, অথবা মনৰ অভিলাষ পূৰ্ণ হলে হৰ্ষ
জন্মে ।

৬২। নয়নৰদনপ্ৰসাদ প্ৰিয়ভাষালিঙ্গনৈশ্চ ৰোমাকৈঃ ।

ললিতউত্শাঙ্গব্ৰিহৰৈঃ শ্বেদাদৌৰভিনয়ন্ত্য ॥

চকু মুখৰ প্ৰসন্নতা প্ৰিয়ভাষণ আলিঙ্গন, ৰোমাক, সুন্দৰ অঙ্গ-ভঙ্গী আৰু ঘামি যোৱা আদিৰে ইয়াৰ অভিনয় কৰিব ।

আৱেগো নাম—উৎপাতৰাতৰ্ষাশ্লিষ্ণুৰোদভ্ৰমণপ্ৰিয়াপ্ৰিয়শ্ৰৱণব্যসনাভিঘাতাদিভিৰিতাৱৈঃ সমুৎপদ্যতে । তত্ৰোৎপাতকৃতো নাম ৱিদ্যদুজ্জানিঘাত প্ৰপতনচন্দ্ৰসূৰ্য্যো পৰাগকেতুদৰ্শনকৃতঃ । তমভিনয়েৎ সৰ্বাঙ্গ শ্ৰুততীৰ্থমনস্যমুখ্যৈৱৱৰ্ণ্য ৱিষাদ ৱিস্ময়াদিভিঃ । ৱাতকৃতং পুনৰৱকুণ্ঠনাক্ষিপৰিমাজ্জন বস্ত্ৰ সঙ্ক্ৰমণ ভূৰিতগমনাদিভিঃ । ৱৰ্ষকৃতং পুনঃ সৰ্বাঙ্গ সম্পিণ্ডন প্ৰধাৱনছদ্মশ্ৰয়া-মাৰ্গনাদিভিঃ । অগ্নিকৃতং তু ধূমাকুলনেত্ৰতাহসসঙ্কোচৰ্চনৱিধু-ননাতিক্ৰান্তাপক্ৰান্তাদিভিঃ কুঞ্জৰোদ ভ্ৰমণ কৃতং নাম ভূৰিপতনপৰ্গণ চঞ্চলগমন ভয়ন্তভ্ৰৱেপথু পচ্ছাদৱলোকন ৱিস্ময়াদি ভিঃ । প্ৰিয়শ্ৰৱণকৃতং নামাভ্যুৎথানালিঙ্গনৱস্ৰাভৰণ প্ৰদানান্ধ্ৰপুলকিতাদিভিঃ । অপ্ৰিয়শ্ৰৱণকৃতং নাম ভূমিপতন ৱিষম ৱিৱৰ্ত্তন পৰিধাৱন ৱিলাপনাক্ৰন্দনাদিভিঃ । ব্যসনাভিঘাতজং তু সহসাপসপৰ্গণশ্চৰ্মৰ্মৰ্ষ ধাৰণ গজ তুৰগৰথাবোহণ সম্প্ৰসাৰণাদিভিঃ ।

উৎপাত, ধুমুহা, বৰষুণ, জুইলগা, হাতীয়ে খেদা, ভাল বেয়া কথা শুনিলে পোৱা, বিপদৰ কবলত পৰা আদি বিভাৱৰ ফলত আবেগৰ উৎপত্তি হয় । বিজুলি খেৰেকণি, উজাপাত, চন্দ্ৰ-সূৰ্য্যৰ গ্ৰহণ ধূমকেতু দেখা আদিৰ ফলত হোৱা আবেগকে উৎপাতৰ পৰা হোৱা আবেগ বোলা হৈছে । সমগ্ৰ শৰীৰৰ অৱসন্নতা, মনমৰা অৱস্থা, মুখৰ বং সলনি হোৱা, বিষাদ, বিস্ময় আদিৰদ্বাৰা তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । গাৰ কোচ মোচ খোৱা অৱস্থা, চকুমোহৰা, কাপোৰ সামৰি লোৱা, বেগাই খোজ দিয়া আদিৰ দ্বাৰা ধুমুহাৰ পৰা হোৱা আবেগৰ অভিনয় কৰিব লাগে । সমগ্ৰ শৰীৰ লেউসেউ হোৱা, লৰি যোৱা, ওপৰ ফালৰ পৰা ঢাক খাই থকা ঠাহৰ আশ্ৰয় বিচাৰি ফুৰা আদিৰে বৰষুণৰ বাবে হোৱা আবেগৰ অভিনয় কৰিব লাগে । চকুত ধোঁৱাই ধৰা, অঙ্গ প্ৰত্যঙ্গবিলাক কোচাই অনা, হাতেৰে মুখ আঁৰ কৰি ধৰা, জপিয়াই যোৱা, আতৰি পলোৱা আদিৰ দ্বাৰা জুইৰ বাবে হোৱা আবেগৰ অভিনয় কৰিব লাগে । বেগাই পলাই যোৱা, চঞ্চল ভাবে খোজ দিয়া, ভয়, থংমং খোৱা, কঁপনি, পিছলৈ ঘূৰি ঘূৰি চোৱা, বিস্ময় আদিৰ দ্বাৰা হাতীয়ে খেদাৰ ফলত হোৱা আবেগৰ অভিনয় কৰিব লাগে । বহাৰ পৰা উঠা, আলিঙ্গন কৰা, বস্ত্ৰ-অলংকাৰ আদি দান কৰা, চকুৰপানী ওলোৱা, পুলকিত হোৱা আদিৰ দ্বাৰা ভাল কিবা এটা শূনাৰ বাবে হোৱা আবেগৰ অভিনয় কৰিব লাগে । মাটিত পৰি যোৱা, বৰকৈ বাগৰা, দৌৰি যোৱা বিলাপ কৰা, কন্দা আদিৰ দ্বাৰা কিবা অপ্ৰিয় কথা শূনাৰ বাবে হোৱা আবেগৰ অভিনয় কৰিব লাগে । খিতাতে

আতৰি পলোৱা, অস্ত্ৰ, চৰ্ম আৰু বৰ্মৰ ধাৰণ, হাতী, ঘোৰা আৰু বথত উঠা কাৰ্য, গভীৰভাৱে ভাবিবলৈ লোৱা অৱস্থা আদিৰ দ্বাৰা ব্যসনৰ কবলত পৰাৰ ফলত হোৱা আবেগৰ অভিনয় কৰিব লাগে ।

৬৩ । ইত্যেষোহষ্টৱিধো জ্ঞেয় আৱেগঃ সংভ্ৰাম্যকঃ ॥
স্বৈৰ্যেনোত্তমমধ্যানাং নীচাৰাং চাপসৰ্পনাৎ ॥

এইদৰে ভয়জনিত আবেগ আঠবিধ । ইয়াত উত্তম আৰু মধ্যম প্ৰকৃতিৰ লোকৰ স্বৈৰ্য্য থাকে, নীচলোকৰ হয় পলায়ণ ।

অত্ৰাৰ্থে ভৱতঃ—

এই বিষয়ে দুটা আৰ্থা আছে --

৬৪ । অপ্ৰিয়নিৱেদনাদিশ্ৰৱণাদৱধীৰিতৱচনস্য ।
শত্ৰুক্ষেপত্ৰাসাদাৱেগো নাম সম্ভৱতি ॥

অপ্ৰিয় সম্বাদ, কথাৰ অৱজ্ঞা, অস্ত্ৰত্যাগ, আৰু ত্ৰাসৰ পৰা আৱেগ হয় ।

৬৫ । অপ্ৰিয়নিৱেদনাদ্যো ৱিষাদভাৱাশ্ৰয়োহনুভাবোহস্য ।
সহাসাৰিদ্ৰ্শনং চেৎ প্ৰহৰণপৰিঘট্টনং কাৰ্যম্ ॥

অপ্ৰিয় সম্বাদ শূনাৰ ফলত যি আবেগ হয় তাৰ অনুভাৱ বিষাদাপ্ৰতি । হঠাৎ শত্ৰুদৰ্শন হলে অস্ত্ৰ সংঘৰ্ষণ কৰিব লাগে ।

জড়তা

জড়তা নাম- সৰ্বকাৰ্য্য প্ৰতিপত্তিঃ ইষ্টানিষ্টশ্ৰৱণদৰ্শনৱ্যাদিতিৰ্জিতাৱৈঃ সমুৎপদ্যতে ।
তামতিনয়েদকথনাবিতাষণতুষ্টীম্ভাৱাপ্ৰতিতা নিমেষ নিৰীক্ষণ পৰৱশত্বাদিতিৰনুভাৱৈঃ ।
অত্ৰাৰ্থা ভৱতি ।

জড়তা হ'ল সকলো কামৰপৰা আতৰি থকা অৱস্থা । ভাল পোৱা বা বেয়া পোৱা কথা শূনা বা দেখা আৰু ব্যাখ্যা আদি বিভাবৰ ফলত জড়তাৰ উৎপত্তি হয় । কথা নোকোৱা, বুজি নোপোৱা অৱস্থা, চকুৰ পলক নপৰাকৈ চাই থকা, পৰবশ হৈ পৰা আদি অনুভাবেৰে ইয়াৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে আৰ্থাটো হ'ল —

৬৬ । ইষ্টং ৱানিষ্টংৱা সুখদুঃখং ৱান ৱেত্তি যো মোহাৎ ।
তুষ্টীকঃ পৰৱশগঃ স ভৱতি জড়সংজ্ঞকঃ পুৰুষঃ ॥

যি প্ৰিয় বা অপ্ৰিয় বস্তু অথবা সুখ বা দুখ মোহবশতঃ বুজিব নোৱাৰে, মৌন হৈ থাকে আৰু পৰবশ হয়, সেই জন জড় (প্ৰকৃতি) বুলি অভিহিত হয় ।

গৰ্ব

গৰ্বো নাম— ঐশ্বৰ্যকুলকপযৌবনবিদ্যাবলধনলাভাদিভিৰ্ভিত্তিভাৱৈঃ সমুৎপদ্যতে ।
 তস্যাসুয়াৱজ্ঞাঘৰ্ষণানুত্তৰদানাসম্ভাষণাক্সালোকন ৱিভ্ৰমাপহসন ৱাক্পাক্ষ্যগুৰুত্বা
 তিক্ৰমণাখিল্পেৰচন বিচ্ছেদাদিভিবনুভাৱৈৰভিনয়ঃ প্রযোজ্যঃ । আত্মাৰ্থা ভৱতি
 -ঐশ্বৰ্য, উচ্চ কুল, কপ, যৌবন, বিদ্যা, বল, ধন লাভ আদি বিভাবৰ ফলত গৰ্বৰ
 উৎপত্তি হয় । অসূয়া, অৱস্থা, (হাত) মোহৰা, উত্তৰ নিদিয়া, মাত নলগোৱা,
 নিজৰ অঙ্গ (চেহেৰা) চাই থকা, তুল কৰা, আনক উপহাস কৰা, টান কথা কোৱা,
 গুৰুক অৱজ্ঞা কৰা, দোষ ধৰা, মুখেৰে নমতা আদি অনুভাবেৰে তাৰ অভিনয়
 কৰিব লাগে । এই বিষয়ে আৰ্থাটো এনে -

৬৭। ৱিদ্যাৱাঞ্চে কপদৈশ্বৰ্যাদথ ধনাগমাস্থপি ।

গৰ্বঃ খলু নীচানাং দৃষ্ট্যাক্সৱিচাৰণৈঃ কাৰ্য্যঃ ॥

নীচমনালোকৰ বিদ্যালভ, কপ সৌন্দৰ্য, ঐশ্বৰ্য, অথবা ধনাগমৰ বাবে হোৱা গৰ্ব,
 দৃষ্টিভঙ্গী আৰু অঙ্গ সঞ্চালনৰ যোগেদি অভিনয় ।

বিষাদ

ৱিষাদো নাম - কাৰ্য্যানিস্তৰণ দৈৱৱ্যাপত্তিসমুখঃ । তমভিনয়েৎ
 সহায়াম্বেষণেপায়চিন্তনোৎসাহৱিষাভৱৈমনস্যনিঃশ্বসিতাদিভিবনুভাৱৈৰকৃত্তম মধ্যমানাম্।
 অধমানাং তু ৱিপৰিহাৱনালোকনমুখশোষণসূৰ্পৰিলেহনানিদ্ৰানিঃশ্বসিত
 ধ্যানাদিভিবনুভাৱৈঃ । অত্ৰাৰ্থাদ্লোকৌ -

কাম কৰি শেষ কৰি নোৱাৰা আৰু দৈৱক্ৰমে হোৱা বিপত্তিৰ ফলত বিষাদ হয় ।
 সহায় বিচৰা কাম, উপায়ৰ চিন্তা, উৎসাহহানি, মন মৰা অৱস্থা, হুমনিয়াহ আদি
 অনুভাৱৰ দ্বাৰা উত্তম আৰু মধ্যম, শ্ৰেণীৰ মানুহৰ বিষাদৰ অভিনয় কৰিব লাগে ।
 বিপৰীত ফালে দৌবা, বিপৰীত ফালে চোৱা, মুখ শুকাই যোৱা, কোৱাবি চেলেকা,
 অনিদ্ৰা, নিশ্বাস, চিন্তা কৰি থকা অৱস্থা আদি অনুভাবেৰে অধম পাত্ৰৰ বিষাদৰ
 অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে এটা আৰ্থা আৰু এটা শ্লোক এনে -

৬৮। কাৰ্য্যানিস্তৰণকৃত্তৌৰ্য্যভিগ্ৰহণৰাজদোষাদ্যোঃ ।

দৈৱাদিতৌ যোহৰ্থন্তদসংপ্রাপ্তৌ ৱিষাদঃ স্যাৎ ॥

কাম অসম্পূৰ্ণ হোৱা অৱস্থা, চৌৰ্য্যদি কামত ধৰা পৰা, ৰজাৰ ওচৰত অপৰাধ,
 আৰু দৈৱ ক্ৰমে অতীতি অৰ্থ লাভ নোহোৱাৰ ফলত বিষাদ হয় ।

৬৯। বৈচিত্ৰ্যোপায়চিন্তাভ্যাং কাৰ্য্যমুত্তমমধ্যময়োঃ ।

নিদ্রানিঃশ্বসিতাত্মানৈবধমামানাং তু দৰ্শয়েৎ ॥

উত্তম আৰু মধ্যম প্ৰকৃতিৰ লোকৰ পক্ষে চিন্তাবৈকল্য আৰু উপায় চিন্তাৰ দ্বাৰা বিষাদৰ অভিনয় হয় । অধমৰ নিদ্রা, দীৰ্ঘশ্বাস আৰু চিন্তাৰ দ্বাৰা বিষাদৰ অভিনয় হয় ।

ঔৎসুক্যং নাম - ইষ্টজন বিয়োগানুস্মৰণোদ্যানদৰ্শনাদিভিৰ্বিভাৱৈঃ সমুৎপদ্যতে ।

তস্য দীৰ্ঘনিঃশ্বসিতাধোমুখৰিচিন্তুননিদ্রাতশ্ৰীশয়নাভিলষাদিভিৰনুভাৱৈৰভিনয়ঃ প্ৰযোক্তব্যঃ । তত্রাৰ্থা ভৱতি -

ভালপোৱা জনৰ পৰা আতৰি থকা, ভাল পোৱা জনলৈ মনত পৰা, উদ্যান দেখিবলৈ পোৱা আদি বিভাবৰ ফলত ঔৎসুক্যৰ উৎপত্তি হয় । দীৰ্ঘ নিঃশ্বাস, তললৈ মুখ কৰা, চিন্তা কৰি থকা অৱস্থা, টোপনি, তন্দ্রা, শোৱাৰ ইচ্ছা আদি অনুভাবেৰে তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে আৰ্থাটো হ'ল -

৭০। ইষ্টজনাদিবিয়োগাদৌৎসুক্যং জায়তে হ্যনুস্মৃত্যা ।

চিন্তানিদ্রাতন্দ্রাগাত্ৰণ্ডকতৈৰ্ভবতিনয়োহস্য ॥

প্ৰিয়জন আদিৰ বিয়োগ হ'লে বিবহৰ কথা স্মৰণ হেতু ঔৎসুক্য জন্মে । চিন্তা, নিদ্রা, তন্দ্রা আৰু দেহৰ গুৰুতা ভাৱৰ দ্বাৰা ইয়াৰ অভিনয় কৰিব ।

নিদ্রা

নিদ্রা নাম - দৌৰ্বল্যশ্ৰমক্লমদাস্যচিন্তাহত্যাৰ স্বাভাৱাদিভিৰ্বিভাৱৈঃ সমুৎপদ্যতে । তামভিনয়েদ্ বদনগৌৰৱশৰীৰালোকনেনত্ৰস্মৃণন গাত্ৰ ৰিজ্জ্ভগমাদ্ভ্যোচ্ছ্বসিত সন্মগাত্ৰতাহন্ধিনিমীলনাদিভিৰনুভাৱৈ । অত্রাৰ্যে ভৱতঃ -

দুৰ্বলতা, পৰিশ্ৰম, কান্তি, মদৰ নিচা, এলাহ, চিন্তা, অধিক আহাৰ, স্বভাব আদি বিভাবৰ ফলত নিদ্রাৰ (টোপনিৰ) উৎপত্তি হয় । গা গধুৰ লগা, নিজৰ গালৈ চোৱা, চকু পিৰিকিওৱা, হামিওৱা, অলসতা, দীঘল উশাহ লোৱা, গা অবশা হৈ পৰা, চকু মুদখাই যোৱা আদি অনুভাবেৰে তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে দুটা আৰ্থা আছে -

৭১। আলস্যাদ্ দৌৰ্বল্যাৎ ক্ৰমাচ্ছুমাস্কিন্তনাৎ স্বভাৱাচ্চ ।

ৰাত্ৰৌ জাগৰণাদপি নিদ্রা পুৰুষস্য সংভৱতি ॥

আলস্য, দুৰ্বলতা, ক্লান্তি, পৰিশ্ৰম, চিন্তা স্বাভাবিক প্ৰকৃতি আৰু ৰাত্ৰি জাগৰণ হেতু নিদ্রা হয় ।

৭২। তাং মুখগৌৰৱগাত্ৰপৰিলোড়ননয়নানিমীলন জড়িতৈঃ ।
জুস্তনগাত্ৰদ্বিমৰ্দ্বেবনুভাৱৈৰাভিনয়েৎ প্ৰাজ্ঞঃ ॥

জানীলোকে মুখক্ষীতি, দেহকম্প, নেত্ৰনিমীলন, জড়তা, জুস্তন, দেহ ঘৰ্হোৱা আদি অনুভাৱ বিলাকৰ দ্বাৰা নিদ্ৰাৰ অভিনয় কৰিব

অপস্মাৰ

অপস্মাৰো নাম - দেৱযজ্ঞনাগ ব্ৰহ্মৰাক্ষসভূত প্ৰেত
পিশাচগ্ৰহণানুস্মৰণেচ্ছিতশূন্যাগাৰসেৱনাশুচি কালান্তৰাপৰিপতনবাধ্যাদি তিৰ্হিতাৱৈঃ
সমুৎপদ্যতে । তস্য ক্ষুৰিত নিঃশ্বসিতোৎ কম্পিত ধাৱন পতন স্বেদ শুস্তনস্বদন
ফেনজিহ্বা পৰিলেহনাদিভিৰণুভাৱৈৰাভিনয়ঃ প্ৰয়োক্তব্যঃ ।

অত্ৰাৰ্থে ভৱতঃ - দেৱতা, যক্ষ, নাগ, ব্ৰহ্ম, ৰাক্ষস, ভূত, প্ৰেত, পিশাচ আৰু গ্ৰহ
গাভ লজ্জা, আগৰ কথা মনত পৰা, উচ্ছিত ভক্ষণ, এৰা পৰলীয়া ঘৰত বাস, অশুচি
ঠাইত ভৰি দিয়া, বেয়া জ্ঞপৰ কবলত পৰা, ব্যাধি আদি বিভাবৰ দ্বাৰা অপস্মাৰৰ
উৎপত্তি হয় । ওঠ কপা, দীৰ্ঘ নিঃশ্বাস, ফোপনি, দৌৰি যোৱা, পৰা, থমা, থৰ
লগা, মুখৰ ফেন ওলোৱা, জিতাৰে কোৱাৰি চেলেকা আদি অনুভাৱেৰে তাৰ
অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে দুটা আৰ্থা আছে -

৭৩। ভূতপিশাচগ্ৰহণানুস্মৰণেচ্ছিতশূন্যগৃহ গমনাৎ ॥
কালান্তৰাতিপাতাদশুচেচ্চ ভৱেদ্ অপস্মাৰঃ ॥

ভূত-পিশাচে পোৱা সেই কথাকে স্মৰণ কৰিথকা, উচ্ছিত ভোজন শূন্যগৃহ গমন,
সময়ৰ অন্তত লখোণ আৰু অশুচি ভাৱৰ কাৰণে অপস্মাৰ (মৃগীৰোগ) হয় ।

৭৪। সহসা ভূমৌ পতনং প্ৰকম্পনং স্বদনফেনমোক্ষচ ।
নিঃসংজ্ঞস্যোপ্তানং কপণ্যেতান্যপস্মাৰে ॥

হঠাৎ মাটিত পৰি যোৱা, কম্পন মুখৰ পৰা ফেন ওলোৱা অজ্ঞান অবস্থাবে উঠা
অপস্মাৰৰ লক্ষণ ।

সুপ্ত

সুপ্তং নাম নিদ্ৰাভিতৰৱিষয়োপগমনমোহনক্ষিতিলশয়নপ্ৰসাৰণানুকাৰ্শণাদিতিৰ্হিতাৱৈঃ
সমুৎপদ্যতে নিদ্ৰা সমুৰম্ । তদুচ্ছসিত সন্নাগাত্ৰাফিনিমীলন সৰ্বেন্দ্ৰিয়সম্বোহনোৎ
স্বপ্নায়িতাদিভিৰনু ভাৱৈৰাভিনয়েৎ ।

অত্ৰাৰ্থে ভৱতঃ - টোপনিয়ে হেচা মাৰি থকা, বিষয় ভোগৰ অৱসান, সম্বোহন,
মাটিত শয়ন, হাত ভৰি মেলি দিয়া বা কোচাই অনা আদি বিভাবৰ ফলত নিদ্ৰাৰ

ফলত হোৱা সুস্তৰ উৎপত্তি হয় । দীৰ্ঘ নিশ্বাস, গাৰ অৱসাদ, চকু জাপ যোৱা, সকলো ইন্দ্ৰিয়ৰ শিথিলতা, সপোন দেখা আদি অনুভাৱেৰে তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে দুটা আৰ্য্য আছে -

৭৫। নিদ্রাভিত্তৰোদ্ভ্ৰিয়োপৰমণ মোহনৈৰ্তৱেং সুস্তম ।
অক্ষিনিমীলোচ্ছ্বাসনৈঃ স্বপ্নায়িতজ্জন্মিতৈঃ কাৰ্য্যঃ ॥

নিদ্রাৰ প্ৰভাৱ, ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য বিষয়ৰ ভোগ, আৰু মোহৰ বাবে সুস্ত হয় । নেত্ৰ নিমীলন, দীঘলকৈলোৱা শ্বাস আৰু স্বপ্নত কথা কোৱা আদিৰে ইয়াৰ অভিনয় কৰিব ।

৭৬। সোচ্ছ্বাসৈৰ্নিঃশ্বাসৈৰ্মন্দাক্ষিনিমীলনেন নিশ্চেষ্ঠঃ ।
সৰ্ৱৈন্দ্ৰিয়সম্মোহাৎ সুস্তং স্বপ্নৈঃ প্ৰযুক্তীত ॥

দীঘলকৈ উশাহ লৈ দীঘলকৈ নিশাহ এৰা, আধাকৈ চকু মুদি নিশ্চল হৈ পৰি থকা অৱস্থা, সকলো ইন্দ্ৰিয়ৰ নিষ্ক্ৰিয়তা আৰু স্বপ্নৰ দ্বাৰা সুস্তৰ অভিনয় হয় ।

ৱিবোধ

ৱিবোধো নাম - আহাৰ পৰিণামনিদ্রাচ্ছেদস্বপ্নান্ত - তীৱ্ৰশব্দ স্পৰ্শশ্ৰৱণাদিভিৱিত্তাৱৈঃ সমুৎপদ্যতে । তমভিনয়েজ্জুস্তভগাক্ষিপৰিমৰ্দনশয়ন মোক্ষণাদিভিবণ্ডাৱৈঃ ।

অত্ৰাৰ্য্য তৱতি - আহাৰ ভাল দৰে হজম নোহোৱা, টোপনি ভগা, সপোনৰ শেষ ডাঙৰ শব্দ, স্পৰ্শ, শ্ৰৱণ আদি বিভাৱৰ ফলত ৱিবোধৰ উৎপত্তি হয় । হামি, চকু মোহৰা, শোৱাৰ পৰা উঠি অহা আদি অনুভাৱেৰে ৱিবোধৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে আৰ্য্যটো এনে -

৭৭। আহাৰৱিপৰিণামাচ্ছকস্পৰ্শাদিভিন্ত সত্ত্বতঃ ।
প্ৰতিৱোধন্তুভিনয়ো জুস্তগৱদগাক্ষিপৰিমৰ্দৈঃ ॥

আহাৰ নিয়মমতে পৰিপাক নোহোৱাত, শব্দ, স্পৰ্শ আদিৰ পৰা হোৱা প্ৰতিবোধ (জাগৰণ), হামি, মুখ আৰু চকু মোহৰা কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা ৱিবোধৰ অভিনয় কৰিব ।

অমৰ্ষ

অমৰ্ষো নাম - ত্ৰিদৈৱ্যৰ্থশৌৰ্যবলাৰ্থিকৈৰ্বিক্ষিপ্তস্যাত্মমানিতস্য বা সমুৎপদ্যত । তমভিনয়েজ্জিৰঃ কস্পন প্ৰস্বেদনাধোমুখচিন্তনধ্যানাত্মৱসায়োপায়সহায়াদ্বেষণাদিভিবনুভাৱৈঃ । অত্ৰ শ্লোকৌ -

বিদ্যা, ঐশ্বৰ্য, বীৰত্ব, অধিক বলৰ ফলত যাৰ অপমান কৰা হৈছে তেওঁৰ অমৰ্ষ উৎপন্ন হয় । মূৰ জোকৰা, কঁপনি, তল মূৰ কৰি থকা, চিন্তা কৰি থকা, ধ্যান,

চেট্টা, উপায় বিচৰা, সহায় বিচৰা আদি অনুভাৱেৰে অমৰ্ষৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে দুটা শ্লোক আছে -

৭৮। আক্ষিপ্তানাং সতামধ্যে বিন্দৈশ্বৰ্য্যবলাধিকৈঃ ।
নৃণামুৎসাহসম্পন্নো হমৰ্ষো নাম জায়তে ॥

বিদ্বান, ঐশ্বৰ্য্যবান আৰু বলবানলোকে, সত্যত উপহাস বা নিন্দা কৰিলে উদ্যমীলোকৰ অমৰ্ষ জন্মে ।

৭৯। উৎসাহাধ্যৱসায়াত্যামধোমুখৱিচিহ্নিনৈঃ ।
শিৰঃ প্রকম্পস্বৈদাদ্যন্তুং প্রযুক্তীত নাট্যৱিং ॥

নাট্যভিষ্ণুকলে, উৎসাহ, চেট্টা, অধোমুখে চিন্তা, মূৰৰ কঁপনি আৰু ঘাম ওলোৱা আদিৰ দ্বাৰা অমৰ্ষৰ অভিনয় কৰিব ।

অৱহিৎ

অৱহিৎ নাম- আকাৰ প্রচ্ছাদনাম্বকম্ । তচ্চ লজ্জাতয়াপজয়গৌৰৱজৈষ্ণ্যাদি
ভিৰ্ভিতাৱৈঃ সমুৎপদ্যতে । তস্যান্যথা কথানৱালোকিত কথাতজ্জকৃতকৰ্ণৈৰ্যাদি
ভিবনুভাৱৈৰভিনয়ঃ প্রযোক্তব্যঃ অত্র শ্লোকে ভৱতি +

নিজৰ কপ লুকুৱাই ৰখাটোৱেই অৱহিৎ । লজ্জা, ভয়, পৰাজয়, গৌৰৱ, মনৰ বক্তৃতা আদি বিতাবৰ বেলেগ ধৰণে চোৱা, কথা সলনি কৰা, বৈৰ্য্য ধৰাৰ ভাওধৰা আদি অনুভাৱেৰে তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে এটা শ্লোক আছে -

৮০। ধাষ্ট্যজৈষ্ণ্যাদিসংভূতমৱহিৎ ভয়াম্বকম্ ।
তচ্চাগণনয়া কাৰ্য্যং নাতিচোত্তৰভাষণাৎ ॥

ধৃষ্টতা, কুটিলতা, আদিৰ পৰা হোৱা অৱহিৎ (নিজৰ কপ ঢাকি ৰখা লজ্জা) ভয়াম্বক । আনক গণ্য নকৰা, উত্তৰ দিয়াত কম কথা কোৱাৰ দ্বাৰা ইয়াৰ অভিনয় হয় ।

উগ্রতা

উগ্রতা নাম- চৌৰ্য্যভিগ্ৰহণপাপৰাধাসংপ্রলাপাদিভিৰ্ভিতাৱৈঃ সমুৎপদ্যতে । তাংচ
ব্ৰহ্মবন্ধন ভাঙননিৰ্ভংসনাদিভিবনুভাৱৈৰভিনয়েৎ । অত্রাৰ্থা ভৱতি -

চুৰ কৰি ধৰা পৰা, বজাৰ ওচৰত অপৰাধ কৰা, বেয়া কথা বকিথকা আদি বিতাবৰ ফলত উগ্রতাৰ উৎপত্তি হয় । বহু কথা বাস্তৱপেলোৱা, মাৰপিট কৰা গালি পৰা আদি অনুভাৱৰদ্বাৰা তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে এটা আৰ্থা আছে -

৮১। চৌৰ্য্যভিগ্ৰহযোগান্‌পাপৰাধাভ্যোগ্ৰতা ভৱতি ।

বধবন্ধনতাড়নাদিভিবনুভাৱৈৰাভিনয়ন্তস্যাঃ ॥

চুৰি কৰি ধৰা পৰা বাবে আৰু ৰজাৰ ওচৰত অপৰাধৰ হেতু উগ্ৰতা হয় । হত্যা, বন্ধন আৰু তাড়ন আদি অনুভাবৰ বাবে ইয়াৰ অভিনয় কৰিব লাগে ।

মতি

মতিৰ্ণাম-নানাশাস্ত্ৰবিচিহ্ননোহাপোহাদিভিৰ্ভিতাৱেঃ সমুৎপদ্যতে । তামভিনয়েচ্ছি
শ্যোপদেশাৰ্থ ৰিকল্পন সংশয়চ্ছেদাদিভিবনুভাৱৈঃ ভৱতিচাত্ৰ শ্লোক -

নানা শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে চিন্তা আৰুবিবেচনা আদি বিভাবৰ ফলত মতিৰ উৎপত্তি হয় ।
শিষ্যক দিয়া উপদেশ, অৰ্থৰ ব্যাখ্যা, সংশয়ৰ দূৰীকৰণ আদি অনুভাবৰ দ্বাৰা তাৰ
অভিনয় কৰিব লাগে । আৰু এই বিষয়ে এটা শ্লোক আছে -

৮২। নানাশাস্ত্ৰনিষ্পন্ন মতিঃ সংজায়তে নৃণাম্ ।

শিষ্যোপদেশাৰ্থকৃতস্তস্যাস্তুভিনয়ো ভৱেৎ ॥

নানা শাস্ত্ৰৰ দ্বাৰা মানুহৰ মতি জন্মে । শিষ্যক উপদেশ আৰু শাস্ত্ৰাৰ্থ ব্যাখ্যাৰ
যোগেদি ইয়াৰ অভিনয় কৰিব ।

ব্যাধি

ব্যাধিৰ্ণাম- ৰাতপিত্তকফসন্নিপাত প্রভৱঃ তস্যাঃ জ্বৰাদয়ো বিশেষাঃ জ্বৰন্তু দ্বিবিধঃ
সশীতঃ সদাহৃষ্ট । তত্র সশীতো নাম - প্রৱেপিত সৰ্বাক্সোৎকম্পন
নিকুঙ্কনাভ্যভিলাষৰোমাঙ্কহনুবলন নাসাৱিকুশন মুখশোষণ পৰিদেহিতাদিভিবনুভা-
ৱৈৰভিনেয়ঃ । সদাহো নাম - বিজিগ্ৰাস্তবচৰণ ভূম্যভিলাষানুলেপনশীতাভিলাষ
পৰিদেহনমুখশোষোৎ ক্ৰটাদিভিবনুভাৱৈঃ । য়ে চান্যে ব্যাধয়ন্তেহপি খলু
মুখৱিকুশনগাত্রস্তম্ভ প্রস্তাফিনিঃ স্বসন স্তনিতোৎ ক্ৰট্টৱেপনাদিভিবনুভাৱৈৰভিনেয়াঃ ।
অত্র শ্লোকো ভৱতি । -

বাত, পিত্ত আৰু কফৰ সন্নিপাতৰ ফলত ব্যাধিৰ উৎপত্তি হয় । তাৰ জ্বৰ আদি
বেলেগ বেলেগ প্ৰকাৰ আছে । জ্বৰ দুবিধ এবিধ সশীত (শীত ফুজ) আৰু
এবিধ সদাহ (দাহফুজ) । কোনো অঙ্গৰ বা সমগ্র শৰীৰৰ কঁপনি, গা কোচ-মোচ
খোৱা, জুই ফুৰাবৰ ইচ্ছা, গাৰ নোম শিয়ৰি উঠা, থুতৰি কঁপা, নাকৰ পাহি
কঁপা, মুখ শুকাই যোৱা, ওজৰ আপত্তি আদি অনুভাবৰ দ্বাৰা সশীত জ্বৰৰ অভিনয়
কৰিব লাগে । দেহ হাত, ভৰি আদি আচাৰা, মাটিত শুবলৈ ইচ্ছা, গাত চন্দৰৰ
লেপ লোৱা শীতল বস্তুৰ বাবে অভিলাষ, ওজৰ আপত্তি, মুখ শুকুৱা হাইয়ে বিয়ে
কৰা আদি অনুভাবেৰে সদাহ জ্বৰৰ অভিনয় কৰিব লাগে । আৰু আন যি বিলাক

ব্যাখি আছে সেই বিলাকৰো চকুৰে পিৰিক-পাৰাক কৰি চোৱা,গা থৰ লগা, হাত-ভৰি আচাৰা, চকুথৰ লগা, ফোপনি, গোঙনি কেৱলি কঁপনি আদি অনুভাৱেৰে অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে এটা শ্লোক আছে -

৮৩। সামান্যতস্তু ব্যাধীনাং কৰ্ত্তব্যোহভিনয়ো বৃথৈঃ ।

সন্তাঙ্গগাৱিহ্মৈ কজা মুখস্থিঘূৰ্ণনৈঃ ॥

সাধাৰণতে জ্ঞানীসকলে ব্যাধিৰ অভিনয় শিখিল অজ্ঞ, দেহবিক্ষেপ, বোগৰ হেতু মুখ ঘূৰোৱা আদিৰ যোগে কৰণীয় ।

উদ্ভাস

উদ্ভাসো নাম - ইষ্টজনবিশ্লোগবিশ্লবনাশাভিঘাতাতপিত্ত শ্লেষ্মপ্রকোপাদিভিৰ্বিতাৱে ব্ৰহ্মপদ্যতে । তমনিমিত্তহসিত কদিতোৎ ক্ৰুষ্টা সম্বন্ধ প্রলাপ শয়িতো পৰিতোৎখিত প্রধাৱিত নৃত্ত গীত পঠিত ভঙ্গপাংস্বৰধূলন ভূণ নিৰ্মালাকুচেলচীৰ ঘটকপাল শৰাৱা ভৰণ ধাৰণেৰে ভৌগৈৰণেকৈচানৱস্থিতেশ্চেষ্টানুকৰণাদিভিবনুভাৱেৰভিনয়েৎ । অত্রাৰ্হে ভৱতঃ -

আপোন জনৰ মৃত্যু, সম্পত্তিৰ নাশ, আঘাত পোৱা বাত-পিত্ত-কফৰ প্রকোপ আদি বিভাবৰ ফলত উদ্ভাসৰ উৎপত্তি হয় । অকাৰণতে ইহা, কন্দা, চিক্ৰবা, অসংলগ্ন কথা বকি থকা, খিডাতে শোৱা, বহা, উঠি দৌৰ মৰা, নচা, গান গোৱা পঢ়া, ছাই-ধূলি আদি গাত লোৱা, ঘাঁহবনকে নিৰ্মালি বুলি লোৱা, লেতেৰা কাপোৰ, ফটা কাপোৰ পিন্ধা, ঘট, খোলা, চকু আদি অলংকাৰ ৰূপে ধাৰণ কৰা, অনেক ধৰণৰ অস্বাভাৱিক বস্তুৰে আনন্দ পোৱা, আনৰ চালচলনৰ অনুকৰণ আদি অনুভাৱেৰে তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে দুটা আৰ্য্য আছে -

৮৪। ইষ্টজনবিশ্লবনাশাভিঘাতাতপিত্তকফ কোপাৎ ।

বিত্তিখাতিভৱিকাৱাদুদ্ভাসো নাম সংভৱতি ॥

প্ৰিয়জনৰ মৃত্যু, বিভনাশ অভিঘাত (বিপদত পৰা) আদিৰ ফলত বায়ু, পিত্ত, কফ কুণিত্তই আৰু নানাবিধ চিত্তবিকাৰৰ ফলত উদ্ভাস হয় ।

৮৫। অনিমিত্তহসিতকদিতোপৱিষ্টগতি প্রধাৱিতোৎক্ৰুষ্টৈঃ ।

অনৈচ্চ বিকাৰকৃতৈকদ্ভাসং সংপ্রযুক্তীত ॥

বিনা কাৰণত ইহা, কন্দা বহা, ঘূৰি ফৰা, দৌৰা, উচ্চৈঃস্বৰে চিৎকাৰ কৰা, আৰু অন্য প্ৰকাৰ বিকাৰৰ উদ্ভাস অৱস্থাৰ অভিনয় কৰিব লাগে ।

মৃত্যু

মৰণঃ নাম ব্যাধিজমতিঘাতজ্ঞক । তত্র যদাশ্রয়কৃচ্ছুলদোষৈৰৈষম্যগণ্ড পিটকজ্বৰ
বিষুটিকা দিভিকংপদ্যতে তদ, ব্যাধি ভৱম্ । অভিঘাতজন্তু শস্ত্ৰাহিংসংশ স্নিষপান
স্বাপদ গজতুৰগৰথ পশু যান পাত স্নিনাশ প্রভৱম্ । এতয়োৰতিনয়স্নিষেশান,
ৰক্ষ্যামঃ— তত্র ব্যাধিজং স্নিষগ্নগাত্ৰাৰ্য্যাতাঙ্গস্নিচেষ্টিত নিমীলিত নয়ন
হিষ্টাশ্বাসোপেতানৱেক্ষিত পৰিজনান্যজ্ঞান্ধৰ কথানাদিভিবনুভাৱৈৰতিনয়েৎ । অত্র
শ্লোক ভৱতি —

ব্যাধিৰ ফলত আৰু আঘাত পোৱাৰ ফলত মৰণ হয় । যেতিয়া অস্ত্ৰ বা যক্ং বা
অঙ্গশূলৰ দোষ বা ধাতুৰ বিষমতা বা ডাঙৰ ফোঁহা বা সৰু ফোঁহা, জ্বৰ, বসন্ত
আদিৰ ফলত মৃত্যু হয় তেতিয়া তাক ব্যাধিৰ ফলত হোৱা বোলা হয়। আনহাতে
অস্ত্ৰ আঘাত, সাপে খোটা, বিষপান, জন্তুৰ আক্ৰমণ, হাতী, ঘোৰা, বথ, অন্য
জন্তুৰে টনা গাড়ী আদিৰ পৰা আদিৰ ফলত মৃত্যু হয় তেতিয়া তাক কিন্তু
অভিঘাতৰ ফলত হোৱা বোলা হয় । এই দুই বিশ্বৰ অভিনয়ত কি পাৰ্থক্য আছে
তাক ব্যাখ্যা কৰিম । শৰীৰৰ অৱশ্যাবস্থা, হাত তৰি বহলকৈ মেলি দিয়া, অঙ্গ
বিলাকহিৰ হোৱা । চকু মুদি দিয়া । কেকনি, দীৰ্ঘনিঃশ্বাস, ওচৰৰ মানুহ বিলাকে
নেদেখাকৈ অস্পষ্ট মাতেৰে কিবা কৈ থকা আদি অনুভাৱেৰে ব্যাধিজ মৰণৰ
অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে এটা শ্লোক আছে —

৮৬। ব্যাধানামেকভাবো হি মৰণাতিনয়ঃ স্মৃতঃ ।

স্নিষগ্নাঐনিশ্চেষ্টিৰিক্সিয়েশ্চ স্নিৱৰ্জিতঃ ।।

ব্যাধিৰ অভিনয়ৰ সৈতে মৰণৰ অভিনয় এককপ হয় । যেনে অৱসন্নদেহ আৰু
নিশ্চেষ্টি ইক্সিয় কাৰ্য্যৰ অভাৱৰ দ্বাৰা ইয়াৰো অভিনয় হয় ।

অভিঘাতজন্তু নানা প্ৰকাৰা অভিনয়স্নিষেশাঃ শস্ত্ৰ ক্ষতাদিদষ্ট স্নিষগীত গজাদিপতিত
স্বাপদহতাঃ যথা তত্র শস্ত্ৰ ক্ষতে তারং সহসা ভূমি পতনৰেপন স্কুৰণাদিভিবতিনয়ঃ
প্ৰয়োজ্যঃ । অহিদষ্ট স্নিষগীতযোৰ্ৰিৰৱেগো যথাকার্য্যৱেপথু বিদাহিষ্টা ফেন
স্কন্ধতঙ্গ জড়তা মৰণানীত্যট্টো বিষৱেগাঃ তত্র শ্লোকৌ ভৱত : —

অভিঘাতজ মৃত্যুৰ ক্ষেত্ৰত অস্ত্ৰৰ আঘাত, সাপে খোটা, বিষপান, হাতী আদিৰ পৰা
পৰা, জন্তুৰে মৰা আদি ভেদে খিতাতে মাটিত পৰি ঘোৱা, কৰ্ণনি, বাগৰা
আদিৰে অভিনয় কৰিব লাগে । সাপে খোটা আৰু বিষপানৰ ফলত হোৱা
বিষক্সিয়া যেনে — খীনাই যোৱা, কপা, পোৰণি, কেকনি, মুখৰ ফেন ওলোৱা
কাছ পৰি ঘোৱা, থবলগা, আৰু মৰণ এই আঠ বিষ বিষৱেগ ।

এই বিষয়ে এটা শ্লোক আছে —

৮৭। কাৰ্য্যংতু প্ৰথমে ৰেগে দ্বিতীয়ে ৰেপথুঃ তথা ।

দাহং তৃতীয়ে হিকাং তু চতুৰ্থে সংপ্ৰয়োজয়েৎ ॥

প্ৰথমে বিষপ্ৰভাৱত ক্ৰুশতা, দ্বিতীয়ত ক্ৰম্প, তৃতীয়ত পোৰণি, আৰু চতুৰ্থত হিকাতিৰ
প্ৰয়োগ বিধেয় ।

৮৮। ফেনং তু পঞ্চমে কুৰ্যাৎ ষষ্ঠে তু স্কন্ধভঞ্জনম্ ।

জড়তাং সপ্তমে কুৰ্যাদষ্টমে মৰণং তথা ।

পঞ্চমত ফেন, ষষ্ঠত স্কন্ধভঞ্জন, সপ্তমত জড়তা আৰু অষ্টম অৱস্থাত মৃত্যু হয় ।

অত্ৰাৰ্থা ভৱতি ।

এই বিষয়ে এটা আৰ্থা আছে

৮৯। স্বাপদগজতুৰগবথোস্তৱং তু পশুযানপতনজং চাপি ।

শত্ৰুক্ষতৱং কুৰ্যাদনৱেক্ষিতগাএসঙ্কাৰম্ ॥

হিংস্ৰ জন্তু, হাতী, ঘোঁৰা আৰু বথৰ পৰা উদ্ধৃত আৰু পশুযানৰ পৰা পতনজনিত
মৃত্যুত, অস্ত্ৰাঘাত জনিত মৃত্যুৰ দৰে দেহ সঞ্চালন নহয় ।

৯০। ইত্যেৱং মৰণং জ্ঞেয়ং নানাব্ৰহ্মান্তৰায়াকম্ ।

প্ৰযোজ্যং বুধৈঃ সম্যগ্ যথান্নাগজচেষ্টিতৈঃ ॥

এনে দৰেই মৃত্যুৰ অভিনয়ত বিজ্ঞসকলে অবস্থা ভেদে বিভিন্ন ধৰণৰ বাচক
আৰু আজিক অভিনয় কৰিব ।

ত্ৰাস

ত্ৰাসো নাম - ৰিদ্ধ্যদুষ্কাশনিপাত নিৰ্ঘাতাস্থৰমহাসত্ত্ব পশুৰৱাদিভিৰ্ভিত্তিকৈকংপদ্যতে ।
তমভিনয়েৎ সংক্ষিপ্তাক্ষৌৰ্যং কাম্পনৱেপথু স্তম্ভ - ৰোমাঙ্কগদগদ প্ৰলাপাদিভিবনুতাইঃ অত্ৰ
শ্লোকো ভৱতি -

বিজুলি, উজ্জাপাত, বজ্ৰপাতৰ শব্দ, মেঘৰ গাজনি আৰু বলী জন্তুৰ গোজৰণি আদি
বিভাবৰ ফলত ত্ৰাসৰ উৎপত্তি হয় । অঙ্গ সমূহ কোচাই অনা, কঁপনি, থৰ লগা,
গাৰ নোম শিয়ৰিউঠা, মাত থোকাথোকি হোৱা, প্ৰলাপ আদি অনুভাৱেৰে তাৰ
অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে শ্লোকটো হ'ল -

৯১। মহাতৈৰৱ নাদাদৈত্ৰাসঃ সমুপজায়তে ।

ম্ৰষ্টাঙ্গাৰ্দ্ধনিমেষাদৌস্ত্য ভূতিনয়ো ভৱেৎ ॥

অতিভীষণ শব্দ আদিৰ ফলত ত্ৰাস জন্মে । শিখিল অঙ্গ, অৰ্দ্ধনিমেৰ আদিৰে ইয়াৰ
অভিনয় কৰিব লাগে ।

বিতৰ্ক

বিতৰ্কো নাম - সন্দেহদ্বিমৰ্শবিপ্ৰতি পণ্ড্যাদিভিত্তিকৈকংপদ্যতে । তমভিনয়েদ
বিত্তিধ্বিত্ৰিচাৰিত প্ৰশ্ন - সম্প্ৰধাৰণ মন্ত্ৰ সংগৃহনাডিভিবনুভাৱৈ । অত্ৰ দ্বোভৌ ভৱতি-
সন্দেহ, সংশয়, মতভেদ আদি বিতৰ্কৰ ফলত বিতৰ্কৰ উৎপত্তি হয় । বিত্তিধ
বিচাৰ, প্ৰশ্ন, সিদ্ধান্ত মন্ত্ৰণা গোপনে বখা আদি অনুভাৰেবে তাৰ অভিনয় কৰিব
লাগে । এই বিষয়ে এটা শ্লোক আছে -

৯২। বিচাৰণাদি সঙ্কৃতঃ সন্দেহজনানাম্বকঃ।
বিতৰ্কস্ত্ৰুতিনেয়ঃ স্যাচ্ছিবোজ্ঞপক্ষমকম্পনৈঃ ।।।

বিচাৰৰ পৰা উদ্ভূত আৰু সন্দেহৰ জনক বিতৰ্কৰ অভিনয় কৰিব মূৰ, জ্ঞ আৰু
চকুৰ চেলাউৰিৰ কঁপনিৰ সহায়েৰে ।

এৱমতেত্ৰয়ত্ৰিংশদব্যভিচাৰিণৌ ভাৱা দেশকালানুস্থানুক্যোপাঙ্গগতপৰগতমধ্যস্থা
উত্তমমধ্যমাধসৈঃ স্ত্ৰীপুংসৈঃ স্বপ্ৰয়োগব্ৰাশাদুপপাদ্যা ইতি -

এই দৰেই তেত্ৰিশটা ব্যভিচাৰিভাৰ দেশ, কাল, অৱস্থা অনুসাৰে পাত্ৰৰ নিজৰ, বা
আনৰ বা মধ্যস্থ জনৰ ক্ষেত্ৰত, উত্তম, মধ্যম অথম পাত্ৰ ভেদে স্ত্ৰী বা পুৰুষ পাত্ৰ
ভেদে নিজৰ কৌশল অনুসাৰে অভিনয়ৰ যোগে ফুটাই তুলিব লাগে ।

৯৩। ত্ৰয়ত্ৰিংশদিমে ভাৱা বিজ্ঞেয়া ব্যভিচাৰিণঃ ।
সাত্ত্বিকাংশুপূৰ্ণভাৱান্ ব্যাখ্যাস্যাম্যনুপূৰ্ণশঃ ।।

এই তেত্ৰিশটা ব্যভিচাৰীভাৱ বুলি বুজিব । এতিয়া সাত্ত্বিক ভাৱবিলাকৰ কথা
যথাক্ৰমে কোৱা হব ।

সাত্ত্বিক ভাৱ

অত্ৰোহ- কিমন্যে ভাৱাঃ সত্ত্বেন বিনাহতিনীয়েন্তে যস্মাদুচ্যন্তে এতে সাত্ত্বিকা ইতি -
অত্ৰোচ্যতে - ইহ হি সত্ত্বং নাম মনঃপ্ৰভৱম্ । তচ্চ সমাহিত মনস্তদুচ্যতে । মনসঃ
সমাধৌ সত্ত্বনিম্পত্তিৰ্ভৱতি । তস্য চ যোহসৌ স্বভাৱো বোমাত্মাক্ৰৈৱৈৱৰ্ণ্যাদিলক্ষণো
যথাভাৱোপগতঃ সন শক্যোহন্য মনসা কৰ্তুমিতি । লোক স্বাভাৱানুকৰণ ত্বাচ্চ
নাট্যস্য সত্ত্বযীলিতম্ । কো দৃষ্টান্তঃ ইহ হি নাট্যধৰ্মিপ্রবৃতাঃ সুখ দুঃখকৃতা ভাৱাস্তথা
সত্ত্ববিশুদ্ধাঃ কাৰ্যাঃ যথা সকপা ভৱন্তি । তত্ৰ দুঃখং নাম বোদনাম্বকং তৎ
কথমদুঃখিতেন সুখং চ প্ৰহৰ্ষাম্বকসমুখিতেন ৰাভিনেয়ম্ । এত দেৱস্য সত্ত্বং যৎ
দুঃখিতেন সুখিতেন ৰাহক্ৰবোমাকৌ দৰ্শয়িতৱ্যে ইতি কৃতা সাত্ত্বিকা ভাৱা হ
ত্যাভিৰ্ব্যাখ্যাভাঃ । ইমে-

এই খিনিতে প্ৰশ্ন উঠিছে যে সাত্ত্বিক ভাববিলাকক যে সাত্ত্বিক বোলা হ'ল তাৰ বাহিৰে আন ভাববিলাকৰ অভিনয়ৰ সত্ত্বৰ (অৰ্থাৎ চেতনাৰ) প্ৰয়োজন নাই নে কি ?

ইয়াৰ উত্তৰত কৈছে যে এই ক্ষেত্ৰত যাক সত্ত্ব বোলা হৈছে তাৰ উৎপত্তি হয় মনৰ পৰা । মনটো সমাহিত হৈ থাকিলে (অৰ্থাৎ মন ঢালি দিব পাৰিলে) হে সত্ত্বৰ উদ্ভৱ হয় বাবে তাক ভেনে নাম দিয়া হৈছে । মনৰ সমাধি (মন ঢালি দিয়া অৱস্থা) হ'লেহে সাত্ত্বিক ভাব বিলাক ফুটাই তুলিব পাৰি । বেলেগ বেলেগ সাত্ত্বিক ভাবৰ বোমাঞ্চ (গো নিয়বি উঠা), অক্ষ (চকুপানী), শ্বেতাংগা আদি যিবিলাক নিজা নিজা স্বভাব সেইবিলাকক আন কথালৈ মন দি থাকিলে ফুটাই তুলিব নোৱাৰি । মানুহৰ স্বভাবৰ যথাযথ অনুকৰণেই নাট্য আৰু সেই বাবেই সত্ত্ব এটা বাঞ্ছনীয় বস্তু । এই ক্ষেত্ৰত দৃষ্টান্ত হ'ল এনে - নাট্যৰ্ম কাপে সুখ আৰু দুখৰ লগত জড়িত ভাববিলাকৰ অভিনয় সত্ত্বভাবেৰে এনে বিশুদ্ধ ভাবে কৰিব লাগে যাতে অভিনয় বান্ধবৰ সৈত একে ধৰণৰ হয় । দুখ বুলিলেই তাৰ লগত কান্দোন জড়িত হৈ আছে । গতিকে দুখ অনুভৱ নকৰা জনে সেই দুখৰ অভিনয় কৰিব ? সুখ বুলিলে তাৰ লগত এটা হৰ্ষৰ ভাব জড়িত আছে । সুখ অনুভৱ নকৰা জনেই বা সেই সুখৰ অভিনয় কেনেকৈ কৰিব ? দুখৰ আৰু সুখৰ ভাব অনুভৱ কৰিহে যথাক্ৰমে অক্ষ আৰু বোমাঞ্চৰ অভিনয় কৰিব পাৰি সেই খিনিতে সত্ত্বৰ (অৰ্থাৎ অভিনেতাৰ মনটোৰ একাগ্ৰতাৰ) প্ৰয়োজন আহি পৰিছে আৰু সেই বাবেই সাত্ত্বিক ভাব বিলাকক সাত্ত্বিক বোলা হয় । সেই সাত্ত্বিক ভাব হ'ল এই কেইটা -

৯৪। স্তম্ভঃ শ্বেদোহথ বোমাঞ্চঃ স্বৰসাদোহথ ৰেপথুঃ ।

ৱৈৰণ্যমক্ষপ্ৰলয় ইত্যেষ্টৌ সাত্ত্বিকাঃ স্মৃতাঃ ॥

অৱণভাৱ, ঘাম, বোমাঞ্চ, স্বৰসাদ (মাত ভগা), কঁপনি বিবৰ্ণভাৱ, অক্ষ আৰু মূৰ্ছা এই আঠোটা সাত্ত্বিক ভাৱ বুলি জানিব । অত্ৰাৰ্থাঃ । তত্ৰ
এই বিষয়ে কেইটা মান আৰ্থা আছে । তাৰে ভিতৰত আছে,-

৯৫। ক্ৰোধভয়হৰ্ষলজ্জাদুঃখশ্ৰমবোগতাপঘাতেভ্যঃ ।

ব্যায়ামক্লমধৰ্মাৎ শ্বেদঃ সংপীড়নাকৈৰ ॥

ক্ৰোধ, ভয়, হৰ্ষ, লজ্জা, দুঃখ, শ্ৰম, বোগ, তাপ, ব্যায়াম, ক্লান্তি, আৰু সংপীড়নৰ (সংঘৰ্ষৰ) ফলত ঘাম ওলায় ।

স্তম্ভ

৯৬। হৰ্ষভয়বোগৰিষ্ময়বিষাদমদবোষসংভৱঃ স্তম্ভঃ ।

শীতভয়হৰ্ষবোষস্পৰ্শজ্বাসস্তৱঃ ক্ৰমঃ ॥

হৰ্ষ, ভয়, বোগ, বিদ্বেষ, বিষাদ, মত্ততা আৰু ক্ৰোধৰ পৰা স্তম্ভ (অৱশতাৰ) জন্মে । শীত, ভয়, হৰ্ষ, কোপ স্পৰ্শ আৰু জ্বাৰৰ পৰা হয় কম্প ।

অশ্রু

৯৭। আনন্দামৰ্ষাভ্যাং ধূমাজ্জনজ্জ্বনাদ, তয়াক্ষ ।
শোকানিমিষপ্ৰেক্ষণশীতাদ্ৰোগাদ্ তৱেদশ্রম্ ॥

আনন্দ, ক্ৰোধ, ধোঁৱা, কাজল, হামি ভয়, শোক অনিমেষ দৃষ্টি, শীত আৰু বোগৰ ফলত অশ্রু নিৰ্গত হয় ।

বিবৰ্ণতাৰ আৰু ৰোমাঞ্চ

৯৮। শীতক্ৰোধভয় শ্রমবোগক্লমতাপজং চ বৈৱৰ্ণ্যম্ ।
স্পৰ্শভয়শীতহৰ্ষাং ক্ৰোধাদ, বোগাক্ষ ৰোমাঞ্চঃ ॥

শীত, ক্ৰোধ, ভয় বোগ, ক্লান্তি, আৰু তাপৰ পৰা বিবৰ্ণতাৰ হয় । স্পৰ্শ, ভয়, শীত, হৰ্ষ, ক্ৰোধ আৰু বোগৰ পৰা হয় ৰোমাঞ্চ ।

স্বৰসাদ

৯৯। স্বৰসাদো ভয়হৰ্ষক্ৰোধজ্বৰবোগমদজনিতঃ ।
শ্রমমূৰ্ছামদনিদ্রাতিঘাতমোহাদিতিঃ প্রলয়ঃ ॥

ভয়, হৰ্ষ, ক্ৰোধ, জ্বৰ, বোগ আৰু মত্ততাৰ ফলত স্বৰভঙ্গ হয় । শ্রম, মূৰ্ছা, মত্ততা, নিদ্রা, আঘাত, আৰু মোহ প্ৰভৃতিৰ বাবে হয় মূৰ্ছা (সংজ্ঞাহীনতা)।

সাত্ত্বিক ভাৱৰ অভিনয়

১০০। এৱমেতে বুধৈৰ্জ্যেয়া ভাৱাহ্যষ্টৌ তু সাত্ত্বিকাঃ ।
কৰ্ম চৈষাং প্ৰৱক্ষ্যামি ৰস ভাৱানুভাৱকম্ ॥

এইদৰে আঠোটা সাত্ত্বিক ভাৱৰ কথা কোৱা হ'ল, এতিয়া ৰস আৰু ভাৱৰ অনুভূতি জন্মাবপৰাকৈ ইহঁতৰ অভিনয় কি ভাবে কৰিব লাগে সেই কথা কওঁ ।

১০১। নিশ্চেষ্টো নিস্ত্ৰকস্পশ্চস্থিতঃ শূণ্য জড়াকৃতিঃ ।
নিঃসংজ্ঞঃ স্তম্ভ গাত্ৰশ্চ স্তম্ভং তুভিনয়েৎ বুধঃ ॥

বিজ্ঞানলোকে নিশ্চেষ্ট, অবিকম্প, দণ্ডায়মান শূন্য আৰু জড়, সংজ্ঞাহীন আৰু অৱশাঙ্গৰূপে থাকি স্তম্ভৰ অভিনয় কৰিব ।

১০২। ব্যজনগ্রহণাচ্চাপি স্বেদাপনয়নেন চ ।
স্বেদস্যভিনয়ঃ যোজ্যন্তথা রাতাভিলাষতঃ ॥

বিচনি লোহা, ঘাঁম মচা, আৰু বতাহলোহাৰ ইচ্ছাৰে ঘামৰ অভিনয় কৰিব ।

১০৩। মুহঃ কষ্টকিতত্বেন তথোল্লুকসনেন চ ।
ৰোমাঞ্চভূতিনেয়োসৌ গাত্ৰসংস্পৰ্শনেন চ ॥

বাৰম্বাৰ পুলকোদয়, শৰীৰৰ লোমহৰ্ষণ, আৰু দেহস্পৰ্শৰ দ্বাৰা ৰোমাঞ্চ অভিনয়ে ।

১০৪। স্বৰভেদং তথা চৈৱ ভিন্ন গদগদবিস্মৰেঃ ।
ৱেপনাদ ঞ্চুৰনাদ, কম্পাদ, ৱেপথুং সংপ্রযোজয়েৎ ॥

ভঙ্গ, গদগদ স্বৰে স্বৰভঙ্গৰ অভিনয় কৰিব । গাৰ জিকাৰণি, এটা অংগৰ
কঁপনি অথবা সমগ্র গাৰ কঁপনিৰে বেপথুৰ কঁপনিৰ) অভিনয় কৰিব ।

১০৫। মুখবৰ্ণ পৰাবৃত্ত্যা নাড়ীসীড়নযোগতঃ ।
বৈৱৰ্ণ্যমভিনেতব্যং প্রযস্নাঙ্কিতদুৰ্ভবম্ ॥

(ৰক্তবাহী) নাড়ীত চেপা মাৰি ধৰি মুখৰ ৰঙৰ সলনি কৰি যম্বেৰে
বৈৱৰ্ণ্যৰ অভিনয় কৰিব লাগে । কিন্তু তাকে কৰা বৰ টান ।

১০৬। নেত্ৰসংমার্জনৈৰাণৈৰম্ৰং তুভিনয়েষুধঃ ।
নিশ্চেষ্টো নিশ্চকম্পত্বাদব্যক্তস্বসিতাদপি ॥
মেদিনী পতনাস্চাপি প্ৰলয়াভিনয়ো ভবেৎ ॥

বিজ্ঞানে চকু মোহাৰি উলিওৱা চকুৰ পানীৰ দ্বাৰা অশ্ৰুৰ অভিনয় কৰিব ।
সংজ্ঞাহীনতাৰ অভিনয়ত নিশ্চেষ্টতা, নিশ্চকম্পতা, অশ্ৰুট দ্বাৰা ক্ৰিয়া আৰু মাটিত
বাগৰাৰ অভিনয় কৰিব ।

১০৭। একোন পক্ষাশদিমেযথান্ৱদ, ভাৱান্ৱ্যৱস্থা গদিতা ময়া ৱঃ ।
যেষাং চ যে যত্ৰ বসে নিযোজ্যান্তান্ প্ৰোতুমহন্তি চ দ্বিত্বমুখ্যাঃ ॥

হে শ্ৰেষ্ঠজিগণ, এই তিনিবিধ অবস্থাৰ উপপক্ষাৰ ভাৱৰ কথা আমি আপোনাসকলক
ক'লো । যিবোৰ ভাৱ যিবোৰ বসত প্ৰযোজ্য সেইবিধয়ে আপোনাসকলে শূনা ভাল।

অত্ৰ শ্লোকাঃ

এই বিষয় এই দৰে কেইটামান শ্লোক আছে -

১০৮। প্লানিঃ শঙ্কা হ্যসূয়া চ শ্রমচ্চপলতা তথা ।
 সুস্তং নিদ্রাহৰিষং চ শৃঙ্গাবে ব্ৰেগথুস্তথা ॥
 আলস্যৌগ্র্যজুগুপ্সাভিত্তীৰৈশ্চ পৰিৱৰ্জিতাঃ ॥
 উদ্ধাৱয়ন্তি শৃঙ্গাৰং সৰ্বে ভাৱাঃ স্বসংজ্ঞয়া ॥

প্লানি, শঙ্কা, অসূয়া, শ্রম, চপলতা, সুস্ত, নিদ্রা, অবহিথ আৰু ব্ৰেগথু, শৃংগাৰ বসৰ
 ভাৱ । আলস্য, উগ্ৰতা, জুগুপ্সা, বৰ্জিত সকলোভাবে নিজৰ নামত শৃঙ্গাৰ বস
 উদ্ধাবিত কৰে ।

১১০। প্লানিঃ শঙ্কা হ্যসূয়া চ শ্রমচ্চপলতা তথা ।
 সুস্ত নিদ্রাহৰিষক হাস্যে ভাৱাঃ প্ৰকীৰ্ত্তিতাঃ ॥

প্লানি, শঙ্কা, অসূয়া, শ্রম, চপলতা, সুস্ত, নিদ্রা, আৰু অৱহিষ - এইবিলাক
 হাস্যবসৰ ভাৱ বুলি কোৱা হয় ।

১১১। নিৰ্বেদশ্চৈৱ চিন্তা চ দৈন্যপ্লান্যস্ত্ৰমেৱ চ ।
 জড়তা মৰণং চৈৱ ব্যাধিচ্চ কৰুণে তথা ॥

নিৰ্বেদ চিন্তা, দৈন্য, প্লানি, অশ্রু, জড়তা, মৃত্যু আৰু ব্যাধি কৰুণবসৰ ভাৱ ।

১১২। গৰ্ব্বোহসূয়া তথোৎসাহ আৱেগো মদগ্ৰহ চ ।
 ক্ৰোধচ্চপলতা হৰ্ষো বৌদ্ৰে ভৃগুভূমেৱ চ ॥

গৰ্ব অসূয়া, উৎসাহ, আবেগ মত্ততা, ক্ৰোধ, চপলতা, হৰ্ষ আৰু উগ্ৰতা বৌদ্ৰবসৰ
 ভাৱ ।

১১৩ - ১১৪। অসম্মোহস্তথোৎসাহঃ আৱেগোহমৰ্ষ এৱ চ ।
 মতিশ্চৈৱ তথোগ্ৰভৃং হৰ্ষউন্মাদ এৱ চ ॥
 বোমাকঃ প্ৰতিবোধচ্চ ক্ৰোধাসূয়ে ধৃতিস্তথা ।
 গৰ্বশ্চৈৱ বিতৰ্কচ্চ বীৰ্যে ভাৱা ভৱন্তি হি ।

অসম্মোহ, উৎসাহ, আবেগ, ক্ৰোধ, মতি, উগ্ৰতা, হৰ্ষ, উন্মাদ, বোমাক, জাগৰণ,
 অসূয়া, বৈৰ্য, গৰ্ব আৰু বিতৰ্ক বীৰ্যবসৰ ভাৱ ।

১১৫। শ্বেদশ্চৰেণখুশ্চৈৱ বোমাকো গৰ্দগদস্তথা ।
 ত্ৰাসচ্চ মৰণং চৈৱ বৈৰৰ্য্যং চ ভয়ানকে ॥

শ্বাম, কাম্পন, বোমাক, গদগদস্বৰ, ত্ৰাস, মৃত্যু আৰু বিৰণতা ভয়ানক বসৰ ভাৱ ।

১১৬। অপস্মাবন্তথোম্মাদো বিবাদো মদ এৱ চ ।
মৃত্যুব্যাধিৰ্তয়ং চৈৱ ভাবাবীভৎস সংপ্রিতাঃ ॥

মৃগীৰোগ, উন্মাদ, বিবাদ, মত্ততা, মৃত্যু, ৰোগ আৰু ভয়, বীভৎস বস আশ্ৰিত
ভাৱ ।

১১৭। স্তম্ভঃ শ্বেদক্ মোহক্ বোমাক্ণো বিন্ময়স্তথা ।
আৱেগো জড়তা হৰ্ষঃ মূৰ্ছা চৈৱাঙ্ঘুতাপ্ৰয়াঃ ॥

অৱশভাৱ, ঘাম, মোহ, বোমাক্ষ, বিন্ময়, আবেগ, জড়তা, হৰ্ষ, আৰু মূৰ্ছা অঙ্ঘুত
বসৰ ভাৱ ।

১১৮। য়ে ত্বেতে সাত্ত্বিকা ভাবা নানাভিনয়সংপ্রিতাঃ ৷
বসেন্ধেতেষু সৰ্বতে দ্বিজেন্না নাট্যয়োজ্জুতিঃ ॥

নানা প্ৰকাৰ অভিনয় সংক্ৰান্ত এই সাত্ত্বিক ভাৱ বোৰ উক্তবসবিলাকত প্ৰযোজ্য বুলি
নাট্যাভিজ্ঞ সকলে জানিব ।

১১৯-১২০। ন হ্যেকবসজ্জং কাব্যং কিঞ্চিদন্তি প্ৰয়োগতঃ
ভাৱো ৱাপি বসো ৱাপি প্ৰবৃত্তিৰ্ভূতিৰেৱ ৱা ।
সৰ্বেষাং সমৱেতানাং কপং যস্য ভৱেদ বহু ।
স মন্তব্যো বসঃ স্থায়ী শেষাং সন্ধাবিনো মতাঃ ॥

প্ৰয়োগতঃ কেৱল এটা বসৰ কোনো কাব্য নাই । ভাৱ বা বস অথবা প্ৰবৃত্তি আৰু
বৃত্তি বিলাকৰ মিলিতকণ যাৰ ক্ষেত্ৰত বহুবিধ হয় তাক স্থায়ীবস বোলে ।
অৱশিষ্টাধিনিক সন্ধাবী বস বোলে ।

১২১। ৱিতাবানুভাৱযুতো হ্যঙ্গৱন্তু সমাপ্ৰয়ঃ ।
সংচাৰিভিন্তু সংযুক্ত স্থায়্যেৱ তু বসো ভৱেৎ ॥

ৱিতাৰ আৰু অনুভাৱযুক্ত, প্ৰধানবন্তু সমাপ্ৰিত, সন্ধাবী ভাৱবিলাকৰ সৈতে সংযুক্ত
স্থায়ীভাৱেই বসত পৰিণত হয় ।

১২২। স্থায়ী সন্ধাতিৰেক্ষণ প্ৰযোজ্যঃ প্ৰযোজ্জুতিঃ ।
সন্ধাৰ্য্যাকাৰমাত্ৰেণ স্থায়ী যমাদ্ ব্যৱহিতঃ ॥

নাট্য প্ৰযোজ্য সকলে সাত্ত্বিক ভাৱৰ অভিনয়েৰে স্থায়ী ভাৱৰ অভিনয় কৰিব ।
যেহেতু সন্ধাবীৰ প্ৰকাশৰ ওপৰত হে স্থায়ীৰ অভিনয় নিৰ্ভৰ কৰে ।

১২৩। চিত্ৰানি ন ৱিকল্যন্তে লোকে চিত্ৰং হি দুৰ্লভম্ ।
ৱিমৰ্শো বাগমাত্ৰাতি প্ৰযুক্তো হি প্ৰথমতঃ ॥

চিত্ৰ (বিবিধ বসৰ প্ৰয়োগ) আনন্দদায়ক হব নোৱাৰে, পৃথিৱীত চিত্ৰ দুৰ্লভ।
বিভিন্ন বসৰ সংমিশ্ৰণত সযত্নে প্ৰয়োগ হলেহে আনন্দদায়ক হয় ।

১২৪। নানার্থভাৱনিষ্পন্নঃ স্থায়িসত্ত্বচিচাৰিণঃ
পুংসানুকীৰ্ণাঃ কৰ্তব্যাঃ কাৰ্য্যেষুহি বসাপ্ৰয়াঃ ॥

দৃশ্যকাব্যত বসৰ আশ্ৰয় আৰু নানা বিষয় আৰু ভাৱৰ দ্বাৰা নিষ্পন্ন স্থায়ী, সাত্ত্বিক
আৰু ব্যভিচাৰীভাৱ পুৰুষত আৰোপিত হোৱা উচিত ।

১২৫। এবং বসান্ত ভাৱান্ত ব্যৱস্থা নাটকে স্মৃতাঃ ।
য এৱমেতান্ জানাতি স গচ্ছেৎ সিদ্ধিমুত্তমান্ ॥

এইদৰে নাটকত বস, ভাৱ, আৰু সেই সম্বন্ধীয় ব্যৱস্থা আছে । যি সেইমতে এই
কথাবিলাক জানে তেওঁৰ উত্তমসিদ্ধি লাভ হয় ।

(ভাৱব্যঞ্জক নামৰ সপ্তম অধ্যায় সমাপ্ত ॥)

অষ্টম অধ্যায়

উপাঙ্গ বিধান । অভিনয় সম্বন্ধে মুনি সকলৰ প্ৰশ্ন ।

- ১-২। ভাৱানাং চ বসানাং চ সমুদানাং যথাক্ৰমম্ ।
তুংপ্ৰসাদাৎ শ্ৰুতং সৰ্বমিচ্ছামো ব্ৰেদিতুং পুনঃ ॥
নাট্যে কটিক্ৰিখঃ কাৰ্যন্তজ্জৈবভিনয়ক্ৰমঃ ।
কথং ৰাভিনয়ো হ্যেষঃ কতিভেদন্তু কীৰ্তিতঃ ॥

আপোনাৰ অনুগ্ৰহত ভাব আৰু বসৰ উদ্ভৱ যথাক্ৰমে শুনিলো । আমি আৰু জানিব খুজিছো । নাট্য সৰুৰে কেইপ্ৰকাৰে অভিনয়ক্ৰম কৰা উচিত । কেনেকৈ অভিনয় হয়, ইয়াৰ ভাগ কেইটা ?

- ৩। সৰ্বমেতৎ যথাতত্ত্বং ভগৱন্ ৰজ্জুমহীসি ।
যো যথাভিনয়ো যস্মিন যোক্তব্যঃ সিদ্ধিমিচ্ছতা ॥

হে প্ৰভু, সিদ্ধিকাৰী লোক সকলে যি অভিনয়, যেনেকৈ আৰু যি ঠাইত কৰা উচিত সেই বিষয়ে সকলো কথা তত্ত্ব অনুসৰি আপুনি কয় যেন ।

- ৪। ভবতৰ উদ্ভৱঃ তেষাং তু ৰচনং শ্ৰুত্বা মুনীনাং ভবতো মুনিঃ ।
প্ৰত্যুদাত পুনৰ্বাক্যং চতুৰোহভিনয়ান্ প্ৰতি ॥

ভবত মুনিয়ে সেই মুনি সকলৰ কথা শুনি চাৰি প্ৰকাৰ অভিনয় সম্বন্ধে কবলৈ ধৰিলে ।

- ৫। অহং ৰঃ কথয়িষ্যামি নিখিলেন তপোধনাঃ ।
যস্মাদভিনয়ো হ্যেষ দ্বিধিৰ্বৎ সমুদাহৃতঃ ॥

হে মুনিগণ, আপোনাসকলক মই সকলো কথা ক'ম যাতে অভিনয়নো কি সেই বিষয়ে যথানিয়মে ব্যাখ্যা কৰা হয় ।

- ৬। অভিপূৰ্বন্তু নীজ্ ধাতুৰাতিমুখ্যাৰ্থ নিৰ্ণয়ে ।
যস্মাৎ প্ৰয়োগং নয়তি তস্মাদভিনয়ঃ স্মৃতঃ ।

যিহেতু প্ৰত্যক্ৰভাৱে অৰ্থ নিৰ্ণয় কৰাৰ অৰ্থত অভি-পূৰ্বক নী ধাতুৰ প্ৰয়োগ কৰা হয় সেই বাবেই (অভি-পূৰ্বক নী ধাতুৰ পৰা পোৱা) অভিনয় শব্দই অভিনয়ক বুজায় ।

৭। বিভাৱয়িতি যন্মাৎ চ নানার্থান্ হি প্ৰয়োগতঃ ।
শাখাঙ্গোপাঙ্গসংযুক্তস্তদভিনয়ঃ স্মৃতঃ ॥

যিহেতু ইয়াৰ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা নানান বিষয় বুজাই দিয়া হয়, সেইবাবে শাখা, অঙ্গ আৰু উপাঙ্গযুক্ত এই অনুষ্ঠানৰ নাম অভিনয় ।

৮। চতুৰ্বিধশ্চেষ ভৱেন্দ্ৰাট্যস্যাভিনয়ো দ্বিজাঃ ।
অনেকভেদ বহুলং নাট্যংহ্যস্মিন্ প্ৰতিষ্ঠিতম্ ॥

হে দ্বিজগণ, নাট্যৰ এই অভিনয় চাৰি প্ৰকাৰৰ । অনেক ভাগত বিভক্ত নাট্য এই চাৰিবিধ অভিনয়ত সন্নিহিত হৈ আছে ।

৯। আঙ্কিকো বাচিকশ্চৈৱ আহাৰ্য্য : সাত্ত্বিকস্তথা ।
জ্ঞেয়স্তভিনয়ো ত্ৰিপ্রাশ্চতুৰ্থা পৰিকল্পিতঃ ॥

হে বিপ্ৰগণ, অভিনয় চাৰিভাগত পৰিকল্পিত হৈছে । যেনে, আঙ্গিক, বাচিক, আহাৰ্য্য আৰু সাত্ত্বিক ।

আঙ্গিক অভিনয়

১০। সাত্ত্বিকঃ পূৰ্বযুক্তস্তু ভাৱৈশ্চ সহিতো ময়া ।
অঙ্গাভিনয়মেৱাদৌ গদতো মে নিবোধত ॥

সাত্ত্বিকৰ বিষয়ে ভাবৰ সৈতে পূৰ্বতে কোৱা হৈছে । এতিয়া অঙ্গাভিনয় সম্বন্ধে প্ৰথমে কওঁ শুনক ।

১১। ত্ৰিৱিধস্তাঙ্গিক ইষ্টঃ শাৰীৰো মুখজস্তথা ।
তথা চেষ্টাকৃতশ্চৈৱ শাখাঙ্গোপাঙ্গ সংযুতঃ ॥

আঙ্গিক অভিনয় তিনি প্ৰকাৰ । যেনে শাৰীৰ, মুখজ আৰু অঙ্গ আৰু উপাঙ্গৰ চেষ্টা (অৰ্থাৎ সঞ্চালন)ৰ দ্বাৰা কৰা (আঙ্গিক) অভিনয় ।

১২। শিৰোহস্তকটীৱক্ষঃ পাৰ্শ্বপাদসমস্থিতঃ ।
অঙ্গপ্ৰত্যঙ্গসংযুক্তঃ ষড়ঙ্গো নাট্যসংগ্ৰহঃ ॥

মূৰ, হাত, কটি, বক্ষ, পাৰ্শ্ব আৰু পদ এই ছয় অংগ আৰু প্ৰত্যঙ্গ সংযুক্ত হৈ নাট্যাভিনয় হয় ।

১৩। তস্য শিৰোহস্তোৰঃ পাৰ্শ্বকটীপাদতঃ ষড়ঙ্গানি ।
নেত্ৰজ্ঞানাসাধৰকপোলচিবুকানুপাঙ্গানি ॥

অঙ্গ ছয়টা যেনে : মূৰ, হাত, কটি, বক্ষ, পাৰ্শ্ব আৰু পদ । উপাঙ্গ কেইটা হ'ল নেত্ৰ, জ্ঞ, নাসিকা, অধৰ, গণ্ডস্থল (= গাল) আৰু থুতৰি ।

১৪। অস্য শাখা চ নৃতং চ তথৈবানুচর্য এব চ ।
 বহুন্যভিনয়স্যেহ বিজ্ঞেয়ানি প্রযোজ্য ভিঃ ॥

নাট্য প্রযোজক সকলে অভিনয়ৰ শাখা, নৃত্য আৰু 'অঙ্কুৰ' এই বিষয় বস্তু সমূহৰ সম্বন্ধে জনা উচিত ।

১৫। আজিকন্তু ভৱৈচ্ছাখা অঙ্কুৰঃ সূচনা ভৱেৎ ।
 অঙ্গহাববিনিম্মলং নৃতং তু কৰুণাপ্রয়ম্ ॥

অঙ্গভঙ্গীৰ (আংগিক অভিনয়ৰ) নাম শাখা, সূচনা ইয়াৰ অঙ্কুৰ । অঙ্গহাবৰ দ্বাৰা "কৰুণ"ৰ আশ্রয়ত নিম্মল হোৱা অভিনয়ক নৃত্য বোলা হয় ।

১৬। মুখজে অভিনয়ে বিপ্রা নানাভাৱ বসা (সমা)শ্রয়ে ।
 শিবসঃ প্রথমং কৰ্ম গদতো মে নিবোধত ॥

হে বিপ্রগণ, নানা ভাৱ আৰু বসৰ সহযোগত মুখজ অভিনয় হয় । এতিয়া প্রথমে মূৰৰ ক্ৰিয়াৰ কথা কওঁ শুনক ।

মূৰৰ ক্ৰিয়া

১৭-১৮। আকম্পিতং কম্পিতং চ ধৃতং বিধৃতম্ভৱ চ ।
 পৰিবাহিতোহাহিতমৰধৃতং তথাক্ষিতম্ ॥
 নিহক্সিতং পৰাবৃত্তমুৎক্সিতং চাপ্যধোগতম্ ।
 লোলিতং চৈৱ বিজ্ঞেয়ং ঞ্জয়োদশবিধং শিবঃ ॥

মূৰৰ ক্ৰিয়া ঞ্জয়োদশ প্ৰকাৰ । যেনে - আকম্পিত, কম্পিত, ধৃত, বিধৃত, পৰিবাহিত, উহাহিত, অৰধৃত, অক্ষিত, নিহক্সিত, পৰাবৃত্ত, উৎক্সিত, অধোগত, লোলিত ।

১৯। শনৈবাকম্পনাদূৰ্দ্ধমধচ্চাকম্পিতং ভৱেৎ ।
 দ্রুতং তদেৱ বহুশঃ কম্পিতং কম্পিতং শিবঃ ॥

মূৰটো লাহে লাহে ওপৰলৈ আৰু তললৈ কঁপি কঁপি গলে তাক আকম্পিত বোলে । যদি এই কাৰ্য্য দ্রুতভাৱে বহুবাৰ হয় তেন্তে ইয়াক কম্পিত বোলে ।

২০। সংজ্ঞোপদেশ পৃচ্ছাসু স্বভাৱভাষণে তথা ।
 নির্দেশাৱাহনে চৈৱ ভৱেদাকম্পিতং শিবঃ ॥

ইঙ্গিত দিয়া, উপদেশ দিয়া, প্ৰশ্ন কৰা, স্বাভাৱিক কথা, (সেৱোধন আদিত), নির্দেশ আৰু আৱাহনত মূৰ কঁপে মূৰৰ আকম্পিত নামৰ ক্ৰিয়া হয় । (অৰ্থাৎ মূৰ লাহে লাহে কঁপায়) ।

২১। বোম্বে বিতৰ্কে বিজ্ঞানে প্ৰতিজ্ঞানৈহথ তৰ্জনে ।

ব্যাখ্যামৰ্ষণয়োশ্চৈব শিৰঃকম্পিতমিষ্যতে ॥

ক্ৰোধ, বিতৰ্ক, পৰিষ্কাৰকৈ জনা, প্ৰতিজ্ঞা, তৰ্জন আৰু বোগৰ ক্ষেত্ৰত আৰু ক্ষমা
কৰিব নোৱাৰিলে মূৰ কম্পিত হয় ।

২২। শিৰসো বেচনং যতু শনৈস্তদধুতমিষ্যতে ।

দ্রুতমাৰেচনাদেত মিশ্রুতং তু ভৱেদ্ধিৰঃ ॥

লাহে লাহে মূৰটো (ঘূৰোৱা) বেচন (কৰণ বিশেষ) কৰাকে 'ধূত' বোলে ।
দ্রুতভাৱে সেই বেচন কাৰ্য্য হলে 'বিশূত' বোলে ।

২৩। অনীপ্পিতে বিবাদে চ বিন্ময়ে প্ৰত্যয়ে তথা ।

পাৰ্শ্বাৱলোকনে শূন্য প্ৰতিষেধে ধূতং শিৰঃ ॥

অনভিপ্ৰেত বিষয়ে, বিষাদ, বিন্ময়, প্ৰত্যয়, পাৰ্শ্বদৃষ্টি, শূন্য আৰু নিষেধ বুজাবলৈ
মূৰৰ ক্ৰিয়া 'ধূত' হব ।

২৪। শীতগ্ৰস্তেভয়াৰ্তে চ ত্ৰাসিতে জ্বৰিতে তথা ।

পীতমাত্ৰে তথা মদ্যে মিশ্রুতং তু ভৱেদ্ধিৰঃ ॥

শীতাত, ভীত, ব্ৰন্ত, জ্বৰাক্ৰান্ত আৰু মদ্যপানৰ প্ৰাথমিক অৱস্থা বুজাবলৈ বিশূত
মন্তক হয় ।

২৫। পৰ্যায়শঃ পাৰ্শ্বগতং শিৰঃস্যাৎ পৰিৱাহিতম ।

সকৃদুচ্ছাহিতং চোৰ্ধ্বসুচ্ছাহিতমিতি স্মৃতম ॥

পৰ্যায়ক্ৰমে পাৰ্শ্বগত (গাৰ দাঙিলে নামি যোৱা) মন্তকহয় পৰিৱাহিত আৰু এবাৰ
ওপৰলৈ উত্তোলিত হলে হয় উচ্ছাহিত ।

২৬। সাধনে বিন্ময়ে হৰ্ষে স্মৃতে চামৰ্ষিতে তথা ।

ব্লিচাবে ব্লিহতে চৈৱ লীলায়াং পৰিৱাহিতম্ ॥

সাধন(কাৰ্য্যসিদ্ধি), বিন্ময়, হৰ্ষ, স্মৰণ, ক্ৰোধ, বিচাৰ, বিহাৰ আৰু লীলা প্ৰদৰ্শনত
পৰিৱাহিত হয় ।

২৭। গৰ্বেচ্ছাদৰ্শনে চৈৱ তথা চোৰ্ধ্ব নিৰীক্ষণে ।

উচ্ছাহিতং তু কৰ্ত্তব্যমাস্তসম্ভাৱনাদিষু ॥

গৰ্ব, ইচ্ছা প্ৰকাশ, দৰ্শন, ওপৰলৈ চোৱা আৰু আত্মপ্ৰশংসা বুজাবলৈ উচ্ছাহিত মন্তক
ব্যৱহাৰ্য্য ।

২৮। তদধঃ সৰ্দ্ধাঙ্কিগুৰুতং তু তচ্ছিবঃ ।
সন্দেশাৱাহনালাপ সংজ্ঞাদিষু তদিশ্যতে ॥

তলৈল এবাৰ অৱনমিত মন্তক হলে তাক অৱধূত বোলে । সংবাদ দিয়া, আৱাহন, আলাপ আৰু ইঙ্গিত বুজাবলৈ সেই অৱধূত মন্তক হয় ।

২৯। কিঙ্কিণপাৰ্শ্বনতগ্ৰীৱং শিৰো ব্লিজ্জয়মক্ৰিতম্ ।
হ্য্যাধিতে মুৰ্ছিতে মত্তে সচিন্তে দুঃখিতে ভৱেৎ ॥

ডিঙিটো কাষলৈ সামান্য পৰিমাণে হেলনীয়া কৰি মূৰটো তললৈ নমালে তাক অক্ৰিত বোলে । বোগাৰ্ভ, মুৰ্ছিত, মত্ত, চিন্তিত আৰু দুঃখিত বুজাবলৈ এই অক্ৰিত মন্তক হয় ।

৩০-৩১। উৎক্লিষ্টৱাহুশিখৰং তথাক্ৰিত শিৰোধৰম্ ।
নিহক্ৰিতং তু ব্লিজ্জয়ং গ্ৰীণামেতত্ প্রয়োজয়েৎ ॥
গৰ্বে ৱিলাসে ললিতে ৱিষ্মোকে কিলকিক্ৰিতে ।
মোট্ৰায়িতো কুট্ৰমিতে স্তম্ভে মানে নিহক্ৰিতম্ ॥

কাছ উৎক্লিষ্ট আৰু গ্ৰীৱা (ডিঙি) বেকা হলে নিহক্ৰিত মন্তক বোলে । এইটো তিবোতা সকলৰ বাবে প্ৰয়োজ্য । গৰ্ব, ৱিলাস, ললিত, বিষ্মোক, কিলকিক্ৰিত, মোট্ৰায়িত, কুট্ৰমিত, স্তম্ভ আৰু অতিমান বুজাবলৈ নিহক্ৰিত হয় ।

৩২। পৰাবৃত্তানুকৰণাৎ পৰাবৃত্তং শিৰঃ স্তূতম্ ।
তৎস্যানুৰূপহৰণে পৃষ্ঠতঃ প্ৰেক্ষাগাদিষু ॥

(মুখ ঘূৰোৱাত -- হোৱা) পৰাবৃত্তৰ অনুকৰণত পৰাবৃত্তমন্তক হয় ; ইয়াৰ প্ৰয়োগ হয় মুখ ঘূৰোৱা, লুকুৱা আৰু লিচকালে চোৱা কাৰ্য্যত ।

৩৩। উৎক্লিষ্টং চাপি ব্লিজ্জয়মুন্মুখাৱহিতং শিৰঃ ।
প্ৰাংশুদিৱ্যাত্মৰোগেষু স্যাদুৎক্লিষ্টং প্ৰয়োগতঃ ॥

উৰ্দ্ধমুখী হৈ থকা মন্তকক উৎক্লিষ্ট বুলি জানিব । ওপৰত থকা বস্তু আৰু দিব্যাত্ম প্ৰয়োগৰ সময়ত ইয়াৰ প্ৰয়োগ হয় ।

৩৪। অধোমুখং হিতং চাপি শিৰঃ প্ৰাহুৰোগতম্ ।
লজ্জায়াং চ প্ৰণামে চ দুঃখে চাধোগতং ভৱেৎ ॥

অধোমুখে থকা মন্তকক অধোগত বোলে । লজ্জা, প্ৰণাম আৰু দুঃখত এই অধোগত মন্তক হয় ।

৩৫। সৰ্ব্বতো লোলানাঙ্গাশি শিৰঃ স্যাৎ পৰিলোলিতম্ ।
মূৰ্ছাৰ্য্যাস্থিমদাৰেণ গ্ৰহনিদ্রাদিষু স্মৃতম্ ॥

মূৰটোৰ সকলোকালে সঙ্কৰণ হোৱা অৱস্থাত তাক পৰিলোলিত মন্তক বোলে ।
মূৰ্ছা, বোগ, মজ্জতা, আৰেণ (ভূতপোৱা), গ্ৰহ (ধৰাপৰা), নিদ্রা আদিৰ অভিনয়ত
এনে মন্তকৰ প্ৰয়োগ হয় ।

৩৬। এভ্যোহন্যে ৰহৰো ভেদা লোকাভিনয়সংশ্ৰায়াঃ ।
তে চ লোকস্বভাৱেন প্ৰযোক্তব্য্যঃ প্ৰযোজ্যভিঃ ॥

ইয়াৰ উপৰিও লৌকিক অভিনয়ত অন্য বহুত প্ৰভেদ দেখা যায় । লৌকিক প্ৰথা
অনুসৰি নাট্য প্ৰযোজক সকলে সেইবোৰ প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে ।

৩৭। ত্ৰয়োদশবিধং হ্যেতচ্ছিবঃ কৰ্ম সয়োদিতম্ ।
অতঃপৰং প্ৰৱক্ষ্যামি দৃষ্টীনাংমিহ লক্ষণম্ ॥

মূৰৰ কাৰ্য্য ভেদে প্ৰকাৰ বৰ্ণোৱা হ'ল । তাৰ পিচত এতিয়া দৃষ্টি বিলাকৰ বিষয়ে
মই ক'ম ।

ছয়ত্ৰিশ প্ৰকাৰ দৃষ্টি

৩৮। কান্তা ভয়ানকা হাস্যা কৰুণা চাদ্ভুতা তথা ।
বৌদ্ধ্যীৰীৰা চ বীভৎসা ৰিজ্জিয়া বসদৃষ্টয়ঃ ॥

কান্তা, ভয়ানকা, হাস্যা, কৰুণা, অদ্ভুতা, বৌদ্ধ্যী, বীৰা, বীভৎসা এই বিলাক
বসদৃষ্টি ।

৩৯। স্নিগ্ধা হষ্টা চ দীনা চ ক্ৰুদ্ধা দৃষ্টা ভয়ান্ধিতা ।
জুগুপ্সিতা চ বিন্মিতা স্থায়ী ভাৱেষু দৃষ্টয়ঃ ॥

স্নিগ্ধা, হষ্টা, দীনা, ক্ৰুদ্ধা, দৃষ্টা, ভয়ান্ধিতা, জুগুপ্সিতা, বিন্মিতা এইবোৰ স্থায়ী ভাব
বিলাকৰ দৃষ্টিভঙ্গী । (এই বিলাকেই ভাবদৃষ্টি ॥)

৪০-৪২। শূণ্যা চ মালিনা চৈৱ শ্ৰান্তা লম্ভ্যাহিতা তথা ।
গ্লানা চ শক্তিচ চৈৱ বিষয়া মুকুলা তথা ॥
কুক্ষিতা চাভিভূতা চ জিহ্বা সললিতা তথা ।
বিতৰ্কিতাৰ্থমুকুলা বিব্রান্তা বিধ্বুতা তথা ॥
আকেকৰা বিকোশা চ ব্ৰন্তাধ মদিৰা তথা ।
ষট্‌ত্ৰিংশদ্ দৃষ্টয়ো হ্যেতা নামহোংভিহিতা যন্মা ॥

শূণ্যা, মলিনা, প্ৰান্তা, লম্বাৰিভা, গ্লানা, শক্তিভা, বিষণ্ণা, মুকুলা, কুৰ্জিতা, অতিশয়া, জিহ্বা, সললিতা, বিভৰ্জিতা, অৰ্দ্ধমুকুলা, বিভ্ৰান্তা, বিহ্বতা, আকেকৰা, বিকোশা, ত্ৰস্তা, মদিৰা - এই ছয়ত্ৰিশটা দৃষ্টিৰ নাম আমি কলো ।

(প্ৰট্য : ওপৰৰ তিনিটা শ্লোকত ২০টা দৃষ্টিৰ নামহে আছে । তাৰ লগতে ৮টা বস-দৃষ্টি আৰু ৮টা স্থায়ী ভাৱৰ দৃষ্টি যোগ দিলে ৩৬টা হয় ।)

বিবিধ ভাব আৰু বসাপ্ৰতি দৃষ্টি ।

৪৩। অস্য দৃষ্টি বিধানস্য নানাভাৱবসাপ্ৰয়ম্ ।

লক্ষণং সংপ্ৰজ্ঞ্যামি যথাকৰ্ম প্ৰয়োগতঃ ॥

নানাভাব আৰু বসক আশ্ৰয় কৰি উক্ত দৃষ্টি বিধিৰ যি 'যি' লক্ষণ হয় আৰু বিভিন্ন কৰ্ম অনুসাৰে যি যি প্ৰয়োগ হয় সেই বিষয়ে মই ক'ম ।

৪৪। হৰ্ষ প্ৰসাদ অনিভা কান্তাত্যৰ্থ সমগ্ৰথা ।

সজ্জ্ঞেপকটাকা চ শূদ্ধাবে দৃষ্টিবিহ্যতে ॥

শূদ্ধাৰ বসৰ দৃষ্টি হৰ্ষ আৰু প্ৰসাদৰ পৰা উৎপন্ন হয়, প্ৰেয়সীৰ প্ৰতি অত্যন্ত কামনাপূৰ্ণ হয় আৰু সজ্জ্ঞেপ আৰু কটাক সহকাৰে এই দৃষ্টি নিৰ্জ্ঞেপ কৰা হয় ।

৪৫। প্ৰোদ্ধতনিতকপুটা ক্ষুব্দুৰ্জাতাবকা ।

দৃষ্টিভয়ানকাত্যৰ্থং ভীতা জ্বেয়া ভয়ানকে ॥

ভয়ানক বসৰ দৃষ্টিও হয় ভয়ানক । ইয়াত অক্লিষ্ট (চকুৰ পতা) উৎক্লিষ্ট আৰু হিৰ হয়, চকুৰ মনি কঁপে আৰু উৰ্দ্ধমুখী হয়, দৃষ্টি অতি ভয়সূচক হয় ।

৪৬। ক্ৰমাদাকুৰ্জিত পুট্টা সন্নিভ্ৰান্তাল্পভাবকা ।

হাস্যা দৃষ্টিস্ত কৰ্ভব্য কুহকাভিনয়ং প্ৰতি ॥

হাস্য বসৰ দৃষ্টিত অক্লিষ্ট জীৱৎ কুৰ্জিত হয়, চকুৰ মনি অলসক লবে । এই দৃষ্টি যাদুৰ অভিনয়ত প্ৰযোজ্য ।

৪৭। পতিতোৰ্দ্ধপুটা সাত্ৰা মন্যম্ভবভাবকা ।

নাসাত্ৰানুগতা দৃষ্টিঃ ককণা ককণে বসে ॥

ককণবসৰ দৃষ্টি হয় ককণা । ইয়াত ওপৰৰ অক্লিষ্ট নামি আহে, অক্লিপূৰ্ণ হয় আৰু মনি দুটা ক্ৰোধৰ হেতু মন্দগতি হয়, দৃষ্টি হয় নাসিকাত্মৰ প্ৰতি নিবদ্ধ ।

৪৮। ষা ভ্ৰাকুৰ্জিত পক্ষ্যা সাকৰ্ণোদ্ধত ভাবকা ।

সৌম্যা ত্ৰিকসিতান্তা চ সাকুতা দৃষ্টিবহুতে ॥

অদ্ভুত (বসত) দৃষ্টিও হয় অদ্ভুত ; ইয়াত চকুৰ পদ্মাগ্ৰাভাগ ঈষৎ কুঞ্চিত হয় ;
উভয় পাৰ্শ্বত মণি উৰ্দ্ধমুখ হয়, প্ৰান্তভাগ হয় প্ৰসাৰিত ; এই দৃষ্টি অতি সুন্দৰ
হয় ।

৪৯। ক্ৰুৰা কক্ষাকশোদ্বতনিস্তক পুটতাৰকা ।
জকুটীকুটিলা দৃষ্টি বৌদ্রী বৌদ্রবসে স্মৃতা ॥

বৌদ্রবসত জকুটিৰ ঘাৰা কুটিল দৃষ্টিক বৌদ্রী (বোলা হয়) ; এই দৃষ্টি নিষ্ঠুৰ,
কক্ষ, বঙা, ইয়াত অক্ষিপুট আৰু চকুৰ মণি দুটা উৰ্দ্ধমুখীহৈ স্থিৰভাৱে থাকে ।

৫০। দীপ্তা ব্লিকসিতা ক্ষুৰা গম্ভীৰা সমতাৰকা ।
উৎফুল্লমধ্যা দৃষ্টিতু বীৰা বীৰসাপ্ৰয়া ॥

বীৰবসাপ্ৰিত বীৰাদৃষ্টিদীপ্ত, প্ৰসাৰিত, ক্ষুৰ, আৰু গম্ভীৰ ; ইয়াত মণি দুটা সমভাৱে
থাকে আৰু ইয়াৰ মধ্যভাগ উৎফুল্ল হয় ।

৫১। নিকুঞ্চিতপুটাপাক্ষা ঘণোপপ্লুততাৰকা ।
সংল্লিষ্টস্থিতপক্ষা চ বীভৎসা দৃষ্টিৰিষ্যতে ॥

বীভৎসদৃষ্টিত অক্ষিপুট আৰু নেত্ৰপ্ৰান্ত নিকুঞ্চিত হয় ; ইয়াত মণি দুটা হয় ঘণাদুষ্টি
(ঘণাৰ ভাবেৰে ভৰা) ; পক্ষ সংহত আৰু স্থিৰ হয় ।

স্থায়ী ভাবৰ দৃষ্টি

৫২। বসজা দৃষ্টয়ো হ্যোতা ব্লিঙ্জেয়া লক্ষণাশ্বিতা ।
অতঃ পৰং লক্ষয়িষ্যে স্থায়ীভাৱসমাপ্ৰয়াঃ ॥

উক্ত লক্ষণযুক্ত দৃষ্টিবোৰ বসজাত বুলি বুজিব । ইয়াৰ পিচত স্থায়ীভাবাপ্ৰিত দৃষ্টি
বিলাকৰ কথা ক'ম ।

৫৩। ব্যাকোশমধ্যা মধুৰা স্থিৰতাৰাভিলাষিণী ।
সানন্দাশ্ৰুকৃতা দৃষ্টিঃ স্নিগ্ধেয়ং ৰতি ভাৱজা ॥

য'ত মধ্যভাগ বিস্তাৰিত, মধুৰ, চকুৰ মণি স্থিৰ (মিলনৰ) অভিপ্ৰায় ব্যঞ্জক,
আনন্দাশ্ৰুপূৰ্ণ হয় ; সেই স্নিগ্ধাদৃষ্টি ৰতি ভাবজাত বুলি জানিব ।

৫৪। চলা হসিতগৰ্ভা চ ব্লিশভাৰাগিমেষিণী ।
কিকিৰাদাকুক্ষিতা হষ্টা দৃষ্টির্হাসে প্ৰকীৰ্ত্তিতা ॥

যি দৃষ্টি চক্কল, য'ত হাঁহি লুকাই থাকে, য'ত চকুৰ নিমেষত চকুৰ মণি ঢাক খাই

পৰে, য'ত চকুৰ পতা সামান্য পৰিমাণে কোঁচ খাই পৰে তাকে হাস্যৰসৰ লগত জড়িত হুট্টা দৃষ্টি বোলা হয় ।

৫৫। ঈষৎস্নস্তোভপূটা কিঞ্চিংসংবকতাৰকা ।
মন্দসন্ধাবিণী দীনা সা শোকে দৃষ্টিবিষ্মতে ॥

য'ত ওপৰ অক্ষিপুট ঈষৎশিথিল, য'ত চকুৰ মণি কিঞ্চিং ব্যস্ততায়ুক্ত, ধীৰগতিৰ সেই দীনাদৃষ্টি শোকত প্ৰয়োগ কৰিব লাগে । [শোক কৰণ বসৰ স্থায়ী ভাব]

৫৬। কক্ষা স্থিতোষ্মভপূটা নিস্তকোষ্মভতাৰকা ।
কুটীলা লকুটিদৃষ্টিঃ ক্ৰুদ্ধা ক্ৰোধে বিধীয়তে ॥

কক্ষ, স্থিৰ আৰু উৰ্দ্ধমুখী অক্ষিপুটযুক্ত, স্থিৰ আৰু উৰ্দ্ধমুখী (চকুৰ) তাৰকা যুক্ত কুটিল লকুটি যুক্ত ক্ৰুদ্ধাদৃষ্টি ক্ৰোধত প্ৰয়োগ কৰা হয় ।

৫৭। সংস্থিতে তাৰকে যস্যাঃ স্থিতা বিকসিতা তথা ।
সত্ত্বমুদগিৰতী দৃষ্টা দৃষ্টিকংসাহসম্ভৱা ॥

উৎসাহ সম্ভৱা সত্ত্বগুণসূচিতা দৃষ্টাদৃষ্টিত চকুৰ মণি আৰু দৃষ্টি স্থিৰ হয় আৰু প্ৰসাৰিত হয় ।

৫৮। বিস্ফাৰিতোভয়পূটা ভয়কম্পিততাৰকা ।
নিশ্ফান্তমধ্যা দৃষ্টিশ্চ ভয়ভাৱে ভয়াঙ্কিতা ॥

ভয়ত ভীত (ভয়াঙ্কিতা) দৃষ্টিত, উভয় অক্ষিপুট বিস্ফাৰিত হয়, ইয়াত ভয়ৰহেতু মণি কম্পিত হয় আৰু ইয়াৰ মধ্যভাগৰ পৰা মণি দুটা আঁতৰি থাকে ।

৫৯। সংকোচিত পুটন্যাসা দৃষ্টিৰ্মীলিততাৰকা ।
পল্লোদ্দেশাৎ সমুষ্টিয়া জুগুপ্সয়োং জুগুপ্সিতা ॥

ঘৃণাত হয় জুগুপ্সিতা দৃষ্টি, ইয়াত অক্ষিপুট সংকোচিতভাৱে থাকে, চকুৰমণি আবৃত আৰু উন্মিষ হয় ।

৬০। ভ্ৰশ্মমুদবৃত্ততাৰা চ স্তকোভয়পূটাৰিতা ।
সমা বিকসিতা দৃষ্টিৰিঙ্কিতা বিন্ময়ে স্মৃতা ॥

বিন্ময়ত বিন্মিতা দৃষ্টি হয় । বিন্মিতা দৃষ্টিত মণি উৰ্দ্ধমুখে থাকে আৰু উভয় অক্ষিপুট স্থিৰ হয় আৰু সমানে বিকম্পিত হয় ।

সন্ধাবিভাৱৰ দৃষ্টি

৬১। স্থায়ীভাৱাপ্ৰয়া হোতা লক্ষিতা দৃষ্টয়ো ময়া ।
সন্ধাবিগীনাং দৃষ্টীনাং সংপ্ৰৱক্ষ্যামি লক্ষণম্ ॥

স্থায়ীভাৱাপ্ৰিত সেই দৃষ্টিবিলাকৰ বিষয়ে কোৱা হ'ল । এতিয়া সন্ধাবিভাৱৰ দৃষ্টি বিলাকৰ কথা কোৱা হ'ব ।

৬২। সমতাৰা সমপুটা নিষ্কম্পা শূণ্য দৰ্শনা ।
ব্ৰাহ্ম্যৰ্থগ্ৰাহিণী ক্ৰামা শূণ্যা দৃষ্টিঃ প্ৰকীৰ্ত্তিতা ॥

যি দৃষ্টিত চকুৰ মণি আৰু অক্ষিপুট সমভাৱে থাকে, যি নিশ্চল, যি দৃষ্টিলক্ষ্যবিহীন, যি দৃষ্টিয়ে বাহ্য বিষয় গ্ৰহণ নকৰে আৰু যি দৃষ্টি ক্ৰীণ, সেই দৃষ্টিক “শূণ্যা” বুলি কোৱা হয় ।

৬৩। প্ৰস্পন্দমানপক্ষান্তা নাত্যৰ্থমুকুলৈঃ পুটেঃ ।
মলিনান্তা চ মলিনা দৃষ্টিৰ্বিহততাৰকা ॥

মলিনা দৃষ্টিত পক্ষপ্ৰান্ত কক্ষমান হয়, অক্ষিপুট অত্যন্তমুদিত নহয় ; ইয়াত চকুৰ প্ৰান্ত (কোণ) ভাগ মলিন হয় আৰু মণি অস্পষ্ট হয় ।

৬৪। শ্ৰমপ্ৰস্ৰাপিতপুটা ক্ৰামান্তাক্ষিতলোচনা ।
সন্না পতিততাৰা চ শ্ৰান্তা দৃষ্টিঃ প্ৰকীৰ্ত্তিতা ॥

যেতিয়া শ্ৰমৰ বাবে অক্ষিপুট স্নান প্ৰান্তভাগ (দুৰ্বল) ক্ৰীণ, চকু কুক্ষিত, চকুৰমণি অধোমুখী - হয় তেতিয়া সেই দৃষ্টিক শ্ৰান্তা বোলে ।

৬৫। কিক্ষিদক্ষিতপক্ষাশ্ৰা পতিতোৰ্ধ্বপুটা হ্ৰিয়া ।
অপাধোমুখতাৰা চ দৃষ্টিৰ্লজ্জাশ্চিত্তা তু সা ॥

যেতিয়া পক্ষৰ অগ্ৰভাগ কিক্ষিত কুক্ষিত, লজ্জাৰ বাবে ওপৰৰ অক্ষিপুট নিম্নমুখ, আৰু লজ্জাবশতঃ মণি অধোমুখ হয় তেতিয়া সেই দৃষ্টিক লজ্জাশ্চিত্তা বোলে ।

৬৬। গ্লানজপুট পক্ষা যা শিখিলা মন্দচাবিণী ।
ক্ৰমপ্ৰৱিষ্টতাৰা চ গ্লানা দৃষ্টিস্ত সা স্মৃতা ॥

যি দৃষ্টিত জ, অক্ষিপুট, আৰু পক্ষ গ্লানি যুক্ত হয়, যি দৃষ্টি শিখিল, ধীৰ সন্ধাবিগী আৰু য'ত ক্লান্তিৰহেতু তাৰকা ভিতৰলৈ যায় সেই দৃষ্টিক গ্লানা বোলে ।

৬৭। কিঞ্চিচ্চলা হিবা কিঞ্চিদুন্নতা কিঞ্চিদায়তা ।
গূঢ়া চকিত তাৰা চ শক্তিৱা দৃষ্টিৰিষ্যতে ॥

ঈষৎ চক্লল, হিৰ, অলপ উৰ্দ্ধমুখী, সামান্য বিস্তৃত, গূঢ় (সম্পূৰ্ণ বিকসিত নহয়) আৰু
য'ত তাৰকা চকিত সেই দৃষ্টি শক্তিৱা নামে জ্ঞাত ।

৬৮। বিষাদ বিস্তীৰ্ণ পূটা পৰ্য্যন্তান্তা নিমেষিণী ।
কিঞ্চিমিস্তকতাৰা চ কাৰ্য্যা দৃষ্টিৰ্হিষাদিনী ॥

বিষাদিনী দৃষ্টিত অক্ষিপুট বিষাদৰ বাবে খোলা থাকে ; ইয়াত চকুৰ প্ৰাপ্ত হয়
উষ্ণিষ ; মণি ঈষৎ নিশ্চল আৰু চকুৰ পচাৰ (নিমিষ) সঘন হয় ।

৬৯। ক্ষুৰিতান্ধিটপম্মাৰ্থা মুকুলোৰ্দ্ধপুটাক্ষিতা ।
সুখোন্নীলিততাৰা চ মুকুলা দৃষ্টিৰিষ্যতে ॥

যেতিয়া পদ্মৰ আধা কস্পিত আৰু অসংহত, ওপৰৰ অক্ষিপুট নিম্নীলিত, তাৰকা
অনায়াসে উন্নীলিত, চকু কুক্ষিত হয় তেতিয়া সেই দৃষ্টিৰ নাম মুকুলা ।

৭০। আনিকুক্ষিতপম্মাৰ্গা পুটেৰাকুক্ষিতস্তথা ।
সন্না কুক্ষিততাৰা চ কুক্ষিতা দৃষ্টিকচ্যতে ॥

য'ত পদ্মৰ আগ, অক্ষিপুট আৰু তাৰকা ঈষৎ কুক্ষিত হয় আৰু যি দৃষ্টি অৱসন্ন
সেই দৃষ্টিক কুক্ষিত বোলা হয় ।

৭১। মন্দায়মানতাৰা যা পুটেঃ প্ৰচলিতৈস্তথা ।
সন্তাপোপপ্লুতা দৃষ্টিৰতিস্তথা তু সন্ধ্যথা ॥

দুৰ্ব্বল জৰ্জৰিত আৰু ব্যথায়ুক্ত অভিতস্তা দৃষ্টিত তাৰকা ধীৰ গতিৰ হয় আৰু
অক্ষিপুট লৰে ।

৭২। লম্বিতা কুক্ষিতপুটা শনৈস্তিৰ্য্যঙনিৰীক্ষিণী ।
নিগূঢ়া গূঢ়াতাৰা চ জিম্বা দৃষ্টিকদাহতা ॥

জিম্বাদৃষ্টি হয় লম্বমান, ধীৰেৰে বহুভাৱে অৱলোকনকাৰী, নিগূঢ়নিম্প্ৰভ) । ইয়াত
অক্ষিপুট কুক্ষিত আৰু তাৰকা প্ৰচ্ছন্ন হয় ।

৭৩। মধুৰা কুক্ষিতান্তা চ সজ্জক্ৰেপাঃ সস্মিতা ।
সমস্মথৱিকাৰা চ দৃষ্টিঃ সা ললিতা স্মৃতা ॥

সেই দৃষ্টিলে ললিতা বোলে যি মধুৰ ক্ৰান্তমুখী, স্মিতহাস্যযুক্ত, য'ত প্ৰাপ্তভাগ হয়
কুক্ষিত আৰু কাম বিকাৰ যুক্ত ।

৭৪। ব্ৰিতকোষত্ৰিতপুটা উথৈৰোংফুল্লতাৰকা ।
অধোগতব্ৰিচাৰা চ দৃষ্টিবিষ্টা ব্ৰিতকিতা ॥

বিতৰ্কিত অৱস্থাত অক্ষিপুট উৰ্দ্ধমুখী, তাৰকা উৎফুল্লিত, সঙ্কৰণ নিম্নমুখী হলে তাৰ নাম বিতৰ্কিতা দৃষ্টি ।

৭৫। অৰ্দ্ধব্যাকোশতাৰা চ হ্ৰাদাৰ্দ্ধ মুকুলৈঃ পুটেঃ ।
স্বতাৰ্দ্ধমুকুলা দৃষ্টিঃ কিস্কিল্ললিততাৰকা ॥

অৰ্দ্ধমুকুলা দৃষ্টিত তাৰকা অৰ্দ্ধবিকসিত হয়, অক্ষিপুট আনন্দত অৰ্দ্ধমুকুলিত আৰু তাৰকা ঈষৎ লুলিত (ঘূৰ্ণিত) হয় ।

৭৬। ব্ৰিভাস্ততাৰকা যাতু ব্ৰিভাস্তপুটদৰ্শনা ।
ব্ৰিস্তীৰ্ণোংফুল্লমথ্যা চ ব্ৰিভাস্তা দৃষ্টিকচ্যতে ॥

তাৰকা আৰু অক্ষিপুট প্ৰচলিত, মাজভাগ বিস্তৃত আৰু উৎফুল্ল হলে তাক ব্ৰিভাস্তা বোলে ।

৭৭। পুটো প্ৰস্ফুৰিতৌ যস্যনিস্তকৌ পতিতৌ পুনঃ ।
বিপ্লুতোদম্ভতাবা চ দৃষ্টিৰেবা তু বিপ্লুতা ॥

য'ত অক্ষিপুট কম্পিত, নিশ্চল আৰু অধোমুখ আৰু তাৰকা বিপ্লুতা (উল্লেজিতা) সেই দৃষ্টিৰ নাম বিপ্লুতা ।

৭৮। আকৃকিতপুটাপাক্সা সঙ্গতাৰ্দ্ধ নিমেষিণী ।
মুহুৰ্ভ্যাবৃত্তাৰা চ দৃষ্টিবাকেকৰা স্মৃতা ॥

য'ত অক্ষিপুট আৰু চকুৰ কোণ ঈষৎ কৃক্কিত আৰু মিলিত (ওচৰ চাপি থাকে) তাৰকা বাৰম্বাৰ ঘূৰ্ণিত আৰু যি অৰ্দ্ধনিমেষযুক্ত (চকুৰ পচাৰ সম্পূৰ্ণকৈ নহয়) সেই দৃষ্টিৰ নাম আকেকৰা ।

৭৯। ব্ৰিকোশিতোভয়পুটা প্ৰোংফুল্লা চানিমেষিণী ।
অনৱস্থিততাৰা চ ব্ৰিকোশা দৃষ্টিকচ্যতে ॥

য'ত অক্ষিপুট দুয়োটা বিকশিত, তাৰকা চক্ৰল উৎফুল্ল আৰু পলকহীন তাক ব্ৰিকোশা দৃষ্টি বোলে ।

৮০। ত্ৰাসোম্ভপুটা যা তু ত্ৰাসোং কম্পিততাৰকা ।
সত্ৰাসোংফুল্লমথ্যা চ ত্ৰস্তা দৃষ্টিকদাহতা ॥

য'ত ভয়ত অক্ষিপুট উৰ্দ্ধমুখী, ভয়ত তাৰকা কম্পিত, মধ্যভাগ ভীতিযুক্ত আৰু উৎফুল্ল, সেই দৃষ্টিৰ নাম ত্ৰস্তা ।

৮১। ব্যাঘূৰ্ণ্যমানমধ্যা যা ক্ৰামান্তাক্ষিতলোচনা ।

দৃষ্টিৰিকসিতাপাঙ্গা মদিৰা তৰুণে মদে ।

নিকটমানৰ মণ্ডতাৰ মদিৰা দৃষ্টিত, মধ্যভাগ ঘূৰ্ণিত, প্ৰান্তভাগ ক্ষীণ হোৱাকৈ
নেত্ৰ কুক্ষিত, অপাঙ্গ বিকসিত । এই দৃষ্টি মণ্ডতাৰ ফল ।

৮২। কিঙ্কিদাকুক্ষিত পুটা হনৱস্থিতাৰকা ।

তথা চলিতপদ্মা চ দৃষ্টিমধ্যমদে ভৱেৎ ॥

মধ্যম মণ্ডতাৰ দৃষ্টিত অক্ষিপুট ঈষৎ কুক্ষিত, তাৰকা চক্ৰল আৰু পদ্ম সন্নিৱৰণশীল
হয় ।

৮৩। সানিমেষানিমেষা চ কিঙ্কিদৰ্শিতাৰকা ।

অধোভাগচাৰী দৃষ্টিৰথমে চ মদে স্মৃতা ॥

নিকটমানৰ মদ্যজনিত মণ্ডতাত দৃষ্টিনিমেষ যুক্ত বা অনিষ্টময যুক্ত হয়, তাৰকা
ঈষৎ দৃষ্ট হয় আৰু দৃষ্টি কেবল তলৰ ফালেহে যায় ।

৮৪। ইত্যেৱং লক্ষিতা হ্যেষা যট্ৰিংশদৃ দৃষ্টয়ো ময়া ।

বসজা ভাৱজাশচাসং বিনিয়োগং নিবোধত ॥

ছয়ত্ৰিশ প্ৰকাশ বসজাত আৰু ভাৱজাত দৃষ্টিৰ লক্ষণ কোৱা হ'ল । ইয়াৰ প্ৰয়োগৰ
বিষয়ে কণ্ঠ শূনক ।

৮৫। বসজাস্তু বসেশ্চৈৱ স্বায়িশ্চ স্বায়িদৃষ্টয়ঃ ।

শূণ্ধং ব্যাভিচাৰিণ্যঃ সন্ধাবিশ্চ যথো দি তাঃ ॥

বসজা দৃষ্টি সমূহ বসৰ ক্ষেত্ৰত আৰু স্বায়ী দৃষ্টি সমূহ স্বায়ীতাৰ সমূহৰ ক্ষেত্ৰত
প্ৰয়োগ কৰা হয় । এতিয়া ব্যাভিচাৰী দৃষ্টি সমূহ কিতাবে সন্ধাবীভাৱ সমূহৰ ক্ষেত্ৰত
প্ৰয়োগ কৰা হয় তাক কণ্ঠ শূনক ।

৮৬। শূণ্যা দৃষ্টিষু চিন্তায়াং স্তম্ভে চাপি প্ৰকীৰ্তিতা ।

নিৰ্বেদে চাপি মলিনা বৈৱৰ্ণ্যে চ স্থিৰীয়তে ॥

চিন্তাত শূণ্যদৃষ্টি আৰু স্তম্ভত (অৱসাদত) একে দৃষ্টি । মলিনা দৃষ্টি হয় নিৰ্বেদ
আৰু বিৰ্ণ ভাবত । [৪০-৪২ সংখ্যক শ্লোক অনুসাৰে ইয়াত আৰু পৰৱৰ্তী শ্লোক
সমূহত বিভিন্ন দৃষ্টিৰ বিৱৰণ দিয়া হৈছে]

৮৭। প্ৰান্তা প্ৰমাৰ্ণৌ শ্বেদে চ লজ্জায়াং লজ্জিতা তথা ।

অপস্মাৰে তথা ব্যাধোপ্লানে প্লানা স্থিৰীয়তে ॥

প্ৰমাৰ্ণৰ আৰু ছায়ি থকা ব্যক্তিৰ প্ৰান্তা দৃষ্টি, লজ্জাত লজ্জিতা দৃষ্টি আৰু অপস্মাৰ,
বোগ আৰু প্লানিত প্লানা দৃষ্টি ।

৮৮। শঙ্কায়ান্ শঙ্কিতা জ্ঞেয়া বিবাদার্থে বিবাদিতা ।
নিদ্রাস্বপ্নসুখার্থেষু মুকুলা দৃষ্টিবিষ্যতে ॥

সন্দেহত শঙ্কিতা, বিবাদত বিবাদিনী, নিদ্রা, স্বপ্ন আৰু সুখত মুকুলা দৃষ্টি হয় ।

৮৯। কুঙ্কিতাসূয়িতানিষ্ট দুশ্শ্লেক্ষাঙ্কি ব্যথাসু চ ।
অভিতপ্তাচ নিৰ্বেদে হ্যভিঘাতাভিতা পয়োঃ ॥

কুঙ্কিতা দৃষ্টি হয় অসুয়া, অবাঞ্ছনীয় বস্তু দৰ্শন, কষ্টেৰে দৃষ্টি হোৱা বিষয়ত আৰু
নেত্রব্যথাত । অভিতপ্তা দৃষ্টি হয় নিৰ্বেদ, আঘাত আৰু সন্তাপত ।

৯০। জিস্মা দৃষ্টিৰসূয়ায়াং জড়তালস্যয়োস্তথা ।
ধৃতৌহৰ্ষে সললিতা স্মৃতৌ তৰ্কে চ তৰ্কিতা ॥

জিস্মা দৃষ্টি হয় অসুয়া, জড়তা আৰু আলস্যত । সললিতা দৃষ্টি হয় ধৈৰ্য্য আৰু
আনন্দত ; তৰ্কিতা দৃষ্টি হয় স্মৰণ আৰু তৰ্কত ।

৯১। আহ্লাদেষ্বৰ্দ্ধমুকুলা গন্ধস্পৰ্শ সুখাদিষু ।
বিভ্রান্তা দৃষ্টিবাবেগে সত্ত্বমে বিভ্রমে তথা ॥

আনন্দ, গন্ধ, স্পৰ্শ, সুখ আদিত অৰ্দ্ধমুকুলী দৃষ্টি আৰু আবেগ, সত্ত্বম আৰু বিভ্রমত
বিভ্রান্তা দৃষ্টি হয় ।

৯২। বিব্লুতা চাপলোন্মাদদুঃখার্তিমৰণাদিষু ।
আকেকৰা দুৰালোকে ব্লিচ্ছেদপ্ৰেক্ষিতেষু চ ॥

চপলতা, উন্মাদ, দুখ, কষ্ট, মৃত্যু আদিত বিব্লুতা দৃষ্টি হয় । ঘৃণনীয় বস্তুবদৰ্শন,
ব্লিচ্ছেদ দৰ্শন আদিত আকেকৰা দৃষ্টি প্ৰযোজ্য ।

৯৩। বিবোধামৰ্ষ গৰ্ভোগ্ৰামতিষু স্যষ্টিকোশিকা ।
ব্ৰহ্মা ব্ৰাসে ভৱেৎ দৃষ্টিমদিবা চ মদেস্থিতি ॥

বিকোশিকা (অৰ্থাৎ বিকোশা) দৃষ্টি হয় জাগৰণ, ক্ৰোধ, গৰ্ব, উগ্রতা আৰু জ্ঞান
লাভ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত । ভয়ত ব্ৰহ্মা আৰু মজতাত মদিবা দৃষ্টি হয় ।

তাৰকাৰ কাৰ্য্য

৯৪-৯৫। ষট্‌ত্ৰিংশৎ দৃষ্টয়ো হ্যেতা যথাক্ৰমে প্ৰতিপাদিতাঃ ।
বসজ্ঞানাং তু দৃষ্টীনাং ভাৱজ্ঞানাং তথৈৱ চ ॥
তাৰাগুট জৱাং কৰ্ম্ম গদতো মে নিবোধত ।

বসজ আৰু ভাবজ ছয়ত্ৰিশ প্ৰকাৰৰ দৃষ্টিৰ কথা যথাযথভাৱে প্ৰতিপাদিত হ'ল
এতিয়া তাৰকা, অক্ষিপুট আৰু জৰ ক্ৰিয়া সম্বন্ধে কওঁ শুনক ।

৯৫-৯৮। ভ্ৰমণং বলনং পাতচলনং সংপ্ৰৱেশনম্ ॥
ব্ৰিবৰ্জনম্ সমুদ্ভূতং নিষ্ক্ৰামঃ প্ৰাকৃতং তথা ।
পৰ্য্যন্তং মণ্ডলাবৃত্তিস্তাৰয়োভ্ৰমণং স্মৃতম্ ॥
বলনং গমণং ত্ৰ্যম্ৰং পাতনং শ্ৰমন্তা তথা ।
চলনং কম্পনং জ্যেয়ং প্ৰৱেশোহন্তঃপ্ৰৱেশনম্ ॥
ব্ৰিবৰ্জনম্ কটাক্ষস্তু সমুদ্ভূতং সমুন্নতিঃ ।
নিষ্ক্ৰামো নিৰ্গমঃ প্ৰোক্তঃ প্ৰাকৃতংতু স্বভাৱজম্ ॥

তাৰকাৰ (চকুৰমণিৰ) ক্ৰিয়া হ'ল চলন, পাতন, ভ্ৰমণ, বলন, সংপ্ৰৱেশন, বিবৰ্জন, সমুদ্ভূত, নিষ্ক্ৰাম আৰু প্ৰাকৃত । এই ন প্ৰকাৰ ।

মণ্ডলাকাৰে পৰ্য্যন্ত (ইত্যন্ততঃ) কৰি তাৰকা দুটা ঘূৰোৱা কাৰ্য্যক ভ্ৰমণ বোলে ।
বলন হ'ল - তিৰ্যক গতি । পাতন হ'ল শিথিলতা । চলন হ'ল কম্পন । প্ৰৱেশ
হ'ল ভিতৰ সোমোৱা । বিবৰ্জন হ'ল কটাক্ষ দৃষ্টি । সমুদ্ভূত হ'ল সমুন্নতি
(ওপৰমুৱা) নিষ্ক্ৰাম হ'ল নিৰ্গমন । প্ৰাকৃত হ'ল স্বাভাৱিক দৃষ্টি ।

৯৯-১০১। তৈথৈষাং বসভাৱেষু স্থিনিয়োগং নিবোধত ।
ভ্ৰমনং চলনোদ্ভূতে নিষ্ক্ৰামো বীৰবৌদ্ধ্যোঃ ॥
নিষ্ক্ৰামণং সংবলনং কৰ্ত্তব্যং হি ভয়ানকে ।
হাস্যবীভৎসয়োক্তাপি প্ৰৱেশনমিহৈষ্যতে ॥
পাতনং ককণে কাৰ্য্যং নিষ্ক্ৰামণমথানুভূতে ।
প্ৰাকৃতং শ্বেষভাৱেষু শূন্যাবে চ ব্ৰিবৰ্জিতম্ ॥

বস আৰু ভাৱৰ সৈতে ইয়াৰ প্ৰয়োগ শুনক । ভ্ৰমণ, চলন, উদ্ভূত আৰু নিষ্ক্ৰাম
বীৰ আৰু বৌদ্ধ বসৰ, নিষ্ক্ৰাম আৰু সংবলন হয় ভয়ানক বসত, প্ৰৱেশন
হাস্যবসত, অভিপ্ৰেত হয় বীভৎস বসত । ককণ বসত পাতন, অনুভূত নিষ্ক্ৰামণ,
অৱশিষ্ট বসবোৰত প্ৰাকৃত আৰু শূন্যৰত বিবৰ্জিত হয় ।

১০২। স্বভাৱসিদ্ধমৈৱৈতৎ কৰ্ম লোকক্ৰিয়াপ্ৰয়ম্ ।
এৱং সৰ্ৱেষু ভাৱেষু তাৰাকৰ্ম নিযোজয়েৎ ॥

লোক ক্ৰিয়াপ্ৰিত এই ভ্ৰমণ, বলন আদি কাম বিলাক স্বভাৱসিদ্ধ । এইদৰেই সকলো
ভাবৰ ক্ষেত্ৰত তাৰাকৰ্ম চকুৰ মণিৰ কাম হয় ।

দৃষ্টিভেদ

১০৩-১০৭। অথাত্ৰৈৱ প্ৰৱক্ষ্যামি প্ৰকাৰং দৰ্শনস্য তু ।
 যমং সাচ্যনুবৃত্তে তু আলোকিতবিলোকিতে ॥
 প্ৰলোকিতোল্লোকিতে চাপ্যৱলোকিতমেৱ চ ।
 সমতাৰং চ সৌম্যং চ যদ দৃষ্টং তৎ সমং স্মৃতম্ ॥
 পদ্মান্তৰ্গত তাৰংচ ত্ৰ্যহং সাচীকৃতং তু তৎ ।
 ৰূপনিৰ্বৰ্গনাযুক্তসনুবৃত্তমিতি স্মৃতম্ ॥
 সহসা দৰ্শনং যৎ স্যাডদালোকিতমুচ্যতে ।
 বিলোকিতং পৃষ্ঠতন্তু পাৰ্শ্বাত্যাংতু প্ৰলোকিতম্ ॥
 উৰ্দ্ধমুল্লোকিতং জ্বেষম্ অৱলোকিত মপ্যথঃ ।
 ইত্যেষ দৰ্শনবিধিঃ সৰ্বভাৱবসাপ্ৰয়ঃ ॥

এতিয়া ইয়াত দৰ্শনৰ প্ৰকাৰভেদৰ কথা কোৱা হ'ব । সম, সাচী, অনুবৃত্ত, আলোকিত, বিলোকিত, প্ৰলোকিত, উল্লোকিত, অৱলোকিত এই আঠ প্ৰকাৰ দৰ্শন । যি দৃষ্টিত তাৰকা স্বাভাৱিকভাৱে থাকে, যি দৃষ্টি সৌম্য (ধুনীয়া) সেই দৃষ্টিক সম বোলে । য'ত তাৰকা পদ্ম প্ৰবিষ্ট আৰু তিৰ্যক্ তাক সাচী বোলে । যাৰ দ্বাৰা ৰূপ স্পষ্টকৈ দেখা যায় তাক অনুবৃত্ত বোলে । ইঠাৎ দৰ্শন হোৱাক আলোকিত বোলে । পিচফালে চোৱাক বিলোকিত বোলে । পাৰ্শ্বৰ প্ৰতি দৃষ্টি হোৱাক প্ৰলোকিত বোলে । উৰ্দ্ধ দৃষ্টিক উল্লোকিত বোলে আৰু অধোদৃষ্টিক অৱলোকিত বোলে । সকলো ভাৱ আৰু বসাপ্ৰিত দৃষ্টিৰ বিধি (নাম) এয়ে ।

অক্ষিপুট

১০৮-১১১। তাৰাকৃতস্যানুগতং পুটকৰ্ম নিবোধত ।
 উন্মেষচ্চ নিমেষচ্চ প্ৰসূতং কুক্ষিতং সমম্ ॥
 বিৱৰ্জিতং প্ৰস্ফুৰিতং পিহিতং সৱিতাড়িতম্ ।
 ৱিল্পেষঃ পুটয়োৰ্যন্তু স তুন্মেষঃ প্ৰকীৰ্তিতঃ ॥
 সমাগতো নিমেষঃ স্যাদায়ামন্তু প্ৰসাৰিতম্ ।
 আকুক্ষিতং কুক্ষিতং স্যাৎ সমং স্বাভাৱিকং স্মৃতম্ ॥
 ৱিৱৰ্জিতং সমুদ্ভূতং স্ফুৰিতং স্পন্দিতং তথা ।
 হুগিতং পিহিতং প্ৰোক্ত সাহতং তু ৱিতাৰিতম্ ॥

চকুৰ তৰা দুটাৰ কামানুসৰি অক্ষিপুট ক্ৰিয়া সম্পৰ্কে শুনক । উন্মেষ, নিমেষ, প্ৰসূত, কুক্ষিত, সম, বিৱৰ্জিত, প্ৰস্ফুৰিত, পিহিত, সৱিতাড়িত । অক্ষিপুট দুটাৰ ৱিল্পেষক উন্মেষ বোলে । দুয়োটাৰ মিলনক নিমেষ বোলে । বিস্তাৰৰ নাম প্ৰসাৰিত । ঈষৎ কুক্ষনক কুক্ষিত বোলে । স্বাভাৱিক অৱস্থাক সম বোলে । উৰ্দ্ধমুখ

অৱস্থাক বিবৰ্জিত বোলে । কম্পিত অৱস্থাক স্পন্দিত বোলে । স্থগিত অৱস্থাক
পিহিত বোলে । আহত অৱস্থাক বিতাড়িত বোলে ।

অক্ষিপুটৰ প্ৰয়োগ

১১২-১১৫। অথৈষাং বসভাৱেষু বিনিয়োগংনিবোধত ।

ক্ৰোধে বিৱৰ্জিতঃ কাৰ্য্যঃ নিমেষোন্মেষণৈঃ সহ ॥

বিস্ময়ার্থে চ হৰ্ষে চ বীৰ্য্যে চৈৱ প্ৰসাৰিতম্ ।

অনিষ্ট দৰ্শনে গন্ধে বসে স্মৰ্শে চ কুক্ষিতম্ ॥

শৃঙ্গাবে চ সমং কাৰ্য্যমীৰ্ষ্যাসু স্ফুৰিতং ভৱেৎ ।

সুপ্তমুচ্ছিতৱাতোক্ষ ধুম্ৰবৰ্ষাজ্ঞানতিমু ॥

নেত্ৰযোগে চ পিহিতং অভিঘাতে বিতাড়িতম্ ।

ইত্যেৱং বসভাৱেষু তাৰকাপুটয়োৰ্ব্বিধিঃ ॥

এতিয়া বস আৰু ভাব অনুসাৰে অক্ষিপুটৰ প্ৰয়োগৰ বিষয়ে শুনক । ক্ৰোধত নিমেষ
আৰু উন্মেষৰ যোগে বিবৰ্জন কৰিব । বিস্ময় প্ৰকাশত হৰ্ষ আৰু বীৰ্য্যেৰে প্ৰসাৰণ
কৰিব । অনিষ্ট দৰ্শন, গন্ধ, বস আৰু স্পৰ্শত কুক্ষিত কৰিব । শৃঙ্গাবত সম আৰু
ঈৰ্ষ্যাত স্ফুৰিত কৰণীয় । সুপ্ত, মুচ্ছা, ধুমুহা, উক্ষতা, ধোৱা, বৰ্ষা, কাজলজনিত কষ্ট
আৰু চকুৰোগত পিহিত কৰণীয় । আঘাত পালে বিতাড়িতৰ প্ৰয়োগকৰণীয় । বসৰ
আৰু ভাবৰ কাৰ্য্যত তাৰকা আৰু অক্ষিপুটৰ কাৰ্য্য এনে হয় ।

ক্ৰিয়া

১১৬-১২০। কাৰ্য্যানুগতস্যাসৌৱ জৱো কৰ্ম নিবোধত ।

উৎক্ষেপঃ পাতনং চৈৱ জকুটী চতুৰং জৱোঃ ॥

কুক্ষিতং ৰেচিতং চৈৱ সহজংচেতি সঙ্কথা ।

জৱোকল্পতিকৎক্ষেপঃ সমমেকৈকশোংপি বা ॥

একস্য বা দ্বয়োৰ্ব্বাপি পাতনং স্যাদৰ্ষোমুখম্ ।

জৱোৰ্মূলসমুৎক্ষেপাং জকুটী পৰিকীৰ্ত্তিতা ॥

চতুৰং কিস্কিদুষ্কাসান্ধুৰায়ভয়োৰ্জৱোঃ ।

একস্যা উভয়োৰ্ব্বাপি মৃদুতঙ্গেন কুক্ষিতম্ ॥

একস্যা এৱ ললিতা দুৎক্ষেপাপ্ৰেচিতং জৱঃ ।

সহজাতংতু সহজং কৰ্ম স্বাভাৱিকং স্মৃতম্ ॥

তাৰকা আৰু অক্ষিপুটৰ ক্ৰিয়ানুযায়ী জৱ ক্ৰিয়াৰ কথা শুনক । উৎক্ষেপ, পাতন,
জকুটী, চতুৰ কুক্ষিত, ৰেচিত, সহজ এই সাতটা জ ক্ৰিয়া । জ দুটাৰ একেলগে বা
এটা এটাকৈ উন্নমনক (গুপৰ্জল তোলাক) উৎক্ষেপ বোলে । এটা বা দুয়োটাৰ

অবনমনক (অধোমুখ কৰাক) পাতন বোলে । জা দুটাৰ মূল উৎক্লিষ্ট হলে তাক জাকুটী বোলে । সুন্দৰ আৰু বিস্তৃত জা যুগৰ ঈষৎভাৱে উচ্ছাস (ক্ষীতি) হোৱাক চতুৰ বোলে । এটা বা দুয়োটা জাৰ মৃদুভাৱে ভঙ্গ (বক্রতা) হোৱাকে কুক্ষিত বোলে । এটাৰ লালিতভাবে (শৃঙ্গাৰান্বক) উন্নমন হোৱাকে ৰেচিত বোলে । সহজাত (স্বাভাবিক) জা-ক্ৰিয়াৰ সহজ বোলে ।

১২১-১২৫। অথৈৰাং সংপ্ৰৱক্ষ্যামি ৰসভাৱপ্ৰয়োজনম ।

কোপে দ্বিৰ্ত্তকে হেলায়াং লীলাদৌ সহজে তথা ॥

দৰ্শনে প্ৰৱণে চৈৱ জৱমেকাং সমুৎক্ষিপেৎ ।

উৎক্ষেপো দ্বিস্ময়ে হৰ্ষে ৰোষে চৈৱ দ্বয়োৰপি ॥

অসূয়িতে জুগুপ্সায়াং হাসে দ্বাণে চ পাতনম্ ।

ক্ৰোধস্থানেষু দীপ্তেষু যোজয়েৎ জাকুটীংবুধঃ ॥

শৃঙ্গাৰে ললিতে সৌম্যে স্পৰ্শে চ চতুৰং ভৱেৎ ।

মোট্ৰায়িতে কুটুমিতে ৰিলাসে কিলকিক্ষিতে ॥

ৱিকুক্তিতং তু কৰ্ত্তৱ্যং নৃপ্তে যোজ্যংতু ৰেচিতম্ ।

অনাৱিদ্ধেষু ভাৱেষু ৱিদ্যাৎ স্বাভাৱিকং বুধঃ ॥

এতিয়া ৰস আৰু ভাবৰ সময়ত ইয়াৰ প্ৰয়োগৰ কথা কোৱা হ'ব । ক্ৰোধ, বিতৰ্ক, হেলা (অৱজ্ঞা) আৰু সহজাত ক্ৰিয়াত দৰ্শন আৰু প্ৰৱণত এটা জা উন্নমিত হয় আৰু বিস্ময়, হৰ্ষ আৰু ক্ৰোধত দুয়োটা উন্নমিত হয় । অসূয়া, জুগুপ্সা, হাস্য আৰু দ্বাণত হয় পাতন । ক্ৰোধ আৰু দীপ্ত (পোহৰ) স্থানত জাকুটী প্ৰয়োগ হয় । শৃঙ্গাৰ, ললিত, সৌম্য আৰু স্পৰ্শত চতুৰ হয় । মোট্ৰায়িত, কুটুমিত, বিলাস আৰু কিলকিক্ষিতত বিকুক্তিত কৰণীয় । নৃত্যত ৰেচিত কৰণীয় । অনাবিদ্ধ ভাবত (সহজভাৱত) বিজ্ঞানলোকে স্বাভাৱিক জা প্ৰয়োগ কৰে ।

নাসিকা :

১২৬-১২৮ ইত্যেৱং তু জৱঃ প্ৰোক্তং নাসাকৰ্ম নিৰোধত ।

নতা মন্দা ৱিকুট্টা চ সোচ্ছাসা চ ৱিকুণ্ঠিতা ॥

স্বাভাৱিকী চেতি বুধেঃ ষড়্ৰিধা নাসিকা স্মৃতা ।

নতা মুহুঃ স্ফিটপুটা মন্দাতু নিভূতা স্মৃতা ॥

ৱিকুট্টোংফুজ্জিতপুটা সোচ্ছাসাকৃষ্ট যাকতা ।

ৱিকুণ্ঠিতা সংকুচিতা সমা স্বাভাৱিকী স্মৃতা ॥

জৱ ক্ৰিয়াৰ কথা কোৱা হ'ল । এতিয়া নাকৰ ক্ৰিয়াৰ বিষয়ে শুনক । নতা, মন্দা, ৱিকুট্টা, সোচ্ছাসা, ৱিকুণ্ঠিতা, স্বাভাৱিকী, এই ছয় প্ৰকাৰ নাকৰ অৱস্থা বুদ্ধি জনী লোকে কয় । যেতিয়া নাসাগুট সঘনে নাসামূলৰ সৈতে মিলিত হয় তাক নতা বোলে । নাসাগুট নিষ্কল হলে মন্দা বোলে । নাসাগুট উৎফুল্ল হলে ৱিকুট্টা

বোলে । বায়ুৰ আকৰ্ষণ হ'লে সোচ্ছ্বাস বোলে । সংকুচিতা নাসিকাৰ নাম বিকুণ্ঠিতা । স্বাভাৱিক অৱস্থাৰ নাসিকাৰ নাম স্বাভাৱিকী ।

১২৯-১৩২। নাসিকালক্ষণং হ্যেতৎ বিনিয়োগং নিবোধত ।
 ৱিচ্ছিন্নমন্দকদিতে সোচ্ছ্বাসে চ নতান্মতা ॥
 নিৰ্বেদোৎসুকাচিন্তাসু মন্দা শোকে তু কীৰ্ত্তিতা ।
 ৱিকৃষ্টা তীৱ্ৰগন্ধে চ স্বাসবোধ ভয়াৰ্জ্জিমু ॥
 সোচ্ছ্বাসা মধুৰে গন্ধে দীৰ্ঘোচ্ছ্বাসক্ৰতেষু চ ।
 ৱিকুণ্ঠিতোক্তা হাস্যেষু জুগুপ্সায়াং অস্মৃতিতে ॥
 স্বাভাৱিকী শেষভাৱেহিত্যেৰং নাসিকা স্মৃতা ।

এয়ে হ'ল নাসিকাৰ লক্ষণ আৰু এতিয়া প্ৰয়োগৰ কথা শুনক । মাজে মাজে বৈ বৈ লাহে লাহে কান্দিলে আৰু উচ্ছ্বাসত হোৱা নাকৰ অৱস্থাক নতা বোলে । নিৰ্বেদ, উৎসুক্য, চিন্তা আৰু শোকত মন্দা বোলে । উগ্ৰগন্ধ, ঈশ, ক্ৰোধ, ভয়, ক্লেশত বিকৃষ্টা হয় । সুগন্ধ আৰু দীৰ্ঘশ্বাসত সোচ্ছ্বাসা প্ৰযোজ্য । হাস্য, জুগুপ্সা, ব্যায়াম আৰু অস্ময়া বুজাবলৈ বিকুণ্ঠিতা হয় । অৱশিষ্ট ভাবত হয় স্বাভাৱিকী । এয়ে নাকৰ প্ৰয়োগ বিষয়ক কথা ।

১৩২-১৩৪। ক্ৰামং ফুল্লং চ পূৰ্ণং চ কম্পিতং কুঞ্চিতং সমম ॥
 ষড়্ৰিখং গণ্ডমুদ্ভিষ্টং তস্য লক্ষণমুচ্যতে ।
 ক্ৰামং তুৰনতং জ্যেষ্ঠং ফুল্লং ৱিকসিতং ভৱেৎ ॥
 উন্নতং পূৰ্ণমব্ৰোজং কম্পিতং স্ফুৰিতং ভৱেৎ ।
 স্যাৎ কুঞ্চিতং সংকুচিতং সমং প্ৰাকৃতমুচ্যতে ॥

ক্ৰাম, ফুল্ল, পূৰ্ণ, কম্পিত, কুঞ্চিত আৰু সম এই ছয় প্ৰকাৰ গণ্ড । তাৰ লক্ষণ কোৱা হৈছে । অবনত অৱস্থাক ক্ৰাম বোলে । বিকসিত অৱস্থাক ফুল্ল বোলে । উন্নত গণ্ডক পূৰ্ণ বোলে । স্ফুৰিত গণ্ডক কম্পিত বোলে সংকুচিত গণ্ডক কুঞ্চিত আৰু স্বাভাৱিক গণ্ডক সম বোলে ।

১৩৫-১৩৭। গণ্ডয়োৰ্লক্ষণং প্ৰোক্তং বিনিয়োগং নিবোধত ।
 ক্ৰামং দুখেষু কৰ্ত্তব্যং প্ৰহৰে ফুল্লমিষ্যতে ॥
 পূৰ্ণমুৎসাহগৰ্বেষু ৰোমহৰ্ষেষু কম্পিতম্ ।
 কুঞ্চিতঞ্চ সৰ্বোসাক্ষম্পৰ্শনীতে ভয়ে জুবে ॥
 প্ৰাকৃতং শেষভাৱেষু গণ্ডকৰ্ম ভৱেদিতি ।

গাল দুখনৰ লক্ষণৰ কথা কোৱা হ'ল । ইয়াৰ প্ৰয়োগ শুনক । দুখত ক্ৰাম গণ্ড হয় । অতি আনন্দত হয় ফুল্ল । উৎসাহ আৰু গৰ্বত হয় পূৰ্ণ । ক্ৰোধ আৰু

আনন্দত হয় কম্পিত । বোমাক্ষ, স্পৰ্শ, শীত, তয় আৰু জ্বৰত হয় কুক্ষিত ।
অৱশিষ্ট ভাব বিলাকত স্বাভাৱিক গণ্ডকাৰ্য হয় ।

অথৰ

১৩৭-১৩৯ । ৱিৱৰ্ত্তনং কম্পনং চ ৱিসৰ্গো বিনিগূহনম্ ॥
সম্পদষ্টকং সমুদগম্য ষট্ কৰ্মাণ্যথৰস্য তু ।
ৱিকুণনং ৱিৱৰ্ত্তন্তু ৱেপনং কম্পনং স্মৃতম্ ॥
ৱিনিষ্ক্ৰামো ৱিসৰ্গন্তু প্ৰৱেশো বিনিগূহনম্ ।
সম্পদষ্টকং দ্বিজৈদষ্টং সমুদগঃ সহিতা গতিঃ ॥

বিবৰ্ত্তন, কম্পন, বিসৰ্গ, বিনিগূহন, সম্পদষ্টক, সমুদগ, এই ছটা অথৰৰ কাম ।
ৱিকুণন (সংকোচন) হোৱাক বিবৰ্ত্ত বোলে । ৱেপনক কম্পন বোলে । বিনিষ্ক্ৰামক
(বাহিৰলৈ উলিয়াই দিয়াক) বিসৰ্গ বোলে । প্ৰৱেশক (ভিতৰলৈ সুমুৱাই নিয়াক)
বিনিগূহন বোলে । দাঁতেৰে কামুৰি ধৰিলে সম্পদষ্টক বোলে আৰু দুয়ো খন ওঠৰ
মিলিত অৱস্থাক সমুদগ বোলে ।

১৪০-১৪২ । ইত্যোষ্ঠলক্ষণং প্ৰোক্তং বিনিয়োগং নিবোধত ।
অসূয়া ৱেদনাং ৱজা লস্যাদিষু ৱিৱৰ্ত্তনম্ ॥
কম্পনং ৱেদনাশীতজ্বৰৰোষজপাদিষু ।
স্ত্ৰীণাং ৱিলাসে ৱিশ্বোকে ৱিসৰ্গেৰজনে তথা ॥
ৱিনিগূহনমায়াসে সম্পদষ্টং ক্ৰোধকৰ্মণি ।
সমুদগন্তুনুকম্পায়াং চুম্বনে চাভিনন্দনে ॥

ওঠৰ লক্ষণ কোৱা হ'ল, এতিয়া ইয়াৰ প্ৰয়োগ শুনক । অসূয়া, ব্যথা, অৱহেলা,
আলস্য আদিত হয় বিবৰ্ত্তন । ব্যথা, শীত, জ্বৰ আৰু ক্ৰোধত হয় কম্পন । স্ত্ৰীৰ
বিলাস, বিশ্বোক (স্ত্ৰীৰ শৃঙ্গাৰভাৱ জনিত ক্ৰিয়া) ৰজনত (দেহ ৰজন) হয় বিসৰ্গ ।
পৰিশ্ৰমত বিনিগূহন হয় । ক্ৰোধ পূৰ্ণ কাৰ্য্যত হয় সম্পদষ্ট । অনুকম্পা, চুম্বন আৰু
অভিনন্দনত হয় সমুদগ ।

চিবুক

১৪৩-১৪৬ । ইত্যোষ্ঠকৰ্মানি উক্তানি চিবুকস্য নিবোধত ।
কুটনং খণ্ডনং ছিন্নং চুক্তিতং লেহনং সমম্ ॥
দষ্টং চ দন্তক্ৰিয়া চিবুকং ত্ৰিহ লক্ষ্যতে ।
কুটনং দন্ত সংঘৰ্ষঃ সংস্ফোটঃ খণ্ডনং মুহুঃ ॥
ছিন্নং তু গাঢ়সংশ্লেষচুক্তিতং দূৰৱিচ্যুতিঃ ।
লেহনং জিহবয়া লেহঃ কিক্ৰিচ্ছ্বেষঃ সমং ভৱেৎ ॥
দন্তৈৰ্দষ্টেধৰে দষ্টম্ ইত্যেযাং ৱিনিযোজনম্ ।

ওঠৰ কথা কোৱা হ'ল এতিয়া থুঁতৰিৰ ক্ৰিয়াৰ বিষয়ে শুনক । কুটন, খণ্ডন, ছিন্ন, চুক্ষিত, লেহন, সম, দষ্ট এই বিলাক চিবুকৰ (থুঁতৰি) লক্ষণ । দাঁতে দাঁতে সংৰ্ষষৰ নাম কুটন । বাৰে বাৰে দুই ওঁঠ মিলিত হোৱাটো খণ্ডন । দুইখন ওঁঠৰ গাঢ় মিলনক বোলে ছিন্ন । দুই ওঁঠ দূৰলৈ আঁতৰি যোৱাক চুক্ষিত বোলে, জিহুৱাৰে ওঁঠ চেলেকাক বোলে লেহন । ওঁঠ দুখনৰ সামান্য মিলনক বোলে সম । দাঁতেৰে ওঁঠ কামোৰাক বোলে দষ্ট । এয়ে প্ৰয়োগ ।

১৪৬খ-১৪৯ক। তয়শীত জ্বাৰ্য্যাদি শস্তানাং কুটনং ভৱেৎ ॥

জপাধ্যয়নসংলাপভক্ষযোগে চ খণ্ডনম্ ।

ছিন্নংৰ্য্যাদৌ ভয়ে শীতে ব্যায়ামে কষিতেক্ষিতে ॥

জন্তনে চুক্ষিতং কাৰ্য্যং তথা লৌল্যে চ লেহনম্ ।

সমং স্বভাৱভাৱেষু সন্দষ্টঃ ক্ৰোধকৰ্মসু ॥

ইতি দন্তোষ্ঠজিহৱানাং কৰণাচ্চিবুকক্ৰিয়া ।

ভয়, শীত, জ্বাৰ আৰু ৰোগগ্ৰস্ত সকলে কৰে কুটন । জপ, পাঠ, কথোপকথন আৰু ভোজনত হয় খণ্ডন । ৰোগ, ভয়, শীত, ব্যায়াম আৰু ক্ৰোধ দৃষ্টিত হয় ছিন্ন । হামিওৱাত হয় চুক্ষিত আৰু লোভত হয় লেহন । স্বাভাৱিক অবস্থাত হয় সম । ক্ৰোধমূলক কামত হয় সন্দষ্ট । দাঁত ওঁঠ আৰু জিভাৰ কাম অনুসৰি চিবুক ক্ৰিয়া এনে হয় ।

মুখক্ৰিয়া

১৪৯খ-১৫৬ক। ৰিধৃতং বিনিবৃত্তং চ নিৰ্ভুগ্নং ভুগ্নমেৱ চ ॥

ৰিবৃত্তং চ তথোদ্ধাহি কৰ্মাণ্যত্ৰাস্যজানি তু ।

ব্যাবৃত্তং বিনিবৃত্তং স্যাৎ ৰিধৃতং তিৰ্য্যগায়তম্ ॥

অৰ্দ্ধাভ্যুত্থিতং নিৰ্ভুগ্নং ব্যাভুগ্নং কিক্ৰিয়তম্ ।

ৰিগ্নিষ্টোষ্ঠং চ ৰিবৃত্তমুদ্বাহুৎক্ৰিষ্টমেৱ চ ॥

বিনিবৃত্তমসূয়ায়াং ঈৰ্ষাক্ৰোধকৃতেন চ ।

অৱজ্ঞা ব্ৰহ্মতাদৌ চ ক্ৰীণাং কাৰ্য্যং প্ৰযোজ্যতিঃ ॥

ৰিধৃতং ৰাৰণে চৈৱ নৈৱমিত্যেৱমাদিশু ।

নিৰ্ভুগ্নচাপি ৰিজেয়ং গন্তীৰালোকনাদিশু ॥

ভুগ্নং লজ্জাৱিহিতং ধোজ্যং যতীনাং তু স্বভাৱজম্ ।

নিৰ্বেদৌৎসুক্যচিন্তাসু তথা চ বিনিময়ণে ॥

ৰিবৃত্তং চাপি ৰিজেয়ং হাস্যশোকভয়াদিশু ।

ক্ৰীণামুদ্বাহি লীলায়াং গৰ্বে গচ্ছত্যনাদৰে ॥

এৱং নামেতি কাৰ্য্যং চ কোপৱাক্যে ৰিচক্ষণৈঃ ।

বিধূত, বিনিবৃত্ত, নিৰ্ভূগ, ভূগ, বিবৃত আৰু উদ্ধাহি এই ছয় প্ৰকাৰ মুখজাত ক্ৰিয়া । আন একালে ঘূৰাই দিয়া মুখক বোলা হয় ব্যাবৃত । বক্ৰভাৱে মুখ মেলাক বোলা হয় বিধূত । অধোমুখ (তললৈ মুখখন কৰা) অৱস্থাক বোলা হয় নিৰ্ভূগ । অলপকৈ মুখ মেলা অৱস্থাক বোলা হয় ভূগ । ওঠ আঁতৰি থাকিলে হয় বিবৃত । উন্মামিত মুখক বোলা হয় উদ্ধাহি ।

প্ৰয়োক্তা সকলে স্ত্ৰী সকলৰ অসুয়া, ঈৰ্ষা, ক্ৰোধৰ কাম, অৱজ্ঞা, বিহাৰ আদিত বিনিবৃত্ত কৰণীয় । বাৰণ কৰাত হয় বিধূত । গভীৰ ভাবৰ দৃষ্টিত নিৰ্ভূগ আৰু লজ্জা বিষয়ত হয় ভূগ । নিৰ্বেদ, ঔৎসুক্য চিন্তা আৰু আৱাহনত বিবৃত হয় বুলি জানিব । ই যতি সকলৰ স্বাভাৱিক কাৰ্য্য । হাঁহি, শোক আৰু ভয় আদিতো বিবৃত হয় । স্ত্ৰী সকলৰ ক্ৰীড়া, গৰ্ব, অনাদৰ ক্ৰোধপূৰ্ণ বাক্যতো বিচক্ষণ সকলে উদ্ধাহিৰ প্ৰয়োগ কৰিব লাগে ।

১৫৬খ-১৫৭ক। সমং সাচীকৃতা দুজাতা যচ্চ দৃষ্টি ৱিকল্পিতম্ ॥

তজ্জৈন্তেনানুসাৰেণ কাৰ্য্যং তদনুগং মুখম্ ।

বিচক্ষণ লোকে ৱিকল্পিতকৰ স্বাভাৱিক কথিত সম, সাচী আদি নানা দৃষ্টি ভংগী অনুসাৰে মুখৰ ভংগী কৰিব লাগে ।

মুখবাগ আৰু তাৰ প্ৰয়োগ

১৫৭খ-১৬২ক। অথাতো মুখবাগশ্চ চতুৰ্দ্ধা পৰিকীৰ্ত্তিতঃ ॥

স্বাভাৱিকঃ প্ৰসন্নশ্চ ৰক্তঃ শ্যামোহৰ্থসংশ্ৰয়ঃ ।

স্বাভাৱিকশ্চ কৰ্ণৰ্য্যঃ স্বভাৱাভিনয়াশ্ৰয়ঃ ॥

মধ্যস্থাদিশু তাৱেষু মুখবাগঃ প্ৰযোজ্যে তিঃ ।

প্ৰসন্নশ্চতুৰ্দ্ধতে কাৰ্য্যঃ হাস্যশৃঙ্গাৰয়োন্তথা ॥

বীৰ বোদ্ৰ মদাদ্যেযু ৰক্তঃ শ্যামং কৰ্ণে তথা ।

ভয়ানকে বীভৎসে চ শ্যামং সংজায়তে মুখম্ ॥

এৱং ভাৱবসার্থেষু মুখবাগং প্ৰযোজ্যেৎ ।

শাখাকোপাঙ্গসংযুক্তঃ কৃতোহপ্যভিনয়ঃ শূত ॥

মুখবাগৱিহীনশ্চ নৈৱ শোভাস্থিতো ভৱেৎ ।

মুখবাগ চাৰিভাগত বিভক্ত হৈছে । যেনে, অভিনয় বিষয় বস্তু অনুসৰি স্বাভাৱিক, প্ৰসন্ন, ৰক্ত আৰু শ্যাম । স্বাভাৱিক অভিনয়ত আৰু উদাসীন ভাবৰ প্ৰদৰ্শনত স্বাভাৱিক মুখবাগ কৰণীয় । অল্পত, হাস্য আৰু শৃঙ্গাৰৰ অভিনয়ত প্ৰসন্ন মুখবাগ হয় । বীৰ, বোদ্ৰ মত্ততা আৰু কৰ্ণৰ অভিনয়ত মুখবাগ ৰক্ত (ৰঙা) ভয়ানক আৰু বীভৎসৰ অভিনয়ত মুখবাগ শ্যাম (ক'লা) হয়, এইদৰে তাৰ আৰু বসৰ

ওপৰত ভিত্তি কৰি মুখবাগৰ প্ৰয়োগ হয় । শাখা, অঙ্গ, উপাঙ্গযুক্ত ভাল অভিনয় হলেও, মুখবাগহীন অভিনয়ে শোভা নাপায় ।

১৬২খ-১৬৬ক। শৰীৰাভিনয়োহ্মোহপি মুখবাগসমম্বিতঃ ॥

দ্বিগুণাংলভতে শোভাংৰাত্ৰাৱিৰ নিশাকৰঃ ।

সাধাৰণ আঙ্গিক অভিনয়েও মুখবাগ যুক্ত হলে, বাতিৰ চন্দ্ৰৰ দৰে দুগুণ শোভা পায়

১৬৩খ-১৬৫। নুনাভিনয়োহপি স্যাম্মানাতাৱবসাম্বিতঃ ॥

মুখবাগাঙ্ঘিতো যস্মান্নট্যম্ভ্ৰ প্ৰতিষ্ঠিতম্ ।

যথানেত্ৰং প্ৰসৰ্পেত মুখজদৃষ্টি সংযুতম্ ॥

তথাভাৱবসোপেতং মুখবাগং প্ৰয়োজয়েৎ ॥

ইত্যেৱং মুখবাগন্তু প্ৰোক্তো ভাৱবসাপ্ৰয়ঃ ॥

নেত্ৰভঙ্গীৰ দ্বাৰা কৰা অভিনয়, মুখবাগ যুক্ত হৈ নানা ভাৱ আৰু বসময় হয় । কাৰণ, মুখবাগত নাট্যৰ শূভাশুভনিৰ্ভৰ কৰে যেনেকৈ মুখ জ আৰু দৃষ্টিযুক্ত নেত্ৰ প্ৰসৰ্পনশীল, সেইদৰে ভাব আৰু বসময় মুখবাগ কৰণীয় (নেত্ৰভঙ্গী অনুসৰি মুখবাগৰ সমন্বয় হ'ব লাগে) । এই দৰেই ভাব আৰু বস অনুসাৰে মুখৰ বৰণ কেনে হ'ব লাগে সেই বিষয়ে কোৱা হ'ল ।

১৬৬-১৬৭। অতঃ পৰং প্ৰৱক্ষ্যামি গ্ৰীৱা কৰ্মানিৱৈ দ্বিজাঃ ।

গ্ৰীৱা সমানতোন্নতা ত্ৰ্যস্তা ৰেচিতা কুক্ষিতাক্ষিতা ॥

বলিতা চ নিবৃত্তা চ গ্ৰীৱা নৱব্ৰিথার্থতঃ ।

হে দ্বিজগণ, ইয়াৰ পিচত গ্ৰীৱাৰ কথা কম । সমা, নতা, উন্নতা, ত্ৰ্যস্তা, ৰেচিতা, কুক্ষিতা, অক্ষিতা, বলিতা, নিবৃত্তা এই ন প্ৰকাৰ গ্ৰীৱা ।

প্ৰয়োগ

১৬৭-১৭১। সমা স্বাত্মিকী ধ্যানস্বভাৱজপকৰ্মসু ॥

নতা নতাস্যাহলঙ্কাৰ বন্ধে কণ্ঠাৱলম্বনে ।

উন্নতাভ্যুন্নতামুখী গৈৰেয়েহৃদ্বনিদৰ্শনে ॥

ত্ৰ্যস্তা পাৰ্শ্বগতা চৈৱ স্কন্ধতাবেহথ দুঃখিতে ।

ৰেচিতা ৱিধূতা ভ্ৰান্তা হাৱে মথন নৃত্যয়োঃ ॥

কুক্ষিতাকুক্ষিতা মুৰ্ধি ভাৰিতে গলবন্ধণে ।

অক্ষিতাহপসৃতে স্কন্ধে কেশকৰ্ণোৰ্দ্ধদৰ্শনে ॥

পাৰ্শ্বোন্মুখী স্যাদ্ধলিতা গ্ৰীৱাভঙ্গে চৰীক্ষিতে ।

নিবৃত্তাভিমুখীভূতা স্বস্থানাভিমুখা দিষু ॥

সমা হ'ল ডিঙিৰ স্বাভাবিক অৱস্থা । ধ্যান (চিন্তা) আৰু সহজাত কৰ্ম আৰু জপৰ ক্ষেত্ৰত সমা প্ৰযোজ্য । নতাত মুখ অৱনত হয় ; অলঙ্কাৰ পৰিধান আৰু কণ্ঠাশ্লেষ বিষয়ত ইয়াৰ প্ৰয়োগ হয় । উন্নতাত মুখ উন্নমিত হয়, হাব পৰিধান আৰু পথ প্ৰদৰ্শনৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ প্ৰয়োগ হয় । ত্ৰ্যম্নাত ডিঙি একাষলৈ হালি যায় । কান্ধৰ ভাৰ আৰু দুঃখিত অৱস্থাত ত্ৰ্যম্নাৰ প্ৰয়োগ হয় । তল-ওপৰকৈ আৰু ইফালে সিফালে ঘূৰুৱা ডিঙিক ৰেচিতা বোলা হয় । হাব (শ্ৰীৰ কামোদ্দীপক কাৰ্য্য), মথন (দধিমথন আদি) আৰু নৃত্যৰ ক্ষেত্ৰত ৰেচিতা গ্ৰীবাৰ প্ৰয়োগ কৰিব লাগে । ডিঙিটো কৌচ খালে তাক কুক্ষিতা বোলা হয় । মূৰত বোজা থাকিলে ডিঙিটো থিৰেৰে ৰাখিবৰ বাবে কুক্ষিতা গ্ৰীবাৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়, কান্ধটো এফালে হলাই দিলে অক্ষিতা গ্ৰীবা হয় । খোপা আদি বান্ধিবৰ বাবে কৰা কেশাকৰ্ষণ আৰু ওপৰলৈ চোৱাত অক্ষিতাৰ প্ৰয়োগ হয় । বলিতাত মুখখন এফলীয়া কৰি ওপৰলৈ চাই ডিঙি ভাঙি চোৱা কাৰ্যত বলিতা গ্ৰীবাৰ প্ৰয়োগ হয় । পোনে পোনে সমুখলৈ চালে নিবৃত্তা গ্ৰীবা হয় । নিজে থকা ঠাইৰ পৰা সমুখলৈ দৃষ্টি দিয়াত এই গ্ৰীবাৰ প্ৰয়োগ কৰা হয় ।

১৭২-১৭৩। ইত্যাদি লোকভাৱাৰ্থা গ্ৰীৱাভঙ্গৈৰণেকথা ।
 গ্ৰীৱা কৰ্মাণি সৰ্বাণি শিৰঃ কৰ্মানুগানি চ ॥
 শিৰসঃ কৰ্মণা কৰ্ম গ্ৰীৱায়াঃ সংপ্ৰৱৰ্ত্ততে ।
 ইত্যেতদ্বক্ষণং প্ৰোক্তং শীৰ্ষোপাঙ্গ সমাপ্ৰয়ম্ ॥
 অঙ্গ কৰ্মাণি শেষানি গদতো মে নিবোধত ॥

এই লোকভাৱ প্ৰকাশক গ্ৰীৱাভঙ্গী অনেক প্ৰকাৰৰ । সকলোবোৰ গ্ৰীৱাক্ৰিয়া মূৰৰ ক্ৰিয়া অনুসৰি হয় । মূৰৰ ক্ৰিয়াতে গ্ৰীৱাৰ কাৰ্য্য নিৰ্ভৰ কৰে । মূৰ আৰু ইয়াৰ উপাঙ্গপ্ৰিত এই লক্ষণৰ কথা কোৱা হ'ল । অৱশিষ্ট অঙ্গকৰ্মৰ সম্পৰ্কে কওঁ শূনিব ।

উপাঙ্গবিধান নামক অষ্টম অধ্যায় সমাপ্ত ।